МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія

ПРАВО

Випуск 90

— Частина 1 —

Ужгород, 2025

Журнал включенно до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Бєлов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Бєлова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;
Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);
Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Жежихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);
Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);
Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 09 від 29.08.2025 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21500-11300Р,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: ***https://visnyk-juris-uzhnu.com/***

ISSN 2307-3322

© Ужгородський національний університет, 2025
© Ідея дизайну обкладинки належить проф. Бисазі Ю.М.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

Арабаджи Н.Б., Згама А.О. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ҐЕНЕЗИ СУЧАСНОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ: ІНТЕГРАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ У НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ.....9

Бундак О.А. ЕВОЛЮЦІЯ ПРИНЦИПУ ПОДІЛУ ВЛАДИ В ДЕРЖАВНОМУ ПРАВІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН.....15

Волохов О.С. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ПРАВОТВОРЧОСТІ: ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ.....22

Волошкевич Г.А. СТАНОВЛЕННЯ СЛУЖБИ ПРОБАЦІЇ У ЮВЕНАЛЬНИХ СУДАХ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ).....29

Гришко В.І., Цевух А.І. АФІНСЬКА ДЕМОКРАТІЯ: ПРАВО ГОЛОСУ, СУД ПРИСЯЖНИХ ТА ВИБОРЧІ МЕХАНІЗМИ.....36

Гутів Б.І. ЗАКОНОДАВЧА ФУНКЦІЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ..... 42

Добренька Н.В., Новак Я.В., Сидоренко В.В. ОСНОВИ ЗАХИСТУ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛІЖБОВЦІВ ТА ЇХ РОДИН ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ.....48

Доляновська І.М. ГНУЧКІСТЬ ТА АДАПТИВНІСТЬ НОРМ ПРАВА В КОНТЕКСТІ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ..... 53

Іванов В.П. ЮРИДИЧНІ НАСЛІДКИ ЗЛОВЖИВАННЯ МАТЕРІАЛЬНИМ ПРАВОМ.....60

Колодій А.М., Колодій О.А., Хальота А.І. МОДЕЛЬНА ПРАВОТВОРЧІСТЬ В УКРАЇНІ: СУЧАСНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....69

Корженко О.М. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ У СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....78

Кривицький Ю.В. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ: СПРОБА ОПИСУ ГНОСЕОЛОГІЧНОЇ МОЗАЇКИ..... 85

Кротюк О.В. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПЛАНУВАННЯ ПРАВОТВОРЧОСТІ В УКРАЇНІ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ.....94

Лисенко І.В., Кузьменко О.В., Гаряєва Г.М. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЮРИДИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ..... 100

Марич Н.І. ПРАВО НА ЗАМІНУ ВИКОНАННЯ ОКРЕМИХ ЮРИДИЧНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ, НЕСУМІСНИХ ІЗ РЕЛІГІЙНИМИ ЧИ ІНШИМИ ПЕРЕКОНАННЯМИ ЛЮДИНИ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ.....107

Панасюк О.П. КОРУПЦІЯ ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР У НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА МІЖНАРОДНОМУ КОНТЕКСТІ..... 117

Санжарова Г.Ф., Сіренко О.В., Санжаров В.А. ІТАЛІЙСЬКА КІБЕРБЕЗПЕКОВА АРХІТЕКТУРА: ЗАХИСТ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ, ТЕХНІЧНІ, ПРАВОВІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ НОВОВВЕДЕННЯ..... 124

Саранчук О.В. ФОРМИ УЧАСТІ НАСЕЛЕННЯ У ЗДІЙСНЕННІ ПРАВОСУДДЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ НА ПРИКЛАДІ ВОЛОСНИХ СУДІВ Т А ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ.....130

Стаднік І.В., Міхайліна Т.В. СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИЙ ПРАВОВИЙ ПРИНЦИП: ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ТА СУЧАСНЕ ЗНАЧЕННЯ..... 137

Степаненко Н.В. ВЖИВАННЯ СПЕЦІАЛЬНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ, ДЕТАЛІЗАЦІЯ ТА СИСТЕМНІСТЬ ВИКЛАДУ НОРМАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ ЯК ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЧІТКОСТІ ЗМІСТУ НОРМ ПРАВА В ЮРИДИЧНІЙ ТЕХНІЦІ.....149

Сухонос В.В. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК СУБ'ЄКТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ ТЕХНІЧНОЇ ДОПОМОГИ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ ВИМІРИ.....155

Тарахонич Т.І. УПОРЯДКУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА: ДОКТРИНАЛЬНИЙ ПІДХІД..... 163

Токарчук О.В. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОЇ БЕЗПЕКИ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР.....169

Федущак-Паславська Г.М. ПРИРОДНО-ПРАВОВА КОНЦЕПЦІЯ – ГЕНЕРАТОР ЦІННОСТЕЙ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ..... 175

Якименко Т.С. СУДОВІ ДЕФЕРАНСИ (JUDICIAL DEFERENCE) ТЛУМАЧЕННЯМ АДМІНІСТРАТИВНИХ ОРГАНІВ У США ТА ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ: ЧИ ПОВАЖАЮТЬ СУДДІ ЗАКОНОДАВЦЯ?..... 181

Ярмол Л.В., Олійник Я.С. ЮРИДИЧНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ: ПОНЯТТЯ, ЕЛЕМЕНТИ, СТАН І НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ..... 206

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Бадида А.Ю. «ПРІОРИТЕТНЕ ПИТАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОСТІ» VS «КОНСТИТУЦІЙНА СКАРГА»: У ПОШУКУ ЕФЕКТИВНОСТІ ІНСТИТУТІВ.....213

Батанов О.В. СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ДИТЯЧОГО ОМБУДСМАНА У КОНТЕКСТІ ЮВЕНАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА..... 219

Голуб В.К. ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА СУБ'ЄКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА АЛЬТЕРНАТИВНУ (НЕВІЙСЬКОВУ) СЛУЖБУ.....228

Гончар О.О. НАЛЕЖНА КВАЛІФІКАЦІЯ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНА ВИМОГА ДО КАНДИДАТА НА ПОСАДУ СУДДІ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ..... 238

Гришко Л.М. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ МЕТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ..... 248

Жмакін С.А. УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОВНОВАЖЕНЬ УПОВНОВАЖЕНОГО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ..... 256

Завальнюк С.В. КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ ЯК ІНСТИТУТ ПОДОЛАННЯ ПРАВОВИХ ПРОГАЛИН У НАЦІОНАЛЬНІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ.....262

Захарчук І.В. ЦИФРОВІ ПРАВА ГРОМАДЯН УКРАЇНИ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ТА МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ.....268

Кириченко Ю.В., Шулежко І.А. ПРАВО ГРОМАДЯН НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ В УКРАЇНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВАХ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ..... 274

Коваль Т.В. ОБМЕЖЕННЯ ЩОДО ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО КОНСТИТУЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....279

Котенджи Е.О. КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ ТА ЮРИДИЧНИЙ ЗАХИСТ ПРАВА НА ЖИТЛО В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: МІЖ ПРАВОМ І РЕАЛЬНІСТЮ..... 285

Кузнєцов А.С. ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ПРИНЦИП МУНІЦИПАЛЬНОЇ ПРАВОТВОРЧОСТІ.....294

Марцеляк О.В. ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ВЛАДИ ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМ СУЧАСНОГО ВІТЧИЗНЯНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ.....301

Монастирський М.В. ДИСТАНЦІЙНЕ ГОЛОСУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН ЗА КОРДОНОМ НА ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ ВИБОРАХ І РЕФЕРЕНДУМІ ПРО ВСТУП УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....308

Омелько І.І. КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ПРИНЦИПУ ВЗАЄМОДІЇ ГІЛОК ВЛАДИ: ДОСВІД УКРАЇНИ І ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН.....314

Павлович-Сенета Я.П., Лозинський Ю.Р. СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ..... 321

Середа І.Л. ПЕРСОНАЛЬНІ ДАНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОБМЕЖЕННЯ ТА ГАРАНТІЇ.....327

Туряниця В.В. ПРАВОВЕ ЗАКРІПЛЕННЯ НОВОЇ СУТІ ПОНЯТЬ ІНОЗЕМНА МОВА, МОВА ВОРОГА, ВОРОЖА МОВА ТА ЇХ ТРАКТУВАННЯ В НАЦІОНАЛЬНИХ ЗАКОНОДАВСТВАХ ПОСТРАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК.....336

Фурса С.Я., Фурса Є.І., Регушевський Е.Є. КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ ТА МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇЇ ДІЄВОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ТА ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ).....342

Чепис О.І. ВІРТУАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В КОНТЕКСТІ ПРАВ ЛЮДИНИ.....349

CONTENTS

SECTION 1. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Arabadji N.B., Zghama A.O. CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF THE GENESIS OF MODERN PARLIAMENTARISM: INTEGRATION OF EUROPEAN VALUES INTO NATIONAL CONSTITUTIONALISM.....9

Bundak O.A. THE EVOLUTION OF THE PRINCIPLE OF SEPARATION OF POWERS IN THE PUBLIC LAW OF FOREIGN COUNTRIES..... 15

Volokhov O.S. INTERNATIONAL STANDARDS OF LAW-MAKING: THE CONCEPT AND CLASSIFICATIONS..... 22

Voloshkevych H.A. FORMATION OF PROBATION SERVICE IN JUVENILE COURTS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY..... 29

Grishko V.I., Tsevukh A.I. ATHENIAN DEMOCRACY: THE RIGHT TO VOTE, JURY TRIAL AND ELECTORAL MECHANISMS..... 36

Hutiv B.I. THE LEGISLATIVE FUNCTION OF THE GRAND PRINCE OF KYIVAN RUS..... 42

Dobrenka N.V., Novak Y.V., Sydorenko V.V. FUNDAMENTALS OF PROTECTING THE RIGHTS OF MILITARY PERSONNEL AND THEIR FAMILIES DURING THE WAR IN UKRAINE.....48

Dolianovska I.M. FLEXIBILITY AND ADAPTABILITY OF LEGAL NORMS IN THE CONTEXT OF LEGAL TECHNIQUE.....53

Ivanov V.P. LEGAL CONSEQUENCES OF ABUSE OF SUBSTANTIVE RIGHTS.....60

Kolodiy A.M., Kolodiy O.A., Khalota A.I. MODEL LAWMAKING IN UKRAINE: MODERNITY AND PROSPECTS.....69

Korzhenko O.M. CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF NATIONAL-PATRIOTIC EDUCATION OF POLICE OFFICERS IN THE SYSTEM OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE..... 78

Kryvytskyi Y.V. METHODOLOGY OF LAW REFORM RESEARCH: AN ATTEMPT TO DESCRIBE THE EPISTEMOLOGICAL MOSAIC.....85

Krotyuk O.V. LEGAL SUPPORT FOR THE PLANNING OF LAWMAKING IN UKRAINE: CURRENT STANCE AND PERSPECTIVE FOR IMPROVEMENT.....94

Lysenko I.V., Kuzmenko O.V., Gariaieva G.M. CURRENT ISSUES OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGY IN LEGAL ACTIVITIES..... 100

Marych N.I. THE RIGHT TO SUBSTITUTE THE FULFILLMENT OF CERTAIN LEGAL OBLIGATIONS THAT ARE INCOMPATIBLE WITH A PERSON'S RELIGIOUS OR OTHER BELIEFS: A GENERAL THEORETICAL ASPECT..... 107

Panasiuk O.P. CORRUPTION AND ITS SOCIO-LEGAL DIMENSION IN THE NATIONAL AND INTERNATIONAL CONTEXT..... 117

Sanzharova G.F., Sirenko O.V., Sanzharov V.A. ITALIAN CYBERSECURITY ARCHITECTURE: PROTECTION OF CRITICAL INFRASTRUCTURE, TECHNICAL, LEGAL AND INSTITUTIONAL INNOVATIONS..... 124

Saranchuk O.V. FORMS OF PUBLIC PARTICIPATION IN THE ADMINISTRATION OF JUSTICE IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE 19TH CENTURY: THE CASE OF VOLOST' COURTS AND LOCAL SELF-GOVERNMENT IN SOUTHERN UKRAINE..... 130

Stadnik I.V., Mikhailina T.V. JUSTICE AS A FOUNDATIONAL LEGAL PRINCIPLE: HISTORICAL EVOLUTION AND CONTEMPORARY RELEVANCE..... 137

Stepanenko N.V. THE USE OF SPECIAL TERMINOLOGY, DETAILING, AND SYSTEMATIC PRESENTATION OF NORMATIVE MATERIAL AS MEANS OF ENSURING THE CLARITY OF LEGAL NORMS IN LEGAL DRAFTING TECHNIQUE..... 149

Sukhonos V.V. CIVIL SOCIETY AS AN ENTITY OF PROVIDING INTERNATIONAL TECHNICAL ASSISTANCE: POLITICAL, LEGAL AND HISTORICAL DIMENSIONS..... 155

Tarakhonich T.I. STREAMLINING LEGISLATION: A DOCTRINAL APPROACH..... 163

Tokarchuk O.V. CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF SOCIO-DEMOGRAPHIC SECURITY: THE NATIONAL DIMENSION..... 169

Fedushchak-Paslavska H.M. THE NATURAL LAW CONCEPT AS A GENERATOR OF EUROPEAN IDENTITY VALUES..... 175

Yakymenko T.S. JUDICIAL DEFERENCE TO ADMINISTRATIVE INTERPRETATIONS IN THE USA AND CONCLUSIONS FOR UKRAINE: DO JUDGES RESPECT LAWMAKERS?..... 181

Yarmol L.V., Oliinyk Ya.S. LEGAL MECHANISM FOR ENSURING HUMAN RIGHTS IN UKRAINE: CONCEPT, ELEMENTS, STATUS, AND AREAS FOR IMPROVEMENT..... 206

SECTION 2. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Badyda A.Yu. "PRIORITY QUESTION OF CONSTITUTIONALITY" VS "CONSTITUTIONAL COMPLAINT": IN SEARCH OF THE EFFECTIVENESS OF INSTITUTIONS..... 213

Batanov O.V. THE FORMATION AND FUNCTIONING OF THE INSTITUTION OF THE OMBUDSMAN FOR CHILDREN IN THE CONTEXT OF THE JUVENILISATION OF CONSTITUTIONAL LAW..... 219

Holub V.K. CONCEPT, ESSENCE AND SUBJECTS OF THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO ALTERNATIVE (NON-MILITARY) SERVICE..... 228

Honchar O.O. PROPER QUALIFICATION AS A DEFINITIVE REQUIREMENT FOR CANDIDATES TO THE POSITION OF JUDGE OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE..... 238

Hryshko L.M. SOME ISSUES OF DETERMINING THE GOAL
OF ENSURING HUMAN REPRODUCTIVE RIGHTS.....248

Zhmakin, S.A. IMPROVING LEGAL MECHANISMS FOR EXERCISING THE POWERS
OF THE UKRAINIAN PARLIAMENT COMMISSIONER FOR HUMAN RIGHTS
IN ENVIRONMENTAL PROTECTION.....256

Zavalniuk S.V. THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE AS AN INSTITUTION
FOR OVERCOMING LEGAL GAPS IN THE NATIONAL LEGAL SYSTEM.....262

Zakharchuk I.V. DIGITAL RIGHTS CITIZENS OF UKRAINE:
CONSTITUTIONAL AND LEGAL ENTRENCHMENT
AND IMPLEMENTATION MECHANISMS.....268

Kyrychenko Y.V., Shulezhko I.A. THE RIGHT OF CITIZENS TO SOCIAL PROTECTION
IN UKRAINE AND EUROPEAN STATES:
COMPARATIVE LEGAL ASPECTS OF CONSTITUTIONAL REGULATION..... 274

Koval T.V. LIMITATIONS ON AMENDMENTS TO THE CONSTITUTION:
A COMPARATIVE LEGAL ASPECT..... 279

Kotendzhy E.O. CONSTITUTIONAL GUARANTEES AND LEGAL PROTECTION
OF THE RIGHT TO HOUSING UNDER THE CONDITIONS OF THE FULL-SCALE ARMED
AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE:
BETWEEN LAW AND REALITY..... 285

Kuznietsov A.S. THE RULE OF LAW AS A PRINCIPLE OF MUNICIPAL LAWMAKING.....294

Martselyak O.V. DECENTRALIZATION OF POWER AS A PRIORITY DIRECTION
OF MODERN DOMESTIC STATE-BUILDING.....301

Monastyrskyi M.V. REMOTE VOTING OF UKRAINIAN CITIZENS ABROAD
IN THE FIRST POST-WAR ELECTIONS AND REFERENDUM ON UKRAINE'S ACCESSION
TO THE EUROPEAN UNION.....308

Omelko I.I. CONSTITUTIONAL CONSOLIDATION OF THE PRINCIPLE
OF INTERACTION BETWEEN BRANCHES OF POWER:
THE EXPERIENCE OF UKRAINE AND FOREIGN COUNTRIES.....314

Pavlovych-Seneta Ya.P., Lozynsky Yu.R. FORMATION AND PROSPECTS
FOR THE DEVELOPMENT OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN UKRAINE..... 321

Sereda I.L. PERSONAL DATA UNDER MARTIAL STATE:
CONSTITUTIONAL AND LEGAL RESTRICTIONS AND GUARANTEES.....327

Turyanitsa V.V. LEGAL CONSOLIDATION OF THE NEW ESSENCE OF THE CONCEPTS
OF FOREIGN LANGUAGE, ENEMY LANGUAGE, HOSTILE LANGUAGE AND THEIR
INTERPRETATION IN THE NATIONAL LEGISLATION OF POST-SOVIET REPUBLICS..... 336

Fursa S.Ya., Fursa E.I., Regushevsky E.Ye. CONSTITUTION OF UKRAINE
AND THE MECHANISM FOR ENSURING ITS EFFECTIVENESS
(ON THE EXAMPLE OF HUMAN RIGHTS PROTECTION
IN CONSTITUTIONAL AND CIVIL PROCEEDINGS).....342

Chepis O.I. VIRTUAL IDENTITY IN THE CONTEXT OF HUMAN RIGHTS.....349

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

УДК 34:37(091)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.1

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ҐЕНЕЗИ СУЧАСНОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ: ІНТЕГРАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ У НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

Арабаджи Н.Б.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
Міжнародний гуманітарний університет
ORCID: 0000-0002-7635-1259
e-mail arabadjinb@ gmail.com

Згама А.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
Міжнародний гуманітарний університет
ORCID: 0000-0002-3904-7477
e-mail: zghama@ukr.net

Арабаджи Н.Б., Згама А.О. Концептуальні засади ґенези сучасного парламентаризму: інтеграція європейських цінностей у національний конституціоналізм.

Стаття присвячена комплексному дослідженню ґенези та сутності українського парламентаризму крізь призму інтеграції європейських цінностей. Актуальність теми зумовлена необхідністю переосмислення теоретичних засад парламентаризму в умовах післявоєнної відбудови України та її прагнення до повноцінної інтеграції в європейський правовий простір.

У роботі наголошується, що парламентаризм є багатовимірним соціально-політичним та конституційно-правовим феноменом, який не слід зводити лише до функціональних чи інституційних ознак. Його осмислення потребує парадигмально-аксіологічного та доктринально-ідеологічного підходів, що дозволяє розглядати його як історичний стан національної державності, маркер громадянської зрілості та теоретичне відображення стратегії розвитку українського народу.

Простежено еволюцію парламентаризму як загальноєвропейського явища від античних протопредставницьких інститутів до концепцій Нового часу. Особливу увагу приділено концепціям утилітаризму, а також розвитку міжпарламентських органів у XX столітті.

Досліджено історичні корені представницької влади, починаючи від Загальної Ради скіфських племен, грецьких міст-полісів та інститутів Київської Русі (віче, феодальні з'їзди, верв), до станово-представницьких органів Великого князівства Литовського.

Особлива увага приділяється сучасному етапу, де Верховна Рада України демонструє активну адаптацію до європейських стандартів, що проявляється у посиленні законодавчої та контрольної функцій, забезпеченні прозорості та публічності, а також у міжпарламентському діалозі та імплементації рішень ЄСПЛ. У статті підкреслюється, що імплементація деонтологічних принципів сприяє зміцненню довіри до представницької влади.

Аргументовано, що український парламентаризм є динамічною конституційною цінністю, що, ґрунтуючись на вітчизняних традиціях, прагне інтегрувати європейські стандарти задля утвердження відповідального правління та захисту конституційних цінностей.

Ключові слова: парламентаризм, конституціоналізм, європейські цінності, деонологічні принципи, інтеграція, парламентські органи, парламент.

Arabadji N.B., Zghama A.O. Conceptual foundations of the genesis of modern parliamentarism: integration of European values into national constitutionalism.

The article is dedicated to a comprehensive study of the genesis and essence of Ukrainian parliamentarism through the lens of European values integration. The topic's relevance is determined by the need to re-evaluate the theoretical foundations of parliamentarism in the context of Ukraine's post-war reconstruction and its aspirations for full integration into the European legal space.

The paper emphasizes that parliamentarism is a multidimensional socio-political and constitutional-legal phenomenon that should not be reduced to merely functional or institutional features. Its comprehension requires paradigmatic-axiological and doctrinal-ideological approaches, which allow it to be viewed as a historical state of national statehood, a marker of civic maturity, and a theoretical reflection of the Ukrainian people's development strategy.

The author traces the evolution of parliamentarism as a pan-European phenomenon from ancient proto-representative institutions to modern concepts. Special attention is paid to the ideas of utilitarianism and the development of inter-parliamentary bodies in the 20th century.

The historical roots of representative authority have been explored, starting from the General Council of the Scythian tribes, the Greek city-states (polis), and the institutions of Kyivan Rus (veche, feudal assemblies, *verv*), to the estate-representative bodies of the Grand Duchy of Lithuania.

Particular focus is given to the modern stage, where the Verkhovna Rada of Ukraine demonstrates an active adaptation to European standards. This is manifested in the strengthening of its legislative and oversight functions, ensuring transparency and publicity, as well as through inter-parliamentary dialogue and the implementation of ECHR decisions. The article underscores that the implementation of deontological principles helps to strengthen trust in representative power.

Thus, the article provides a comprehensive analysis of Ukrainian parliamentarism as a dynamic constitutional value that, based on national traditions, seeks to integrate European standards to establish responsible governance and protect constitutional values.

Key words: parliamentarism, constitutionalism, European values, deontological principles, integration, parliamentary bodies, parliament.

Актуальність теми. У сучасному правовому просторі фундаментом демократичних держав є концепція народовладдя, закріплена на конституційному рівні. Конституція України визначає народ носієм суверенітету та єдиним джерелом державної влади, що реалізується безпосередньо або через систему державних органів і місцевого самоврядування. Виборчий процес, через який формується Верховна Рада - єдиний представницький та законодавчий орган держави, є ключовою ознакою демократії [2, с. 255].

Формування органів влади зумовлене національними традиціями та історичним розвитком правової й політичної думки. В умовах війни українські юристи працюють над стратегією післявоєнної відбудови, передбачаючи модернізацію системи державного управління та впровадження нових демократичних інститутів, серед яких центральне місце займає парламентаризм.

Глобальні виклики (зокрема, екологічні кризи, пандемії, гібридні конфлікти та війна, що триває з 24 лютого 2022 року) актуалізують необхідність переосмислення парламентаризму, дослідження його принципів, функцій, запозичення успішного іноземного досвіду та розвитку парламентського права як складової національної правової системи.

Метою даної публікації є дослідження концептуальних зв'язків сучасного парламентаризму крізь призму інтеграції європейських цінностей у національний конституціоналізм.

Стан дослідження. Теоретичні та практичні аспекти сучасного парламентаризму, а також питання парламентського права та процесу, були предметом досліджень широкого кола вітчизняних науковців. Серед них – М.О. Баймуратов, Ю.Г. Барабаш, О.В. Батанов, А.З. Георгіца та багато інших. Також значна кількість українських вчених, зокрема В.М. Єрмолаєв, В.С. Журавський, М.С. Кельмен, П.С. Кислий, І.З. Криховецький, А.Р. Крусян, В.Ф. Погорілко, Ю.С. Шемшученко і В.М. Шаповал, присвятили свої праці історії становлення та розвитку представницької влади в Україні. Однак, незважаючи на грунтовні напрацювання, єдиної позиції щодо історичної періодизації українського парламентаризму досі не вироблено.

Виклад основного матеріалу. Аналіз сучасного парламентаризму вимагає комплексного підходу, оскільки це явище є багатогранним. Розгляд його виключно з однієї перспективи - юридичної, історичної чи політичної - призводить до однобічного розуміння. Такий вузький погляд не дозволяє повноцінно оцінити ні саму парламентську демократію, ні проблеми, що випливають з її сутності та завдань [10, с. 292].

Для всебічного доктринального осмислення парламентаризму та ефективного вирішення концептуальних проблем його становлення й функціонування, обов'язковим є застосування комплексного підходу. Відтак, аналіз будь-якого аспекту парламентської демократії – будь то конституційно-правовий, політичний, управлінський, економічний, чи безпековий - вимагає врахування синергетичної взаємодії всіх його складових [1, с. 60].

Критично важливим є сприйняття парламентаризму не лише як статичної форми організації державної влади, а як динамічної конституційної цінності та принципу державного ладу. Кожна демократична держава проходить власні етапи інституціоналізації парламенту - від зародження й становлення до розквіту чи трансформації. У цьому сенсі парламентаризм є невід'ємною складовою конституціоналізму, формуючи його концептуальну та інституційну основу. Як підкреслює А. Шайо, представницько-парламентське правління та ліберальний конституціоналізм мають спільне коріння і взаємно переплітаються [7, с. 106].

Важливим аспектом є компаративне дослідження парламентаризму, що дозволяє виявити універсальні та специфічні ознаки різних моделей представницької демократії. Оскільки сутність вітчизняного парламентаризму визначається як внутрішніми чинниками, так і його характером як загальносвітового феномену, особливий інтерес становить вивчення типових рис парламентських систем зарубіжних держав [11, с. 95]. Такий підхід дозволяє глибше зрозуміти передумови еволюції парламентаризму, його сутність, ключові принципи, цілі, функції та фактори, що стимулюють або стримують його розвиток.

Варто звернути увагу, що деонтологічний вимір парламентаризму, який набуває особливого значення в умовах трансформації правової системи України. Сучасний парламентаризм передбачає не лише належну правову інфраструктуру та ефективні механізми реалізації законодавчої влади, а й високий рівень етичної культури представників цієї влади. Юридична деонтологія забезпечує моральну легітимність правотворчої діяльності, сприяє утвердженню принципів верховенства права, публічності, відкритості й прозорості діяльності парламенту. У цьому полягає глибокий концептуальний зв'язок між парламентаризмом як формою організації державної влади та юридичною деонтологією як внутрішнім етичним регулятором, що формує підґрунтя для довіри суспільства до представницької демократії та підвищення стандартів конституційного правопорядку. Ґенеза парламентаризму демонструє поступову інституціоналізацію деонтологічних принципів у вигляді кодексів етики, регламентів та процедур парламентського контролю, що сприяє зміцненню довіри суспільства до представницької влади та утвердженню верховенства права.

У контексті нашого дослідження, поняття «парламентаризм» розглядається крізь призму дуалістичної концепції, запропонованої В. Гошовською, яка визначає його як «особливу» систему організації державної влади та як специфічний політичний інститут. При цьому, варто констатувати відсутність єдиного доктринального підходу до дефініції парламентаризму, оскільки різні галузі знань, зокрема, теорія держави і права та конституційне право, формують власні, відмінні тлумачення цього феномену [7, с. 82].

Ґенеза європейського парламентаризму сягає корінням античних часів, коли у Стародавній Греції та Римі виникали перші представницькі інститути. Однак ці органи не були справжнім народовладдям у сучасному розумінні, оскільки представляли інтереси лише привілейованих верств суспільства. Такий же обмежений характер мали й станово-представницькі органи епохи феодалізму, які також були інструментом захисту інтересів вищих соціальних груп, а не широких мас населення [14, с. 7].

Ґенеза парламентаризму як політико-правового феномену має складний та багатоетапний характер. Власне, етимологія терміну «парламент» сягає XIII століття, коли у Франції він позначав судовий орган, який, по суті, не мав ознак репрезентативної установи. Лише згодом, у 1275 році, в Англії цей термін був уперше застосований до представницького органу – Великої ради королівства, що, попри свій доволі обмежений характер, включала монарха та найвпливовіших феодалів [12, с. 65].

Якщо ранні інститути вважати передісторією, сучасний парламентаризм почав формуватися з XII ст., коли в Європі виникли перші станово-представницькі органи, зокрема Іспанські Кортеси. Цей процес супроводжувався доктринальним обґрунтуванням обмеження абсолютної монархії та поширенням концепції розподілу законодавчої функції між «королем, кращими людьми і народом».

Ідеї парламентаризму активно розвивалися в епоху Нового часу під впливом перших буржуазних революцій. У Європі XVII–XVIII ст. вони отримали доктринальне обґрунтування на засадах поділу влади, народного суверенітету та верховенства закону, сформульованих мислителями Б. Спінозою, Т. Гоббсом, Д. Локком, Ш.Л. Монтеск'є та Е. Сієсом. Особливе значення має Джон Локк, який у трактаті «Два трактати про правління» (1690) визначив законодавчу функцію представницького органу як найважливішу в державі [12, с. 70].

Наріжним каменем європейської політико-правової думки XIX ст. був утилітаризм. Видатний представник цієї доктрини, англійський юрист і соціолог Ієремія Бентам, обґрунтував репрезентативну демократію як раціональну форму правління, визначивши три умови її ефективності: пряме обрання для зв'язку з електоратом, періодична ротація депутатів та оптимальна чисельність парламенту для концентрації кваліфікованих законотворців [4, с. 174].

Перша половина XX ст. стала періодом активного розвитку парламентаризму: більшість європейських держав впроваджували поділ влади, роль парламентів зростала, політичні партії набували ключового значення, а виборче право поширювалося на всі верстви населення. Саме тоді парламентаризм утвердився як загальновизнаний інститут, а зрілість парламентів стала показником рівня демократії [4, с. 177].

Парламенти європейських держав активно взаємодіють, що сприяє створенню впливових міжнародних організацій. У другій половині XX ст. виникли перші структури з міжпарламентським співробітництвом – Західноєвропейський союз, Рада Європи, Північна Рада. Після появи нових незалежних держав у 1990-х роках з'явилися нові організації, зокрема СНД, ГУАМ, ОЧЕС, ЦЕІ та інші. Незважаючи на відмінності в учасниках і цілях, їх об'єднує наявність органів міжпарламентської взаємодії, які слугують платформою для міжнародної співпраці та ефективного вирішення актуальних проблем [5, с. 40].

Ґенеза європейського парламентаризму демонструє, що його становлення було зумовлене не лише історичною необхідністю, а й деонтологічним імперативом, що ґрунтується на обов'язку держави перед суспільством [3, с. 25]. Зазначена еволюція сформувала стійкі принципи правління, верховенства права та представництва, які є нормою для сучасної Європи. Відтак, український парламентаризм, прагнучи інтегруватися в європейський правовий простір, постає перед завданням не просто запозичення інституційних форм, а й виконання конституційного обов'язку щодо втілення цих незмінних етичних засад народовладдя.

Питання витоків і розвитку українського парламентаризму є досить дискусійним. Хоча його історична спадщина є багатогранною, у вітчизняній історико-правовій традиції початок парламентаризму часто неправомірно обмежувався радянським періодом. Аналіз історичних джерел свідчить, що вітчизняна традиція представницької влади має глибокі історичні корені. Її витоки можна простежити ще з часів Скіфської держави (VII ст. до н. е. – III ст. н. е.). Попри монархічну форму правління, ключові питання суспільного життя та престолонаслідування вирішувалися на народних зборах, що складалися з усіх воїнів. Ця практика, що вказує на наявність протопредставницьких інститутів, підтверджується, зокрема, у працях дореволюційних істориків, як-от З. Рагозіної [6, с. 95].

Деякі науковці, зокрема Ч. Вайз і П. Кислий, відносять ґенезу вітчизняного парламентаризму до Середньовіччя, вказуючи на народне віче Київської Русі як протопредставницький інститут, що здійснював владні та контрольні функції щодо князя. Вони вважають першим повноцінним українським парламентом Центральну Раду. Натомість маємо переконання, що інституціоналізація представницької влади у Руській державі була значно складнішою, включаючи різні колегіальні органи - феодальні з'їзди, віче та верви [9, с. 70].

У розвитку парламентських повноважень ключовою подією став 1386 рік, коли обрання монарха було передано до компетенції вальних сеймів. Принцип виборності влади у Великому князівстві Литовському отримав своє відображення у Литовському статуті 1588 року. Зокрема, стаття 2 розділу III закріплювала, що «усіх князів і панів-рад, як духовних, так і світських... і всіх людей посполитих... маємо зберігати при свободах і вольностях християнських, у яких вони, як люди

рівні, вільно обираючи собі здавна і з вічних своїх предків собі панів і господарів, великих князів литовських» [9, с. 74]. Ця норма підкреслює, що виборність влади була давньою традицією, а процедура формування верховної влади у Великому князівстві Литовському стала прототипом сучасних парламентських республік.

У питанні ґенези українського парламентаризму існують різні наукові позиції. Частина дослідників вважає його початком 1990 рік і ухвалення Декларації про державний суверенітет. Проте представницькі інститути мають значно глибше коріння - від епохи Київської Русі. Класична модель парламентаризму з усіма атрибутами вперше інституціоналізована у другій половині XIX ст. на західноукраїнських землях Австро-Угорської імперії, прикладом чого став Галицький крайовий сейм 1861 року, який відповідав усім ознакам повноцінного законодавчого органу [8, с. 5].

Визначальним етапом у ґенезі українського парламентаризму стала діяльність Української Центральної Ради (УЦР) – першого загальнонаціонального законодавчого та репрезентативного органу в період з березня 1917 до квітня 1918 року. Ключовим актом, що змінив її статус, стало ухвалення IV Універсалу, яким проголошено незалежність, суверенітет і самостійність Української Народної Республіки, визначено її як парламентську, унітарну та демократичну державу, а законодавчі повноваження остаточно закріплено за Центральною Радою. З цим погоджуються В.Я. Таційй, О.Д. Святоцький та М.М. Страхов, які вважають, що повноцінною парламентською установою УЦР стала лише після IV Універсалу. Період її діяльності є важливим для становлення української парламентської традиції [13, с. 12].

Кульмінаційним етапом інституціоналізації парламентаризму в Україні став період незалежності. Центральне місце в системі публічного управління займає Верховна Рада як єдиний представницький законодавчий орган. У 1991–2019 рр. відбулося 9 скликань парламенту. Після позачергових виборів 2019 р. сформовано ВРУ IX скликання, що відзначалася низкою якісних змін: скасуванням депутатської недоторканності, омолодженням та оновленням складу на 80,4%, наявністю «монобільшості» фракції «Слуга народу», збільшенням представництва жінок до понад 20%, зменшенням числа представників великих бізнес-структур на користь фахівців із громадських організацій, культури та медіа, а також високим освітнім рівнем депутатів із різних галузей [3, с. 29].

Отже, ґенеза українського парламентаризму пройшла низку етапів: від протопредставницьких інститутів Київської Русі до сучасних його форм. Упродовж цієї еволюції відбувалося послідовне вдосконалення, що дає підстави стверджувати про сформованість в Україні чітко окреслених ознак парламентаризму. Верховна Рада України, як центральний інститут цієї системи, відповідає всім традиційним характеристикам парламенту і узгоджується з вимогами європейської конституційної спадщини.

Український парламентаризм, прагнучи відповідати європейським стандартам, активно імплементує ключові концепції функціонування законодавчих органів ЄС. Основні напрями адаптації включають: зміцнення принципу народного представництва через вдосконалення виборчого законодавства та забезпечення рівної участі громадян; посилення законодавчої функції парламенту з акцентом на прозорість і якість нормотворчого процесу; розвиток контрольної функції ВРУ через ефективні механізми парламентського нагляду за виконавчою владою та бюджетними витратами.

Посилення прозорості та публічності парламентської діяльності набуває особливої актуальності в контексті адаптації до європейських стандартів. Верховна Рада України впроваджує механізми відкритості: онлайн-трансляції пленарних засідань і комітетських слухань, системну публікацію стенограм, законопроєктів та результатів поіменних голосувань, а також цифрові сервіси для поліпшення комунікації з громадянами.

У європейській традиції парламенти функціонують на засадах верховенства права, поваги до Конституції та прав людини. В Україні ці принципи посилюються імплементацією рішень ЄСПЛ та співпрацею з Венеційською комісією. Верховна Рада активно інтегрується в європейський парламентський простір через міжпарламентський діалог, спільні засідання комітетів та участь у міжнародних асамблеях, що сприяє гармонізації практик, зміцненню міжнародних позицій України та підвищенню ефективності, відкритості та відповідальності парламенту, що є ключовим для демократичного розвитку та інтеграції до ЄС [7, с. 320].

Висновки. Парламентаризм виник у країнах Західної Європи як результат історичного розвитку суспільних відносин, проте сучасні принципи парламентаризму виходять за межі регіону, посилюючи міждержавну співпрацю через парламентські та міжпарламентські механізми. Циві-

лізаційний підхід до осмислення ґенези парламентаризму дає змогу прогнозувати перспективи політичного та соціально-економічного розвитку України, зіставляючи національний досвід із досвідом країн з усталеними парламентарними традиціями. Правильне розуміння сутнісних, аксіологічних та функціональних характеристик парламентаризму забезпечує ефективність діяльності парламенту, його представницьких, законодавчих, установчих і контрольних повноважень, що створює передумови для відповідального правління, захисту конституційних цінностей і прав людини, демократизації конституційних процесів та розвитку парламентаризму в Україні.

Парламентаризм не зводиться лише до формальних ознак парламентських інститутів, а є особливим механізмом організації влади на демократичних принципах і конституційних цінностях. Його ключова риса - провідна роль парламенту у забезпеченні соціальної справедливості та конституційного правопорядку. Він виступає багатоаспектним соціально-політичним і конституційно-правовим феноменом, який охоплює ідею, теорію та практику, та потребує аналізу як у функціонально-телеологічному, так і в парадигмально-аксіологічному і доктринально-ідеологічному аспектах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Батанов О.А. Генетичні витоки парламентаризму як політико-правового феномену. *Суспільно-політичні процеси*. 2025. Вип. 23-24. С. 59–62.
2. Батанов О.В. Парламентаризм як феномен і категорія сучасного конституційного права. *Правова держава*. Випуск 33. Київ: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2022. С. 250–261.
3. Даниленко Л. Традиції і цінності парламентаризму в умовах глобальних змін. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління*. 2023. Вип. 2. С. 25–30.
4. Дудко І.Д. Міжнародний парламентаризм в інтерпретаціях західної політичної думки. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. Вип. 37. С. 172–177.
5. Дудко І. Класифікаційні ознаки міжнародних парламентських інституцій: до питання про теоретичні аспекти міжнародного парламентаризму. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління*. 2023. Вип. 2. С. 38–42.
6. Кельман М.С. Про деякі питання історії розвитку парламентаризму в Україні. *Правові новели*. 2022. № 16. С. 94–104.
7. Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору: монографія / за ред.акад. НАН України Ю.С. Шемшученка; д. ю. наук, проф. А.Р. Крусян; д. ю. наук, проф. О.В. Батанова. Київ, 2025. 444 с.
8. Криховецький І.З. Парламентаризм як наслідок австрійської інкорпорації західноукраїнських земель. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 5(2). С. 3–8.
9. Криховецький І.З. Теоретичні підходи до вивчення історії українського парламентаризму. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Серія: Право. 2022. № 13. С. 69–75.
10. Крусян А.Р. Парламент у системі сучасного українського конституціоналізму: питання теорії та практики. *Правова держава*. 2022. Вип. 33. С. 290–300.
11. Максіменцева Н.О. Парламентаризм і його складові у сучасній юридичній науці. *Право України*. 2023. № 2. С. 91–110.
12. Міщук А. Британські концепції парламентаризму. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. 2018. Вип. 12. С. 63–75.
13. Терлюк І.Я. Ad fontes українського парламентаризму: парламентські практики шляхетських станово-представницьких органів влади в Україні XIV–XVII ст. *Правові новели*. 2023. № 20. С. 7–15.
14. Француз-Яковець Т.А. Парламентаризм в Україні: традиції та виклики сучасності. *Наше право.* 2019. № 2. С. 5–10.

УДК 342.33(4/9)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.2

ЕВОЛЮЦІЯ ПРИНЦИПУ ПОДІЛУ ВЛАДИ В ДЕРЖАВНОМУ ПРАВІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Бундак О.А.,
кандидат історичних наук, доцент,
заступник директора з науково-методичної роботи
ВСП ЗВО «Відкритий міжнародний університет
розвитку людини «Україна»
Луцького інституту розвитку людини
ORCID: 0000-0002-4398-560X
e-mail: olenabundak@gmail.com

Бундак О.А. Еволюція принципу поділу влади в державному праві зарубіжних країн.
Дослідження присвячене комплексному аналізу еволюції принципу поділу влади в державному праві зарубіжних країн, від його античних витоків до цілісних концепцій епохи Просвітництва. Розглянуто ідейні засади та прообрази поділу влади у працях давньогрецьких мислителів, зокрема Платона, який розмежовував функції між соціальними групами та міркував про змішані форми правління. Особливу увагу приділено Аристотелю, який чітко виділяв три елементи державного устрою – нарадчий орган, органи управління та судові установи, підкреслюючи їхню важливість для характеру держави. Проаналізовано внесок Полібія, який на прикладі Римської республіки описав систему взаємного контролю та противаг між елементами змішаної форми правління. Досліджено середньовічні спроби обмеження монархії, такі як дуалізм духовної та світської влади , феодальні відносини , прийняття Великої хартії вольностей 1215 року, що заклала основу для принципу верховенства закону та належної правової процедури. Розглянуто роль становлення станових представницьких органів (парламентів) як інституційної основи для майбутнього розділення повноважень. Висвітлено вплив епохи Відродження та Реформації, зокрема ідей Нікколо Мак'явеллі про переваги змішаної форми правління , а також внесок Едварда Кока у відстоювання верховенства загального права та Жана Бодена у формулювання концепції державного суверенітету із розмежуванням законодавчої, судової та виконавчої функцій. Центральною частиною дослідження є аналіз класичних концепцій епохи Просвітництва: Джона Локка, який у «Двох трактатах про правління» обґрунтував необхідність обмеження державної влади для захисту природних прав та виділив законодавчу, виконавчу і федеративну влади , та Шарля Луї Монтеск'є, який у праці «Про дух законів» деталізував концепцію трьох гілок (законодавчої, виконавчої, судової) та обґрунтував механізми «стримувань і противаг» як запоруку політичної свободи. Також проаналізовано концепцію народного суверенітету Жан-Жака Руссо, який, критикуючи поділ влади на незалежні гілки, наголошував на її неподільності та верховенстві загальної волі, що є джерелом законів.

Ключові слова: поділ влади, античність, Середньовіччя, Відродження, Просвітництво, Аристотель, Локк, Монтеск'є, Руссо, стримування і противаги, народний суверенітет.

Bundak O.A. The evolution of the principle of separation of powers in the public law of foreign countries.
The study is dedicated to a comprehensive analysis of the evolution of the principle of separation of powers in the public law of foreign countries, from its ancient origins to the complete concepts of the Enlightenment era. It examines the ideological foundations and prototypes of the separation of powers in the works of ancient Greek thinkers, particularly Plato, who distinguished governmental functions and contemplated mixed forms of government. Special attention is paid to Aristotle, who clearly identified three elements of state structure – the deliberative body, organs of administration, and judicial institutions – emphasizing their importance for the nature of the state. The contribution of Polybius is analyzed, who, using the example of the Roman Republic, described a system of mutual

control and counterbalances between the elements of a mixed form of government. Medieval attempts to limit monarchy are explored, such as the dualism of spiritual and secular power , feudal relations , and the adoption of Magna Carta in 1215, which laid the foundation for the rule of law and due process. The role of the formation of estates-general representative bodies (parliaments) as an institutional basis for the future separation of powers is considered. The influence of the Renaissance and Reformation eras is highlighted, including Niccolò Machiavelli's ideas on the advantages of a mixed form of government , as well as Edward Coke's contribution to upholding the supremacy of common law and Jean Bodin's formulation of the concept of state sovereignty with the distinction of legislative, judicial, and executive functions. A central part of the study is the analysis of classical concepts from the Enlightenment: John Locke, who in «Two Treatises of Government» justified the need to limit state power to protect natural rights and distinguished legislative, executive, and federative powers , and Charles Louis Montesquieu, who in «The Spirit of the Laws» detailed the concept of three branches (legislative, executive, judicial) and justified the mechanisms of «checks and balances» as a guarantee of political freedom. Jean-Jacques Rousseau's concept of popular sovereignty is also analyzed; while criticizing the separation of powers into independent branches, he emphasized its indivisibility and the supremacy of the general will as the source of laws.

Key words: separation of powers, antiquity, Middle Ages, Renaissance, Enlightenment, Aristotle, Locke, Montesquieu, Rousseau, checks and balances, popular sovereignty.

Принцип поділу влади є одним із фундаментальних стовпів сучасного конституціоналізму та невід'ємним атрибутом правової демократичної держави. Його ключова ідея полягає у розподілі державної влади на окремі, відносно незалежні гілки – законодавчу, виконавчу та судову, з метою запобігання узурпації влади, зловживань та забезпечення ефективного захисту прав і свобод людини і громадянина. Актуальність дослідження еволюції цього принципу в державному праві зарубіжних країн зумовлена постійними трансформаціями політичних систем, викликами глобалізації, технологічного прогресу та суспільними змінами, які вимагають переосмислення класичних доктрин та пошуку нових балансів у відносинах між гілками влади.

Постановка проблеми. Попри глибоке історичне коріння та усталену теоретичну базу, реалізація принципу поділу влади у різних країнах набуває своєрідних форм, що зумовлено національними особливостями, історичним досвідом, політичними традиціями та конституційним розвитком. Існуючі моделі взаємодії гілок влади – від жорстких систем стримувань і противаг до парламентських чи напівпрезидентських форм правління – постійно еволюціонують під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів. Виникає потреба в осмисленні, як класичні ідеї Монтеск'є та Локка адаптувалися до сучасних реалій, які виклики постають перед цим принципом у контексті зростання ролі виконавчої влади, популізму, впливу медіа та розвитку цифрових технологій. Недостатній аналіз цих процесів може призвести до хибних уявлень про функціонування державної влади та невірних прогнозів щодо її майбутнього розвитку.

Мета дослідження полягає у всебічному аналізі еволюції принципу поділу влади в державному праві зарубіжних країн від його зародження до сучасного стану, виявленні ключових етапів розвитку, особливостей реалізації в різних державах, а також основних тенденцій та викликів, що стоять перед цим принципом у XXI столітті.

Стан опрацювання проблематики: Проблематика поділу влади є однією з найбільш досліджуваних у світовій та вітчизняній юридичній науці. Її теоретичні витоки глибоко розкрито у працях класиків політико-правової думки, таких як Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо. Сучасні зарубіжні дослідники, серед яких Р. Даль, Дж. Сарторі, А. Стоун, активно аналізують трансформації принципу в умовах глобалізації та нових викликів. Українські вчені, зокрема С.П. Головатий, Ю.Л. Макаренко, В.В. Петренко, також зробили значний внесок у дослідження цього принципу, розглядаючи як його загальнотеоретичні аспекти, так і особливості реалізації в конституційному праві України та інших держав. Проте, незважаючи на значну кількість наукових робіт, системний, комплексний аналіз еволюції принципу поділу влади в порівняльному аспекті, з урахуванням новітніх тенденцій та викликів, залишається актуальним і потребує подальшого поглибленого вивчення.

Виклад основного матеріалу. Принцип поділу влади, що став наріжним каменем сучасної демократичної держави, не виник миттєво. Його ідейні засади формувалися протягом тисячоліть, проходячи шлях від розрізнених спостережень давніх мислителів до цілісних концепцій Нового

часу. Цей тривалий процес відображає постійний пошук людством ефективних механізмів управління, що здатні запобігти тиранії та забезпечити справедливість.

Хоча античні мислителі не сформулювали доктрини поділу влади в її сучасному розумінні, їхні праці містять важливі прообрази та ідеї щодо розподілу функцій управління та необхідності обмеження влади. Філософи Стародавньої Греції, які були свідками різноманітних форм державного устрою – від монархій та олігархій до тираній і демократій – усвідомлювали необхідність збалансованої організації держави.

Одним із перших, хто замислився над структурою ідеальної держави, був Платон, який у своїй праці «Держава» вибудовує утопічну модель ідеального поліса, де кожна соціальна група виконує свої чітко визначені функції. Хоча Платон не говорить про окремі гілки влади, він розмежовує завдання між філософами-правителями (які ухвалюють рішення, тобто, можна сказати, виконують законодавчі та виконавчі функції), воїнами (які захищають державу) та ремісниками (які забезпечують її матеріальні потреби). У його діалозі «Закони» вже простежується ідея певного змішаного устрою, що поєднує елементи монархії та демократії, а також обґрунтовується важливість писаних законів як обмежувача влади. Платон, розмірковуючи про форми державного правління, визнавав, що «надмірний деспотизм зазвичай веде до рабства, а надмірна свобода – до тиранії» [1, с. 45]. Це спостереження вказує на його розуміння необхідності балансу та контролю в державі.

Більш виразні елементи ідеї поділу функцій можна знайти у Арістотеля. У своїй праці «Політика» він здійснює глибокий аналіз понад 158 полісів, класифікуючи форми правління на основі кількості правителів та мети правління (для загального блага чи для власної вигоди правителя) [2]. Арістотель, розмірковуючи про ідеальний державний устрій, виділяв три елементи (частини), що були притаманні кожній державі:

Нарадчий орган, який обговорює загальні справи (війна і мир, укладення договорів, закони, смертна кара, вигнання, конфіскації).

Органи управління або «магістратури», які здійснюють виконавчу владу.

Судові органи або «судові установи», які розглядають справи про порушення законів [2, с. 121–124].

Арістотель підкреслював, що саме від правильної організації цих трьох елементів залежить характер державного устрою. Хоча він не пропонував жорсткого розмежування персоналу між цими гілками і не говорив про їхню незалежність у сучасному розумінні, його класифікація функцій управління стала відправною точкою для подальших роздумів про їхній розподіл. Він був переконаний, що «гарне правління можливе лише тоді, коли панує закон» [3, с. 98], що передбачає верховенство права над свавіллям правителів.

Значний внесок у розвиток ідей, що передували принципу поділу влади, зробив також римський історик і політик Полібій. У своїй праці «Загальна історія» аналізує устрій Римської республіки, яка, на його думку, завдяки змішаній формі правління (що поєднувала елементи монархії в консулах, аристократії в Сенаті та демократії в народних зборах) досягла значної стабільності та могутності. Полібій описував систему взаємного контролю та противаг між цими елементами, що не дозволяла жодному з них узурпувати всю владу [4]. Це було важливе практичне спостереження за функціонуванням реального державного механізму, що наочно демонструвало переваги розподілу повноважень.

Період Середньовіччя в Європі характеризувався домінуванням монархічної влади, часто з абсолютною тенденцією. Проте, навіть у цей час, під впливом різних факторів, виникали спроби обмеження королівської влади, які можна розглядати як передумови для подальшого розвитку ідей поділу влади.

Одним із ключових факторів було зростання впливу церкви. Католицька церква, будучи потужною інституцією, часто виступала опонентом світської влади, змагаючись за вплив і претендуючи на верховенство у духовних справах. Ця конкуренція створювала певний дуалізм влади – духовну і світську, що обмежувало абсолютну владу монарха. Папи Римські, спираючись на доктрину про дві влади, часто намагалися контролювати світських правителів, що знаходило своє вираження у конфліктах, таких як боротьба за інвеституру.

Важливу роль відігравали феодальні відносини. Система васалітету, де влада короля була обмежена правами та привілеями великих феодалів, також створювала децентралізовану структуру, яка не дозволяла монарху встановити повний контроль над усіма аспектами життя. Король був

«першим серед рівних», і його влада залежала від підтримки баронів, які часто мали власні армії та суди.

Знаковим моментом в англійській історії стало прийняття Великої хартії вольностей у 1215 році. Цей документ, вирваний баронами у короля Іоанна Безземельного, вперше документально закріплював обмеження королівської влади та визнавав певні права підданих. Хоча Хартія першочергово захищала права феодалів, вона заклала основу для розвитку принципу верховенства закону та ідеї про те, що навіть монарх підпорядковується закону, а не стоїть над ним. Однією з найважливіших норм, яка стала предтечею незалежного судочинства, є стаття 39, що проголошувала: «Жодна вільна людина не буде арештована, ув'язнена, позбавлена майна, оголошена поза законом, вигнана або яким-небудь іншим чином позбавлена своїх свобод, окрім як за законним вироком рівних їй та за законом країни» [5]. Це положення стало основою для принципу належної правової процедури і вказувало на обмеження виконавчої влади судочинством.

Утворення станових представницьких органів (парламентів, генеральних штатів, кортесів) у різних країнах Європи також стало важливим кроком у формуванні механізмів обмеження монархії. Ці органи, що включали представників шляхти, духовенства та міщан, спочатку скликалися для обговорення податків та вирішення важливих державних справ. З часом вони набували більших повноважень, зокрема в Англії, де парламент поступово ставав співучасником законодавчого процесу. Так, в «Модельному парламенті» 1295 р. були представлені не лише барони та духовенство, але й представники графств та міст, що свідчило про розширення бази для майбутнього законодавчого органу [6].6 Хоча ці органи ще не були повноцінними законодавчими гілками влади, вони створювали інституційну основу для майбутнього розділення повноважень.

Епоха Відродження (XIV-XVI ст.) та Реформації (XVI ст.) ознаменувалися докорінними змінами у світогляді, що мали величезне значення для розвитку політико-правової думки. Занепад феодалізму, зростання міст, формування національних держав та наукові відкриття сприяли переосмисленню ролі людини, держави та влади.

Відродження поклало початок поверненню до античних ідеалів, зокрема до ідеї республіканського правління та верховенства закону. Серед мислителів цієї епохи виокремимо постать Нікколо Макіавеллі, який у своїй праці «Міркування про першу декаду Тита Лівія» аналізував переваги змішаної форми правління, що, на його думку, сприяє стабільності та довговічності держави. Він розглядав Римську республіку як ідеальну модель, де баланс між різними соціальними силами запобігав тиранії та анархії [7, с. 320]. Хоча Макіавеллі був реалістом і виступав за сильну державну владу, його аналіз різних інституцій, що стримують і врівноважують одна одну, є важливим кроком до розуміння необхідності розподілу функцій.

Реформація відіграла вирішальну роль у формуванні ідей конституціоналізму та обмеження влади. Протестантизм, заперечуючи абсолютну владу Папи Римського та виступаючи за «священство всіх віруючих», сприяв розвитку ідей індивідуальної свободи та відповідальності. Релігійні війни, що охопили Європу, змусили мислителів шукати нові засади для забезпечення миру та стабільності, що часто пов'язувалося з ідеєю обмеження влади монарха та встановленням правових гарантій. Поява протестантських громад з їхнім самоврядуванням та виборними органами також сприяла поширенню ідей про децентралізацію влади.

У цей період починають формуватися теорії народного суверенітету та суспільного договору, які стануть підґрунтям для майбутніх концепцій поділу влади. Ідея про те, що влада походить від народу і має бути обмеженою для захисту його прав, стає все більш популярною. Англійський юрист Едвард Кок, виступаючи проти абсолютизму Стюартів, відстоював верховенство загального права над королівською прерогативою. Він стверджував, що «король повинен бути підпорядкований Богу та закону», і навіть король не може бути суддею у власній справі [8]. Це свідчило про посилення ролі судів як незалежного чинника у системі влади та зародження ідеї судової незалежності.

Французький правознавець і філософ Жан Боден, у своїй праці «Шість книг про державу», сформулював концепцію державного суверенітету як абсолютної та постійної влади над громадянами. Хоча Боден обстоював абсолютизм як необхідний для подолання феодальної роздробленості, він визнавав, що суверенна влада обмежена божественними та природними законами. Він також розмежовував законодавчу, судову та виконавчу функції, хоча і не пропонував їхнього чіткого організаційного поділу [9]. Його ідея про те, що суверенітет є неподільним, стала предметом подальших дискусій, але його аналіз функцій держави був важливим для майбутніх доктрин поділу влади.

Отже, період Відродження та Реформації, із його акцентом на раціональному пізнанні світу, індивідуальних правах та необхідності обмеження влади, створив інтелектуальне та соціальне середовище, в якому ідея поділу влади могла сформуватися як цілісна доктрина. Античні ідеї про змішану форму правління, середньовічні спроби обмеження монархії та нові концепції суверенітету та природних прав заклали міцний фундамент для майбутніх філософів, які сформулюють класичні принципи, що лежать в основі сучасного конституційного права.

Епоха Просвітництва (XVII-XVIII століття) стала переломною у розвитку ідеї поділу влади, трансформувавши розрізнені спостереження та поодинокі спроби обмеження монархії у цілісні, обґрунтовані доктрини. Саме в цей період сформувалися класичні концепції, які лягли в основу сучасного конституційного права і стали орієнтиром для побудови демократичних держав. Ключову роль у цьому процесі відіграли праці Джона Локка та Шарля Луї Монтеск'є, а також ідеї Жан-Жака Руссо.

Джон Локк, видатний англійський філософ, є одним з батьків лібералізму та теоретиком, який глибоко обґрунтував необхідність обмеження державної влади для захисту природних прав людини. У своєму знаковому творі «Два трактати про правління» (1689) [10], що був відповіддю на англійську «Славну революцію» 1688 року, Локк висунув концепцію, яка стала першим системним викладом ідеї поділу влади.

Локк починає свій аналіз з ідеї природного стану, де люди рівні та вільні, мають природні права на життя, свободу та власність. Однак у цьому стані відсутній механізм для вирішення спорів і примусового виконання законів природи. Щоб вийти з цього «нестійкого» стану і краще захистити свої права, люди укладають суспільний договір, створюючи державу. Але, передаючи частину своїх повноважень державі, вони не відмовляються від своїх природних прав; навпаки, держава створюється саме для їх захисту [10, с. 232]. Саме тому, на думку Локка, влада держави має бути обмеженою.

Він виділив три гілки влади:

Законодавча влада – є верховною в державі, оскільки саме вона має право «вказувати, як використовувати силу держави для збереження суспільства та його членів». Вона повинна належати виборному представницькому органу (парламенту), який ухвалює закони, що є обов'язковими для всіх, включно з правителями. Законодавча влада не може бути абсолютною і має діяти відповідно до природного права.

Виконавча влада. Її завданням є приведення законів у дію та забезпечення їхнього виконання. Локк стверджував, що виконавча влада має бути відокремленою від законодавчої, оскільки законодавчі органи не завжди діють, а закони «потребують безперервного виконання». Виконавча влада повинна бути в руках монарха або уряду.

Федеративна влада. Ця гілка відповідає за зовнішні відносини держави – оголошення війни та миру, укладення союзів та договорів. Локк зазначав, що хоча виконавча та федеративна влада «відрізняються одна від одної», вони «майже завжди об'єднані» в одних руках, оскільки обидві передбачають застосування сили держави і важко піддаються розмежуванню у реальних діях [10].

На відміну від подальших концепцій, Локк не виділяв судову владу як окрему гілку, вважаючи її частиною виконавчої, оскільки вона застосовує закони до конкретних випадків. Його головна ідея полягала в тому, що законодавча влада не повинна зосереджуватися в тих самих руках, що й виконавча, аби уникнути спокуси для правителів «привласнити собі надто багато, звільнивши себе від покори законам, які вони самі створюють». Такий поділ, на його думку, є ключовим для обмеження влади та захисту прав і свобод громадян.

Шарль Луї Монтеск'є, французький просвітник, у праці «Про дух законів» сформулював найбільш впливову та завершену класичну доктрину поділу влади, яка стала основою для багатьох сучасних конституцій [11; 14]. На відміну від Локка, Монтеск'є виділив три класичні гілки влади і детально обґрунтував механізми їхньої взаємодії, відомі як система «стримувань і противаг».

Монтеск'є виходив з того, що «всяка людина, що володіє владою, схильна зловживати нею, і йде доти, доки не знаходить меж». Щоб запобігти зловживанням і забезпечити політичну свободу, необхідно, щоб «влада стримувала владу». Він виділив такі три види влади:

Влада законодавча. Вона створює закони, тобто «принц або магістрат створює закони на час або назавжди, і виправляє або скасовує вже існуючі».

Влада виконавча, яка стосується питань міжнародного права. Вона відповідає за зовнішні відносини, «оголошує війну або мир, посилає або приймає послів, забезпечує безпеку, запобігає вторгненням». (Фактично це зовнішньополітична складова виконавчої влади).

Влада виконавча, що стосується питань цивільного права. Цю владу він називав також «владою судити», і вона «карає злочини або вирішує суперечки приватних осіб». Тобто, це судова влада [11].

Головний внесок Монтеск'є полягав не лише у виділенні трьох гілок влади (законодавчої, виконавчої та судової), а й у детальному обґрунтуванні механізмів їхньої взаємодії та взаємного стримування. Він стверджував, що ці влади мають бути не просто розділені, а й організовані таким чином, щоб жодна з них не могла зосередити всю повноту влади у своїх руках. «Щоб попередити зловживання владою, необхідний такий порядок речей, за якого різні влади мали б змогу взаємно стримувати одна одну» [12, с. 109]. Система стримувань і противаг забезпечує необхідну динаміку при взаємодії гілок влади: гілки влади мають обмежувати і стримувати одна одну, діючи при цьому узгоджено [13, с. 142].

Система «стримувань і противаг» Монтеск'є передбачає:

– участь однієї гілки влади у справах іншої. Наприклад, виконавча влада (монарх) має право скликати та розпускати законодавчий орган, а також накладати вето на його закони; законодавча влада може контролювати виконавчу через бюджет, імпічмент, формування уряду;

– право вето – монарх може відмовитися затверджувати закони, ухвалені парламентом;

– обмеження термінів повноважень, тобто регулярні вибори до парламенту та обмеження термінів для виконавчої влади;

– незалежність судів. Монтеск'є наполягав на тому, що «судова влада не повинна бути пов'язана ні з якою іншою владою». Судді повинні бути лише «устами, що промовляють слова закону», і бути незалежними як від законодавців, так і від виконавчої влади.

Саме ідеї Монтеск'є стали теоретичною основою для розробки Конституції Сполучених Штатів Америки 1787 року, де система «стримувань і противаг» була реалізована найбільш послідовно через взаємодію Президента, Конгресу та Верховного Суду. Наприклад, президент має право вето, Конгрес може долати вето та оголошувати імпічмент, а Верховний Суд здійснює судовий перегляд законів (хоча ця функція не була прямо прописана, а сформувалася пізніше).

Жан-Жак Руссо, французький філософ Женевського походження, у своїй праці «Про суспільний договір» висунув ідею народного суверенітету, яка значно відрізнялася від концепцій Локка і Монтеск'є щодо поділу влади. Руссо стверджував, що суверенітет належить виключно народу і є неподільним та невідчужуваним.

Для Руссо, суверенітет є проявом загальної волі народу, яка завжди спрямована на загальне благо. Загальна воля є єдиною і неподільною, і саме вона має бути джерелом законів. З цього випливало, що законодавча влада не може бути поділена і має здійснюватися безпосередньо народом або його представниками, які є лише уповноваженими, а не суверенами. Руссо писав: «Влада може бути передана, але воля – ні» [15].

Щодо поділу влади, Руссо критикував ідеї Локка та Монтеск'є, вважаючи їх спробою «розірвати суверенітет». Він стверджував, що поділ влади на гілки призводить до її фрагментації та ослаблення, а не до зміцнення свободи. На думку Руссо, різні функції держави (законодавча, виконавча) є лише різними проявами єдиної суверенної волі, а не окремими, самостійними владами. Він писав: «Законодавча влада – це серце держави, виконавча – її мозок, що приводить у рух усі частини» [15].

Хоча Руссо не підтримував класичний поділ влади на незалежні гілки, його ідея верховенства закону, що є вираженням загальної волі, а також наголос на необхідності безпосередньої участі народу у формуванні законів, справили величезний вплив на розвиток демократичних інститутів, особливо під час Французької революції. Його концепція народного суверенітету стала основою для плебісцитарної демократії та ідеї про те, що всі гілки влади, включно з виконавчою та судовою, є лише похідними від волі народу і повинні служити його інтересам.

Таким чином, класичні концепції Джона Локка та Шарля Луї Монтеск'є заклали фундаментальні основи для розуміння та практичної реалізації принципу поділу влади як механізму обмеження держави та захисту індивідуальних свобод. Ідея Монтеск'є про «стримування і противаги» стала архітектурним планом для побудови багатьох сучасних конституційних систем. Водночас, концепція народного суверенітету Жан-Жака Руссо, хоча й критикувала жорсткий поділ влади, підкреслила роль народу як єдиного джерела легітимності влади та вплинула на розвиток прямої демократії та республіканських ідеалів. Ці ідеї, незважаючи на їхні відмінності, разом сформували інтелектуальну основу для становлення сучасного конституціоналізму та його еволюції.

Висновок. Принцип поділу влади, зародившись у філософських роздумах античності та еволюціонуючи через середньовічні спроби обмеження монархії, став наріжним каменем сучасної

демократичної держави. Дослідження його еволюції показує, що це не статична доктрина, а динамічний інструмент, що адаптується до історичних, політичних та соціальних реалій.

Класичні концепції Джона Локка і Шарля Луї Монтеск'є заклали теоретичні основи для розуміння поділу влади як ефективного механізму протидії тиранії. У той час як Локк вперше системно розмежував законодавчу, виконавчу та федеративну влади, Монтеск'є деталізував цю ідею, виділивши три класичні гілки – законодавчу, виконавчу і судову – та обґрунтувавши ключову роль системи стримувань і противаг. Ця модель, втілена в Конституції США, стала взірцем для багатьох держав, що прагнули до балансу та обмеження державної влади.

Водночас, концепція Жан-Жака Руссо про неподільний народний суверенітет, хоча й критикувала жорсткий поділ влади, підкреслила її єдине джерело – волю народу. Ця ідея мала вирішальний вплив на розвиток прямої демократії та республіканських ідеалів, наголосивши, що легітимність усіх гілок влади походить від суверена – народу.

У XXI столітті принцип поділу влади постає перед новими викликами, такими як зростання ролі виконавчої влади, вплив медіа, цифрові технології та глобалізація. Ці фактори вимагають постійного переосмислення класичних доктрин і пошуку нових механізмів, які б забезпечували ефективний баланс між гілками влади. Тому, системний аналіз еволюції та реалізації цього принципу в різних країнах є не лише теоретичним завданням, але й практичною необхідністю для забезпечення стабільності та захисту прав і свобод у сучасному світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Платон. Держава. / Пер. з давньогрец. Д. Коваль. Київ: Основи, 2000. 365 с. URL: http://litopys.org.ua/plato/plat01.htm.
2. Арістотель. Політика. / Пер. з давньогрец. О. Кислюк. Київ: Основи, 2000. Книга IV, розділ 14. URL: http://litopys.org.ua/aristotle/arist.htm.
3. Арістотель. Політика. / Пер. з давньогрец. О. Кислюк. Київ: Основи, 2000. Книга III, розділ 11. URL: http://litopys.org.ua/aristotle/arist.htm.
4. Polybius. (1923). The Histories, Volume III: Books V–VIII (W. R. Paton, Trans.). Cambridge, MA: Harvard University Press. (287 pp.). URL: https://www.loebclassics.com/view/LCL138/2011/volume.xml.
5. Велика хартія вольностей (1215). Стаття 39. URL: https://maysterni.com/publication.php?id=107962.
6. Джейд Моралес. Зрозуміла хронологія англійської монархії, яку ви повинні вивчити. URL: https://www.mindonmap.com/uk/blog/timeline-of-english-monarchy.
7. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. *Історія політичної думки* / Пер. з англ. Київ: Основи, 1997. 838 с. URL: http://litopys.org.ua/istpolit/ipd19.htm.
8. Кок Е. The Reports of Sir Edward Coke. London: 1826. URL: https://books.google.com.ua/books?id=PlYDAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.
9. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної думки). Навчальний посібник. Київ: Либідь, 2005. 576 с. URL: http://www.info-library.com.ua/books-book-134.html.
10. Локк Дж. Два трактати про правління. / Пер. з англ. Павло Содомора. Київ: Наш формат, 2020. 308 с.
11. Монтеск'є Ш.Л. Про дух законів: хрестоматія. Київ, 2008. URL: http://pid.atwebpages.com/geopolitika-hrestomatiya-burlakov.html.
12. Образцова В.В. Механізм стримувань і противаг в управлінсько-публічних відносинах. *Інвестиція: практика та досвід*. 2018. № 20. С. 107–112.
13. Сурнін В.О. Механізми стримувань та противаг у системі розподілу влади в Україні. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології.* 2013. Вип. 2. С. 140–144. URL: http://nbuv.gov.ua/ UJRN/apdyptp_2013_2_28.
14. Козинець О.В., Приходько Г.О. Держава та право в ученні Ш. Л. Монтеск'є. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. Т. 31 (70). 2020. № 1. С. 26–31. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/1_2020/7.pdf.
15. Руссо Жан-Жак. Про суспільну угоду, або принципи політичного правління / Пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ: Port-Royal. 2001. 349 с. URL: http://litopys.org.ua/rousseau/rous.htm.

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.3

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ПРАВОТВОРЧОСТІ: ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ

Волохов О.С.,
кандидат юридичних наук,
докторант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0007-7559-3567

Волохов О.С. Міжнародні стандарти правотворчості: поняття та класифікації.
Стаття присвячена дослідженню міжнародно-правових стандартів та визначенню поняття «міжнародних стандартів правотворчості», встановленню їх характерних ознак та здійсненню їх класифікації. Зазначається, що в сучасних умовах трансформація правової систем, має відповідати міжнародним стандартам, тобто тим ціннісним орієнтирам, які формуються під впливом міжнародної спільноти. Міжнародні стандарти правотворчості є окремою групою міжнародно-правових стандартів, які забезпечують існування концепції «ідеальної конструкції» права, яка, попри існування різних правових систем, включає досягнення останніх та служить орієнтиром для розвитку ефективного та сучасного законодавства. Наголошується, що міжнародні стандарти правотворчості створюють ідейно-ціннісні підвалини, пріоритети та загальні орієнтири, з огляду на які мають відбуватися подальше реформування і розвиток засобів створення якісного та ефективного законодавства для того, щоб повною мірою забезпечувати виконання державою взятих на себе міжнародних зобов'язань щодо забезпечення і захисту прав, свобод і законних інтересів людини. Автор стверджує, що до міжнародних стандартів правотворчості можна віднести основні міжнародні стандарти у сфері захисту прав людини, які закріплені у конвенціях ООН та мають виконуватися державами-учасницями, конвенції ООН та Ради Європи щодо протидії корупції, а також ряд основоположних документів Венеційської комісії, які розкривають зміст принципів верховенства права, практику ЄСПЛ щодо тлумачення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. тощо. Пропонується здійснювати класифікацію міжнародних стандартів правотворчості: за територією (простором) їх створення, за рівнем формальної обов'язковості, за формою закріплення та за їх змістом. Наголошується, що змістовий критерій міжнародних стандартів правотворчості найбільше розкриває їх специфіку та передбачає розподіл на: міжнародні стандарти щодо реалізації принципу верховенства права; міжнародні стандарти щодо формування антикорупційного законодавства та антикорупційної інфраструктури; міжнародні стандарти щодо основ демократичного функціонування органів влади; міжнародні стандарти щодо євроінтеграції та гармонізації з правом ЄС.

Ключові слова: правотворчість, міжнародні стандарти, міжнародні стандарти правотворчості, класифікація міжнародних стандартів правотворчості.

Volokhov O.S. International standards of law-making: the concept and classifications.
The article is devoted to the study of the concept of international legal standards and the definition of international standards of law-making, the establishment of their characteristic features, and their classification. It is noted that in modern conditions, the transformation of legal systems must comply with international standards, i.e., those value guidelines that are formed under the influence of the international community. International standards of lawmaking are a separate group of international legal standards that ensure the existence of the concept of the "ideal construction" of law, which, despite the existence of different legal systems, includes the achievements of the latter and serves as a benchmark for the development of effective and modern legislation. It is emphasized that international standards of lawmaking create ideological and value foundations, priorities, and general guidelines, given which, further reform and development of means of creating high-quality and effective legislation

should take place to fully ensure the fulfillment by the state of its international obligations to ensure and protect human rights, freedoms, and legitimate interests. The author argues that international standards of law-making include the basic international standards in the field of human rights protection, which are enshrined in UN conventions and must be implemented by the participating states, UN and Council of Europe conventions on combating corruption, as well as many fundamental documents of the Venice Commission, which reveal the content of the principles of the rule of law, the practice of the ECHR in interpreting the provisions of the 1950 Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, etc. It is proposed to classify international standards of law-making according to: the territory (space) of their creation, the level of formal binding force, the form of enshrinement, and their content. It is emphasized that the content of international standards of lawmaking best reveals their specificity and provides their division into: international standards for the implementation of the principle of the rule of law; international standards for the formation of anti-corruption legislation and anti-corruption infrastructure; international standards for the foundations of democratic functioning of government bodies; international standards for European integration and harmonization with EU law.

Key words: law-making, international standards, international standards of law-making, international standards of law-making classifications.

Постановка проблеми. Розвиток правової системи України здійснюється в умовах активізації глобалізаційних та євроінтеграційних процесів, зростаючого впливу міжнародних організацій на формування внутрішньодержавної політики. У глобалізованому світі, процес створення законів повинен відповідати міжнародним стандартам, які гарантують демократичність, прозорість та повагу до прав людини. Такі апробовані міжнародним співтовариством міжнародні стандарти, сформувалися шляхом консолідації здобутків різних правових систем, містять ціннісні орієнтири для правотворчості. Можна сказати, що міжнародні стандарти правотворчості еволюціонували від принципів міжнародного права до деталізованих рекомендацій, спрямованих на створення ефективного законодавства, запобігання зловживанням владою, забезпечення участі громадянського суспільства у державних справах.

Наразі використання міжнародних стандартів правотворчості також є певним показником демократичного розвитку держави, її авторитету, престижу національного законодавства. Цікавою видається думка Т. Ігнатенко, який стверджує, що «рівень загальної світової безпеки залежить від рівня кореляції політики окремих держав із положеннями міжнародно-правових норм … стандартів і принципів міжнародного права..» [1, с. 364].

Загалом міжнародні стандарти, як правова категорія, цікавить вчених здебільшого в контексті міжнародного захисту прав людини, хоча їх застосування є значно ширшим. Формуючи певні стандарти права, міжнародні організації спонукають держави добровільно адаптувати національне законодавство до відповідного рівня, який визначає напрями правотворчості. Можна сказати, що стандартизація кращих світових практик розробки ефективного законодавства підвищує саму якість роботи правових інститутів, які мають дотримуватися принципів демократичного розвитку та використовувати надійні правові засоби для створення нового правового регулювання.

Мета дослідження полягає в проведенні комплексного аналізу міжнародно-правових стандартів та визначенні поняття «міжнародних стандартів правотворчості», встановленні їх характерних ознак та здійсненні їх класифікації.

Стан опрацювання проблематики та актуальність. Чинники, які впливають на правотворчість та визначають її напрями досліджувалися у працях вітчизняних вчених, зокрема: Т.О. Дідича, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, В.І. Риндюк, В.Ф. Сіренка, Т.І. Тарахонич, В.М. Тернавської та інших. Проблематика забезпечення міжнародно-правового регулювання шляхом розроблення міжнародних стандартів у формі рекомендацій міжнародних організацій була предметом досліджень таких вчених, як: М.В. Буроменського, П. Вейла, П.М. Рабіновича, К. Пістора, О.М. Шпакович, М.М. Шумила та інших. Власне відсутність комплексного дослідження міжнародних стандартів правотворчості, як окремої правової категорії зумовлює актуальність обраної теми.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне право, як система міжнародних норм та принципів, що регулюють відносини між державами, включає джерела, визначені у статті 38 Статуту Міжнародного суду ООН: конвенції, звичаї, загальні принципи права, а також судові рішення та доктрини як допоміжні джерела. Міжнародно-правові стандарти не включені до цих джерел, хоча у п. b) ч. 1 статті 38 вказано, що міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної

як правової норми фактично є джерелом міжнародного права. Міжнародно-правові стандарти є певним відображенням загальної практики, яка за тривалий час сформувалася в рамках діяльності міжнародних організацій, але спрямована не так на регулювання міждержавних відносин, як на безпосередній вплив на національне законодавство та внутрішньодержавну політику. Адже в сучасних умовах трансформація політичної, соціальної, економічної та правової систем, має відповідати міжнародним стандартам, тобто тим ціннісним орієнтирам, які формуються під впливом міжнародної спільноти, для забезпечення авторитету держави [2, с. 101].

Зародження норм-стандартів у міжнародному праві, зазначає М. Бурменський, пов'язане з прагненням сформулювати в міжнародній практиці певні політико-юридичні орієнтири, розраховуючи на їх послідовне широке визнання у світі. Якість стандарту надає правовій нормі значення, що виходить на практиці далеко за рамки міжнародного права. Вчений вважає, що самі витоки появи норм-стандартів мають позаправове походження та свідчать про етап формування міжнародного співтовариства як цілісності більш високого рівня, коли деякі міжнародно-правові норми набувають такого авторитету, що, навіть не будучи загальнообов'язковими імперативними, усе ж таки виступають мірилом відповідності політики держав, певним стандартам незалежно від визнання цими державами таких норм [3, с. 13].

Загалом існує чимало наукових підходів до наповнення змісту поняття міжнародно-правових стандартів. Так, на думку С. Савчук, поняття «міжнародно-правові стандарти» може використовуватися у вузькому та широкому розумінні. Автор стверджує, що у вузькому розумінні міжнародно-правові стандарти – це норми міжнародного права, що закріплюють зобов'язання держав досягнути визначеного мінімального рівня міжнародно-правового та/або внутрішньодержавного правового регулювання суспільних відносин, стану чи явища у певних сферах. У широкому розумінні під міжнародно-правовими стандартами можна розуміти сукупність норм міжнародного права та норм міжнародного «м'якого» права, що закріплюють зобов'язання та/або прагнення держав досягнути визначеного мінімального рівня міжнародно-правового та/або внутрішньодержавного правового регулювання суспільних відносин, стану чи явища у певних сферах, вважає С. Савчук [4, с. 36-37].

Досліджуючи міжнародні стандарти у сфері соціального захисту, М. Шумило аргументовано стверджує, що «коли йдеться про певні стандарти, то варто говорити про якісні та кількісні показники або умови, що сприяють їх закріпленню та гарантуванню, а не про норму, яка їх закріпила». Норма права чи то національного, чи то міжнародного, вважає вчений, є «формою, яка закріплює міжнародні стандарти, а не самим стандартом» [5, с. 243-244]. В цьому контексті поняття «міжнародні стандарти» справедливо розглядається як певний рівень або якість, яка має бути досягнута шляхом розроблення національного законодавства.

Як зазначає С. Білоцький, міжнародно-правові стандарти в значній мірі є складовою концепції «м'якого права», внаслідок чого їм притаманні такі основні ознаки:

1. Закріплені в актах міжнародного характеру.
2. Найчастіше не є безпосередньо юридично обов'язковими для держав.
3. Спрямовані на врегулювання суспільних відносин в певній галузі за допомогою взаємодії міжнародного та внутрішньодержавного правопорядків.
4. Мають модельний характер, що встановлює певні основні засади для держав.
5. Спрямовані на формування національного правопорядку, що відповідає сучасним уявленням «цивілізованого суспільства» про умови і рівень підтримання певної характеристики техніки, прав людини тощо.
6. Приймаються державами добровільно [6, с. 140-141].

Віднесення міжнародних стандартів правотворчості виключно до «м'якого права» не можна вважати достатньо обґрунтованим, зважаючи на те, що форма їх закріплення може бути різною. Хоча сучасна західна доктрина міжнародного права взагалі стирає грань між міжнародними стандартами, актами м'якого права, рекомендаціями та звітами міжнародних організацій. Наприклад, Дж. Дугард стверджує, що регулювання міждержавних відносин «виходить за межі вузького позитивістського сприйняття міжнародного права і включає в себе м'яке право, в тому числі *стандарти та рекомендації міжнародних організацій*, що встановлюють *міжнародні стандарти*, а також конференції та правила, прийняті недержавними суб'єктами» [7, p. 225].

Міжнародні стандарти правотворчості є окремою групою міжнародно-правових стандартів, які забезпечують існування концепції «ідеальної конструкції» права, яка, попри існування різ-

них правових систем, включає досягнення останніх та служить орієнтиром для розвитку ефективного та сучасного законодавства. Адже, як слушно стверджує К. Когліенес, такі стандарти впливають на закон різними способами: вони створюють внутрішні процедури його застосування; спонукають юристів та суддів до формування нових правових актів; та, отримавши підтримку і визнання, стають основою для нового закону, таким чином стаючи обов'язковими для застосування [8, p. 15]. М. Бурменський відзначає, що престиж демократичності для держави може бути навіть вищим, ніж деякі атрибути суверенітету. Особливістю міжнародно-правового контролю соціально-політичного розвитку, що досягається шляхом дотримання міжнародних стандартів державами, є їх індивідуальне прагнення мати імідж демократичних, як зазначає вчений [9, с. 27].

Більш чітке уявлення про міжнародні стандарти правотворчості можна отримати під час аналізу нормативних положень відповідних міжнародних угод універсального та регіонального характеру. Так, у преамбулі Загальної декларації прав людини 1948 р. йдеться про те, що декларація є стандартом, якого повинні прагнути всі народи та держави. Прийняті в 1966 р. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Міжнародний пакт про соціальні, економічні та культурні права фактично надали положенням декларації характер легально визнаних та юридично обов'язкових стандартів, більше того, вони їх істотно розширили. Заключний акт НБСЄ, підписаний 1 серпня 1975 р. у Гельсінкі 33 європейськими державами, США та Канадою, містить Декларацію принципів взаємовідносин між державами, яка містить «стандарти їх міжнародної поведінки та співробітництва», включаючи принцип поваги до прав людини та основних свобод, свободу думки, совісті, релігії та переконань, а також принцип рівноправності та права народів розпоряджатися своєю долею.

Слід враховувати той факт, що до міжнародних стандартів правотворчості можна віднести основні міжнародні стандарти у сфері захисту прав людини, які закріплені у конвенціях ООН та мають виконуватися державами-учасницями. До таких обов'язкових стандартів відносять вимоги, що містяться у таких документах: Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Конвенція ООН проти корупції 2003 р. Стандарти захисту прав людини упродовж десятиліть справляють вплив на трансформацію, удосконалення правових інститутів національної правової системи, зумовлюють зміни в побудові державного механізму. Наприклад, у результаті прийняття рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), у яких констатувалась наявність структурної проблеми в правовій системі України, до законодавства вносились зміни, спрямовані на усунення системних недоліків у галузі дотримання прав людини [10, с. 120-121]. У такий спосіб рішення ЄСПЛ впливають на правові системи країн-членів Ради Європи, змушуючи держави адаптувати національне законодавство до вимог Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [11, с. 26].

Значний обсяг міжнародних стандартів правотворчості міститься в актах Ради Європи та установ, що діють в рамках цієї організації. Наприклад, Венеційською комісією було розроблено ряд основоположних документів, які розкривають зміст принципу верховенства права, таких як: Доповідь про верховенство права, схвалена Венеційською комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року); Документ «Rule of Law Checklist», неофіційно перекладений як «Мірило правовладдя», схвалений на 106-му пленарному засіданні Комісії (Венеція, 11-12 березня 2017 року). Міжнародні стандарти правотворчості Венеційської комісії містяться не лише у таких доповідях, а також у її висновках щодо держав-членів, інших документах, де узагальнено практику Комісії [12, с. 116].

Таким чином, міжнародні стандарти правотворчості мають певні загальні ознаки:

– регулюють коло важливих суспільних відносин, які становлять інтерес для держав-членів світової спільноти або держав-членів певної міжнародної регіональної організації;

– передбачають певні нормативні рамки, у межах яких має діяти держава, її органи та інші суб'єкти права з метою легалізації, легітимації, охорони, захисту та реалізації загальновизнаних прав людини, принципу верховенства права та демократичного розвитку;

– знаходять зовнішнє вираження норм міжнародного права в міжнародних угодах або актах «м'якого» права, що рекомендуються міжнародними регіональними установами для держав-учасниць із єдиною метою запровадження в національне законодавство;

– мають наднаціональний характер, але практично реалізуються у внутрішній діяльності держави;

– формують певну цінність, яка містить демократичні ідеали або ж закріплює реалізацію принципу верховенства права;

– визнані міжнародним співтовариством та мають авторитет серед держав та міжнародних організацій, як певна культурна спадщина та досягнення всього людства (цивілізації) [13, с. 268-269].

Загалом під міжнародним стандартом розуміються загальні правила, єдині вимоги, які ставляться до тих чи інших нормативних основ і правозастосовної практики з точки зору міжнародного права; певний правовий рівень, нижче якого держави опускатися не мають права [14, с. 19]. Таким чином, міжнародні стандарти правотворчості створюють ідейно-ціннісні підвалини, пріоритети та загальні орієнтири, з огляду на які мають відбуватися подальше реформування і розвиток засобів створення якісного та ефективного законодавства для того, щоб повною мірою забезпечувати виконання державою взятих на себе міжнародних зобов'язань щодо забезпечення і захисту прав, свобод і законних інтересів людини.

Зважаючи на викладене, поняття «міжнародні стандарти правотворчості» можна визначити як загальні правила та ідейно-ціннісні орієнтири, які формалізовано в міжнародних правових актах (документах) міжнародних урядових та неурядових організацій, міжнародних договорах, судовій практиці та які містять вимоги для забезпечення високого рівня організації правотворчого процесу, формування ефективного національного законодавства відповідно до принципів верховенства права.

Класифікацію міжнародних стандартів правотворчості можна здійснювати за різними критеріями та, власне, всі вони матимуть право на життя, якщо відображатимуть їх специфічні характеристики.

Так, міжнародні стандарти правотворчості можна класифікувати **за територією (простором) створення:**

- **універсальні** (тобто світові, загальноцивілізаційні або глобальні), вони переважно містяться в актах, розроблених у рамках діяльності Організації Об'єднаних Націй та організацій, що входять до її структури (наприклад МОП);
- **регіональні** (європейські або континентальні), зазвичай, формалізовані в актах Ради Європи, ОБСЄ та вищезгаданих документах Венеційської комісії.

За рівнем формальної обов'язковості або ж за деонтичним статусом виокремлюють два види міжнародних стандартів правотворчості:

- **обов'язкові**, що містяться в актах «твердого» права (від англ. – hard law);
- **рекомендаційні**, формалізовані в актах «м'якого» права (від англ. – soft law).

З цього приводу П. Рабінович стверджував, що навіть рекомендаційні стандарти, формалізовані в актах «м'якого» права «хоч і не мають формальної обов'язковості, проте теж забезпечені санкціями міжнародно-політичними (морально-політичними)» [15, с. 24], а тому рівень формальної обов'язковості є досить умовним розподілом.

За формою закріплення міжнародні стандарти правотворчості можна поділяти на:

- міжнародні стандарти правотворчості **формалізовані в актах міжнародних організацій**;
- міжнародні стандарти, які **містяться в міжнародних конвенціях, договорах та угодах**;
- міжнародні стандарти правотворчості, які **сформувалися у практиці ЄСПЛ та практиці квазі-судових (конвенційних) органів ООН**.

За змістом міжнародні стандарти правотворчості можна розмежовувати на:

- міжнародні стандарти щодо **реалізації принципу верховенства права;**
- міжнародні стандарти щодо **формування антикорупційного законодавства та антикорупційної інфраструктури;**
- міжнародні стандарти щодо **основ демократичного функціонування органів влади;**
- міжнародні стандарти щодо **євроінтеграції та гармонізації із правом ЄС**.

Варто ще раз зауважити, що різноманітні класифікації міжнародних стандартів правотворчості покликані відображати ту чи іншу їхню специфіку, яка має бути врахована для їх правильного використання під час правотворчості.

Висновки. Міжнародні стандарти правотворчості є окремою групою міжнародно-правових стандартів, які забезпечують існування концепції «ідеальної конструкції» права, яка, попри існу-

вання різних правових систем, включає досягнення останніх та служить орієнтиром для розвитку ефективного та сучасного законодавства.

Поняття «міжнародні стандарти правотворчості» можна визначити як загальні правила та ідейно-ціннісні орієнтири, які формалізовано в міжнародних правових актах (документах) міжнародних урядових та неурядових організацій, міжнародних договорах, судовій практиці та які містять вимоги для забезпечення високого рівня організації правотворчого процесу, формування ефективного національного законодавства відповідно до принципів верховенства права.

До міжнародних стандартів правотворчості можна віднести основні міжнародні стандарти у сфері захисту прав людини, які закріплені у конвенціях ООН та мають виконуватися державами-учасницями, конвенції ООН та Ради Європи щодо протидії корупції, а також ряд основоположних документів Венеційської комісії, які розкривають зміст принципу верховенства права, практику ЄСПЛ щодо тлумачення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. тощо. Ціннісні орієнтири для здійснення правотворчості містяться також і в інших міжнародних правових актах, а сформовані в них міжнародні стандарти можуть бути використані для обґрунтування доцільності створення нового правового регулювання законодавцем.

Класифікацію міжнародних стандартів правотворчості можна здійснювати: за територією (простором) їх створення, за рівнем формальної обов'язковості, за формою закріплення та за їх змістом. Змістовий критерій міжнародних стандартів правотворчості найбільше розкриває їх специфіку та передбачає розподіл на: міжнародні стандарти щодо реалізації принципу верховенства права; міжнародні стандарти щодо формування антикорупційного законодавства та антикорупційної інфраструктури; міжнародні стандарти щодо основ демократичного функціонування органів влади; міжнародні стандарти щодо євроінтеграції та гармонізації з правом ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ігнатенко Т.В. Права людини і міжнародні стандарти: кореляція між національним та міжнародним законодавством. Університетські наукові записки. 2019. № 3 (71). С. 358–366. URL: https://doi.org/10.37491/UNZ.71.29.
2. Марцеляк О.В., Марцеляк С.М. Вплив міжнародних організацій на правотворчі процеси та конституційну реформу в Україні. *Соціальне Право*. 2024. № 3. С. 94–102. URL: https://doi.org/10.32751/2617-5967-2024-03-12.
3. Бурменський М.В. Міжнародно-правові стандарти внутрішньодержавної демократії. *Вісник Академії правових наук України*. 1997. № 2 (9). С. 12-21. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/4482/1/Buromenskyi_12.pdf.
4. Савчук С. С. Міжнародно-правові стандарти банківської діяльності : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. 259 с.
5. Шумило М.М. Міжнародні стандарти в сфері соціального захисту. *Університетські наукові записки.* 2012. № 3 (43). С. 243-249. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Unzap_2012_3_36.pdf.
6. Білоцький С.Д. Міжнародно-правове регулювання у сфері екологічно орієнтованої енергетики: Дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2015. 762 с.
7. Dugard SC John The choice before us: International law or a 'rules-based international order'?. *Leiden Journal of International Law.* 2023. N 36 P. 223–232. URL: https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/ 7BEDE2312FDF9D6225E16988FD18BAF0/S0922156523000043a.pdf/the-choice-before-us-international-law-or-a-rules-based-international-order.pdf.
8. Coglianese C. Standards and the Law. *Journal Of Research And Innovation.* 2023. N2(2). P. 15–20.
9. Бурменський М.В. Вплив міжнародного права на політичні режими держав : автореф. дис... д-ра юрид. наук. Харків, 1998. 32 с.
10. Правотворення і правотворчість в умовах воєнного стану та миробудівництва: монографія. заг. ред. Н.М. Пархоменко. Київ: Парламентське видавництво, 2023. 312 с.
11. Білодід С.І., Шульга В.О. Роль Європейського суду з прав людини у формуванні міжнародних стандартів захисту прав людини. Науковий вісник Ужгородського Національного

Університету. Серія Право. 2025. Випуск 88, Ч. 4. С. 21–27. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/330935/320266.
12. Волохов О. С. Міжнародні стандарти правотворчості європейської комісії за демократію через право (венеційської комісії) та їх вплив на ефективність законодавства в Україні. Публічне Право. 2023 № 3 (51). С. 160–169. URL: https://doi.org/10.32782/2306-9082/2023-51-17.
13. Волохов О.С. Ефективність законодавства та міжнародні стандарти правотворчості: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 484 с.
14. Міжнародні соціальні стандарти: навч. посіб. за заг. ред. В.В. Жернакова. Харків: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. 121 с.
15. Рабінович П.М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1 (84). С. 19–29. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/vapny_2016_1_4.pdf.

УДК 34(091):343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.4

СТАНОВЛЕННЯ СЛУЖБИ ПРОБАЦІЇ У ЮВЕНАЛЬНИХ СУДАХ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Волошкевич Г.А.,
кандидат юридичних наук, доцент
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
ORCID: 0000-0003-2729-251X

Волошкевич Г.А. Становлення служби пробації у ювенальних судах (друга половина XIX – початок XX століття).

У статті досліджено історичні передумови виникнення та розвитку інституту служби пробації, яка виникла при ювенальних судах у США, Англії та на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX століття. Розкрито правовий статус агентів служби пробації, особливості їх призначення, джерела фінансування, вимоги до кандидатів, а також коло завдань і функцій. Проаналізовано, як американська практика запровадження пробаційних офіцерів у штаті Массачусетс (1869) та поширення цієї моделі на інші штати стала прикладом для впровадження аналогічних посад в Англії після ухвалення *Probation of Offenders Act* (1913). Відзначено, що основною причиною появи нового інституту став відхід ювенальних судів від каральних санкцій, насамперед пов'язаних з тюремним ув'язненням та перехід до використання виховних заходів впливу. Водночас, функції новоутворених офіцерів пробації не лише полягали у контролі за дотриманням неповнолітніми правопорушниками правомірної поведінки, але й охоплювали більш широке коло соціальних завдань: виховання, допомога у пошуках житла та роботи, освіта тощо. Подібний соціальний характер функцій обумовив у багатьох європейських країнах передачу функцій нагляду благодійним організаціям та громадськими помічникам.

Американська модель пробаційних офіцерів, адаптована в Англії, стала зразком для вітчизняних піонерів ювенальної юстиції і була реалізована у вигляді інституту піклувальників, правовий статус яких закріплювалися у статутних документах мирових судів і місцевих "Правилах". У статті приділено увагу основним вимогам, що висувалися до кандидатів на посаду піклувальника при суді для неповнолітніх, ключовим правам та обов'язкам, матеріальним гарантіям їх діяльності. Встановлено, що в українських губерніях початку XX ст. піклувальники виконували широке коло завдань – від збору інформації для суду до контролю за виконанням вироку та сприяння соціальній адаптації неповнолітніх. Зроблено висновок, що піклувальники відігравали важливу роль у діяльності ювенального суду, проте на початку XX століття виконання ними своїх завдань було ускладнено через недостатню чисельність штату працівників, що перш за все зумовлювалося нестачею фінансування. . Встановлено, що фінансові труднощі у Російській імперії змушували активно залучати позаштатних піклувальників на громадських засадах. Дослідження дає змогу оцінити, як позитивний вплив інституту піклувальників на систему ювенальної юстиції, так і обмеження, що перешкоджали його ефективності.

Ключові слова: кримінальна відповідальність неповнолітніх, кримінальне покарання, піклувальники, пробаційні офіцери, ювенальне правосуддя, ювенальна пробація, ювенальна юстиція, суд для неповнолітніх.

Voloshkevych H.A. Formation of probation service in juvenile courts in the second half of the 19th – early 20th century

The article examines the historical prerequisites for the emergence and development of the institution of guardians (probation officers) in juvenile courts in the USA, England, and the Ukrainian territories within the Russian Empire in the late 19th – early 20th centuries. It outlines the legal status of agent probation service, their appointment procedures, sources of funding, candidate requirements, as well

as their duties and functions. The study analyses how the American practice of introducing probation officers in Massachusetts (1869) and its subsequent spread to other states served as a model for England, where such positions were established nationwide following the Probation of Offenders Act (1913). It is noted that the main reason for the emergence of the new institution was the shift of juvenile courts away from punitive sanctions, primarily those related to imprisonment, toward the use of educational measures of influence. At the same time, the functions of the newly established probation officers were not limited to monitoring the lawful behavior of juvenile offenders but also encompassed a broader range of social tasks: upbringing, assistance in finding housing and employment, education, and so on. The social nature of these functions led many European countries to transfer supervisory responsibilities to charitable organizations and community volunteers.

The American model of probation officers, adapted in England, became a prototype for the domestic pioneers of juvenile justice and was implemented in the form of the institution of guardians, whose legal status was established in statutory documents and local "Rules." The article focuses on the main requirements for candidates for the position of guardian at the juvenile court, the procedure for appointment, and their key rights and duties. It is established that in the Ukrainian governorates of the early 20th century, guardians had a wide range of responsibilities—from providing information to the court to monitoring the execution of the sentence and assisting in the social adaptation of minors.

It is concluded that guardians played an important role in the work of the juvenile court; however, in the early 20th century, their performance was hindered by an insufficient number of staff, which was primarily due to a lack of funding. It was found that financial difficulties in the Russian Empire compelled the active involvement of unpaid volunteer guardians on a community basis. The study makes it possible to assess both the positive impact of the institution of guardians on the juvenile justice system and the limitations that impeded its effectiveness..

Key words: juvenile criminal responsibility, criminal punishment, juvenile justice, juvenile probation, juvenile courts, probation officers.

Постановка проблеми. Відповідно до статистичних даних Генеральної прокуратури України за період 2022–2024 років встановлено, що хоча відбувається часткове зменшення числа виявлених кримінальних правопорушень вчинених неповнолітніми особами, водночас загалом кількість правопорушень залишається достатньо високою, а у структурі злочинності неповнолітніх відбувається зростання питомої ваги особливо тяжких злочинів. Правопорушення, здійснені неповнолітніми, – це небезпечне соціальне явище, оскільки не лише завдають значної шкоди суспільству, але і відіграють значну роль у формуванні рецидивної злочинності – дві третини рецидивістів розпочинають свій злочинний шлях ще неповнолітніми. Українській державі необхідно терміново розробити комплекс заходів спрямованих на подолання цього негативного явища, водночас забезпечуючи дотримання таких ключових принципів, як законність, гуманізм та повага до прав і свобод людини. В даний час як у науковій літературі, так і в засобах масової інформації обговорюються питання вдосконалення правосуддя у справах про злочини неповнолітніх (ювенальної юстиції), йдеться про необхідність створення служби пробації для неповнолітніх, які позитивним чином зарекомендували себе у багатьох зарубіжних країнах.

Окреслені завдання зумовлюють привернення уваги науковців до інституту піклувальників (офіцерів пробації), які з'явилися у складі ювенальних судів на початку XX ст. Актуальність дослідження історії становлення вищезазначеного інститут в світі, і зокрема на українських землях Російської імперії, обумовлена необхідністю глибшого розуміння історичних витоків правосуддя щодо неповнолітніх та вивчення механізмів, які використовувались у минулому для захисту прав дітей, а також дасть можливість належним чином оцінити як позитивні, так і негативні аспекти діяльності дореволюційних піклувальників (офіцерів пробації).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогоднішній день проблематика формування служби пробації при ювенальних судах є малодослідженою у вітчизняній науковій літературі. Як правило, окремі аспекти функціонування інституту піклувальників розкриваються в рамках загального аналізу історії ювенальних судів, зокрема у роботах зарубіжних та українських вчених: Л. Остапович, Н. Крестовською. А.Омарова, У. Ковни, Н. Чудик-Білоусової, В. Харчука, Я. Мачужака, М. Макколі, Д. Кінга, А. Бурка та інш. .

Постановка завдання. У рамках запропонованої статті буде проаналізовано історію першого етапу становлення служби пробації у справах неповнолітніх в дореволюційний період, а саме:

досліджено історію виникнення та правовий статус офіцерів пробації, що діяли у зарубіжних судах для неповнолітніх, а також правовий статус піклувальників, що входили до структури ювенальних судів українських губерній початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливу роль у діяльності ювенальних судів відігравали служби, які займалися контролем за діяльністю неповнолітніх на всіх етапах розгляду справи, а також після винесення вироку. В науковій літературі ці організації згадуються переважним чином під загальною назвою "інститут піклувальників", однак як ми побачимо далі, це поняття включатиме в себе досить різноманітні служби, з неоднаковим правовим статусом, що вимагає досить обережного використання цієї категорії в якості загального позначення.

Вперше інститут піклувальників виник у США, де у 1869 році в штаті Массачусетс прийнятим законом була запроваджена посада спеціального агента (піклувальника) до обов'язків якого входило відвідування раз на три місяці усіх дітей, що утримувались за рахунок держави чи були передані на утримання сім'ям. До його функцій входив нагляд за станом утримання дитини, її здоров'ям, а також а людьми, які здійснювали опіку. Обізнаність піклувальників з реальними умовами життя підлітка, його психологією, стало передумовою їх залучення і до процедури розгляду справ про правопорушення вчинені неповнолітніми. У 1870 року був прийнятий закон, який передбачав, що в разі вчинення особою, яка не досягла 16 років, правопорушення, до проведення слідства повинен був залучатися піклувальник і він же виконував роль адвоката підлітка на суді [1, с. 17]. В Мічігані послуги пробації для неповнолітніх правопорушників починаючи з 1873 року [2, с. 32]. Позитивні наслідки діяльності агента у справах неповнолітніх підштовхнули владу штату до створення посади офіцера пробації (probation officers), який здійснював нагляд за неповнолітнім як на стадії досудового слідства, так і після винесення вироку. Офіцер наділявся значними контрольно-наглядовими повноваженнями, і у випадку фіксації неналежної поведінки підлітка мав право направити його справу на новий розгляд суду. З появою в США судів для неповнолітніх ці офіцери були прикріплені до ювенальних судів і почали діти спільно з ними [3, с. 38].

Пізніше, американський досвід був використаний Англією – на початку ХХ ст. при окремих місцевих ювенальних судах також починають з'являтися посади апробаційних офіцерів (далі – піклувальників. Авт.), а після видання закону 1913 р. вони поширюються на території всієї країни (Probathsion of Offenders Act) [4, с. 5].

Основними способами заміщення вакантної посади піклувальника виступали призначення місцевою державною адміністрацію та призначення самим суддею для неповнолітніх. Останній, мав найбільше поширення і практикувався у більшості штатів США, а також і в Англії, щоправда лише щодо громадських (безоплатних) піклувальників.

До кандидатів на посаду піклувальника пред'являлися ряд вимог, які включали в себе як професійні навички, так і особисті моральні якості. Так, вважалося, що для виконання поставлених перед ним завдань особа повинна була володіти знанням психології дитини на різних ступенях її зростання, бути ознайомленою з законодавством країни, мати практичні навички роботи з дітьми..

Чисельність піклувальників при ювенальних судах визначалася суддею або місцевою владою з урахуванням обсягів фінансування, передбаченого для їх утримання. Залежно від регіону та щільності населення, у штаті могло бути від одного до десяти таких працівників. Наприклад, у США на початку ХХ ст. ситуація виглядала так: у Денвері – 3 піклувальники, Індіанаполісі – 3, Мілуокі – 1, Філадельфії – 10, Омасі – 3, а в Колорадо – один піклувальник на кожні 15 тисяч мешканців [5, с. 93-94].

Штатні піклувальники отримували досить гідну оплату. Джерела фінансування різнилися: у США винагорода виплачувалася або з державного/місцевого бюджету (Іллінойс, Міссурі, Каліфорнія, Огайо), або за рахунок благодійних організацій (Пенсільванія, Техас, Мічиган, Нью-Йорк). В Англії їх утримання повністю забезпечувалося державною скарбницею, а розмір оплати визначався урядовими органами, які контролювали роботу судів для неповнолітніх.

На початку ХХ ст. ключові завдання піклувальників включали: проведення попереднього розслідування у справах неповнолітніх, участь у судовому процесі як свідка та експерта, здійснення нагляду за підлітком після винесення вироку, а також сприяння його соціальній адаптації та самореалізації. В англійській системі основну місію піклувальника формулювали як «радити, допомагати і підтримувати» (advise, assist and befriend) [6]..

Водночас, у багатьох європейських країнах піклувальники так і не оформилися як окремий правовий інститут. У континентальній моделі їхні функції часто виконували представники благодійних товариств, адвокатських комітетів чи державних установ. Так, у Франції та Бельгії обов'язки піклувальників поділяли між собою адвокати, які створювали комітети із захисту неповнолітніх, та представники благодійних організацій. У Німеччині та Австрії цю роботу вели спеціальні служби Juzonderichtshilfe, що займалися як розслідуваннями, так і наглядом за неповнолітніми. В Угорщині поєднували працю штатних піклувальників з допомогою патронатів і благодійних структур. В Італії ж функції виконували делеговані судді для неповнолітніх (delegate madamentali) разом із шкільними патронатами та місцевими благодійниками [7, с. 164]. Разом з тим, важливість функцій та завдань, які покладалися на осіб, що здійснювали нагляд за неповнолітніми правопорушниками, змушував державу поступово переходити до включення їх у офіційну систему державних органів з відповідним статусом. Так, прикладом є Бельгія, де добровільні офіцери пробації, які допомагали дитячим судам з моменту їх створення, поступово були замінені на штатних працівників [8, с. 167].

Досвід діяльності піклувальників (апробаційних офіцерів) був взятий за основу на початку XX століття коли в українських містах, що на той час належали Російській імперії: Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, почали утворюватися перші суди для неповнолітніх [9, с. 9].

Досить складно дати оцінку ступеню ефективності їх діяльності, оскільки повідомлення про них носять фрагментарний характер. Водночас, зосередження теоретиків ювенальної юстиції на аналізі досвіду організації інституту піклувальників в США та Англії, опосередковано свідчить, що в їх очах цей інститут оцінювався вище, аніж система позасудових неурядових організацій. Варто також згадати, що більшість теоретиків були одночасно і практиками: суддями чи піклувальниками, а отже могли скласти об'єктивну оцінку переваг і недоліків обох моделей.

Правовою основою для появи інституту піклувальників стали норми Статуту карного судочинства (ст. 77) та Статуту про покарання, що накладалися мировими суддями (ст. 11), які дозволяли передавати неповнолітніх засуджених під нагляд батьків або "благонадійних осіб" [10]. Крім того, запровадження в обов'язковому порядку інституту піклувальників було передбачено у більшості статутних документів ювенальних судів Російської імперії. В київському ювенальному суді інститут піклувальників знайшов своє нормативне закріплення у окремих «Правилах про організацію піклувальників при заснованому в м. Києві Окремому суді для неповнолітніх» (Далі – «Правила»). Стаття перша цього документа наголошувала: «При Окремому мировому судді у справах неповнолітніх в м. Києві знаходяться піклувальники та піклувальниці» [11, с. 4].

Відсутність єдиної нормативно-правової основи функціонування ювенальних судів призводила до різноманітності підходів у вирішенні ключових організаційних питань. Це стосувалося порядку формування штату піклувальників, визначення їх чисельності, встановлення вимог до кандидатів на цю посаду, а також підстав і процедури звільнення від виконання обов'язків. У низці випадків статутні документи ювенальних судів взагалі не містили положень щодо цих аспектів, і вони, ймовірно, вирішувалися безпосередньо в робочому порядку. А там, де у «Правилах» усе ж містилися норми про організацію діяльності піклувальників, вони зазвичай викладалися уривчасто та неповно.

Спробою частково усунути цю проблему стало створення юридичною комісією Першого з'їзду у справах неповнолітніх спеціальної Інструкції для піклувальників [12]. У цьому документі були окреслені основні функції піклувальників, методи їхньої роботи з неповнолітніми правопорушниками та вирішені деякі організаційні питання. Однак, навіть за умови, що над проєктом працювали особи з практичним досвідом роботи піклувальниками при судах Російської імперії, з'їзд визнав його недосконалим і таким, що потребує подальшого доопрацювання.

Штатний розпис піклувальників, які працювали при судах для неповнолітніх, зазвичай затверджувався органами місцевого самоврядування. Серед причин передачі цих повноважень саме місцевим органам юридична комісія насамперед відзначала фінансовий фактор – саме вони повинні були забезпечувати фінансування потреб суду, зокрема й оплату праці піклувальників.

У деяких випадках кількісний склад піклувальників визначався безпосередньо громадськими організаціями, які брали активну участь у створенні та функціонуванні ювенальних судів. Наприклад, згідно зі статтею 1 «Правил» , право встановлення штатного розпису піклувальників передавалося «Правлінню київського патронату» [11, с. 4].

Кількість штатних піклувальників безпосередньо залежала від фінансових можливостей організацій, які утримували ювенальні суди. У столичних судах їх зазвичай було від 3 до 5 осіб, тоді як у провінційних – від 1 до 3. Зокрема, у Харківському суді працювало 3 штатних піклувальники, тоді як у Київському та Одеському – лише по 2 [13].

Зважаючи на специфічність обов'язків піклувальників, більш детальніше про них піде мова нижче, кандидати на цю посаду повинні були мати певний життєвий досвід, володіти широкими знаннями в області дитячої психології та педагогіки тощо. «Особливість окремих справ, – підкреслював один з суддів ювенального суду, – вимагає від них [піклувальників – Авт.] особливих знань, навичок та прийомів» [14, с.72].

Функції піклувальника досить різноманітні і, загалом, не відрізнялися від тих які були притаманні їх європейським колегам. Основні їх обов'язки визначалися або у відповідних "Правилах" ювенальних судів або закріплювалися відповідними інструкціями. Одним з головних завдань покладених на піклувальників слід визнати інформаційне забезпечення судді – вони повинні було збирати та представляти інформацію, яка стосувалася неповнолітнього правопорушника. Пункт А п'ятої статті київських "Правил" вимагав наступне: "Зібрання якомога більш точних та повних відомостей про малолітніх, справи яких надійшли на розгляд Суду. Свідчення ці повинні стосуватися як особи малолітнього винного у вчинені проступку або постраждалого, а також оточуючого його середовища " [11, с. 4]. Загалом, аналіз правил ювенальних судів дозволяє виділити три основні групи інформації, які повинні були надати піклувальники у розпорядження суду: відомості про особу, характер її життя та оточення неповнолітнього, обставини вчинення ним правопорушення . Таким чином, ще до початку судового засідання піклувальнику не лише вдавалося налагодити контакт з сім'єю та самим неповнолітнім правопорушником, а й зібрати величезний інформативний матеріал, на основі якого суддя «отримував змогу ретельно вивчити характер дитини, зрозуміти мотиви його дій, правильно обрати стратегію спілкування з ним» [15, с. 90]. Також, в подальшому, на основі отриманої від піклувальника інформації суддя міг призначити саме той виправний захід який даватиме максимальний виховний ефект. Важливість попередньо отриманих піклувальниками даних визнавали всі без виключення вітчизняні ювенальні судді. Так, київський суддя В. Левитський зазначав з цього приводу: «усі зібранні відомості заносилися до опитувального листа та передавалися потім судді. Потім, спільно з піклувальниками, обговорювалася отримана інформація та визначалася доцільність обрання того чи іншого заходу впливу на неповнолітнього» [14, с. 67].

Одним із наступних обов'язків піклувальника була участь у судових засіданнях та сприяння судді під час розгляду справи, зокрема шляхом надання додаткових відомостей та пояснень. Пункт «Б» статті 5 київських «Правил» стисло визначав цей обов'язок як «присутність на розгляді справ у суді» [11, с. 4].

Після завершення засідання роль піклувальника знову ставала ключовою у житті неповнолітнього правопорушника. Саме на нього покладалися функції, пов'язані з організацією виконання судового рішення та подальшим контролем за поведінкою й умовами життя підопічного. Зокрема, до його компетенції входило:

здійснення нагляду за дітьми, переданими під його опіку, або передача їх під нагляд інших осіб чи установ, або ж залишення в родині до ухвалення остаточного рішення суду;

надання вихованцям порад, допомога у здобутті освіти, працевлаштуванні та соціальній адаптації;

проведення перемовин під керівництвом судді з фізичними особами, організаціями, товариствами чи установами, здатними сприяти у вирішенні питань влаштування неповнолітнього [11, с. 4].

Загалом, як показують сучасні дослідження, суди для неповнолітніх широко використували практику передачі неповнолітнього під нагляд піклувальника, безсумнівно вбачаючи в цьому більш гуманний та справедливий крок, аніж направлення до виправних закладів чи місць позбавлення волі. На початку XX століття, за статистичними даними, до 70% неповнолітніх правопорушників «дитячі» суди відправляли не до тюрем, а під нагляд опікунів, які спостерігали за їх поведінкою [16, с. 60].

Оплата праці піклувальників при ювенальних судах коливалася залежно від міста. У середньому вона становила близько тисячі карбованців на рік. Наприклад, у Санкт-Петербурзі піклувальник отримував приблизно 1200 крб. на рік, тоді як у Києві – лише 50-75 крб. на місяць (600-

900 крб. на рік) [14, с. 64]. Розмір винагороди та кількість штатних посад визначалися міськими органами самоврядування, адже держава не фінансувала утримання як ювенальних судів, так і їхніх працівників через відсутність законодавчого закріплення їхнього статусу. У різних містах умови для роботи піклувальників суттєво відрізнялися: якщо у столиці на цю мету виділяли 6 тис. крб., що дозволяло утримувати п'ятьох піклувальників, то в провінційних судах бюджети були значно скромнішими, і кількість посад зазвичай обмежувалася 1-3 [14, с. 64]. Додаткові ж кошти на потреби ювенального суду загалом, у тому числі і на оплату праці піклувальників виділялися далеко не завжди, тож значного розширення їх штату у судах протягом першого періоду функціонування ювенальних судів не спостерігалося. Більш того, більшість суддів вказували, що навіть наявні кошти не дають можливості нормально зорганізувати роботу, позаяк їх розмір не давав можливості оплати послуги висококваліфікованих фахівців. Так, за їх підрахунками середня оплата піклувальника повинна була становити 1,2-1,5 тисячі карбованців на рік, тоді як вона часто не дотягувала і до однієї тисячі [17, с. 15].

Неможливість забезпечити наявні потреби за рахунок залучення нових штатних піклувальників, змусила вдатися до альтернативного варіанту вирішення проблеми – використання позаштатних піклувальників на громадських засадах.

Практика залучення до роботи добровільних помічників, які надавали свої послуги на безоплатній основі, була відома багатьом країнам світу де вже функціонували ювенальні суди. Вона дозволяла залучати до роботи з важкими підлітками значну кількість осіб мінімізувавши при цьому витрати на їх утримання. Тож не дивно, що фінансові негаразди вітчизняної ювеналістики, змусили її, врешті-решт, також вдатися до практики використання позаштатних помічників.

Висновки. Таким чином, інститут піклувальників (офіцери пробації) при ювенальних судах утворився та розвинувся наприкінці XIX – на початку XX століття у США та Англії та почав швидко відігравати ключову роль у системі ювенальної юстиції. Офіцерам пробації відводилася важлива роль у контролі та нагляді за неповнолітніми правопорушниками, як під час розгляду справи у суді, так і після винесення вироку. Водночас, обмеженість людських та фінансових ресурсів, а також широке коло завдань, які стояли перед офіцерами побації змушували багато європейських країн вдаватися до залучення різноманітних благодійних організацій і добровільних помічників. Англосаксонська модель пробаційних офіцерів, як окремої посадової особи при судовій установі з фіксованою заробітною платою та визначеним колом обов'язків, стала зразком наслідування при утворені ювенальних судів на українських землях у складі Російської імперії. В українських губерніях початку XX ст. піклувальники мали широке коло завдань**:** від збору інформації для суду до контролю за виконанням вироку та сприяння соціальній адаптації неповнолітніх. Виконання цих завдань не було можливим без належного кількісного та якісного складу піклувальників. Однак, відсутність повноцінної державної підтримки, проблеми з фінансуванням, а пізніше - початок І світової війни, створили несприятливі умови для кадрового забезпечення піклувальників. Органи місцевого самоврядування, на які було покладено фінансування діяльності ювенальних судів, не виділяли належного розміру коштів, а держава усунулася від вирішення цього питання. Врешті, проблеми кадрового та матеріального характеру, не дозволили дореволюційній вітчизняній ювенальній юстиції в повній мірі використовувати той потенціал, який був закладений у інституті піклувальників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Hurst H. Juvenile Probation in Retrospect. *Journal Perspectives* Volume: 14 Issue: 1 Dated: (Winter 1990). Pages: 16–19.
2. Wolcott D.B. Cops and kids: Policing juvenile delinquency in Urban America, 1890–1940. Columbus, ohio State University, 2005). 266 p.
3. Mary Lou O'Neil From Rehabilitation to «Just Deserts»: A History of Juvenile Justice in the United States / *Journal of American Studies of Turkey.* 2005. № 22: P. 35–49.
4. Shore, H Reforming the Juvenile in Nineteenth and Early Twentieth Century England. / *Prison Service Journal*. 2011. № 197. PP. 4–9.
5. Рубашева А.М. Особые суды для малолетних и система борьбы с детской преступностью; с предисл. Л.Я. Таубера. М., 1912. Т. 1: Америка, Англия, Германия и Австрия. 1912. 422 с.

6. Kathryn Bird, Melena Ward Probation in Europe England & Wales. CEP, Confederation of European Probation. URL: https://www.cep-probation.org/wp-content/uploads/2021/07/Probation-in-Europe-England-Wales-final.pdf.
7. Люблинский П.И. Особые суды для юношества в Северной Америке и Западной Европе. СПб.: Сенатская тип., 1908. 154 с.
8. Хмелевська Н.В. Історичний розвиток ювенальної юстиції у різних країнах світу. *Вісник кримінального судочинства*. 2023. № 3–4. С. 166–174.
9. Волошкевич Г.А Становлення ювенальної юстиції на українських землях у складі Російської імперії початку XX століття / *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2025. №3. С. 7–13.
10. Устав уголовного судопроизводства / Свод законов Российской империи. Под редакцией и с примечаниями И.Д. Мордухай-Болтовского. 1912. Т. 16. С. 367–525 *Сайт Бібліотеки імені В. Вернадського.* URL: http://resource.history.org.ua/item/0005997.
11. Правила про организацию попечителей / Левитский В. Суд для малолетних в городе Киеве. Киев: Из-во Киевского патроната. 1915. С. 4 (Приложение 2).
12. Огронович В. Съезд деятелей суда по делам малолетних / *Презрение и благотворительность в России*. 1914. № 1–2. С. 110–118.
13. Особые суды для малолетних и борьба с детской преступностью. 1914. № 2; Особые суды для малолетних и борьба с детской преступностью. 1915. № 6.
14. Левитский В. Суд для малолетних в городе Киеве. Киев: Из-во Киевского патроната, 1915. 189 с
15. Філінюк Організаційно-правові засади діяльності дитячих судів на українських землях в складі в Російській імперії. *EUROPEAN POLITICAL AND LAW DISCOURSE*. 2019.Volume 6. Issue 2. Pp. 86–91.
16. Шпиталенко Г.А., Барановська Т.В., Павліченко І.М., Горай О.С., Решивська Я.В. Ювенальна пробація в кримінально-виконавчій системі України як ефективний правовий механізм захисту прав та запобігання злочинності неповнолітніх: історико-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 56–61.
17. Левитский В. Детский суд и война (Второй год деятельности Особаго Суда для малолетних в г. Киеве). Киев: Из-во Киевского патроната, 1916. 50 с.

УДК 340.5 : 342.4 : 342.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.5

АФІНСЬКА ДЕМОКРАТІЯ: ПРАВО ГОЛОСУ, СУД ПРИСЯЖНИХ ТА ВИБОРЧІ МЕХАНІЗМИ

Гришко В.І.,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри правоохоронної діяльності
та спеціальних юридичних дисциплін
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID: 0000-0001-9257-4535
e-mail: v.i.grichko@nuwm.edu.ua

Цевух А.І.,
здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності 081 – Право
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID: 0000-0001-9696-5971
e-mail: tsevukh_p24@nuwm.edu.ua

Гришко В.І., Цевух А.І. Афінська демократія: право голосу, суд присяжних та виборчі механізми.

Афінська демократія, яка сформувалася у Стародавніх Афінах VI-IV століття до нашої ери, є унікальним історичним феноменом, який заклав основи для багатьох сучасних правових інститутів. Дана наукова робота аналізує ключові елементи афінської демократії - право голосу, суд присяжних та виборчі механізми, як прототип сучасних демократичних і правових практик. У дослідженні акцентовано увагу на тому, як афінські інститути стали фундаментом для розвитку сучасних принципів народовладдя, судочинства та громадської участі.

Хоча в Афінах було право голосу, яке було основою демократичного устрою, доступ до нього мали лише виключно вільні чоловіки-громадяни. Робота розглядає як Екклесія (Народні збори) забезпечувала пряму участь громадян у прийнятті рішень, що стало прообразом сучасних форм прямої та представницької демократії. Особливу увагу в науковій праці приділено важливим реформам Солона, Клісфена та Ефіальта, завдяки яким було розширено громадські права та сформовано інклюзивнішу політичну систему.

Суд присяжних або як він називався Геліея, є одним із найвизначніших внесків Стародавніх Афін у правову культуру. У роботі аналізується організація суду, принципи відбору присяжних та його роль у забезпеченні справедливості. Порівняння з сучасними судовими системами дозволяє виявити спільні риси, такі як незалежність суддів та принцип рівності перед законом, а також відмінності що зумовлені історичним контекстом та еволюцією права.

Виборчі механізми Афін до яких належить жеребкування та ротація посад, досліджуються як важливі інструменти запобігання концентрації влади в одних руках і забезпечення участі широких верств громадян. Наукова праця детально розглядає діяльність Буле (Ради п'ятисот), принципи її формування та функції, а також порівнює її з сучасними виборчими системами.

Наукова праця підкреслює актуальність афінського досвіду для розуміння витоків демократичних інститутів та досліджує його вплив на формування сучасних правових систем. Висновки акцентують увагу на унікальності афінської демократії, як моделі, де поєднувалися пряма участь громадян в управлінні містом-державою і складні правові механізми, а також на тому, яке значення мала ця модель для розвитку принципів верховенства права і громадянських свобод.

Ключові слова: афінська демократія, суд присяжних, виборчі механізми, право голосу, народовладдя, Екклесія, Геліея, Буле.

Grishko V.I., Tsevukh A.I. Athenian democracy: the right to vote, jury trial and electoral mechanisms.

Athenian democracy, which was formed in Ancient Athens in the 6th-4th centuries BC, is a unique historical phenomenon that laid the foundations for many modern legal institutions. This scientific work analyzes the key elements of Athenian democracy - the right to vote, jury trial and electoral mechanisms, as a prototype of modern democratic and legal practices. The study focuses on how Athenian institutions became the foundation for the development of modern principles of democracy, justice and public participation.

Although Athens had the right to vote, which was the basis of the democratic system, only free male citizens had access to it. The work examines how the Ecclesia (People's Assembly) ensured the direct participation of citizens in decision-making, which became the prototype of modern forms of direct and representative democracy. The scientific work pays special attention to the important reforms of Solon, Cleisthenes and Ephialtes, thanks to which public rights were expanded and a more inclusive political system was formed.

The jury, or as it was called Heliea, is one of the most significant contributions of Ancient Athens to legal culture. The work analyzes the organization of the court, the principles of jury selection and its role in ensuring justice. A comparison with modern judicial systems allows us to identify common features, such as the independence of judges and the principle of equality before the law, as well as differences due to the historical context and the evolution of law.

The electoral mechanisms of Athens, including lotteries and rotation of positions, are studied as important tools for preventing the concentration of power in one hand and ensuring the participation of broad segments of citizens. The scientific work examines in detail the activities of the Boule (Council of Five Hundred), the principles of its formation and functions, and also compares it with modern electoral systems.

The scientific work emphasizes the relevance of the Athenian experience for understanding the origins of democratic institutions and explores its influence on the formation of modern legal systems. The conclusions focus on the uniqueness of Athenian democracy as a model that combined direct citizen participation in the governance of the city-state and complex legal mechanisms, as well as on the importance of this model for the development of the principles of the rule of law and civil liberties.

Key words: Athenian democracy, jury trial, electoral mechanisms, the right to vote, democracy, Ecclesia, Heliea, Boule.

Постановка проблеми: Афінська демократія VI - IV ст. до н.е. є одним із перших відомих прикладів народовладдя, що вплинула на формування сучасних демократичних інститутів. Право голосу, суд присяжних та виборчі механізми Стародавніх Афін стали прототипом багатьох правових практик сучасності в системах судочинства та управління. Проте, справедливо буде зауважити, що афінські інститути мали певну специфіку - були обмеження стосовно участі у політичному житті для жінок, рабів та іноземців. Відповідно виникають питання в рамках історичного контексту щодо відповідності тогочасних норм сучасним уявленням про демократію та верховенство права.

Необхідно провести комплексний аналіз афінських демократичних механізмів, їхньої структури, функціонування та вплив цих механізмів на формування сучасної демократії.

Відсутність однозначного розуміння зв'язку між античними практиками та сучасними правовими системами ускладнює оцінку історичного значення афінської демократії для становлення сучасних демократичних інститутів.

Мета дослідження полягає в дослідженні афінської демократії та її інститутів і їх значення для формування сучасної демократичної системи.

Стан опрацювання проблематики: зважаючи на важливість афінської демократії для становлення сучасної демократії та її інститутів, виникає постійна потреба в дослідженні цього важливого питання, але, станом на зараз, кількість подібних досліджень достатньо обмежена. В. Ніколенко у своїй праці, досліджував афінську державу та демократію у розрізі наукової спадщини Арістотеля. С.О. Голованов вивчав постать Сократа та його погляди на афінську демократію.

Я.В. Бень своєю працею розглянув утвердження демократії участі в публічному управлінні держав Античності. АІ. Шаульський, розглянув у дослідженні полісний демократичний ідеал афінян за промовою Перікла у творі «Фукіда».

Виклад основного матеріалу: Афінська демократія, яка виникла у період VI–IV століття до нашої ери в Стародавніх Афінах, є одним із найвпливовіших політичних явищ історії людства [1, с. 200]. Вона відома тим, що саме нею було започатковано принципи сучасної демократії, а й також створено інституції, які мають вплив на розвиток правових і політичних систем усього сучасного світу. Ця система мала особливість у поєднанні прямої участі громадян в житті міста – держави та складної системи управління, що вирізняло Афіни від тогочасних держав Античності, де в більшості формами правління були тиранії, олігархії чи монархії [2, с. 89]. Основними елементами демократії Афін були право голосу, суд присяжних (Геліея) та механізм вибору посадовців через жеребкування, ротацію та вибори. Такі елементи сформували основу політичного життя міста і стали зразком для майбутніх демократичних практик.

Процес формування демократії в Стародавніх Афінах не був миттєвим процесом, а явищем, яке відбувалося протягом століть і було зумовлене глибокими соціально-економічними та політичнами змінами. У VII ст. до н.е. Афіни, як і багато інших грецьких полісів (міст-держав), були під владою аристократії – евпатридів. Влада в полісі належала Раді Ареопагу та архонтам, які обиралися з аристократичного прошарку. Внаслідок цього, така модель управління призвела до зростання соціальної нерівності, обмеження прав більшості населення та боргового рабства, що стало причиною реформ та поступового переходу до демократичного ладу.

Період реформ мав декілька етапів. Перший етап розпочався з реформ Солона - архонта з надзвичайними повноваженнями, якого було обрано у 594/593 році до н.е. для подолання глибокої соціально-економічної кризи. Аристотель та Плутарх згадують Солона, як мудрого законодавця, який своїми реформами прагнув відновити соціальну рівновагу та запобігти громадянському конфлікту. Серед важливих реформ варто згадати сейсахтею (скидання тягаря) - було скасоване боргове рабство та звільнено боржників, які потрапили у неволю [3, с. 91]. Реформа послабила вплив аристократії на життя міста-держави і відновила економічну свободу багатьох селян.

Було впроваджено майновий поділ громадян на 4 класи згідно річного доходу (у медімнах – одиниця виміру зерна): пентакосімедіани (дохід 500+ медімнів) – найзаможнішний клас, мали доступ до найвищих посад за типу архонта та скарбників; вершники (дохід – від 300 до 500 медімнів) – отримували змогу мати доступ до посад середньої ланки; зевгіти (дохід від 200 до 300 медімнів) – мали право на участь у політичному житті та військових кампаніях; фети (дохід менше 200 медімнів) – найбідніший клас суспільства, мали право голосу в Екклесії, проте не могли обіймати вищі посади. Дана система замінила попередню, що засновувалася на походженні і створила більш прозору структуру, хоча політичні права все ще залежали від багатства [4, с. 301-302].

Солон розширив повноваження Екклесії (народних зборів), дозволивши усім громадянам, включно з фетами, брати участь у голосуванні.

Екклесія стала майданчиком обговорення законів і політичних питань, не дивлячись на свою обмежену роль у порівнянні з пізнішим періодом.

Було створено орган - Раду чотирьохсот, яка стала попередником Ради п'ятисот [5, с. 117]. Складалася з 400 громадян (по 100 від кожної з чотирох старих філ) та готувала питання для Екклесії і виконувала дорадчі функції. До комптенції народного суду - Геліеї, було запроваджено апеляцію на рішення магістрантів, що стало інструментом демократизації судочинства. Склад цього суду складався з присяжних та обраних із громадян.

Солон своїми реформами хоч і не зміг створити повноцінну демократію, проте заклав основу для ширшої участі громадян у політичному житті, послабивши монополію аристократії на владу. Аристотель у своїй праці «Афінські політії» підкреслив, що Солон прагнув балансу між аристократією та народом, уникаючи радикальних змін, які могли призвести до конфлікту між класами.

Другий етап проведення реформ розпочав Клісфен (508-507 роки до н.е.) в умовах політичної нестабільності після доби тиранії Пісістратидів (Пісістрата та його синів, 561–527 до н.е.), що загальмувало демократичний розвиток. Клісфена називають «батьком демократії», який провів ряд важливих реформ, що у підсумку стало вирішальними кроками для становлення демократії. По-перше, було проведено територіальну реформу - скасовано стару систему родових філ і впроваджено нову на основі територіального поділу.

Таким чином, Афінську державу було поділено на деми (місцеві громади), які об'єднували в тритиї, а ті у десять нових філ. Для запобігання домінуванню впливових родів, кожна філа включала деми з різних регіонів (міста, сільська місцевість, узбережжя).

По-друге, Раду чотирьохсот замінено на Раду п'ятисот - по 50 представників від кожної філи, що обираються жеребкуванням. Рада готувала справи для Народних зборів, контролювала адміністрацію та виконання рішень, а її членів обирали на один рік без можливості переобрання для постійного оновлення влади.

По-третє, за часів Клісфена виникла процедура вигнання осіб, які могли загрожувати демократії - остракізм [6, с. 144]. Таке рішення приймалося шляхом голосування і якщо за таке рішення віддали голос щонайменше 6 тисяч осіб, особу виганяли з поліса на 10 років, при цьому не позбавляючи його громадянства чи майна. Механізм став запобіжником узурпації влади. Реформи Клісфена здійснили значне просування до стабільної демократії, забезпечивши рівний доступ громадян до управління державою, незалежно від походження у поєднанні з ефективним механізмами стримування аристократичного впливу.

Третій етап становлення демократії в Афінах тривав протягом V ст. до н.е., де реформи Ефіальта та Перикла остаточно утвердили радикальну демократію в Афінах. У 462/461 році до н.е. Ефіальт провів ряд реформ на утвердження демократії в Афінах, де головним кроком цих реформ стало обмеження влади Ареопагу, який був останнім бастіоном влади аристократії. Його судові та наглядові функції були передані Екклесії, Буле та Геліеї. Ареопаг зберіг лише вузькі повноваження в релігійних справах та справах про вбивство, що усунуло надлишковий аристократичний контроль.

Перикл, який домінував у політичному житті Афін 450–430 років до н.е., пришвидшив процес демократичних перетворень.

Було введено оплату державних посад (містос) за участь у громадських органах (Геліея, Буле тощо), що дозволило бідним громадянам брати активну участь у політичному та судовому житті. Арістотель наводив дані, що наприклад, геліасти отримували 2-3 оболи за день роботи, що було достатньо для базового прожитку. Екклесія отримувала підтримку від Перикла в своєму розвитку, оскільки саме в ній він бачив головний інструмент прямої демократії. За період правління Перикла, Афіни стали центром культури та громадської активності, що підтримувало активну участь населення у житті поліса.

Право голосу було основою афінської демократії і забезпечувало участь громадян у політичному житті. Центральний орган – Екклесія (Народні збори), ухвалював усі важливі рішення на принципі прямої демократії. Екклесія збиралася до 40 разів на горі Пнік, де право на участь у зборах мали повнолітні чоловіки-громадяни (старше 20 років), що народжені в Афінах від афінських батьків. Для рішень по ключовим питанням був необхідний кворум у 6 тисяч осіб. Порядок денний формувала Рада п'ятисот та ініціативи громадян, голосування здебільшого було відкритим і здійснювалося підняттям рук (хейротонія). У випадку остракізму, голосування проводилося таємно. Екклесія згідно своїх повноважень мала право на прийняття законів, вирішення питань війни і миру, обрання посадовців (зокрема стратегів) та розгляд державних злочинів (наприклад, eisangelia – звинувачення у зраді).

Право голосу мали не всі верстви населення. Наприклад, жінки, раби та метеки (іноземці) були виключені з політичного життя, також за правилом атимія (позбавлення громадянських прав), не мали подібних політичних прав злочинці і порушники обов'язків [7, с. 39]. Фактично, право голосу мали тільки 10-20% населення Афін, хоча це звісно не вписується в рамки сучасної демократії, на той час це було доволі прогресивно. Афінська демократія була прямою демократію, де рішення безпосередньо ухвалювали громадяни. Сучасні демократії в більшості представницькі, проте такі сучасні елементи як референдуми, публічні обговорення та петиції, перегукуються з афінськими типами. При цьому, сучасна демократія ліквідувала обмеження, що були властиві Афінам у контексті захисту прав громадян.

Геліея або народний суд Афін була основним судовим органом і важливим кроком до розвитку демократичного правосуддя. Мала склад з 6 тисяч геліалістів (присяжних), яким виповнилося 30 років і яких щороку обирали за системою жеребкування [8, с. 20]. Для розгляду судових справ формувалися колегії в залежності від складності справи від 201 до 2001 осіб, що робило неможливим підкуп присяжних в силу їх кількості. У день засідання спеціальний механізм клеротерій, обирав геліалістів для забезпечення неупереджності та випадковості вибору присяжних. Судовий

процес був відкритим, де сторони виступали самостійно без адвокатів і мали певний час на виступ, який вимірювався водяним годинником (клепсидрою). Рішення ухвалювалося більшістю голосів на таємному голосуванні спеціальними бронзовими жетонами з позначками «винний» і «невинний».

Геліея розгляда цивільні та кримінальні справи (вбивства, крадіжки, майнові спори), політичні обвинувачення (корупція, зрада), а також виступала як апеляційний орган стосовно рішень магістрантів. Головні риси даного суду були незалежність (неможливість підкупу в силу кількості присяжних), рівність перед законом (доступ всіх громадян, незалежно від статків), масова участь (демократичний контроль правосуддя) та прозорість процедур.

Геліея стала прототипом сучасних судів присяжних, зокрема в країнах англо-саксонської традиції. Проте, зважаючи на трансформацію демократії та правосуддя, між ними є відмінності - у Геліеї присяжні мали повну владу без судді, не було апеляційної системи, а участь у засіданнях суду надавалася лише афінським громадянам-чоловікам.

Суди сучасності в свою чергу, поєднують присяжних із професійними суддями, є інклюзивними, мають апеляційні механізми та захист прав усіх верств населення. Але, принципи, які були закладені в Стародавніх Афінах за типу випадковості вибору, громадської участі та таємного голосування, є основою сучасного демократичного судочинства.

Афінська демократія характеризувалася складною системою виборчих механізмів, де поєднувалися вибори, обмеження термінів повноважень та жеребкування. Це дало змогу забезпечити участь широкого кола громадян, посилювало контроль з боку народу й зменшувало ризики концентрації влади в одних руках. Основний інструмент добору посадовців – жеребкування застосовувалося для більшості адміністративних органів, наприклад, в Буле (Рада п'ятисот), Геліеї та для вибору архонтів. У стародавніх Афінах вважали жереб найдемократичнішим методом, оскільки він виключав вплив багатства, зв'язків або соціального статусу. В клеротерію (спеціальний пристрій голосування) вставляли жетони з іменами кандидатів, а жеребкування символізувало довіру до волі богів і до рівності всіх громадян перед законом.

Рада п'ятисот (Буле) – ключовий виконавчо-адміністравний орган, що забезпечував безперервне управління полісом (містом-державою). До її складу входили 500 громадян, по 50 від кожної філи (їх було 10) [7, с. 41]. Для забезпечення ротації, учасників ради обирали жеребкуванням строком на один рік, без можливості переобрання. В компетенцію Буле входили питання підготовки порядку денного і законопроєктів для Екклесії, контролю за виконанням рішень, фінансами, флотом та питання зовнішньої політики і процедури остракізму. Діяльність ради було поділено на десять пританій (по 50 осіб), які чергували 36-37 днів. Під час кожної прітанії одна з філ виконувала функції виконавчого комітету, а щодня обирався новий голова (епістат), що виконував обов'язки на кшталт сучасного голови уряду, але лише на один день.

Вибори застосовувалися для посад, де була потрібна фахова компетенція - як приклад, фінансові посадовці (скарбник) або стратеги (воєнначальники) і такі вибори проводилися шляхом відкритого голосування в Екклесії. На виборах велике значення мали риторичні здібності та громадський авторитет, завдяки чому Перикл, багаторазово обирався стратегом в силу своїх військових та політичних талантів [9].

У порівнянні із сучасною демократією, афінські механізми як мають подібності, так і відмінності. Наприклад, жеребкування сьогодні майже не використовується в політиці, за виключенням добору присяжних або в громадських асамблеях, як у Ірландії. Принцип ротації посад і обмеження строків перебування на певних посадах, нагадує сучасні антикорупційні запобіжники. Буле, як дорадчий орган має багато спільного з сучасними парламентськими комітетами, що готують законодавчі ініціативи для голосування у парламенті. Тобто, підсумуємо, що афінська модель виборчих механізмів з поєднанням виборів, ротації та жеребу, була дуже новаторською для свого часу, яка суттєво вплинула на формування сучасної демократичної традиції, що забезпечує народовладдя, верховенства права і незалежність судової системи.

Афінська демократія має значний вплив на формування сучасного розуміння демократичного правління, оскільки вона сформувала народовладдя, де початок ідеї про участь громадян у прийнятті політичних рішень бере свій шлях в Екклесії. Геліея заклала фундамент верховенства права і незалежного правосуддя, де всі рівні перед законом. Жеребкування та ротація посад стали моделлю участі широких верств населення в управлінні державою. При цьому зазначимо, що афінська демократія мала обмеження - право користуватися її благами належало виключно віль-

ним громадянам-чоловікам. Виключення з політичного процесу жінок, метеків та рабів, суперечить сучасному принципу універсальності права та гендерної рівності.

Висновки: отже, афінська демократія - це унікальний політичний експеримент, який заклав основу для більшості сучасних демократичних інститутів. Вперше в історії вільні громадяни (вільні чоловіки) отримали право безпосереднього ухвалення законів, контролювання влади та здійснення правосуддя. Екклесія забезпечувала пряму участь у прийнятті рішень, Геліея надавала доступ до незалежного судочинства за участі великої кількості присяжних, а Буле організовувало щоденне управління містом.

Використання поєднувальної моделі жеребкування, широкої участі громадян в управлінні і ротація посад, запобігало корупції та концентрації влади, а участь у політичному житті, афіняни вважали не правом, а обов'язком кожного громадянина. Не дивлячись на обмеження за типу виключення жінок, рабів і метеків, афінська демократія продемонструвала силу громадського самоврядування. Її спадщина проявляється і сьогодні - у судах присяжних, виборчих системах, механізмах підзвітності та публічних дебатах. Стародавні Афіни стали першим суспільством і державним організмом, де політика, право і справедливість були справою всього народу, а не привілеєм обраних верств населення.

Реформатори такі як Солон, Клісфен, Ефіальт та Перикл заклали ідеологічну та інституційну основу афінської демократії. Своїми реформами, вони створили баланс між участю громадян, ефективністю управління та стримуванням владних зловживань, що стало натхненням для майбутніх політичних систем. Афінська демократія є не лише історичним прикладом, а й концептуальною основою для розуміння та розвитку сьогоднішнього демократичного суспільства. Її досягнення та обмеження є цінним джерелом для осмислення ролі громадян в політичному житті, меж влади та значення правових механізмів у контексті забезпечення справедливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шаульський І. Полісний демократичний ідеал афінян за промовою Перікла у творі Фукідида. Збірник матеріалів XXV наукової конференції здобувачів вищої освіти факультету історії та географії. Квітень 2022 року. Полтава: ІВЦ ПНПУ, 2022. 287 с. С. 200–202.
2. Ніколенко В. Афінська держава та демократія у науковій спадщині Аристотеля. Філософія та політологія в контексті сучасної культури. 2020. Т. 12. № 1. С. 87–94.
3. Череватюк В.Б., Темченко Я.О. Право бути людиною та проблеми його реалізації: від історичних витоків до сучасності. Scientific works of Kyiv Aviation Institute. Series Law Journal» Air and Space Law». Т. 1. № 74. 2025. С. 90–97.
4. Козинець О.Г., Пода Р.В. Соціально-економічний блок реформ Солона. 2022. С. 301–303.
5. Сікун М.В. Правове становище населення в давній Греції: дис. Національний авіаційний університет, 2024. С. 116 - 118.
6. Бень Я.В. Щодо утвердження демократії участі в публічному управлінні держав Античності. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. № 2 (8). С. 137–146.
7. Довбищенко М. та ін. З історії публічного управління: досвід функціонування управлінських структур в умовах афінської демократії. *Публічно-управлінські та цифрові практики*. 2024. № 1. С. 36–44.
8. Басараб О.Т., Бомбергер І.Л. Історія держави і права України та зарубіжних країн. 2021. 237 с.
9. Pericles. Ebsco: веб-сайт. URL: https://www.ebsco.com/research-starters/history/pericles? (дата звернення: 11.06.2025).

УДК [340.15:342.5](477)»653»
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.6

ЗАКОНОДАВЧА ФУНКЦІЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Гутів Б.І.,
доктор філософії в галузі знань «Право»,
доцент кафедри історії держави,
права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-8535-3590
e-mail: bohdan.gutiv@lnu.edu.ua

Гутів Б.І. Законодавча функція Великого князя Київської Русі.

Репрезентовану статтю присвячено комплексному аналізу законодавчих повноважень Великого князя Київської Русі.

Автором досліджено походження та еволюція титулу «Великий князь», з'ясуванню його хронологічні межі і політичне значення. Порівнюються різні наукові підходи – від віднесення виникнення титулу до IX ст. до обмеження його поширення другою половиною XII ст. Підкреслюється, що навіть за відсутності усталеного офіційного статусу, титул виконував функцію піднесення авторитету київського правителя як найстаршого серед князів.

Узагальнено позиції провідних істориків та правознавців – М. Грушевського, В. Кульчицького, І. Бойка, Б. Грекова та ін., які визнають, що київське законодавство формувалося як поєднання княжих постанов і звичаєвого права громади, але саме великі князі відігравали ключову роль у реформуванні та уніфікації правової системи, скасовуючи або змінюючи місцеві норми.

Автором докладно проаналізовано правотворчу діяльність окремих князів. Встановлено, що договори Олега з Візантією 907 і 911 рр., відомі як «Руський закон» Олега, містили норми, що регулювали торгівлю, кримінальне право, спадкові відносини та порядок повернення втікачів, і стали важливим етапом у письмовій фіксації права. Княгиня Ольга реформувала систему збору данини, встановивши чіткі «устави» й «уроки» та запровадивши адміністративні одиниці – «погости» і «становища», що забезпечило регулярність надходжень і зменшило зловживання. За Володимира Великого християнізація Русі започаткувала взаємодію світської та церковної юрисдикцій, а також привела до санкціонування норм кримінального права, зокрема щодо покарання розбійників після належного розслідування, що сприяло утвердженню принципів правосуддя. За Ярослава Мудрого створено «Правду Ярослава» – перший писаний звід законів, що обмежив кровну помсту, захистив особу і власність, врегулював спадкові відносини та встановив єдиний правопорядок на всій території держави. Його сини продовжили кодифікаційну роботу, феодалізувавши право та посиливши захист інтересів панівної верстви. Завершальним етапом стала діяльність Володимира Мономаха, чий «Устав» обмежив лихварство, зловживання кредиторів, захистив найманих працівників, регламентував кредитні та спадкові відносини, що мало соціально-орієнтований характер.

Ключові слова: глава держави, законодавча влада, Великий князь, Київська Русь, устав, урок, Руська Правда.

Hutiv B.I. The legislative function of the Grand Prince of Kyivan Rus.

The presented article is devoted to a comprehensive analysis of the legislative powers of the Grand Prince of Kyivan Rus.

The author examines the origin and evolution of the title "Grand Prince," clarifying its chronological boundaries and political significance. Various scholarly approaches are compared – from dating the emergence of the title to the 9th century to limiting its spread to the second half of the 12th century. It is emphasized that even in the absence of an established official status, the title served to elevate the authority of the Kyivan ruler as the senior among the princes.

The positions of prominent historians and legal scholars — M. Hrushevsky, V. Kulchytsky, I. Boiko, B. Grekov, and others – are summarized, all of whom acknowledge that Kyivan legislation was formed as a combination of princely decrees and the customary law of the community, while the Grand Princes themselves played a key role in reforming and unifying the legal system, repealing or amending local norms.

The author provides a detailed analysis of the lawmaking activities of individual princes. It is established that Oleg's treaties with Byzantium in 907 and 911, known as "Oleg's Rus' Law," contained provisions regulating trade, criminal law, inheritance relations, and the return of fugitives, and became an important stage in the written codification of law. Princess Olga reformed the system of tribute collection by introducing clear "ustavs" (statutes) and "uroks" (tax norms) and establishing administrative units – "pogosts" and "stanovishcha" – which ensured regular revenues and reduced abuses. Under Volodymyr the Great, the Christianization of Rus' initiated interaction between secular and ecclesiastical jurisdictions and led to the sanctioning of criminal law norms, in particular regarding the punishment of robbers after proper investigation, thus promoting the principles of justice. Under Yaroslav the Wise, the "Pravda of Yaroslav" was created – the first written code of laws that limited blood vengeance, protected the individual and property, regulated inheritance relations, and established a unified legal order throughout the entire territory of the state. His sons continued the codification work, feudalizing the law and strengthening the protection of the interests of the ruling class. The final stage was marked by the activity of Volodymyr Monomakh, whose "Ustav" limited usury, curbed creditor abuses, protected hired workers, and regulated credit and inheritance relations, reflecting a socially oriented character.

Key words: head of state, legislative power, Grand prince, Kyivan Rus, ustav, urok, Ruska Pravda.

Постановка проблеми. Існує потреба комплексного відновлення об'єктивної історичної картини розвитку Київської Русі, зокрема уточнення ролі та значення законодавчої діяльності глав цієї держави у формуванні правової системи, що поєднувала елементи звичаєвого права, княжих постанов та запозичених норм візантійського законодавства. Це передбачає визначення місця правотворчості київських володарів у загальному процесі еволюції держави та права, аналіз її впливу на становлення інститутів влади, судової системи, адміністративного управління і соціально-економічних відносин. Дослідження цього аспекту дає змогу простежити зв'язок давньоруської правової традиції з подальшими етапами розвитку української державності – від литовсько-руської доби та козацької держави до модерних форм національного права, – а також виявити історичні підвалини сучасних уявлень про роль глави держави у законодавчому процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед українських вчених, які займались дослідженням Київської Русі, у тому числі правотворчої діяльності її володарів, слід згадати таких, як І. Бойко, В. Єрмолаєв, В. Кульчицький, Б. Гркеков, П. Толочко, М. Грушевський, В. Огнев'юк, В. Карпічков, В. Савіцька Ю. Мателешко, К. Сорокіна та ін. З-поміж іноземних науковців – дослідників Київської держави можемо виділити А. Poppe (А. Поппе) та J. Sprutta (Ю. Спрутта).

Метою статті є комплексне дослідження походження та еволюції титулу «Великий Князь» у Київській Русі, з'ясування його офіційного статусу та ролі у політичній системі держави, а також аналіз законодавчих функцій київських володарів IX–XII ст. на основі порівняльного опрацювання джерел права, літописних свідчень та сучасної історико-правової літератури

Виклад основного матеріалу. В історії українського державотворення вагоме місце займає Київська Русь, яка була тим фундаментом, з якого і розпочалася історія Української держави. Ця середньовічна українська держава зі столицею в Києві існувала з першої половини IX – до середини XII століття, її основою були сучасні українські землі. Утворення і розвиток Києво-Руської держави з центром у Києві було закономірним результатом внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку українців [1, с. 74].

Довготривале домінування російської історіографії Давньоруської держави та її права ще й досі дається взнаки у вітчизняній історико-правовій науці в тлумаченні історичних подій і фактів у дусі ідеології Російської імперії, марксистської концепції класової боротьби. За межами російської історіографії досі залишаються праці українських учених [2, с. 85].

Спираючись на висновки українських учених кінця XIX – початку XX ст., спростовуємо російський стереотип про форму Давньоруської держави як ранньосередньовічної монархії, побудованої на принципі сюзеренітету-васалітету. Видатні пам'ятки давньоруського права засвідчують:

засновники і правотворці Київської держави трансформували величезний шар звичаїв предків у звичаєве право, використали досвід суддівської практики князів Русі, регулювання нових суспільних відносин, рецепіювали частину норм візантійського права і в "Правді Руській", в "уставному" законодавстві втілили високий рівень юридичної думки, правової культури, законодавчої техніки [2, с. 86].

Походження титулу «Великий князь» у Давній Русі досі залишається нез'ясованим. З цього приводу висловлюються різні думки, незважаючи на те, що протягом десятиліть твердження про те, що «з середини IX ст. глава держави – київський князь - іменувався Великим князем», було точкою відліку для більшості фахівців. У 1960-1970-х рр. поширилася думка, що цей титул застосовувався до київських володарів уже в IX ст. знаходить все більше визнання. Майже вісімдесят років тому Л.К. Гетц спробував простежити походження цієї назви до другої половини XII століття; хоча його праця і досі пропонує найбільш чіткий погляд на джерела, обмеження його дослідження текстом трьох літописів не дозволило йому дати задовільну відповідь на поставлене питання [3, с. 160-161].

Деякі історики, усвідомлюючи хронологічні та семантичні труднощі, визнавали, що великокнязівський титул використовувався для піднесення київського правителя, але заперечували, що він мав якесь фундаментальне значення, і натомість наголошували на інституті найстаршого серед князів Русі. Дехто навіть категорично заперечував, що великокнязівський титул мав якийсь офіційний статус у IX-XII століттях. Певною мірою розбіжності в думках пояснюються різними поглядами на політичний устрій та верховенство в Київській державі [3, с. 169].

Ми притримуємося позиції В. Кульчицького, який стверджував, що з розвитком феодальних відносин між київським та місцевими князями укладались міжкнязівські договори (так звані хрестоцілувальні грамоти), попри це Великий київський князь вважався головним в державі [4, с. 37].

Функції перших великих князів були порівняно нескладними і полягали передусім в організації дружини та військових ополчень, командуванні ними. Князі піклувалися про забезпечення кордонів держави, очолювали воєнні походи з метою підкорення нових племен, збирання з них данини. Водночас київські князі прагнули підтримувати нормальні зовнішньополітичні стосунки з войовничими кочівниками, Візантійською імперією, країнами Близького Сходу. Це зумовлювалося насамперед інтересами збуту товарів, зовнішньої торгівлі [5].

Із часом влада Великого князя посилюється, а функції стають більш широкими. Залежність удільних князівств від Києва значно зростає. Великий князь став володарем і розпорядником усіх земель держави. Він зосереджував верховну законодавчу та виконавчу владу, призначав численну адміністрацію, виступав як вища судова інстанція [6, с. 76].

Уже з кінця IX-X ст. з'являється одне з найважливіших джерел права Київської Русі – князівське законодавство [4, с. 41]. Князь мав право встановлювати нові правові норми та змінювати чинні закони. Законодавчі акти часто оформлювалися зазвичай у вигляді «уставів» та «нарядів», що відображали потреби часу. Б. Греков зазначає, що в самій "Правді" зовсім ясно говориться про те, що діти Ярослава скасували деякі закони, що діяли за часів їх батька, що Володимир Мономах скасував закони свого попередника Святополка і замінив їх новими» [7]. Законодавча діяльність також проявлялася у виданні княжих грамот і «рядних» договорів з підвладними землями, які встановлювали правила управління, порядок збору данини, регламентацію торгівлі та суду.

Проте питання про законодавчу діяльність великих князів кінця IX-X ст. досить спірне. Одні вчені вважають, що в період княжіння Олега діяло тільки звичаєве право («закони») і лише за часів князя Ігоря воно доповнюється новими князівськими законами – «статутами» і «поконами». При цьому, на думку О. О. Зиміна, князівські узаконення першої половини X ст., ймовірно, складалися з окремих «казусів», що не мали правил і докорінно руйнували правові підвалини общини. Для цього князівська влада ще не відчувала себе досить сильною. І тільки княгиня Ольга в «статутах» і «уроках» підвела юридичну основу під князівське господарство і ввела закон, котрий визначав особливий порядок охорони князівських дружинників. Законодавство з питань князівського господарства, розпочате Ольгою, продовжив Володимир Святославич в «Уставе земленом». Інші вчені вважають досить сумнівною законодавчу практику Ольги й Володимира. Правотворчість цих князів, на їхню думку, не йшла далі прийняття рішень з окремих «казусів» і лише доповнювала звичаєве право [5].

Ми не погоджуємось з таким твердженням, оскільки як відомо що за правління Олега ним було прийнято ряд норм внаслідок підписання договорів з Візантією у 907 та 911 роках. Ці норми увійшли в історію під назвою «Руський закон» Олега. І хоч він не мав писаної форми кодексу, на кшталт «Руської правди», проте регулював низку суспільних відносин: порядок торгівлі руських купців у Візантії, кримінальне право (покарання за вбивство, грабунок тощо), порядок повернення втікачів і рабів, норми спадкового права тощо.

Упорядкування збірників права («уставов»), що призначалися для здійснення судочинства, здійснювала княгиня Ольга, яка, за свідченням літопису, вводила «устави» й «уроки». Після загибелі Ігоря і своєї перемоги над древлянами вона упорядкувала данину, що збиралася з древлян, ввела її норми, вказала строки одержання й пункти, де збиралася данина, – «погости» і місця, де зупинялися князі, які ходили в полюддя – «становища» [5]. Про це згадується у Повісті минулих літ так: «І наклала вона на них данину тяжку, і дві частини [її] ішли Києву, а третя – Вишгороду, до Ольги, бо Вишгород був Ольжиним городом. І пішла Ольга по Деревлянській землі з сином своїм і з дружиною своєю, встановлюючи устави і уроки. І [донині] є становища її і ловища її». «…У РІК 6455 [947], пішла Ольга до Новгорода. І встановила вона по [ріці] Мсті погости і оброки, а ловища є Ольжині по всій землі» [8]. «Устави» й «уроки» Ольги частково визначали і життя князівського господарства. Цей порядок незабаром був поширений на інші землі і мав загальнодержавне значення [5].

Володимир Великий, розуміючи що авторитет князя потребував зміцнення, і не знайшовши для цього підґрунтя у язичницьких віруваннях, він відкрив його у християнстві. Адже воно вбачало у володарі Божого помазанця [9, с. 80].

Є певні згадки і про законодавчу діяльність Володимира Великого. Так М. Грушевський зазначає: «Про законодатну діяльність Володимира, ми, пригадаймо, маємо властиво тільки оповіданнє про уставленнє і знесеннє кари смерти за убийства, та непевну церковну уставу» [10]. Про це згадує і Літописець: І жив Володимир у страху божому. І умножилися розбої, і казали єпископи Володимирові: “Осе умножилися розбійники. Чому ти не караєш?” І він мовив: “Боюся гріха”. Вони ж сказали йому: “Ти поставлений єси богом на кару всім злим і на милість добрим. Належить тобі карати розбійника, але з дізнанням”. Володимир тоді… став карати розбійників» [8]. Тут ми бачимо, що Володимиром встановлено норми, якими він санкціонував покарання розбійників «з дізнанням» – тобто, після належного розслідування та встановлення вини.

Хоча на думку П. Толочка літопис приписує князю Володимиру те, що насправді зроблять його онуки – скасування смертної кари і заміну її (після певних вагань) вірами [11].

За правління Ярослава Володимировича (1019–1054 роки) Київська держава стала поруч з провідними країнами Європи. Саме тоді Русь досягла найвищого за всю свою історію міжнародного значення. Тісні стосунки підтримувалися з Польщею, Чехією, Угорщиною, Болгарією, Грузією, Вірменією, Волзькою Булгарією, Францією, Англією, Данією, Швецією, Норвегією та Візантією [12, с. 4]. Особливого значення в той час набула роль Великого князя як законотворця [13, с. 50].

Одним із найважливіших внесків Ярослава у розвиток державності на Русі було укладання першого зводу законів “Правди Ярослава” (імовірно – 1016 р.), який згодом нащадки князя розвили у юридичний кодекс “Руську правду” [13, с. 50], до слова багато положень якої стали джерелом формування литовсько-руського та козацького права. [14, с. 159]. Саме цей документ поклав початок писаного права на Русі.

До Ярослава правосуддя здійснювалося згідно з нормами звичаєвого права, що історично склалися в різних регіонах Русі й мали власні особливості. Важливою складовою тогочасного встановлення справедливості та відплатою за злочини була кровна помста, яка послаблювала суспільство. «Правда» ж обмежила кровну помсту й згодом її було скасовано синами Ярослава. Нове законодавство гарантувало особисту безпеку людини та недоторканність власності. Встановлювалися фіксовані, незмін ні покарання, переважно грошові штрафи, за певний тип правопорушення або злочину. Піддані мали право н самозахист, але їм не дозволялося вбивати нападника без суду, чинити самосуд. Надзвичайно важливим був і закон про наслідування княжої влади, який мав припинити чвари й ворожнечу, що неминуче виникали між дітьми та родичами після смерті правителя [с. 6].

«Правда Ярослава» регламентувала норми правової поведінки на всій території Руської держави. Імовірно, що саме тоді князівська влада вперше набуває характеру урядової і князь з «на-

чальника дружини» перевтілюється на представника «земської влади». Отже, кодифікаційна діяльність Ярослава була важливою віхою у формуванні політичного суспільства на Русі. «Руська правда» зруйнувала архаїчні родоплемінні правові традиції, зрівнявши в правах пересічне населення з представниками князівської дружини. Єдиний закон, гарантом якого став київський князь, відповідав єдиновладній формі його правління [12, с. 6-7].

Після смерті Ярослава Мудрого, кодифікаційну роботу було продовжено його синами: Ізяславом, Святославом і Всеволодом. У ній, на відміну від Правди Ярослава, дуже чітко визначено феодальну сутність регульованих нею суспільних відносин. Майже всі норми спрямовані на захист князівського феодального маєтку, земельної власності князя тощо. Тут чітко виражено специфіку феодального права, як права привілею, тобто неоднакового підходу до захисту інтересів різних соціальних груп. Панівні верстви суспільства забезпечувались правовою охороною значно краще, ніж нижчі верстви населення [12, с. 42].

Діяльність великого князя київського Володимира Всеволодовича Мономаха, який проявив себе як активний законотворець, зосереджена на питаннях соціальної справедливості та захисту прав населення. Як відомо, за його правління було прийнято Устав Володимира Мономаха, який став частиною Просторової редакції Руської Правди. Особливо важливими були його положення щодо обмеження лихварства та зловживань кредиторів. Кілька статей стосувались підтримки добробуту людей. Було обмежено стягування довільних відсотків (риз) з громадян, крім того, накладалися обмеження на лихварів. За деякими даними до часу Мономаха можна віднести постанову про спадщину. Було також ухвалено припинити зловживання короткостроковими позиками і обмежити відсотки за довгостроковими кредитами. Крім того, була дещо обмежена влада господаря над найманими робітниками і заборонено звертати їх у рабство» [15, с. 112-113].

Висновки. Дослідження законодавчих функцій київських володарів IX–XII ст. засвідчує, що інститут великокнязівської влади у Київській Русі формувався у тісному зв'язку з еволюцією політичного устрою та правової системи держави. Попри значний вплив звичаєвого права та візантійської правової традиції, правотворчість київських князів мала самобутній характер і відображала високий рівень юридичної культури. Від перших норм, закріплених у договорах з Візантією та «уставах» і «уроках» княгині Ольги, до кодифікацій «Руської правди» та «Уставу» Володимира Мономаха простежується поступовий перехід до створення кодифікованих правових актів, що сприяв зміцненню державної єдності та централізації влади. Таким чином, Великий князь виступав не лише політичним і військовим лідером, а й вищим законодавцем, чиї правові ініціативи визначали розвиток середньовічної правової традиції на українських землях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойко І. Місце і роль Києво-Руської держави в багатовіковій історії українського державотворення. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2019. Вип. 68. С. 74–87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2019_68_9.
2. Єрмолаєв В.М. Становлення українського права та його вплив на державотворчі процеси в Київській Русі. *Право України*. 2020. № 1. С. 85–96. DOI: 10.33498/louu-2020-01-085.
3. Poppe A. Words that Serve the Authority: On the Title of «Grand Prince» in Kievan Rus'. *Acta Poloniae Historica*. 1989. № 60. P. 159–186.
4. Кульчицький В. С. Історія держави і права України: підручник. Київ : Ін Юре, 2008. 624 с.
5. Історія держави і права України : у двох томах: підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2003. 656 с.
6. Історія держави і права України : підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О.М. Бандурка, М.Ю. Бурдін, О.М. Головко [та ін.]; за ред. О.М. Бандурки. Харків: Майдан, 2018. 616 с.
7. Греков Б.Д. Київська Русь. Київ: Радянська школа, 1951. 524 с.
8. Літописець Н. Повість минулих літ. URL: http://litopys.org.ua/litop/lit01.htm.
9. Sprutta J. Wokół chrztu Rusi Kijowskiej. Do czasów Włodzimierza I Wielkiego [On the baptism of Kievan Rus' up to the reign of Vladimir I the Great]. Annales Missiologici Posnanienses. 2023. T. 28. S. 77–88. DOI: https://doi.org/10.14746/amp.2023.28.5.
10. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т. Т. 2. Львів, 1905. 634 с.
11. Толочко П. П. Київська Русь. Київ : Абрис, 1996. 360 с.

12. Ярослав Мудрий та його доба: тисячолітній досвід українського державотворення [Текст] / [О.С. Александрова та ін.; редкол.: В.О. Огнев'юк та ін.]; Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2019. 282, [1] с.
13. Карпічков В.О. Еволюція інституту князівської влади в Давньоруській державі (IX–XII ст.) *Юридичний вісник.* 2020. Вип. 3. С. 46–59.
14. Мателешко Ю.П. Руська Правда: становлення, редакції, дискусійні питання. *Науковий вісник Ужгородської Української богословської академії та Карпатського університету ім. А. Волошина*. Ужгород, 2010. Вип. 6–7. С. 159–163.
15. Сорокіна К.І. Володимир Мономах – правитель Київської Русі. *Історичний альманах*. Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2020. С. 108–112.

УДК. 342.92(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.7

ОСНОВИ ЗАХИСТУ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЇХ РОДИН ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Добренька Н.В.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри права та соціально-поведінкових наук
Відокремленого структурного підрозділу закладу вищої освіти
«Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»»
Білоцерківського інституту економіки та управління
ORCID: 0000-0003-4480-3537
e-mail: dobrenkanata@gmail.com

Новак Я.В.,
директор, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри Права та соціально-поведінкових наук,
Відокремлений структурний підрозділ закладу вищої освіти
«Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»»
Білоцерківського інституту економіки та управління
ORCID:0000-0002-2877-6746
e-mail: doctornovakspf@gmail.com

Сидоренко В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права та соціально-поведінкових наук
Відокремленого структурного підрозділу закладу вищої освіти
«Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»»
Білоцерківського інституту економіки та управління
ORCID: 0000-0002-5726-1303
e-mail: sydorenkovitaliy83@gmail.com

Добренька Н.В., Новак Я.В., Сидоренко В.В. Основи захисту прав військовосліжбовців та їх родин під час війни в Україні.

У статті розглянуто правові основи захисту прав військовослужбовців та членів їхніх родин в умовах воєнного стану в Україні. Метою дослідження є визначення ключових елементів правового механізму забезпечення прав захисників України та їх родин, аналіз чинного законодавства, виявлення основних проблем у сфері реалізації прав військовослужбовців та формулювання пропозицій щодо його вдосконалення.

У процесі дослідження проаналізовано основні нормативно-правові акти, зокрема Конституцію України, Закони України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про статус ветеранів війни», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», Кодекс законів про працю та інші документи, а також відповідні підзаконні акти. Виявлено, що попри наявність правових гарантій, їх реалізація стикається з низкою проблем: затримки з виплатами, складнощі у доступі до безоплатної правової допомоги, недостатня інформованість родин загиблих, відсутність єдиного цифрового порталу підтримки тощо. Окрему увагу приділено проблемам правозастосування, а саме, затримкам у наданні пільг, труднощам у реалізації прав на лікування, реабілітацію, забезпечення житлом, отримання компенсацій у разі поранення чи загибелі військовослужбовця. У статті також розглянуто питання психологічної підтримки та юридичної допомоги як невід'ємної складової захисту прав. Проаналізовано адвокатуру в період дії правового режиму воєнного стану, визначено роль у забезпеченні прав і свобод громадян, збереженні законності та впровадженні принципів правової держави.

У висновках підкреслюється, що ефективний правовий захист військовослужбовців є одним із ключових елементів функціонування правової держави в умовах війни. Гарантії, передбачені для захисників України, мають не лише існувати в законодавстві, але й реалізовуватися швидко, повно і без зайвого навантаження для самих військових та їх родин. Особливої ваги набуває постійна співпраця між органами державної влади, місцевого самоврядування, правозахисними організаціями, адвокатурою та міжнародними партнерами задля створення ефективної, зрозумілої й доступної системи правового захисту.

Ключові слова: адвокатура, воєнний стан, права людини, правова держава, юридичний захист, правові гарантії, збройна агресія, постконфліктне відновлення, верховенство права, громадяни, правова допомога.

Dobrenka N.V., Novak Y.V., Sydorenko V.V. Fundamentals of protecting the rights of military personnel and their families during the war in Ukraine.

The article examines the legal foundations of protecting the rights of military personnel and their family members under martial law in Ukraine.

The purpose of the study is to identify key elements of the legal mechanism for ensuring the rights of defenders of Ukraine and their families, analyze current legislation, identify key problems in the implementation of the rights of military personnel, and formulate proposals for its improvement.

In the process of the study, the main regulatory legal acts were analyzed, in particular the Constitution of Ukraine, the Laws of Ukraine "On Social and Legal Protection of Military Personnel and Members of Their Families", "On the Status of War Veterans", "On Mobilization Training and Mobilization", the Labor Code and other documents, as well as relevant by-laws.

It was found that despite the existence of legal guarantees, their implementation faces a number of problems: delays in payments, difficulties in accessing free legal aid, insufficient awareness of the families of the deceased, the lack of a single digital support portal, etc.

Special attention is paid to law enforcement problems, namely, delays in granting benefits, difficulties in exercising the rights to treatment, rehabilitation, housing, and receiving compensation in the event of injury or death of a serviceman. The article also considers the issue of psychological support and legal assistance as an integral part of the protection of rights. The legal profession during the period of martial law was analyzed, and its role in ensuring the rights and freedoms of citizens, preserving the rule of law, and implementing the principles of the rule of law was determined. The conclusions emphasize that effective legal protection of military personnel is one of the key elements of the functioning of the rule of law in wartime. The guarantees provided for the defenders of Ukraine must not only exist in the legislation, but also be implemented quickly, fully, and without undue burden on the military themselves and their families. Of particular importance is constant cooperation between state authorities, local governments, human rights organizations, the legal profession, and international partners to create an effective, understandable, and accessible system of legal protection.

Key words: advocacy, martial law, human rights, rule of law, legal protection, legal guarantees, armed aggression, post-conflict recovery, supremacy of law, citizens, legal aid.

Постановка проблеми. Російська військова агресія проти України, що триває з 2014 року та особливо загострилася після повномасштабного вторгнення у 2022 році, призвела до кардинальної трансформації суспільних, правових та безпекових відносин у державі. В таких умовах ключовим елементом національної безпеки та стабільності стала роль Збройних Сил України та інших військових формувань, а отже – і питання гарантування правового, соціального, медичного та психологічного захисту військовослужбовців і членів їхніх родин. Забезпечення прав військових у воєнний період – не лише обов'язок держави, закріплений на законодавчому рівні, але й вияв моральної вдячності тим, хто щоденно ризикує життям заради суверенітету, територіальної цілісності та свободи України. Проте практика показує, що реалізація правових гарантій військовослужбовців стикається з рядом викликів: затримки виплат, проблеми з реабілітацією, доступом до житла, правовою підтримкою тощо.

У цьому контексті важливим є аналіз нормативно-правової бази, практики її застосування та розроблення відповідних пропозицій щодо її вдосконалення.

Метою дослідження є комплексне вивчення правового механізму захисту прав військовослужбовців та членів їхніх родин в умовах воєнного стану в Україні, аналіз наявних норматив-

но-правових актів, виявлення основних проблем у практичній реалізації гарантій соціального захисту, а також вироблення рекомендацій щодо удосконалення правозахисної політики держави у сфері забезпечення прав та інтересів захисників України та їх сімей.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика захисту прав військовослужбовців та членів їхніх родин в умовах війни в Україні перебуває в полі зору як законодавців, так і науковців, правозахисників та громадських організацій. Упродовж останніх років, особливо після початку повномасштабної агресії Російської Федерації у 2022 році, було ухвалено низку законодавчих актів, спрямованих на посилення соціального, правового та медичного захисту військовослужбовців, ветеранів та їх родин.

У науковій літературі проблематика висвітлюється у працях українських правознавців, таких як О. Литвинов, І. Котюк, Н. Кузнєцова, які досліджують питання правового регулювання військової служби, соціального забезпечення та гарантій прав людини під час воєнного стану. Окрему увагу проблемі приділяють у сфері міжнародного гуманітарного права, зокрема щодо дотримання Женевських конвенцій та інших міжнародних зобов'язань України. Разом з тим, попри наявність окремих наукових розвідок, тема потребує подальшого комплексного аналізу з урахуванням сучасних викликів, практики реалізації прав на місцях та новітніх тенденцій розвитку українського законодавства.

Виклад основного матеріалу. Питання захисту прав військовослужбовців у період війни є одним із найважливіших аспектів функціонування держави. Конституція України гарантує військовим право на соціальний захист, належні умови служби та охорону здоров'я, а міжнародні норми, зокрема Женевські конвенції 1949 року, встановлюють обов'язок держави дбати про безпеку та гідність осіб, які перебувають на військовій службі. Проте на практиці існує чимало проблем, що знижують рівень захищеності військовослужбовців і потребують системних рішень.

Однією з головних проблем залишається матеріальне забезпечення. Хоча законодавство передбачає стабільні виплати, на практиці військовослужбовці стикаються з затримками або нерегулярністю фінансового забезпечення, а їхні родини часто не можуть вчасно отримати передбачені компенсації у разі загибелі чи поранення бійця. Недостатнє постачання сучасного екіпірування, засобів захисту та медичних препаратів безпосередньо впливає на реалізацію їхнього права на життя і здоров'я. Важливим викликом є також психологічна підтримка та медична допомога. Значна частина військових стикається з посттравматичним стресовим розладом, однак доступ до фахової допомоги обмежений. Система реабілітації, попри певні позитивні зміни, залишається фрагментованою та малоефективною, а отримання спеціалізованого лікування часто залежить від особистих ресурсів військовослужбовця. Багато з них не мають належного доступу до правової допомоги, що ускладнює можливість відстоювати свої права. Проблемними залишаються питання оскарження незаконних наказів, притягнення командирів до відповідальності за порушення норм служби, а також забезпечення права на відпустку чи ротацію. Чимало військових не обізнані у власних правах і не знають механізмів їхнього захисту, а страх дисциплінарних санкцій або переслідувань з боку керівництва змушує багатьох відмовлятися від подання скарг. Доступ до судового захисту обмежується складними процедурами, браком часу та ресурсів. Водночас державна система безоплатної правової допомоги не завжди спроможна оперативно реагувати на специфічні потреби військових. Ефективний правовий захист можливий лише за умови розширення мережі юристів, спеціалізованих на військовому праві, спрощення процедур звернення до суду, а також посилення незалежного контролю за діями командування.

Військовополонені – це особи, які, будучи учасниками збройних сил або інших збройних формувань держави, потрапили в полон під час бойових дій. Їхній правовий статус регулюється насамперед Женевською конвенцією про поводження з військовополоненими 1949 року, яка є частиною міжнародного гуманітарного права та підлягає обов'язковому виконанню Україною і всіма державами-учасниками.

Згідно з Женевською конвенцією, військовополонені мають право на гуманне поводження, заборону катувань, право на зв'язок із родиною через Червоний Хрест, медичну допомогу, захист честі й гідності. Заборонено використовувати військовополонених у бойових діях, катувати або примушувати до визнань чи пропагандистських дій.

У національному законодавстві України відсутній окремий нормативно-правовий акт, що повністю врегульовував би статус військовополонених-громадян України, однак відповідні положення містяться у кримінальному, адміністративному та військовому праві. Значну роль у питанні

обліку, пошуку та репатріації полонених відіграє Координаційний штаб з питань поводження з військовополоненими при Кабінеті Міністрів України, створений у 2022 році.

На практиці існують значні порушення прав військовополонених з боку країни-агресора, що фіксуються правозахисними організаціями. Мають місце випадки катувань, утримання у нелюдських умовах, примусу до публічних зізнань. Україна, відповідно до міжнародного права, має право фіксувати ці порушення та подавати докази до міжнародних трибуналів, включно з Міжнародним кримінальним судом.

Адвокатура України здійснює свою діяльність на принципах верховенства права незалежності, демократизму, гуманізму й конфіденційності. З початком воєнних дій на всій території України впровадили воєнний стан. Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» визначається зміст правового режиму воєнного права, порядок його впровадження та скасування, правові основи діяльності органів державної влади, військового управління, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій в умовах воєнного права, прав людини і громадянина та гарантії прав і законних інтересів юридичних осіб. Прямо із обмежень, що зазначаються в Законі України «Про правовий режим воєнного стану» витікають завдання адвоката, як представника та захисника під час воєнного часу [4]. Відтепер діти, що були вимушені виїхати закордон через війну, мають змогу отримувати безкоштовну правову допомогу адвокатів. Таку пропозицію Мінюсту Рада адвокатів України погодила 6 вересня 2022 р. Також, у рішенні адвокатів України від 29.04.2022 р. № 44 «Про внесення змін до Порядку ведення Єдиного реєстру адвокатів України», зазначається, що відтепер адвокат зможе вносити до Єдиного реєстру адвокатів України інформації, щодо надання безкоштовної правової допомоги військовослужбовцям. Відповідно до положень пункту 2 частини 1 ст. 7 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» несумісною з діяльністю адвоката є, зокрема, військова або альтернативна (невійськова) служба [3].

У період дії правового режиму воєнного стану можуть виникати ситуації, коли права і свободи громадян піддаються обмеженням з метою забезпечення національної безпеки. Адвокатура відіграє важливу роль у забезпеченні того, щоб ці обмеження були законними, та не перевищували необхідних меж. В Україні існує так звана «монополія» адвокатури на представництво іншої особи в суді. Відповідно адвокатура продовжує працювати в умовах воєнного стану, вирішуючи не тільки національні питання, а й активно розвиває міжнародну взаємодію для встановлення фактів, що мають юридичне значення з метою забезпечення юрисдикційних процесів у майбутньому. Нині відомі випадки, коли адвокати колективно сприяють у фіксації фактів та зборі доказів воєнних злочинів, геноциду, порушення міжнародних гуманітарних норм у зоні проведення бойових дій та місцях проживання цивільного населення, а також представляють інтереси постраждалих від військової агресії російської федерації в міжнародних установах, готують відповідні міжнародні документи [3].

Адвокати можуть брати на себе захист прав самих військовослужбовців, які можуть опинитися під певним тиском або загрозою у воєнних умовах.

Доволі поширеними є випадки, коли для надання адвокатом повної та все сторонньої допомоги клієнту військовослужбовцю потрібно для початку отримати та опрацювати відомості щодо проходження останнім служби від військової частини, оперативного командування, медичних сил. У свою чергу частина даних про проходження громадянами військової служби в період дії воєнного стану пов'язані з державною таємницею, яка є інформацією з обмеженим доступом, а отже є складності із доступом до такої інформації. Оже, реалізація права на належний захист військовослужбовця адвокатом є вкрай ускладеною. Для подачі адвокатського запиту на витребування інформації стосовно клієнта у визначеному законом порядку потрібно володіти інформацією про юридичну адресу суб'єкта – розпорядника даних [9]. Проте, через постійні переміщення пунктів дислокацій військових частин, медичних служб, командування, відсутності офіційних електронних засобів зв'язку, неналежного інформування самих військовослужбовців про точну нову адресу знаходження суб'єкта або засекречення таких даних, ця процедура є надзвичайно складною для реалізації. Крім того, трапляються випадки коли для отримання матеріально відшкодування за поранення чи доведення підстав для отриманням військовим статусу учасника бойових дій [6] потрібно прямо надати витяги з документів, інформація щодо яких охороняється законом, такі як: військові накази командира, бойові розпорядження, тощо. Тобто виникає проблема, коли такі документи має право отримати лише сам військовослужбовець, а законних підстав для витребування даної інформації у адвоката немає.

Після завершення служби військовослужбовці стикаються з труднощами інтеграції в цивільне життя. Відсутність належних програм перекваліфікації, обмежені можливості працевлаштування, проблеми із забезпеченням житлом і дискримінація на ринку праці посилюють соціальну напругу та знижують мотивацію до служби.

Для підвищення рівня захисту прав військовослужбовців необхідні комплексні зміни: удосконалення законодавства, спрощення процедур отримання соціальних гарантій, розширення програм психологічної підтримки та створення ефективної системи правової допомоги. Лише за умови, що держава забезпечить військових не лише сучасними засобами захисту, а й реальними механізмами захисту їхніх прав, армія зможе бути по-справжньому сильною і стійкою.

Ще однією складністю є надання послуг з представництва та захисту інтересів військовослужбовців за місцем охоронюваної або закритої на час воєнного стану території. Водночас право на представництво та захист повинно зберігатись, згідно Конституції України [1] на усій території України, воно не належить до категорії прав, що можуть бути обмеженими на період дії воєнного стану. До прикладу, наразі виникають ситуації коли для представництва інтересів адвокату потрібно потрапити до військової частини, тобто на територію з обмеженим доступом, однак це не завжди вдається, що свідчить про відсутність реальної можливості надати правову допомогу клієнту чи провести належну фіксацію доказів у конкретній справі.

Висновки. Правовий захист військовослужбовців та членів їхніх родин в умовах війни є критично важливим елементом національної безпеки, соціальної стабільності та довіри громадян до держави. Українське законодавство містить низку положень, спрямованих на гарантування прав та свобод військових і їхніх родин, зокрема в частині соціального забезпечення, медичної допомоги, житлових прав та правового захисту. Проте ефективність реалізації цих прав часто знижується через прогалини у правозастосуванні, надмірну бюрократизацію та недосконаліть механізмів контролю.

Під час воєнного стану значна частина прав і гарантій військовослужбовців має бути оперативно адаптована до умов реальності – через спрощення процедур отримання пільг, цифровізацію сервісів, запровадження кризових юридичних консультацій, а також психологічну підтримку як для самих військових, так і для їхніх родин. Необхідною є тісна співпраця державних органів із правозахисними інституціями та громадськими організаціями, які здійснюють моніторинг порушень прав військовослужбовців та надають допомогу в їх поновленні.

Подальше вдосконалення правового регулювання у сфері захисту військових має ґрунтуватися на міжнародних стандартах гуманітарного права, національному досвіді, а також на аналізі практичних кейсів і реальних потреб захисників України та їхніх близьких.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
2. Кодекс законів про працю України: Закон від 10 груд. 1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1971. Додаток до № 50. Ст. 375.
3. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 лип. 2012 р. № 5076-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27. Ст. 282.
4. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
5. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 груд. 1991 р. № 2011-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. Ст. 190.
6. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22 жовт. 1993 р. № 3551-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. № 45. Ст. 425.
7. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21 жовт. 1993 р. № 3543-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. № 44. Ст. 416.
8. Про особливості проходження адвокатами військової або альтернативної (невійськової) служби у період воєнного стану: Рішення Ради адвокатів України від 03 берез. 2022 р. URL: https://unba.org.ua.
9. Адвокатські свідоцтва друкуватимуть ради адвокатів регіонів. *Закон і Бізнес*. 2022. 18 берез. URL: https://zib.com.ua/ua/150924.html.

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.8

ГНУЧКІСТЬ ТА АДАПТИВНІСТЬ НОРМ ПРАВА В КОНТЕКСТІ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ

Доляновська І.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Університету економіки та права «КРОК»
ORCID: 0000-0002-1606-7096
e-mail: DolianovskaIM@krok.edu.ua

Доляновська І.М. Гнучкість та адаптивність норм права в контексті юридичної техніки.
У статті досліджено співвідношення понять «гнучкість норми права» та «адаптивність норми права» в контексті юридичної техніки. Проведено аналіз наявних в науковій літературі підходів до розуміння зазначених категорій. За результатом аналізу, з огляду на потреби даного дослідження, дискусійність наявних у правовій науці визначень категорії «гнучкість норм права» та відсутність визначення категорії «адаптивність норм права», автор пропонує власне визначення цих категорій. Автором пропонується розглядати гнучкість норм права як їх властивість, що полягає у здатності таких норм права застосовуватись варіативно, а адаптивність – як властивість норм права, що полягає у їх здатності пристосовуватись до змін в умовах функціонування. В процесі дослідження проведено відмежування випадків спільного прояву обох зазначених властивостей та кожної з них окремо. Зазначено, що адаптивність може проявлятись як завдяки гнучкості, так і незалежно від неї – через зміну правозастосовної практики. Зазначено, що зміна правозастосовної практики може мати місце як в практиці Верховного Суду при тлумаченні норм вітчизняного законодавства, так і в практиці Європейського суду з прав людини при тлумаченні ним норм Європейської конвенції з прав людини. Зазначено, що гнучкість як властивість норм права може проявлятись окремо від адаптивності у випадках, коли передбачена формалізацією норми варіативність застосовується не у зв'язку з змінами в умовах функціонування норми права. Наведено приклад з практики Верховного Суду, в якому мало місце адаптація норми права, яка не передбачала варіативності свого застосування, до нових умов її функціонування, що виникли внаслідок змін у чинному законодавстві України. У статті розмежовано сфери дії правотворчої та правозастосовної юридичної техніки, що забезпечують норми права відповідними властивостями. Зазначено, що гнучкість як властивість норм права може бути забезпечена дотриманням правил правотворчої юридичної техніки, тоді як адаптивність – частково правотворчої (у межах, тотожних гнучкості), а частково правозастосовної (у межах зміни практики тлумачення).

Ключові слова: гнучкість норми права, адаптивність норми права, юридична техніка, нормотворча техніка, формалізація, правотворчість, формальна визначеність, правова визначеність.

Dolianovska I.M. Flexibility and adaptability of legal norms in the context of legal technique.
The article examines the correlation between the concepts of "flexibility of a legal norm" and "adaptability of a legal norm" in the context of legal technique. An analysis of the existing approaches in academic literature to understanding these categories is carried out. Based on the results of this analysis, considering the needs of the present study, the ongoing debate over the definition of the category "flexibility of legal norms" in legal scholarship, and the absence of any definition of the category "adaptability of legal norms," the author proposes original definitions of these categories.

The author suggests interpreting flexibility of legal norms as their property consisting in the ability of such norms to be applied variably, and adaptability as the property of legal norms consisting in their ability to adjust to changes in the conditions of their functioning.

The research distinguishes between cases where both properties are manifested simultaneously and where each is manifested independently. It is noted that adaptability may appear both due to flexibility

and independently – through changes in law enforcement practice. It is further pointed out that such changes may occur both in the practice of the Supreme Court of Ukraine when interpreting national legal norms and in the practice of the European Court of Human Rights when interpreting the norms of the European Convention on Human Rights.

The article notes that flexibility, as a property of legal norms, may manifest independently from adaptability in cases where the variability provided by the formalization of the norm is applied without relation to changes in the conditions of its functioning. An example is provided from the practice of the Supreme Court of Ukraine where a legal norm that did not allow for variable application was adapted to new conditions of its functioning arising from amendments to the applicable Ukrainian legislation.

The article also distinguishes between the areas of operation of legislative (law-making) and law-enforcement legal technique, which ensure the respective properties of legal norms. It is indicated that flexibility as a property of legal norms may be ensured through compliance with the rules of legislative legal technique, while adaptability is ensured partly through legislative technique (within the limits identical to flexibility), and partly through law-enforcement technique (within the limits of evolving interpretative practice).

Key words: flexibility of a legal norm, adaptability of a legal norm, legal technique, legislative technique, formalization, law-making, formal definiteness, legal certainty.

Постановка проблеми. Стрімкі зміни в умовах функціонування українського суспільства протягом тривалого часу обумовлюють необхідність чинного законодавства виявляти властивості гнучкості та адаптивності. Зазначене може проявлятись у різний спосіб: у зміні існуючих норм права, запровадженні нових, зміні практики їх тлумачення.

З метою розвитку теоретичного розуміння зазначених процесів, а також поліпшення їх методологічного забезпечення, актуальним вбачається з'ясування змісту та співвідношення категорій «гнучкість норм права» та «адаптивність норм права». В свою чергу, оскільки саме юридична техніка є тією частиною знань про право, яка акумулює методологічний інструментарій правотворчої та правозастосовної діяльності, також актуальним вбачається і визначення відношення зазначених категорій до неї.

Результати цього дослідження можуть бути корисними як для покращення теоретичного розуміння порушених питань у правовій науці, так і для їх практичного використання з метою вірного та однакового розуміння відповідних категорій практикуючими юристами.

Мета дослідження: з'ясувати зміст та співвідношення категорій «гнучкість норм права» та «адаптивність норм права» в контексті юридичної техніки.

Стан опрацювання проблематики. Різним складовим порушеної в даному дослідженні проблематики присвячували увагу: О. Стародуб, Т. Карабін, Т. Цувіна, К. Адаскалиця, Т. Дідич, Ю. Матвєєва, І. Шутак та інші. Однак, як буде проілюстровано в ході дослідження, розуміння категорії «гнучкість норм права» все ще залишається дискусійним, тоді як категорія «адаптивність норм права» ще не отримала свого визначення в правовій науці. Співвіднесенню зазначених категорій у контексті юридичної техніки наукова увага вітчизняних дослідників не була приділена також.

Виклад основного матеріалу. Умови, в яких функціонує правова система України, вимагають від неї гнучкості та адаптивності з метою забезпечення ефективності правового регулювання та пристосування до постійних змін у функціонуванні суспільства.

З огляду на гармонізацію законодавства України з законодавством Європейського союзу такі властивості також є необхідними. В цьому контексті актуальним є судження М.Ю. Рязанова, який в своєму дослідженні на тему «Спадкоємність і правова спадщина: зв'язок у розвитку правової системи» зазначає *«Формування національної правової системи відбувається не у вакуумі, а через взаємо дію з глобальними правовими процесами та системами, що вимагає від національного права гнучкості та адаптивності.»* [1, с. 459]

Примітним у процитованому судженні автора є те, що він, подаючи гнучкість та адаптивність в одному переліку, одночасно й поєднує, і розрізняє їх, адже окремо зазначає обидва поняття та використовує між ними сполучник «та».

Загалом ми підтримуємо таких підхід автора, проте вважаємо за необхідне додаткового уточнити деякі аспекти з огляду на тематику нашої роботи. Питання, якому ми, власне, бажаємо приділити увагу в цьому дослідженні, – є співвідношення категорій «адаптивність норм права» та «гнучкість норм права» в контексті юридичної техніки формалізації.

Наш науковий інтерес до такого ракурсу наукового пошуку зумовлений прагненням не лише з'ясувати зміст і відмінності зазначених категорій, а й визначити, які правила юридичної техніки наділяють норми права відповідними властивостями – правила правотворчої чи правозастосовної діяльності.

Розпочати наше дослідження ми пропонуємо з короткого аналізу існуючих в правовій науці тлумачень терміну «юридична техніка».

В Юридичній енциклопедії юридична техніка визначається як *«(грец –вправний, майстерний, професійний, від – мистецтво, майстерність, ремесло, професія) – система засобів, методів і прийомів, що використовуються у процесі юрид. діяльності, спрямованої на вироблення та реалізацію юрид. норм, з метою її раціоналізації та забезпечення ефективності прав, регулювання сусп. відносин. Включає правотворчу техніку і техніку правозастосування.»* [2].

Л.І. Пригара та Я.В. Ступник пропонують розуміти юридичну техніку як *«сукупність уніфікованих, практико-прикладних та юридико технічних правил, прийомів, засобів та способів будови найбільш адекватних за формою й досконалих за структурою, змістом та викладом актів правотворчості, правозастосування та тлумачення норм права, що мають правовий, уніфікований, інструментальний характер та націлені на стандартизацію юридико-технічного викладення актів.»* [3, с. 17]

І. Шутак визначає юридичну техніку як *«галузь знань про правила ведення юридичної роботи та створення в її процесі різних юридичних документів, яка раніше була частиною теорії держави і права»*. [4, с. 82]

В свою чергу Адаскалиця К.К. пропонує розглядати юридичну техніку як *«сукупність правил (методів, прийомів, засобів), що використовуються для формалізації (правотворча техніка) та інтерпретації (техніка правозастосування) правових норм та актів.»* [5, с. 70]

Узагальнюючи наведені визначення, можемо підсумувати, що юридичну техніку переважно розглядають як методологічну основу правотворчої та правозастосовної діяльності.

В продовження пропонуємо розглянути як розуміється адаптивність та гнучкість та порівняємо ці розуміння з визначеним розумінням юридичної техніки.

Згідно з каталогом «Термінологія законодавства» бази даних «Законодавство України», в чинних нормативно-правових актах відсутнє визначення категорії «адаптивність норм права» або «адаптивність права». Найбільш наближені за назвою категорії, які мають визначення в чинному законодавстві, є наступні: Адаптація; Адаптація законодавства; Адаптація законодавства (зближення); Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу; Адаптація законодавства України до законодавства ЄС. [6]

Проте, на жаль, жодне з них не розкриває змісту категорії «адаптивність норм права», і майже всі пов'язані з приведенням законодавства України у «відповідність з acquis communautaire». В свою чергу, два наявні визначення категорії «адаптація» стосуються особливостей навчання та військової служби курсантів.

Отже, нам необхідно продовжити пошук та звернутись до наукового тлумачення цього терміна. Велика українська енциклопедія (тематичний реєстр гасел з напряму «юридичні науки») не містить визначення «адаптивність норм права», натомість має визначення «Адаптація законодавства» як «пристосування чинних внутрішньодержавних норм до нових міжнародних зобов'язань держави» [7, с. 11]. Це визначення, на наш погляд, є ближчим за змістом до значення, яке ми шукаємо, але також не повністю розкриває розуміння адаптивності норм права. Зазначене обумовлено тим, що воно пов'язане лише з одним із аспектів адаптації норм права, а саме з пристосуванням до нових міжнародних зобов'язань держави. Натомість виникнення нових зобов'язань держави є не єдиним видом змін в умовах функціонування позитивного права, до яких йому необхідно пристосовуватись. Такі зміни можуть бути і в змісті самих регульованих правом суспільних відносинах, і в розвитку законодавства загалом.

Термін «адаптація» значно частіше зустрічається в україномовних тлумачних словниках, ніж термін «адаптивність». Але нам вдалось знайти визначення «адаптивності» у Словнику української мови у 20 томах, де вона тлумачиться як «здатність до адаптації» [8]. В свою чергу, термін «адаптація» в цьому ж словнику тлумачиться як: «пристосування певного об'єкта, системи і т. ін. до умов застосування» [9].

Якщо ми порівняємо перше та друге визначення, то можемо відзначити, що в обох випадках адаптивність пов'язується з пристосуванням. Пропонуємо розширити аналіз та звернутись до англомовних тлумачних словників.

Кембріджський словник тлумачить «адаптивність» як «здатність або готовність змінюватися, щоб пристосуватися до різних умов» [10].

Оксфордський словник тлумачить «адаптивність» як «міру того, наскільки вид або екосистема здатні пристосуватися до змін навколишнього середовища (таких як глобальне потепління). Така адаптація може бути плановою або незапланованою, а може проводитися у відповідь або в очікуванні змін умов. Також відоме як адаптивна здатність» [11].

Таким чином, ми доходимо висновку, що і в англомовних словниках адаптивність пов'язується зі здатністю пристосовуватися до змін в умовах функціонування.

В продовження розглянемо, як розуміється «гнучкий» в науковій літературі. Словник української мови у 20 томах тлумачить «гнучкий» як такий, що «спроможний легко пристосовуватися до змінних обставин» [12]. Великий тлумачний словник сучасної мови, в свою чергу, тлумачить «гнучкий» як такий, що «вміло і швидко застосовується в різних обставинах» [13].

На цьому етапі нашого аналізу може скластись враження, що терміни гнучкий та адаптивний є тотожними, оскільки в обох простежується акцент на пристосування до змінних обставин. Але продовжимо наш аналіз і з'ясуємо, чи так це насправді.

Ю.І. Матвєєва, досліджуючи статичну та динамічну концепції правової визначеності зазначає, що *«мінливість, пластичність та гнучкість права забезпечуються здатністю до адаптації закону шляхом не прийняття нових чи внесення змін до чинних законів, а шляхом тлумачення текстів чинних актів.»* [14, с. 37]

Тобто автор вказує, що гнучкість пов'язується з адаптивністю лише у випадках, коли не має місця прийняття нових чи внесення змін до чинних законів. Але вище ми визначили, що адаптивність – це здатність до адаптації, а в ряді нормативно-правових актів адаптація законодавства визначається як приведення його у відповідність з acquis communautaire, тобто фактично його зміна. Тоді чи доречно казати про адаптивність як про здатність норм права, якщо йде мова фактично про їх зміну ззовні шляхом зміни їх редакції у відповідь на зміни в умовах їх функціонування? Чи є це адаптивністю самих норм, чи скоріше правової системи загалом?

Ми вважаємо, що зміни в редакції норм права не слід розглядати як прояв їхньої адаптивності, натомість це варто тлумачити як прояв адаптивності правової системи загалом. Такий наш підхід обумовлений наступними міркуваннями.

Норма права є формально визначеною, тобто має конкретне текстуальне оформлення [15, с. 132; 16, с. 144]. З цього випливає, що формальна визначеність є невід'ємною властивістю норми права. Отже, коли ми говоримо про адаптивність норми права, йдеться лише про адаптивність саме тієї редакції (форми), в якій вона існує. Адаптація норми права шляхом зміни її редакції, що по суті є зовнішнім втручанням, не є проявом її внутрішньої властивості – здатності до адаптації.

Виходячи з викладеного, а також з огляду на те, що нам не вдалося знайти у наукових джерелах визначень термінів "адаптивність" та "гнучкість", що стосувались би саме норм права, ми пропонуємо власний підхід до їх розуміння в правовій науці.

Адаптивність норм права ми пропонуємо розуміти як властивість норм права, що полягає у їх здатності пристосовуватись до змін в умовах їх функціонування.

Гнучкість норм права – як властивість норм права, що полягає у їх здатності застосовуватись варіативно.

Отже, адаптивність та гнучкість норми права є близькими за змістом категоріями, проте все ж мають певні змістовні відмінності. Якщо норма права є гнучкою, тобто передбачає множинність варіантів свого застосування, а адаптивність пов'язується із здатністю пристосовуватись до нових умов функціонування, що також передбачає певну варіативність застосування, – то в чому ж полягає їхня принципова відмінність? І найголовніше: чи можливі прояви лише гнучкості або лише адаптивності як окремих властивостей? Спробуємо розібратися в цьому питанні.

Адаптивність охоплює всі випадки, коли норми пристосовуються до нових умов – як завдяки закладеній у них гнучкості, так і через зміну їх тлумачення.

Випадки, коли норма права проявляє свою адаптивність завдяки закладеній у ній гнучкості, можуть бути різноманітними. Це ситуації, коли варіативність дозволяє вирішувати проблему адаптації. Наприклад, норма процесуального права може передбачати кілька способів подання документів до суду: поштою, електронною поштою, через електронний кабінет або особисто. Якщо виникають нові умови, за яких один зі способів стає недоступним, учасник справи має

можливість скористатися іншим. У такому випадку ми спостерігаємо адаптивність, що забезпечується саме гнучкістю, закладеною в нормі права.

Водночас існують і такі варіанти прояву адаптивності, які не пов'язані з гнучкістю норми, оскільки йдеться про зміни у підходах до тлумачення норми або одного з передбачених нею варіантів.

В вітчизняній правозастосовній практиці зазначене має місце у практиці Верховного Суду. Чинне законодавство передбачає можливості відступу Верховним Судом від раніше сформованих ним висновків [17, ст. 346; 18, ст. 403; 19, ст. 434-1]. Необхідність відступу від висновків Верховного Суду може бути зумовлена різними чинниками, зокрема зміною суспільних відносин, застарілістю правозастосовчої практики чи її невідповідністю сучасним умовам, а також іншими подібними обставинами [20, с. 279; 21, с. 7]. Зазначене актуальне і до практики тлумачення Європейським судом з прав людини Європейської конвенції з прав людини. Так, ЄСПЛ зазначає, що відступ може бути виправданий, зокрема щоб тлумачення Конвенції «відображало суспільні зміни та залишалося у відповідності до сучасних умов» [22, п. 35]. Ми бачимо, що такі прояви адаптивності норм права не пов'язані з її гнучкістю, тобто здатністю застосовуватись варіативно. Зазначене ілюструє, що адаптивність норм права може мати місце як за рахунок гнучкості, так і за рахунок зміни правозастосовної практики.

Станом на січень 2023 року Верховний Суд 165 разів відступив від власних правових позицій [23]. Підстави для відступу Верховним Судом від своїх правових позицій, як ми вже зазначали, є різні. Наш же науковий інтерес зосереджений на випадках адаптивності норм права.

Пропонуємо розглянути випадок, коли норма права, не будучи варіативною, була адаптована до змін в умовах її функціонування через зміну підходів до її тлумачення в судовій практиці. У справі 492/446/15-а Верховний Суд відступив від своєї попередньої правової позиції з огляду на зміну умов у функціонуванні відповідної норми права [24, п. «е» ст. 55]. Змін зазнало законодавство згідно якого аптечні заклади більше не підлягали обов'язковій акредитації [25]. Суд зазначив, що попередні висновки щодо застосування цієї норми були актуальними в інших умовах її функціонування, коли аптечні заклади підлягали обов'язковій акредитації. На думку Суду, з урахуванням змін у чинному законодавстві цю норму слід застосовувати інакше, оскільки в умовах, коли акредитація не є обов'язковою для аптечних закладів, а є добровільною, врахування ознаки наявності акредитації при призначенні пенсії працівникам таких закладів буде дискримінаційним. [26]

Що ж до питання, чи може гнучкість норми права проявлятися самостійно, без адаптивності, то на підставі попереднього аналізу можемо дійти висновку, що це також можливо. Наприклад, коли варіативність застосування норми була закладена в неї первісним задумом при її формалізації і вона застосовувалась відповідним чином на практиці (варіативно) але це не було пов'язано з змінами в умовах її функціонування. В фабулі згаданого вище прикладу це може бути, коли учасник судового процесу обиратиме варіант, яким чином йому подати документи до суду серед переліку можливих. В свою чергу, тут може йтися про зв'язок гнучкості та ергономічності норми, але не адаптивності.

На завершення нам необхідно визначити, які правила юридичної техніки (правотворчої чи правозастосовної) та в яких межах забезпечують норми права властивостями гнучкості та адаптивності.

Як зазначалося вище, юридична техніка є методологічною основою правотворчої та правозастосовної діяльності. З урахуванням проведеного аналізу ми вважаємо, що норми права можуть бути наділені властивістю гнучкості на етапі правотворчої діяльності – завдяки закладенню в них варіативності можливих моделей поведінки. Що ж до адаптивності, то цією властивістю норма права може наділятися як на етапі правотворчої діяльності (у межах, тотожних гнучкості), так і на етапі правозастосовної діяльності – через зміну підходів до її тлумачення в судовій практиці. Таким чином, гнучкість як властивість норм права забезпечується завдяки застосуванню правил правотворчої юридичної техніки, тоді як адаптивність – як правотворчої, так і правозастосовної, у зазначених вище межах.

Висновки. Гнучкість та адаптивність є взаємопов'язаними властивостями норм права, проте вони не є тотожними й мають принципово відмінний зміст. Гнучкість норм права слід розглядати як їхню здатність застосовуватись варіативно, тоді як адаптивність – як здатність пристосовуватись до змін в умовах їх функціонування. В свою чергу, адаптивність норм права може

проявлятися як одночасно з гнучкістю, так і самостійно. Випадки прояву адаптивності разом із гнучкістю мають місце тоді, коли закладена в нормі варіативність дозволяє їй пристосовуватись до змін в умовах функціонування. Натомість, у ситуаціях, коли відбувається зміна тлумачення норми або одного з передбачених нею варіантів, йдеться про прояв адаптивності без залучення гнучкості. Водночас і гнучкість може проявлятися самостійно, без адаптивності – це стосується всіх випадків застосування варіативності, що не пов'язані зі змінами в умовах функціонування норми права.

У контексті юридичної техніки гнучкість норми права забезпечується застосуванням правил правотворчої юридичної техніки, тоді як адаптивність – як правотворчої (у межах, тотожних гнучкості), так і правозастосовної (у межах зміни практики тлумачення).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рязанов М.Ю. Спадкоємність і правова спадщина: зв'язок у розвитку правової системи. *Право і суспільство*. №3. 2024. С. 457–462.
2. Юридична техніка. Юридична енциклопедія в 6 т./ ред. Ю.С. Шемшученко та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана. Том 6 «Т-Я», 2004 р.
3. Пригара Л.І., Ступник Я.В. Юридична техніка актів правозастосування: монографія / Л.І. Пригара, Я.В. Ступник. Ужгород: Видавництво ФОП Бреза А.Е., 2013. 158 с.
4. Шутак І. Юридична техніка як сфера наукових знань і навчальна дисципліна. *Вісник Національної академії правових наук України*, № 3 (74) 2013. С. 81–86.
5. Адаскалиця К. Юридична техніка та формалізація - системний підхід до визначення понять. Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: матеріали VI Міжнародної конференції (5-6 грудня 2024 р., м. Київ). Київ: Університет «КРОК», 2024. С. 69–71.
6. Каталог «Термінологія законодавства». База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/termin (дата звернення: 19.07.2025).
7. «Адаптація законодавства». Велика українська енциклопедія. Тематичний Реєстр гасел з напряму «Юридичні науки»/ Укладачі: Бабка В.Л., Шумило М.М.; за ред. д. і. н., проф. Киридон А.М. – К: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 152 с.
8. Адаптивність. Словник української мови у 20 томах. URL: https://slovnyk.me/dict/newsum/адаптивність (дата звернення: 19.07.2025).
9. Адаптація. Словник української мови у 20 томах. URL: https://slovnyk.me/dict/newsum/адаптація (дата звернення: 19.07.2025).
10. Adaptability. Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus. URL: https://dictionary.cambridge.org/uk/dictionary/english/adaptability (дата звернення: 19.07.2025).
11. Adaptability. Oxford reference [інтернет ресурс]. URL: https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803095350195?p=emailA/b2yftvI9aQs&d=/10.1093/oi/authority.20110803095350195&print (дата звернення: 19.07.2025).
12. Гнучкий. Словник української мови у 20 томах. URL: https://slovnyk.me/dict/newsum/гнучкий (дата звернення: 19.07.2025).
13. Гнучкий. Великий тлумачний словник сучасної мови. URL: https://slovnyk.me/dict/vts/гнучкий (дата звернення: 19.07.2025).
14. Матвєєва Ю.І. Статична та динамічна концепції правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки. 2018, том 2, с. 34-38.
15. Теорія держави та права: навч. посіб. / [Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С.Д. Гусарєва, О.Д. Тихомирова. К.: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
16. Тополевський Р.Б., Федіна Н.В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с.
17. Кодекс адміністративного судочинства України. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text (дата звернення: 19.07.2025).
18. Цивільний процесуальний кодекс України. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 19.07.2025).

19. Кримінальний процесуальний кодекс України. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 19.07.2025).
20. Карабін Т.О. Відступлення Верховним Судом від сформованих правових стандартів як процес необхідної появи джерел судового права У: Джерела судового права в Україні: монографія. Київ: Фенікс, 2024. С. 275–283.
21. Стародуб О. Відступ від висновків Верховного Суду: окремі аспекти практичного застосування статті 346 Кодексу адміністративного судочинства України: презентація; Шоста Міжн. наук.-практ. конф. «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики». Київ, 6 лип. 2023. 15 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/ media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_vidstup_visn_VS_st_346.pdf (дата звернення: 18.07.2025).
22. Case of Cossey V. The United Kingdom. База даних європейського суду з прав людини HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57641 (дата звернення: 18.07.2025).
23. Забезпечення сталості та єдності судової практики повинно супроводжуватися її розвитком: новина / Верховний Суд України. Київ, 25 січня 2023. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1374711/?fbclid=IwAR10hkZ7hGUeSw9V1Z6aGJFUzOvoYtYCkVQDb7fKwqXgKFB/OKSZh07Cpgtw (дата звернення 28.07.2025).
24. Закон України «Про пенсійне забезпечення». База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1788-12#Text (дата звернення: 19.07.2025).
25. Закон України «Про внесення зміни до статті 16 Основ законодавства України про охорону здоров'я». База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-19#n2 (дата звернення: 19.07.2025)
26. Постанова Верховного Суду у справі № 492/446/15-а. База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень». URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/76596910 (дата звернення: 19.07.2025).

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.9

ЮРИДИЧНІ НАСЛІДКИ ЗЛОВЖИВАННЯ МАТЕРІАЛЬНИМ ПРАВОМ

Іванов В.П.,
аспірант Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0005-6687-3749

Іванов В.П. Юридичні наслідки зловживання матеріальним правом.

У статті здійснено комплексний аналіз юридичних наслідків зловживання суб'єктивним правом у сфері матеріального права. Обґрунтовано, що зловживання правом, попри зовнішню відповідність формальним приписам, суперечить загальним принципам правової системи, порушує баланс прав і інтересів сторін, а відтак потребує належного правового реагування. Пропонується розмежування правових наслідків залежно від характеру поведінки: або як деліктна дія, що тягне за собою відповідальність, або як поведінка, яка хоч і є формально правомірною, але свідчить про недобросовісність у здійсненні права.

Виокремлено два підходи до розуміння правової природи зловживання – як самостійного правового явища, що займає проміжне положення між правомірною поведінкою і правопорушенням та як різновиду правопорушення з усіма притаманними останньому ознаками та правовими наслідками. Особливу увагу приділено дослідженню норм Цивільного кодексу України, які передбачають спеціальні заходи реагування на недобросовісну поведінку – визнання правочину недійсним, відмову в судовому захисті, зобов'язання припинити порушення тощо. Проаналізовано також випадки, коли зловживання суб'єктивним правом визнається правопорушенням у публічному праві – в адміністративних і кримінальних правовідносинах, з відповідними санкціями.

Запропоновано авторську систематизацію заходів протидії зловживанню правом у галузі матеріального права за чотирма критеріями: функціональним призначенням (превентивні, відновлювальні, зобов'язувальні, санкційні), предметом правового впливу (майнові та немайнові), процесуальною формою реалізації (судові та позасудові) та суб'єктом ініціювання (суд або зацікавлена сторона). Акцентовано увагу, що юридичні наслідки зловживання не обмежуються покаранням, а виконують також регулятивну та превентивну функції, сприяючи зміцненню добросовісності, справедливості та правової визначеності як системоутворюючих елементів правопорядку.

Представлені висновки підтверджують, що правова природа зловживання правом у матеріальній сфері охоплює як деліктний вимір, притаманний класичним правопорушенням, так і специфічну форму відхилення від поведінки, що відповідає принципу добросовісності, яка не завжди передбачає пряме порушення правової норми, але все ж потребує належної правової реакції. Це, своєю чергою, вимагає подальшого теоретичного й правового осмислення та вироблення чітких критеріїв легітимного здійснення прав в умовах сучасного правопорядку. Водночас залишається актуальним питання зловживань у процесуальній сфері, таких як маніпулювання процесуальними правами та інструментами, оскільки вони можуть становити не менш серйозну загрозу верховенству права та ефективності правосуддя.

Ключові слова: зловживання правом, зловживання повноваженнями, суб'єктивне право, матеріальне право, правопорушення, юридична відповідальність.

Ivanov V.P. Legal consequences of abuse of substantive rights.

The article presents a comprehensive analysis of the legal consequences of abuse of subjective rights in the field of substantive law. It is substantiated that the abuse of rights, despite its external compliance with formal legal provisions, contradicts the general principles of the legal system, disrupts the balance of rights and interests of the parties, and therefore requires appropriate legal response. A differentiation of legal consequences is proposed, depending on the nature of conduct - either as a delictual act subject to liability, or as conduct that, while formally lawful, constitutes bad faith in the exercise of a permitted right.

Two approaches to understanding the legal nature of abuse are distinguished: first, as an autonomous legal phenomenon occupying an intermediate position between lawful conduct and legal offense; and second, as a type of offense with all the characteristics and legal consequences typical of a violation. Special attention is given to the provisions of the Civil Code of Ukraine that provide for specific legal responses to bad-faith behavior - such as invalidation of a transaction, denial of legal protection, or obligation to cease the violation. The article also analyzes cases where abuse of subjective rights is recognized as a legal offense in the public law sphere, namely in administrative and criminal relations, with the application of relevant sanctions.

An original systematization of legal measures countering the abuse of rights in substantive law is proposed, structured along four dimensions: functional purpose (preventive, restorative, obligational, punitive), subject of legal impact (property-related and non-property-related), procedural form of implementation (judicial and extrajudicial), and initiating subject (court or interested party). It is emphasized that the legal consequences of abuse are not limited to punitive sanctions but also fulfill regulatory and preventive functions, contributing to the reinforcement of good faith, fairness, and legal certainty as foundational elements of the legal order.

The presented findings support the conclusion that the legal nature of abuse of rights in the substantive sphere encompasses both a delictual dimension -characteristic of classical offenses - and a specific form of deviation from good-faith behavior, which may not always involve a direct violation of a legal norm but nevertheless requires adequate legal reaction. This, in turn, calls for further theoretical and legal reflection and the development of clear criteria for the legitimate exercise of rights in modern legal conditions. At the same time, the issue of procedural abuses - such as manipulation of procedural rights and instruments -remains pressing, as it may pose an equally serious threat to the rule of law and the effectiveness of justice.

Key words: abuse of right, abuse of authority, subjective right, substantive law, legal violation, legal liability.

Постановка проблеми. Зловживання суб'єктивними правами у сфері матеріального права становить складне та багатовимірне правове явище, суть якого полягає у використанні прав, наданих законом, у спосіб, що суперечить їх соціальному призначенню та фундаментальним засадам правопорядку. Такі дії можуть формально не виходити за межі дозволеного законом, однак порушують принципи добросовісності, розумності та справедливості, тим самим дестабілізуючи баланс між приватними та суспільними інтересами. Подібна поведінка нівелює ідею права як засобу справедливого регулювання суспільних відносин, трансформуючи його інструментарій у засіб досягнення приватних цілей без урахування прав, інтересів інших учасників правовідносин.

Проблематика зловживання правом постає особливо гостро у тих сферах, де об'єктивна асиметрія між правами сторін правовідносин створює передумови для недобросовісного використання правових механізмів. Йдеться, зокрема, про договірні зобов'язання, корпоративне управління, антимонопольне регулювання, а також ситуації зловживання батьківськими правами та обов'язками або службовими повноваженнями. Функціональне викривлення призначення правових норм підриває довіру до інституту права загалом, ускладнює ефективне правозастосування та вимагає адекватних механізмів реагування з боку держави та судової влади.

У цих умовах завдання правозастосування полягає не лише у констатації факту правової аномалії, а й у виробленні системної та змістовної реакції, здатної відновити порушену справедливість, забезпечити рівновагу інтересів та водночас створити стримуючі механізми для запобігання подібним зловживанням у майбутньому. Це передбачає необхідність переходу від формального тлумачення правових приписів до застосування ціннісно орієнтованого підходу, який дозволяє враховувати не лише текст норми, а й її мету, функцію та контекст. У цьому зв'язку юридичні наслідки зловживання правом набувають комплексного значення – як превентивного, так і відновлювального, компенсаторного і, за потреби, карального.

Складність правового регулювання полягає також у фрагментарності нормативної бази. Явище зловживання правом охоплюється нормами цивільного, адміністративного, кримінального та спеціального законодавства, які не завжди узгоджені між собою ані за термінологією, ані за критеріями кваліфікації правопорушення. Наявність прогалин і колізій у цій сфері істотно ускладнює правозастосовну практику та потребує систематизації і теоретичного узагальнення.

Отже, сучасний правопорядок потребує не лише розширеного розуміння цього явища, а й розробки уніфікованих підходів до кваліфікації та реагування на випадки зловживання матеріальним правом. Це, своєю чергою, зумовлює необхідність доктринального осмислення юридичних наслідків такої поведінки з метою вдосконалення механізмів протидії, забезпечення їх справедливості, ефективності та відповідності принципам правової держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика зловживання суб'єктивним правом привертає значну увагу як представників загальнотеоретичної юриспруденції, так і дослідників окремих галузей права. Теоретичні засади цього явища висвітлювались у працях Т. Борох, Г. Старковської, Т. Полянського, Д. Тихомирова, Н. Харченко, які розглядали зловживання правом як своєрідну аномалію правомірної поведінки, що формально відповідає вимогам закону, але суперечить його ціннісному змісту. Питання цивільно-правових наслідків зловживання у договірній та корпоративній сферах стали предметом дослідження А. Сидоренка, Г. Онищенка, які акцентували увагу на недобросовісному характері таких дій та необхідності належного правового реагування. У контексті доктринального осмислення юридичної відповідальності за зловживання правом вагомий внесок зробили Л. Калениченко, М. Цвік, О. Петришин, які розглядали це явище в межах деліктної концепції права. Водночас, попри наявність ґрунтовних теоретичних розвідок, системне бачення юридичних наслідків зловживання правом, їх функціонального поділу, типологізації та співвідношення приватноправових і публічно-правових форм реагування, залишається недостатньо розробленим. Це і зумовлює актуальність подальшого дослідження теми.

Метою статті є комплексне дослідження юридичних наслідків зловживання суб'єктивним правом у сфері матеріального права, з урахуванням нормативного регулювання, специфіки деліктного та неделіктного підходів до зловживання правом. Дослідження спрямоване на виявлення проблем, пов'язаних із кваліфікацією зловживань, оцінкою їх впливу на баланс прав, інтересів у правовідносинах, а також на обґрунтування необхідності поєднання формального і ціннісного підходів у судовій практиці для забезпечення справедливого регулювання.

Основні результати дослідження. У науковій правовій думці триває активна дискусія щодо природи та правового статусу зловживання правом, що зумовлює існування кількох концептуально відмінних підходів до його трактування. Одні дослідники розглядають зловживання правом як окремий, самостійний феномен, який займає проміжне положення між правомірною та протиправною поведінкою. Згідно з цим підходом, зловживання не є класичним порушенням норм права, однак має специфічні ознаки, що дають підстави для його кваліфікації як самостійного виду юридично значущої поведінки.

На підтвердження першого з наведених підходів, згідно з яким зловживання правом розглядається як особливий вид правової поведінки, науковці звертають увагу на те, що така поведінка, хоч і здійснюється у межах формально дозволених правових меж, насправді має соціально шкідливий характер. Так, Т. С. Борох розглядає зловживання суб'єктивним правом як форму реалізації правомочностей, що, залишаючись зовні правомірною, порушує баланс інтересів і суперечить цільовому призначенню правового регулювання [1, с. 31-32]. У подібному розмумінні Г.О. Старковська підкреслює, що зловживання правом може проявлятись як дія чи бездіяльність, яка, будучи зовнішньо формальною, призводить до негативних правових наслідків [2, с. 79].

Представники цієї концепції наголошують, що така поведінка створює видимість правомірності, хоча насправді є девіацією, що підриває саму сутність правового регулювання. Як зазначено у підручнику з теорії держави і права, подібні дії утворюють «ілюзію правомірності», що ускладнює їх правову кваліфікацію [3, с. 334]. Зловживання правом, таким чином, часто призводить до обмеження прав інших осіб, створює необґрунтовані переваги одного суб'єкта над іншим [4, с. 134], та може мати наслідком завдання шкоди як окремим особам, так і державі чи суспільству загалом [5, с. 31].

Окремі дослідники також акцентують увагу на психоемоційній стороні такої поведінки. Т. Полянський стверджує, що зловживання правом завжди є умисною дією, хоча інші автори визнають можливість заподіяння шкоди навіть без умислу, коли вона виникає фактично – у тому числі як моральна або матеріальна шкода [6, с. 130; 7, с. 27].

Альтернативна точка зору, яка також набула поширення у юридичній доктрині, ґрунтується на трактуванні зловживання правом як «повноцінного» правопорушення. Прихильники цього підходу виходять із того, що поведінка суб'єкта, яка, хоч і здійснюється як правомірне, суперечить меті правового регулювання та порушує базові цінності правопорядку, повинна кваліфікуватися саме

як порушення закону. У межах цієї концепції пріоритетним критерієм правової оцінки виступає не формальна відповідність дій правовим нормам, а їх змістова відповідність загальним засадам права – добросовісності, справедливості, розумності.

Саме із застосуванням юридичної відповідальності безпосередньо пов'язується ця концепція розуміння природи зловживання правом. У межах другого підходу зловживання правом розглядається як деліктна поведінка, що тягне за собою юридичні наслідки у формі притягнення винної особи до відповідальності – адміністративної, цивільної чи кримінальної – залежно від характеру та галузевого контексту порушення. Такий підхід передбачає, що якщо суб'єкт права, реалізуючи надані йому повноваження, виходить за межі правомірності, зокрема шляхом порушення заборон чи навмисного заподіяння шкоди, його дії втрачають статус правомірної поведінки.

Отже, перевищення меж реалізації суб'єктивного права розглядається не як етична чи моральна проблема, а як юридично значущий факт, що зумовлює настання негативних правових наслідків. У таких випадках поведінка суб'єкта кваліфікується не інакше як правопорушення, яке підлягає санкціонуванню згідно з чинним законодавством [8, с. 73, 7, с. 27, 9, с. 190-191, 10, с. 33].

Проведений теоретичний та нормативний аналіз дозволяє дійти висновку про наявність істотних відмінностей у юридичних наслідках зловживання правом залежно від його галузевої природи. У кожному з випадків йдеться про потребу у релевантній правовій реакції, що враховує характер зловживання, його мету, форми прояву та спричинені наслідки. При цьому юридичні наслідки зловживання правом постають не лише як логічне завершення правової оцінки конкретної поведінки, а й як інструмент утвердження фундаментальних принципів сучасного правопорядку – справедливості, добросовісності, розумності та верховенства права. Саме тому системне осмислення цієї проблематики має спиратися на комплексний підхід, який передбачає не лише аналіз відповідних положень нормативно-правових актів, а й урахування сформованої практики їх застосування в судовій та адміністративній юрисдикції.

Реалізація суб'єктивного права у сфері матеріального права, яка за формальними ознаками відповідає законодавству, у випадках зловживання втрачає свою легітимність, оскільки суперечить засадничим принципам добросовісності, розумності та справедливості. Така поведінка порушує внутрішню аксіологічну рівновагу приватноправового регулювання, підриваючи довіру до права як інструменту справедливого врегулювання взаємних інтересів. Особливу загрозу вона становить у сферах, де спостерігається економічна чи інституційна нерівність сторін – зокрема у договірних правовідносинах, корпоративному управлінні, сфері конкуренції та антимонопольного контролю. У подібних випадках одна зі сторін може зловживати перевагами, що випливають із її домінуючого становища, використовуючи їх на шкоду іншій стороні.

Юридична реакція на таке зловживання має не лише компенсувати порушену рівновагу у конкретному випадку, але й забезпечити загальний запобіжний ефект. Заходи впливу можуть бути спрямовані на відновлення первісного стану, обмеження можливостей для подальших зловживань або забезпечення справедливого розподілу прав і обов'язків між учасниками правовідносин. Компенсаторна, відновлювальна та обмежувальна функції правозастосування у цьому контексті виступають як ключові механізми підтримання легітимності правової системи. Вони дозволяють не лише фіксувати факт неправомірної поведінки, але й реалізовувати правові заходи, що відповідають як формальним вимогам законодавства, так і ціннісним орієнтирам правового регулювання у сфері матеріального права.

З позиції юридичних наслідків у сфері матеріального права доцільно розрізняти зловживання суб'єктивним правом як використання наданих повноважень усупереч їх ціннісному призначенню, що формально не виходить за межі дозволеного, але суперечить принципам добросовісності, справедливості й розумності, та зловживання правом як правопорушення. У першому випадку йдеться не про притягнення до класичної юридичної відповідальності, а про настання так званих «негативних» правових наслідків, зокрема у формі відмови в судовому захисті чи визнанні права, що реалізується з порушенням морально-правових засад. У другому ж – дії суб'єкта права кваліфікуються як порушення закону, що тягне за собою відповідальність відповідно до матеріально-правових норм. Така диференціація має суттєве значення для правозастосування, адже визначає як правову природу порушення, так і характер реагування держави [11, с. 33-34].

У межах цивільно-правового регулювання наслідки недобросовісного здійснення суб'єктивних прав отримали нормативне закріплення у статтях 13 та 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). Законодавець визнає, що навіть формально правомірні дії можуть суперечити цін-

нісним засадам цивільного права, якщо вони здійснюються всупереч меті, соціальному змісту або призначенню наданих прав. Зокрема, ч. 6 ст. 13 ЦК України прямо встановлює, що у разі порушення вимог щодо реалізації цивільних прав, зокрема принципів добросовісності, розумності та справедливості, суд уповноважений зобов'язати особу припинити відповідну поведінку, а також застосувати інші передбачені законом заходи впливу.

Це свідчить про переорієнтацію з формального розуміння меж суб'єктивного права на оцінку його цільової реалізації. Ключовим у цьому підході є усвідомлення того, що правомірність поведінки визначається не лише відповідністю буквальному припису закону, а й дотриманням етичних та функціональних орієнтирів, закладених у саму сутність правового регулювання. Відтак принцип добросовісності набуває статусу інтегративного критерію правомірної реалізації цивільних прав, що дозволяє правозастосовним органам гнучко реагувати на ситуації зловживання, навіть якщо вони маскуються під формальну законність.

У ст. 16 ЦК України передбачено комплекс юридичних засобів, які можуть бути застосовані у разі вчинення зловживання суб'єктивним правом. Серед них: визнання правочину недійсним, припинення дій, що порушують право, відновлення становища, яке існувало до моменту порушення, а також відшкодування майнової та немайнової шкоди. Важливою є норма частини третьої цієї статті, яка надає суду право відмовити у захисті цивільного права чи інтересу особі, якщо її поведінка суперечила вимогам ст. 13 ЦК України, тобто принципам добросовісності, розумності та справедливості.

У сфері договірного регулювання така правова позиція виявляється через можливість застосування реституції (відповідно до ч. 1 ст. 216 ЦК України) як способу відновлення початкового правового становища сторін. Крім того, у випадках наявності ознак недобросовісної поведінки, може бути застосована презумпція недобросовісності, що змінює розподіл тягаря доказування між сторонами. Така судова практика ґрунтується не лише на формальних нормах, а й на загальних засадах приватного права, закріплених у ст. 3 ЦК України, де добросовісність, розумність і справедливість визначаються як ключові орієнтири правомірної поведінки. У цьому контексті принципи стають не декларативними, а реально діючими критеріями, що дозволяють судам здійснювати гнучке й обґрунтоване тлумачення та оцінку дій учасників цивільного обороту.

Таким чином, юридичні наслідки зловживання суб'єктивним правом у цивільному праві можуть набувати як характеру негативної реакції (відмова в судовому захисті, припинення дії, визнання недійсності правочину), так і превентивної функції (заборона певної поведінки, формування відповідної судової практики). Вони покликані не лише усунути конкретне порушення, а й забезпечити загальний баланс між формальною законністю та матеріальною справедливістю у правовідносинах. Такий підхід відображає поступовий відхід національної правової системи від суто формально-догматичної моделі правозастосування та утвердження аксіологічного підходу, за якого критерієм допустимості реалізації суб'єктивного права визнається не лише його зовнішня правомірність, а й відповідність соціальному призначенню та ціннісним орієнтирам правової системи. Це, у свою чергу, сприяє зміцненню принципів добросовісності, правової визначеності й довіри до правосуддя.

Отже, юридичні наслідки зловживання суб'єктивним правом у цивільному праві можуть виконувати як каральну функцію (через припинення поведінки або відмову у захисті), так і превентивну функцію (шляхом запобігання подальшим зловживанням правом), водночас відіграючи важливу роль у підтриманні співвідношення між формальною правомірністю дій та їх відповідністю принципам справедливості, добросовісності та розумності у межах правовідносин. Це свідчить про поступовий перехід у національній правовій системі від формально-догматичного до ціннісного підходу, в межах якого критерієм допустимості реалізації суб'єктивного права виступає не лише його формальна законність, а й відповідність меті, на яку воно спрямоване. Такий підхід сприяє зміцненню принципів добросовісності, правової визначеності та довіри до правосуддя, водночас слугуючи інструментом для забезпечення належного балансу між формальною законністю та матеріальною справедливістю у правовідносинах.

Як було показано, в окремих випадках зловживання суб'єктивним правом у цивільно-правових відносинах не супроводжується явним порушенням норм закону, але розцінюється як невідповідна ціннісним засадам реалізація наданих повноважень. Утім, поряд із такими формами прояву існують ситуації, коли зловживання правом виходить за межі недобросовісної поведінки й набуває рис повноцінного правопорушення, що прямо передбачене законодавством. У таких ви-

падках йдеться вже не лише про порушення принципів добросовісності чи справедливості, а про посягання на охоронювані законом суспільні відносини, що тягне за собою адміністративну або кримінальну відповідальність. Саме ці ситуації заслуговують на окремий розгляд як приклади правового реагування на зловживання у межах публічного порядку.

У випадках, коли зловживання правом набуває ознак правопорушення, застосування заходів юридичної відповідальності виступає ключовим інструментом державного реагування. Такі заходи не лише виконують каральну функцію, спрямовану на покарання правопорушника, а й мають відновлювальний і превентивний ефект – вони дозволяють компенсувати завдану шкоду, відновити порушені права та запобігти повторенню подібних діянь у майбутньому. Зловживання суб'єктивним правом, що суперечить його соціальній меті та завдає шкоди публічним або приватним інтересам, підриває правову стабільність та порушує цілісність суспільних відносин. У цьому контексті притягнення винної особи до юридичної відповідальності є не лише способом захисту інтересів окремих суб'єктів, а й необхідною умовою підтримання правопорядку та довіри до правової системи в цілому.

Заходи юридичної відповідальності, як особлива форма державного примусу, мають низку усталених ознак, що вирізняють їх серед інших способів правового впливу. Насамперед, вони характеризуються державно-примусовим характером та застосовуються виключно у зв'язку з вчиненням правопорушення – зокрема у випадках зловживання правом, що завдає шкоди іншим учасникам правовідносин або порушує суспільно значущі інтереси. Основою для застосування відповідальності є встановлений факт неправомірної поведінки, що підлягає юридичній кваліфікації та правозастосовному реагуванню в рамках компетенції уповноважених органів [12, с. 14-15].

Крім того, юридична відповідальність виконує не лише каральну функцію, а й виховну, превентивну та відновлювальну. Її запровадження має на меті не лише покарання правопорушника, а й попередження повторних порушень, формування у суб'єктів правовідносин орієнтації на дотримання засад добросовісності, розумності та справедливості. У межах публічно-правового регулювання така відповідальність реалізується через правозастосовну діяльність держави, що здійснюється відповідно до чітко визначених процедур, передбачених законодавством, і забезпечує захист прав та законних інтересів особи, суспільства та держави загалом [13, с. 301].

Дослідження положень чинного законодавства України свідчить про наявність прямої нормативної фіксації окремих складів правопорушень, що передбачають відповідальність саме за зловживання суб'єктивними правами або службовими повноваженнями. Це підтверджує тенденцію до визнання таких форм поведінки не лише аморальними чи недобросовісними, а й такими, що порушують публічний правопорядок і підлягають юридичному санкціонуванню. Зокрема, у сфері адміністративної відповідальності передбачено низку деліктів, пов'язаних із зловживанням монопольним становищем на ринку (ст. 166-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), порушенням законодавства про захист економічної конкуренції (ст. 166-18 КУпАП), зловживанням військовою службовою особою владою або службовим становищем (ст. 172-13 КУпАП), зловживанням опікунськими правами (ст. 167 Кримінального кодексу України (далі – КК України), привласненням, розтратою майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України), викраденням, привласненням, вимаганням вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодінням ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем (ст. 262 КК України), неправомірним використанням службового становища посадовими особами (наприклад, зловживання владою або службовим становищем, перевищення повноважень (ст. 364, 365 КК України).

Ці норми демонструють, що законодавець визнає зловживання правом правопорушенням, яке за своєю суттю виходить за межі простого недотримання морально-етичних стандартів чи цивільної добросовісності, і передбачає за нього конкретні юридичні санкції, що реалізуються через механізми адміністративної або кримінальної відповідальності. Такий підхід слугує не лише засобом індивідуального покарання, а й інструментом загальної превенції, спрямованої на забезпечення балансу між інтересами суб'єктів правовідносин та підтримання стабільності правового порядку.

Узагальнення видів санкцій, що передбачені законодавством України за вчинення правопорушень, які кваліфікуються як зловживання правом або повноваженнями, дозволяє дійти висновку про різноплановість та багаторівневість заходів юридичної відповідальності, що застосовуються

у таких випадках. Згідно з положеннями КУпАП, до найпоширеніших адміністративних стягнень належать штрафи та адміністративний арешт з утриманням на гауптвахті (останнє – переважно щодо військовослужбовців та прирівняних до них осіб).

У свою чергу, КК України передбачає ширший спектр заходів кримінально-правового впливу, зокрема: штраф, обмеження волі, позбавлення волі на визначений строк, позбавлення права обіймати певні посади або здійснювати певну діяльність, покарання у вигляді виправних робіт, пробаційний нагляд, а також конфіскація майна як додатковий захід. Кожен із цих видів покарань виконує комплексну функцію – від репресивної та превентивної до відновлювальної, спрямованої на забезпечення публічної безпеки, відновлення порушеної правової рівноваги та недопущення повторення аналогічних зловживань у майбутньому.

Слід звернути увагу, що юридичні наслідки зловживання правом регламентуються не лише нормами адміністративного чи кримінального законодавства, а й спеціальними положеннями галузевих нормативно-правових актів. Зокрема, у сфері регулювання економічної конкуренції правові механізми протидії недобросовісній поведінці суб'єктів господарювання закріплені у Законі України «Про захист економічної конкуренції». Статті 51-55 цього закону передбачають вичерпний перелік заходів впливу у разі порушення вимог конкурентного законодавства, зокрема при вчиненні дій, що мають характер зловживання монопольним (домінуючим) становищем. Такі порушення тягнуть за собою подвійну відповідальність: публічно-правову – у вигляді штрафних санкцій, які накладаються Антимонопольним комітетом України, та приватно-правову – шляхом усунення негативних наслідків для конкуренції та компенсації шкоди постраждалим суб'єктам господарювання. У деяких випадках до правопорушника може бути застосовано примусовий поділ – як крайній захід, що використовується з метою усунення загроз для економічного порядку і відновлення балансу інтересів на відповідному ринку.

Аналізуючи особливості зловживання правом у сфері державного регулювання діяльності суб'єктів природних монополій, слід зазначити, що Закон України «Про природні монополії» встановлює багатокомпонентну систему юридичних наслідків, яка охоплює як заходи економічного характеру, що застосовуються до господарюючих суб'єктів, так і механізми персональної відповідальності державних регуляторів та їх посадових осіб. Так, згідно зі статтею 17 цього Закону, у разі порушення встановлених норм суб'єкти природних монополій можуть бути притягнуті до відповідальності шляхом накладення штрафних санкцій, що здійснюється уповноваженими органами. Крім того, відповідно до статті 19, у випадку отримання прибутку внаслідок протиправної поведінки, законодавством передбачено його примусове вилучення до Державного бюджету України у судовому порядку, що є виразом заборони неправомірного збагачення та реалізації принципу економічної справедливості. Окремим блоком регламентується відповідальність державних регуляторів, яка передбачає відшкодування збитків, заподіяних суб'єктам господарювання внаслідок неправомірних рішень, дій чи бездіяльності органів регулювання у порядку цивільного судочинства. Крім того, посадові особи цих органів несуть відповідальність за порушення службових обов'язків, зокрема за незаконне розголошення комерційної таємниці (стаття 20). У сукупності зазначені положення свідчать про формування законодавцем комплексної системи протидії зловживанням правом у цій специфічній сфері, яка спрямована не лише на усунення правопорушень, але й на відновлення порушених прав та запобігання повторним зловживанням.

Отже, при вчиненні правопорушення особа втрачає можливість реалізувати належне їй суб'єктивне право внаслідок порушення прямих законодавчих заборон або невиконання покладеного на неї юридичного обов'язку. Водночас у випадку зловживання правом суб'єкт формально діє в межах дозволеного, однак спосіб такої реалізації суперечить правовому призначенню відповідного повноваження, його соціальній меті та ціннісним орієнтирам правової системи. Як наслідок – бажаний правовий ефект не досягається, оскільки така поведінка не визнається правомірною. Зазначене розмежування базується на концепції зловживання правом як особливого виду деліктної поведінки, яка хоча й не порушує безпосередньо заборонену норму, однак відхиляється від базових принципів правозастосування – добросовісності, розумності та справедливості. У такому контексті реалізація судом своїх повноважень вимагає не лише формального тлумачення правових норм, а й застосування оціночного підходу, який дозволяє співвіднести поведінку особи з імперативами правомірності, закріпленими у статтях 3, 13 та 16 ЦК України. Саме через такий підхід забезпечується не тільки юридична формалізація справедливості, а й змістовне узгодження

судового реагування з фундаментальними засадами правової держави та етичним виміром цивільного обороту.

Виходячи з результатів аналізу чинного законодавства, вважаємо за доцільне класифікувати заходи протидії зловживанню правом у сфері матеріального права за ознаками, які відображають їх функціональне призначення, юридичну природу та особливості правового механізму їх реалізації.

Узагальнюючи доктринальні підходи та судову практику, заходи реагування на зловживання суб'єктивними правами у матеріальній сфері можуть бути класифіковані за кількома критеріями. З огляду на їх функціональне призначення, вони поділяються на превентивні (наприклад, відмова у судовому захисті за недобросовісної реалізації права), зобов'язальні (зобов'язання припинити зловживання або змінити характер правовідносин), відновлювально-компенсаційні (реституція, відшкодування матеріальної чи моральної шкоди), а також деліктні, тобто санкційні заходи, що передбачають юридичну відповідальність за правопорушення (наприклад, штраф чи позбавлення волі). Залежно від предмета правового впливу, відповідні заходи поділяються на майнові (пов'язані з економічними інтересами сторін) та немайнові (спрямовані на захист особистих прав чи публічного інтересу). За процесуальною формою реалізації розрізняють судові засоби (у межах позову або іншого провадження) та позасудові, що застосовуються на досудовому етапі або у сфері адміністративного контролю. Нарешті, за суб'єктом ініціювання заходи можуть застосовуватись як за заявою зацікавленої особи, так і за ініціативою суду.

Запропонована типологія дозволяє комплексно осмислити природу зловживання правом у матеріально-правовій площині, розмежовуючи засоби реагування залежно від природи правопорушення, інтересу, що захищається, та форми правозастосування.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати цілісне бачення юридичних наслідків зловживання суб'єктивним правом у матеріальній сфері як багатокомпонентного правового явища, що охоплює як приватно-, так і публічно-правові форми реагування. У ситуаціях, коли дії суб'єкта набувають ознак правопорушення, порушуючи законодавчо визначені заборони або перевищуючи межі повноважень, до особи застосовуються передбачені законодавством заходи юридичної відповідальності. Йдеться, зокрема, про адміністративні та кримінальні санкції, з-поміж яких штраф, обмеження або позбавлення волі, позбавлення права займати певні посади чи здійснювати професійну діяльність, а також інші форми покарання, що мають карально-компенсаторний характер. Такі заходи спрямовані на відновлення правопорядку, забезпечення суспільного балансу та превенцію аналогічних порушень у майбутньому.

Водночас, коли йдеться про недобросовісне використання дозволених правових інструментів, тобто про реалізацію суб'єктивного права всупереч його функціональному призначенню, без порушення буквальних норм, правові наслідки мають інший характер. У цьому разі правозастосовна реакція втілюється у формах приватноправового впливу: відмова у судовому захисті, визнання правочину недійсним, застосування реституції, припинення дій, що порушують права іншої сторони тощо. Застосування таких наслідків обумовлюється необхідністю відновлення порушеної рівноваги у правовідносинах, захисту добросовісних суб'єктів та утвердження засад справедливості й правової визначеності.

Комплексний характер наслідків зловживання правом свідчить про те, що сучасне правозастосування не обмежується виключно покаранням. Його завдання полягає також у превенції повторних зловживань, поновленні справедливості, компенсації завданої шкоди та формуванні належної правової культури. У цьому контексті юридичні наслідки виконують не лише охоронну, а й регулятивну, відновлювальну й профілактичну функції. Такий підхід демонструє тенденцію до поступового переходу від формально-догматичного до ціннісно-орієнтованого бачення меж реалізації суб'єктивних прав.

Загалом, викладені положення дозволяють дійти висновку, що правова природа зловживання правом у матеріальній сфері охоплює як деліктний аспект, притаманний класичним правопорушенням, так і особливу форму відхилення від добросовісної поведінки, яка не завжди супроводжується порушенням норми, однак потребує адекватного реагування. Це, своєю чергою, вимагає подальшого теоретико-правового осмислення та вироблення чітких критеріїв правомірності реалізації права в сучасних умовах. Водночас актуальним залишається питання дослідження процесуальної специфіки зловживань, зокрема, маніпуляцій процедурними правами та інструментами, що можуть становити не менш серйозну загрозу для правопорядку і ефективного правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Борох Т.С. Зловживання правом в сімейних правовідносинах: дис. ... д-ра філософії: 081 «Право»; наук. кер. Явор О.А.; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2022. 181 с.
2. Старковська Г.О. Зловживання правом: загально-теоретичне дослідження. Маріуполь. 2021. 105 с.
3. Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
4. Сидоренко А.С. Зловживання правом суб'єктами трудових правовідносин: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.05, Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Х., 2012. 190 с.
5. Онищенко Г. Проблема існування категорії "зловживання правом". *Юридичний журнал*. 2007. № 2. С. 30–33.
6. Полянський Т. Зловживання правом (загальнотеоретичний аспект). *Право України*. 2010. № 1. С. 128–134.
7. Тихомиров Д.О., Харченко Н.П. Зловживання правом як відхилення від правомірної поведінки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. № 38(1). С. 26–29.
8. Осадчук С.С., Осадчук М.Л. Форми зловживання цивільним правом. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4 (8). С. 69–77.
9. Шестопалова Л. Поняття «зловживання» в законодавстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 186–192.
10. Бурменська Н.Л. Поняття та ознаки принципу заборони зловживання правом. *Правова держава*. 2019. Т. 0, № 33. С. 29–35.
11. Карнаух Б. Зловживання правом та його правові наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 31–36.
12. Калениченко Л. І. Юридична відповідальність: поняття, ознаки. *Держава і регіони. Серія: Право*. 2020. Т. 1, № 1. С. 12–17. URL: https://doi.org/10.32840/1813-338x-2020.1-1.2.
13. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. 392 с.

УДК 340.134
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.10

МОДЕЛЬНА ПРАВОТВОРЧІСТЬ В УКРАЇНІ: СУЧАСНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Колодій А.М.,
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0002-6647-700X

Колодій О.А.,
доктор юридичних наук,
доцент кафедри теорії, історії та філософії права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-8330-0775

Хальота А.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. провідного наукового співробітника
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0001-8505-0055

Колодій А.М., Колодій О.А., Хальота А.І. Модельна правотворчість в Україні: сучасність та перспективи.

У статті розглядаються актуальні питання, пов'язані з поняттям та особливостями модельних правових актів та модельної правотворчості в Україні. Автори аналізують різні підходи до визначення цих категорій у вітчизняній юридичній науці, підкреслюючи відсутність єдиного та вичерпного тлумачення.

У роботі звертається увага на те, що існуючі дослідження здебільшого зосереджені на модельних законодавчих актах, ігноруючи ширший спектр модельних правових актів. Автори, спираючись на аналіз філософських та правових тлумачень понять «модель» та «моделювання», пропонують власне комплексне бачення, наголошуючи на необхідності розрізняти модельні нормативно-правові акти (модельні закони та модельні підзаконні акти) та модельні праворекомендаційні акти.

Автори пропонують власне визначення модельного правового акта як концептуального, письмового, нормативно-правового або праворекомендаційного документа, що розробляється, схвалюється або приймається спеціально уповноваженими суб'єктами. Він містить модельні норми та принципи, що розраховані на врегулювання суспільних відносин шляхом встановлення найбільш загальних та типових правил поведінки, на підставі яких розробляються інші правові акти.

У статті також розглядається поняття правотворчості та модельної правотворчості, яку визначають як частину міжнародної правової уніфікації. Модельна правотворчість є ефективним інструментом уніфікації та зближення національних законодавств, їх збагачення та динамічного розвитку.

Підсумовуючи, автори стверджують, що модельна правотворчість – це процес виникнення, оформлення, упорядкування, розвитку та буття права, що передбачає утворення модельних нор-

мативно-правових та праворекомендаційних актів, які є основою для розробки інших правових актів. Український правотворець повинен враховувати важливу роль модельних правових актів у наближенні міжнародного та внутрішньонаціонального права, забезпеченні системності права, усуненні прогалин та колізій, а також визначенні перспектив розвитку законодавства. На завершення статті пропонується нова редакція статті 18 Закону України «Про правотворчу діяльність», яка має уточнити та розширити розуміння модельного правового акта та його класифікації.

Ключові слова: правотворчість, модельний правовий акт, модельний нормативно-правовий акт, модельний праворекомендаційний акт.

Kolodiy A., Kolodiy O., Khalota A. Model lawmaking in Ukraine: modernity and prospects.

The article considers current issues related to the concept and features of model legal acts and model lawmaking in Ukraine. The authors analyze various approaches to defining these categories in domestic legal science, emphasizing the lack of a single and comprehensive interpretation.

The paper draws attention to the fact that existing research is mostly focused on model legislative acts, ignoring a wider range of model legal acts. The authors, based on the analysis of philosophical and legal interpretations of the concepts of "model" and "modeling", offer their own comprehensive vision, emphasizing the need to distinguish between model regulatory legal acts (model laws and model by-laws) and model legal advisory acts.

The authors offer their own definition of a model legal act as a conceptual, written, regulatory or legal advisory document that is developed, approved or adopted by specially authorized entities. It contains model norms and principles designed to regulate social relations by establishing the most general and typical rules of conduct, on the basis of which other legal acts are developed.

The article also examines the concept of lawmaking and model lawmaking, which is defined as part of international legal unification. Model lawmaking is an effective tool for the unification and convergence of national legislation, their enrichment and dynamic development.

In conclusion, the authors argue that model lawmaking is the process of emergence, formalization, organization, development and existence of law, which involves the formation of model regulatory and legal acts that are the basis for the development of other legal acts. The Ukrainian legislator must take into account the important role of model legal acts in the approximation of international and domestic law, ensuring the systematicity of law, eliminating gaps and conflicts, as well as determining the prospects for the development of legislation. At the end of the article, a new version of Article 18 of the Law of Ukraine "On Law-Making Activity" is proposed, which should clarify and expand the understanding of the model legal act and its classification.

Key words: law-making, model legal act, model regulatory legal act, model legal advisory act.

Постановка проблеми. У сучасній юридичній науці України існує значна прогалина у чіткому та єдиному визначенні модельних правових, нормативно-правових та праворекомендаційних актів, а також у розумінні сутності модельної правотворчості. Переважна більшість наявних наукових праць зосереджується лише на модельних законодавчих актах або модельних законах, ігноруючи ширший спектр модельних правових актів. Таке неоднозначне, а інколи й помилкове ставлення до модельних правових актів створює труднощі для їхнього повного розуміння та ефективного застосування в правотворчій діяльності.

Метою цієї статті є комплексне дослідження поняття та ознак модельних правових актів та модельної правотворчості в Україні. Автори прагнуть подолати існуючі прогалини у науковій доктрині, пропонуючи власне визначення модельного правового акта та модельної правотворчості, а також обґрунтовуючи необхідність розрізнення модельних нормативно-правових та праворекомендаційних актів. Кінцевою метою є вироблення рекомендацій щодо вдосконалення законодавства України у сфері правотворчої діяльності, зокрема, щодо статті 18 Закону України «Про правотворчу діяльність».

Стан опрацювання проблематики. Питання модельних правових актів та правотворчості порушувались у працях багатьох вітчизняних науковців, зокрема, Скакун О.Ф., Копиленка О.Л., Мурашина Г.О., Пархоменко Н.М., Волошина Ю.О., Оніщенко Н.М., Житарєва Є.В., Чубко Т.П. тощо. В результаті дослідження підходів науковців щодо даного питання ми з'ясували, що багато з них містять певні неузгодженості та обмеження, зокрема, щодо виключно рекомендаційного характеру модельних актів, або ж суб'єктів їх створення. Існуючі підходи часто не повною мірою

відображають сутність модельних правових актів, які є такими за своєю сутністю, а не лише за формою. Тож, ми даним дослідженням спробуємо детально з'ясувати питання модельних правових актів, а також обґрунтувати сутність модельної правотворчості.

Виклад основного матеріалу. Частина перша та друга статті 18 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX передбачають розуміння модельного підзаконного нормативно-правового акту [1]. Переконані, що мову треба вести не про модельні підзаконні нормативно-правові акти, а про модельні правові акти і у зв'язку із цим про модельну правотворчість в Україні. Насамперед, для повноцінного розуміння поняття та ознак модельних правових актів доцільно звернути увагу на тлумачення слова «модель», «моделювання», «моделювати», тощо.

Отже, у філософії «модель» визнають як «речову, знакову або уявну систему, що відтворює, імітує чи відображає принципи внутрішньої організації або функціонування, ті чи інші властивості досліджуваного об'єкта (оригіналу), безпосереднє вивчення якого через певні причини неможливе чи ускладнене, і яка може змінити цей об'єкт у пізнавальному процесі з метою отримання нової інформації про нього» [2, с. 304]. Під моделюванням у політичній науці розуміють «метод дослідження об'єктів різної природи на їхніх аналогах (моделях)» з метою уточнення характеристик і чинних, уже функціонуючих об'єктів, і тих, що створюються [3, с. 162].

Великий тлумачний словник сучасної української мови, узагальнюючи вище зазначене, передбачає, що «Модель, -і, ж. 1. Зразок якого-небудь нового виробу, взірцевий примірник чогось. 2. Тип, марка конструкції. *Нова модель машини (літака)*. 3. Зразок, що відтворює, імітує будову і дію якого-небудь об'єкта, використовується для одержання нових знань про об'єкт». А моделювання - «Дія за значенням моделювати. // Дослідження яких-небудь об'єктів, систем, явищ, процесів шляхом побудови і вивчення їх моделей», упродовж цього моделювати - «1. Створювати модель чого-небудь. // Бути моделлю чого-небудь. 2. Досліджувати (дослідити) що-небудь (які-небудь об'єкти, системи, явища, процеси) через побудову і вивчення їх моделей» [4, с. 535]. Приблизно аналогічні розуміння категорій «модель», «моделювати» зазначаються і в Новому тлумачному словнику української мови [5, с. 213].

При цьому, хотілося б наголосити на тому, що в сучасній вітчизняній юридичній науці майже відсутні визначення модельних правових, нормативно-правових та праворекомендаційних актів. В абсолютній більшості випадків йдеться лише про модельні законодавчі акти або модельні закони. Отже, залежно від суб'єкта та джерела, у якому викладається трактування, існують наступні визначення модельних законів або модельних правових актів.

Скакун О.Ф. у підручнику «Теорія держави та права (Енциклопедичний курс» формулює власне визначення модельних законів, зокрема стверджує, що модельний закон (англ. model law) – нормативно-правовий документ, що рекомендується державам (у міждержавних співтовариствах) і суб'єктам федерації (у національній державі) для прийняття в якості їх національного закону і виступає важливим інструментом зближення законодавств [6, с. 479].

Виходячи з цього визначення, Скакун О.Ф. формулює ряд ознак модельних законів. Зокрема вона вважає, що ознаки модельних законів наступні:

«1) мають рекомендаційний характер: їх застосування залежить від суб'єкта, якому вони рекомендовані (міждержавного об'єднання або федерації);

2) містять нормативні зразки законодавчої діяльності, які є правовим стандартом для національної законотворчості;

3) мають на меті уніфікацію та удосконалення законодавства, утвердження загальних правових принципів;

4) розробляються в межах основних нормативних актів об'єднань держав або конституції федерації;

5) регулюють законодавчі питання, що перебувають у винятковій компетенції суб'єктів державних об'єднань – федеративних або міжнародних» [6, с. 479].

Якщо співвіднести запропоноване Скакун О.Ф. визначення та ті ознаки, які вона виокремлює, то можна помітити певні неузгодженості. Так, у визначенні стверджується, що модельний закон це – нормативно-правовий документ, а серед ознак зазначається тільки те, що він має рекомендаційний характер, останньою із ознак названо те, що модельні закони регулюють законодавчі питання, але цієї ознаки не проглядається у їх визначенні.

Істотним кроком на шляху до найбільш вірного розуміння модельних правових актів є їх дослідження Копиленком О.Л. та Мурашиним Г.О., зокрема, вони зазначають, що «центральне місце у

правовому моделюванні посідає модельний правовий акт. Це документ рекомендаційного характеру, в якому містяться типові норми, що дають нормативний орієнтир для законодавців. Він, як правило, не є обов'язковим для законодавчих органів, а покликаний, головним чином, виконувати функцію певного нормативно-орієнтуючого стандарту. Такі акти розробляються і приймаються міждержавними об'єднаннями для держав-членів, міжнародними організаціями, конструюються вченими-правознавцями та фахівцями. Вони мають доктринальний характер» [7, с. 25]. В іншій своїй роботі вони також стверджують, що модельний правовий акт – «... документ рекомендаційного характеру, в якому містяться типові норми, що дають нормативний орієнтир для законодавців» [8, с. 5].

Якщо проаналізувати ознаки, які криються у цих визначеннях, то можна стверджувати, що, по-перше, мова у них йде, не про модельні закони або модельні законодавчі акти, а про модельні правові акти, по-друге, стверджується, що вони мають рекомендаційний характер, по-третє, містять типові норми, по-четверте, дають нормативний орієнтир для законодавців, по-п'яте, як правило, не є обов'язковими для законодавчих органів, а покликані, головним чином, виконувати функцію певного нормативно-орієнтуючого стандарту, по-шосте, розробляються і приймаються міждержавними об'єднаннями для держав-членів, міжнародними організаціями, конструюються вченими-правознавцями та фахівцями, по-сьоме, мають доктринальний характер. При цьому особливо актуальними ознаками, з нашої точки зору, такими, які підтверджують нашу позицію, необхідно визнати першу та п'яту, а саме: вони розглядаються та аналізуються саме як модельні правові акти, і те, що вони не є обов'язковими для законодавчих органів тільки, як правило.

Оригінальне розуміння модельних законодавчих актів та їх ознак демонструє Пархоменко Н.М. Зокрема, вона зазначає: «Модельний законодавчий акт – результат широкого порівняльно-правового аналізу. В офіційному розумінні це акт, який приймають міждержавні організації (міжпарламентські, міжурядові, міжнародні) з метою нормативної орієнтації національних парламентів у сфері законотворчості. Модельний законодавчий акт є своєрідним «містком» між нормами міжнародного права та національного законодавства, оскільки міжнародно-правові норми «м'яко» входять у тканину національних правових систем» [9, с. 302].

Оніщенко Н.М., досліджуючи роль модельних актів в уніфікації правових норм, вважає, що «Такі акти є законодавчими актами рекомендаційного характеру, що містять типові норми та дають нормативну орієнтацію для законодавця. Вони не є обов'язковими для законодавчих органів і слугують для них нормативним стандартом» [10, с. 84].

При цьому вона вважає, що особливостями модельних актів є те, що вони: «… 1) забезпечують більш тісну інтеграцію та зближення національних правопорядків, уніфікують правові правила та процедури; сприяють зближенню внутрішньодержавного і міжнародного права; 2) розрізняються за формою, змістом і за суб'єктами прийняття; 3) відрізняються особливою процедурою розробки, розгляду та ухвалення; 4) вимагають певних зусиль при їх використанні у законотворчості суверенних держав» [10, с. 85].

Аналогічно цьому Мурашин О.Г. зазначає, що «Центральне місце у правовому регулюванні посідає модельний правовий акт. Це документ рекомендаційного характеру, в якому містяться типові норми, що дають нормативну орієнтацію для законодавства. Він не є обов'язковим для законодавчих органів, а покликаний перш за все виконувати функцію певного нормативно-орієнтуючого стандарту. Такі акти розробляються і приймаються міждержавними об'єднаннями для держав-членів, міжнародними організаціями, а також конструюються вченими правознавцями та фахівцями. Останні мають доктринальний характер» [11, с. 360].

Також, Житарєв Є.В. статтю присвячує еволюції модельного законодавства та його адаптації до сучасних умов. Разом з тим формулює визначення уже не модельного законодавства, а модельного нормативного акту стверджуючи, що «… це доктринально вивірений письмовий документ рекомендаційного характеру, що приймається уповноваженим суб'єктом із застосуванням високого рівня юридичної техніки, що має структуру подібну до закону, не породжує правовідносини і в основному не має прямої дії, який містить типові норми без санкції, що дають орієнтацію для майбутніх законодавчих міжнародних та національних актів і служать для уніфікації та гармонізації правового поля в рамках інтеграційних процесів усіх рівнів» [12, с. 302].

Якщо проаналізувати зазначене визначення, то можна отримати досить цікаві, а інколи зовсім не зрозумілі ознаки, які у ньому криються. Зокрема, виходячи із цього визначення можна стверджувати, що ознаками модельного нормативного акту є: це доктринально вивірений письмовий

документ; він має рекомендаційний характер; приймається уповноваженим суб'єктом; приймається із застосуванням високого рівня юридичної техніки; має структуру подібну до закону; не породжує правовідносини; в основному не має прямої дії; містить типові норми без санкції; його норми дають орієнтацію для майбутніх законодавчих міжнародних та національних актів; його норми служать для уніфікації та гармонізації правового поля в рамках інтеграційних процесів усіх рівнів. Не вдаючись до критичного аналізу зазначених ознак хотілося б усе ж звернути увагу на те, що доктринально вивірений письмовий документ не може прийматися виключно уповноваженими суб'єктами і якось дивно, що він тільки в основному не має прямої дії, або те, що він має містити типові норми, але обов'язково без санкції.

Чубко Т.П. досліджуючи проблему основних тенденцій розвитку права в умовах глобалізації стверджує, що «Модельні акти – це законодавчі акти типового характеру, які містять нормативні рекомендації, а також варіанти можливих правових рішень (пояснення, приклади) тих чи інших проблем певної сфери суспільних відносин. Як зразок нормативно-правового регулювання, модельний закон орієнтує правотворчу діяльність законодавців різних країн у межах міждержавного об'єднання» [13, с. 158].

З цього приводу хотілося б зазначити, що таке не однозначне, інколи відверто помилкове, відношення до модельних правових актів є характерним для усієї сучасної вітчизняної юридичної науки. І пояснюється це тим, що, по-перше, не варто розглядати модельні правові акти тільки як ненормативні, рекомендаційні, зразкові, деякі із них зразу ж приймаються як модельні нормативно-правові акти, наприклад, Конституція України та конституції інших країн світу, Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. [14, с. 285–289].

По-друге, в абсолютній більшості випадків у сучасних доктринальних джерелах йдеться тільки про модельні законодавчі акти або модельні закони. Натомість необхідно вести мову не тільки про них, але, у першу чергу, про модельні правові акти, а у їх середовищі розрізняти модельні нормативно-правові акти (модельні закони та модельні підзаконні акти) та модельні праворекомендаційні акти.

По-третє, не можна стверджувати, що суб'єктами створення модельних законодавчих актів або модельних законів є виключно тільки міждержавні об'єднання або федерації, а тим більше, не вірно стверджувати, що створення модельних законів практикується виключно тільки у США (для штатів) і в ЄС (для держав-членів), оскільки модельні правові акти (нормативно-правові та праворекомендаційні) можуть прийматися у будь-якій іншій країні, у тому числі, і в унітарних державах (наприклад, Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 р. [15] або Закон України «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 р.) [16].

Модельні правові акти можуть і повинні прийматися у системі місцевого самоврядування, як державними органами для місцевого самоврядування, так і самими елементами системи місцевого самоврядування. Виходячи з цих позицій, треба погодитися і підтримати думку Альошиної Н.М., яка визнає за доцільне затвердити, навіть, на законодавчому рівні єдиний модельний статут територіальної громади. З приводу чого вона зазначає те, що «… прийняття Модельного статуту є необхідним, оскільки саме статут територіальної громади є своєрідною «комунальною конституцією» на території функціонування відповідної територіальної громади. Він має важливе значення для становлення і самоствердження мешканців самоврядної адміністративно-територіальної одиниці як територіальної громади» [17, с. 63].

По-четверте, модельними акти є за своєю сутністю, а не формою зовнішнього виразу (назвою), тобто модельними необхідно визнавати не тільки ті акти, у назві або ж у преамбулі яких є вказівка про те, що вони одноманітні, зразкові, взірцеві, типові, рекомендаційні, уніфіковані, модельні, тощо, але й ті з них, що містять найбільш загальні та типові правила поведінки, на підставі та у відповідності до яких розробляються і приймаються інші правила поведінки, створюються нові правові акти.

Таким чином, розглянуті теоретичні та методологічні засади формулювання поняття та ознак модельних правових актів дають усі підстави стверджувати, що, по-перше, не варто розглядати модельні правові акти тільки як ненормативні, рекомендаційні, зразкові, деякі із них відразу ж приймаються як модельні нормативно-правові акти; по-друге, є сенс вести мову про модельні правові акти, а у їх середовищі розрізняти модельні нормативно-правові акти (модельні закони та модельні підзаконні акти) та модельні праворекомендаційні акти, по-третє, є підстави стверджу-

вати, що модельні правові акти (нормативно-правові та праворекомендаційні) можуть прийматися у будь-якій країні, у тому числі, і в унітарних державах, по-четверте, модельними акти є за своєю сутністю, а не за формою зовнішнього виразу.

Враховуючи усе вищевикладене можна стверджувати, що модельний правовий акт – це концептуальний, письмовий, нормативно-правовий або праворекомендаційний документ, що розробляється, схвалюється або приймається спеціально уповноваженими суб'єктами (міждержавними об'єднаннями, міжнародними організаціями, державними органами, органами місцевого самоврядування, вченими-науковцями та практиками), містить модельні норми та принципи, що розраховані на врегулювання та охорону певних суспільних відносин шляхом встановлення найбільш загальних та типових правил поведінки, на підставі та у відповідності до яких розробляються і приймаються інші правові акти – міжнародні і внутрішньодержавні, нормативно-правові та праворекомендаційні, особливо меншої юридичної сили, основним призначенням яких є утворення, систематизація, уніфікація та гармонізація права і законодавства в межах відповідних інтеграційних (міжнародних, регіональних, внутрішньонаціональних, муніципальних) правових процесів.

Аналізуючи це визначення можна стверджувати, що ознаками модельного правового акту є:

– це концептуальний акт, тобто він розрахований на врегулювання та охорону суспільних відносин у найбільш загальному вигляді і завжди передбачає його деталізацію і конкретизацію в інших правових актах;

– це письмовий акт, що, відповідно, є його зовнішньою формою вираження;

– він може бути нормативно-правовим або праворекомендаційним;

– розробляється, схвалюється або приймається спеціально уповноваженими суб'єктами (міждержавними об'єднаннями, міжнародними організаціями, державними органами, органами місцевого самоврядування). Може ініціюватись та розроблятись об'єднаннями громадян, вченими-правознавцями, колективами юристів – вчених і практиків;

– містить модельні норми та принципи, що розраховані на врегулювання та охорону певних суспільних відносин шляхом встановлення найбільш загальних та типових правил поведінки;

– на підставі та у відповідності до модельного правового акту розробляються і приймаються інші правові акти – міжнародні і внутрішньодержавні, нормативно-правові та праворекомендаційні, особливо меншої юридичної сили;

– основним його призначенням є утворення, систематизація, уніфікація та гармонізація права і законодавства в межах відповідних інтеграційних (міжнародних, регіональних, внутрішньонаціональних, муніципальних) правових процесів.

Розмірковуючи про сутність та перспективи модельної правотворчості в Україні важливо звернути увагу і на іншу складову цієї проблеми – розуміння правотворчості.

Отже, є сенс визнати, що існують різні, інколи протилежні точки зору на правотворчість і це, напевно, не є недоліком сучасної юридичної науки, а скоріше свідчить про багатоманітність, масштабність та різновекторність поняття правотворчості. Зокрема, під правотворчістю розуміють: а) процес створення законів, як актів найвищої юридичної сили, уповноваженими державними та недержавними суб'єктами; б) процес формування усієї сукупності нормативно-правових актів; в) діяльність людського розуму, спрямовану на створення законів; г) пізнавальну діяльність, спрямовану на вивчення суспільних відносин, що вимагають правової регламентації; д) перший етап правоутворення; е) теорію, спрямовану на вивчення суспільної практики зі створення правових норм і т. д. [18, с. 288–293]. Або ж наголошується, що «Під правотворчістю розуміють організаційно врегульовану, особливу форму діяльності держави або безпосередньо народу, внаслідок якої потреби суспільного розвитку й вимоги справедливості набувають правової форми, що знаходить свій вияв у певному джерелі права (нормативному акті, прецеденті, звичаї тощо)» [19, с. 321].

Вищезазначене надає можливість стверджувати, що правотворчість розуміють надзвичайно широко та різноманітно. Так, наприклад, Рабінович П.М. вважає, що «Правотворчість – це діяльність компетентних державних органів, уповноважених державою громадських об'єднань, трудових колективів або (у передбачених законом випадках) усього народу із встановлення, зміни чи скасування юридичних норм» [20, с. 52]. Аналогічно попередньому зазначають, що «… правотворчість – форма владної діяльності уповноважених суб'єктів (перш за все держави), спрямованої на утворення нормативно-правових актів, за допомогою яких у чинну юридичну систему запроваджуються, змінюються чи скасовуються правові норми» [21, с. 242].

Нарешті частина перша статті 2 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX регламентує, що «Правотворча діяльність - це діяльність, що здійснюється суб'єктом, визначеним статтею 4 цього Закону, з метою: 1) планування розроблення та прийняття (видання) нормативно-правових актів; 2) розроблення проектів нормативно-правових актів; 3) прийняття (видання) нормативно-правових актів; 4) ведення обліку нормативно-правових актів; 5) здійснення правового моніторингу» [1].

Що ж стосується модельної правотворчості то, беззаперечно, мають рацію ті науковці, які стверджують, що модельна правотворчість «… виступає частиною міжнародної правової уніфікації, яка розуміється як правотворчий процес, що спрямований на створення єдиних або однотипних правових норм не лише з метою виключення протиріч і відмінностей між національними правовими системами чи між міжнародно-правовими нормами, а й з метою створення нових норм, які заповнюють існуючі прогалини у регулюванні відповідних питань» [22, с. 243].

Варто також дослухатися до тих науковців, які вважають, що «Модельна правотворчість – це породжене життям правове явище. Воно є ефективним інструментом уніфікації і зближення національних законодавств, їх збагачення і динамічного розвитку в умовах нових економічних і політичних реалій, що сприяє всебічному міждержавному співробітництву різних країн у вирішенні нагальних потреб та досягненні спільної мети, утворення взаємоузгодженого правового поля для проведення спільної діяльності щодо здійснення прогресивних соціальних, економічних та інших перетворень, об'єднанню зусиль у боротьбі з організованою злочинністю, міжнародним тероризмом, організації надійного захисту прав людини і громадянина, забезпеченні сталого правопорядку як на міжнародному рівні, так і безпосередньо в тих чи інших державах. Модельна правотворчість одержує все більш широке визнання та розвиток. За ним майбутнє» [11, с. 375].

Висновки. Узагальнюючи вищевикладене можна цілком впевнено стверджувати, що:

1. Модельна правотворчість – це спонтанний, у стабільних, цивілізованих країнах, міждержавних об'єднаннях, особливо тих, які прагнуть більш тісного співробітництва, багатонаціональних державах, високорозвинених громадянських суспільствах та правових державах, поступовий та послідовний процес виникнення, оформлення, упорядкування, розвитку та буття права, що відбувається у суспільстві та державі, який на завершальному етапі передбачає утворення модельних нормативно-правових актів (модельних законів і модельних підзаконних актів) та модельних праворекомендаційних актів, на підставі та у відповідності до яких розробляються і приймаються інші правові акти – міжнародні і внутрішньодержавні, нормативно-правові та праворекомендаційні, особливо меншої юридичної сили.

2. Український правотворець, коли створює або використовує модельний правовий акт, завжди повинен пам'ятати, що модельні правові акти:

– відіграють все помітнішу роль в процесі наближення міжнародного і внутрішньонаціонального права, а тому сприяють інтеграції національних законодавств, а відсутність уніфікації і гармонізації законодавств створює серйозні труднощі для подальшої інтенсифікації інтеграційних процесів, а також розробки нових договорів і угод;

– як ніякі інші, здатні забезпечити системність внутрішньонаціонального права, усувати прогалини та колізії у ньому;

– за своєю сутністю, оскільки є підставою для подальшої правотворчості, визначають перспективи розвитку національного права та законодавства;

– характеризуються специфічним змістом, сутністю, формою, суб'єктами прийняття і цим відрізняються між собою. Це треба враховувати при їх впровадженні і використанні;

– передбачають специфічні процедури їх підготовки, розгляду і схвалення (прийняття);

– вимагають певної програми дій по їх реалізації у процесі правотворчості суверенних держав.

3. Статтю 18 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX доцільно викласти в такій редакції:

«**Стаття 18.** Модельний правовий акт

1. Модельний правовий акт – це концептуальний, письмовий, нормативно-правовий або праворекомендаційний документ, що розробляють, схвалюють або приймають учасники правотворчої діяльності, який містить модельні норми та принципи, що розраховані на врегулювання та охорону певних суспільних відносин шляхом встановлення найбільш загальних і типових правил поведінки, на підставі та відповідно до яких розробляються і приймаються інші правові акти, особли-

во меншої юридичної сили, головним призначенням яких є утворення, систематизація, уніфікація та гармонізація права й законодавства в межах відповідних інтеграційних правових процесів.

2. Модельні правові акти класифікуються на модельні нормативно-правові та модельні праворекомендаційні акти.

3. Модельні нормативно-правові поділяються на модельні нормативно-правові законодавчі та модельні нормативно-правові підзаконні акти. Модельний підзаконний нормативно-правовий акт приймається (видається) у формі зразкового документа, типового документа, типової угоди (договору) або в іншій формі, визначеній законом.

4. Модельні праворекомендаційні акти класифікуються на модельні кодекси, закони, концепції, декларації, положення, рекомендації тощо.».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 93. Ст. 364.
2. Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. Київ: Наук. думка, 1973. 600 с.
3. Мірошниченко Ю.О. Конституційно-правове забезпечення народовладдя в Україні (теоретичний та практичний аспекти): дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київ, 2012. 359 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. 1440 с.
5. Новий тлумачний словник української мови: У трьох томах. Київ: Вид. «Аконіт», 2003. Т. 2. 927 с.
6. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. Харків: Еспада, 2006. 776 с.
7. Копиленко О.Л., Мурашин Г.О. Правове моделювання як ефективний засіб нормативно-правової уніфікації у правотворчості. *Університетські наукові записки*. 2005. № 1-2 (13-14). С. 24–31.
8. Копиленко О., Мурашин Г. Міжнародний досвід правового моделювання і його значення для гармонізації законодавства України в аспекті її євроінтеграції. *Законотворчість: проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним та європейським правом*: Зб. наук.-практ. мат. Київ, 2005. Вип. 4. С. 5–9.
9. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 336 с.
10. Оніщенко Н. Механізм розвитку національних правових систем як сукупність зовнішньоінтеграційних та внутрішньонаціональних складових. *Право України*. 2009. № 10. С. 83–88.
11. Мурашин О.Г. Модельні нормативно-правові акти в процесі інтеграції правових систем. Трансформація правової системи України: євроінтеграційний вимір: монографія / В.Д. Гвоздецький, О.Г. Мурашин, М.Г. Патей-Братасюк [та ін.].; за заг. ред. В.Д. Гвоздецького; МВС України, Акад. упр. МВС. Київ: Логос, 2009. 379 с.
12. Житарєв Є.В. Еволюція модельного законодавства та його адаптація до сучасних умов. *Форум права*. 2013. № 1. С. 300–305. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2013-1/13gevdcu.pdf.
13. Чубко Т.П. Право в умовах глобалізації (основні тенденції розвитку): дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ, 2013. 205 с.
14. Історія української Конституції / Упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. Київ: Право, 1997. 464 с.
15. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 року № 2801-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19.
16. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 29. Ст. 367.
17. Альошина Н.М. Територіальна громада як суб'єкт права: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ, 2014. 210 с.

18. Сурилов А.В. Теория государства и права : учеб. пособие. Киев, Одесса: Выща шк., 1989. 439 с.
19. Загальна теорія держави і права : підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / [Цвік М.В., Ткаченко В.Д., Богачова Л.Л. та ін.]; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченко, О.В. Петришина. Харків: Право, 2002. 432 с.
20. Рабінович П.М. Права людини та їх юридичне забезпечення (Основи загальної теорії права і держави): навч. посіб. Київ: НМК ВО, 1992. 100 с.
21. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права: підручник. Київ: Кондор, 2006. 477 с.
22. Волошин Ю. Модельна правотворчість і гармонізація у комплексі засобів зближення правових систем в умовах міждержавної інтеграції: порівняльно-правових аспект. *Право України*. 2013. № 3-4. С. 242–250.

УДК 340:351.74:37.013.42(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.11

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ У СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Корженко О.М.,
ад'юнкт Одеського державного університету внутрішніх справ,
підполковник поліції
ORCID: 0009-0003-4110-9141
e-mail: vpnkorzhenko@i.ua

Корженко О.М. Концептуальні засади національно-патріотичного виховання поліцейських у системі національної безпеки України.

У статті розглянуто теоретико-правові засади національно-патріотичного виховання поліцейських як складової системи національної безпеки України. Обґрунтовано, що в умовах збройної агресії РФ, анексії Криму та повномасштабної війни патріотичне виховання правоохоронців набуває стратегічного значення, забезпечуючи ідеологічну стійкість особового складу, готовність до протидії гібридним загрозам, підтримання правопорядку та зміцнення довіри суспільства до поліції.

Доведено, що патріотичне виховання правоохоронців виступає не лише складовою їх професійної підготовки, а й інструментом зміцнення національної єдності, стійкості держави до зовнішніх і внутрішніх викликів, формування корпоративної культури служіння суспільству та державі. Визначено основні завдання виховання: формування активної громадянської позиції, правової культури та поваги до Конституції, засвоєння історико-культурної спадщини, розвиток духовних цінностей, психологічної та фізичної готовності до захисту держави.

Проаналізовано чинну нормативно-правову базу, включно із Законом «Про Національну поліцію», Законом «Про національну безпеку», Стратегією національної безпеки та Концепцією військово-патріотичного виховання Міністерства внутрішніх справ України. Показано роль присяги поліцейського як морально-правового стрижня професійної діяльності та засобу запобігання колабораціонізму і зради.

Наведено приклади негативних наслідків відсутності патріотичної свідомості та позитивного впливу патріотично налаштованих кадрів на стійкість держави і громадянську єдність у воєнний час.

Підкреслено, що національно-патріотичне виховання є не лише елементом ідеологічного захисту, але й чинником підвищення ефективності діяльності поліції, її взаємодії з населенням та формування позитивного іміджу правоохоронних органів.

Зроблено висновок про необхідність комплексної реалізації заходів патріотичного виховання у системі підготовки та перепідготовки поліцейських, інтеграції кращих європейських практик, розвитку міжвідомчої співпраці та вдосконалення освітніх програм для забезпечення довготривалої стійкості держави.

Ключові слова: патріотизм, правова свідомість, правове виховання, правова культура, присяга поліцейського, громадянська позиція, демократичні цінності, кадрова підготовка, національне-патріотичне виховання, поліція, правоохоронні органи, національна безпека.

Korzhenko O.M. Conceptual foundations of national-patriotic education of police officers in the system of national security of Ukraine.

The article examines the theoretical and legal foundations of national-patriotic education of police officers as an integral component of Ukraine's national security system. It is substantiated that in the context of the armed aggression of the Russian Federation, the annexation of Crimea, and the full-scale war, patriotic education of law enforcement personnel acquires strategic importance, ensuring the

ideological resilience of the staff, readiness to counter hybrid threats, maintenance of public order, and strengthening public trust in the police.

It has been proven that the patriotic education of law enforcement officers serves not only as a component of their professional training, but also as a tool for strengthening national unity, enhancing the state's resilience to external and internal challenges, and shaping a corporate culture of service to society and the state. The main tasks of such education are defined as: the formation of an active civic position, legal culture and respect for the Constitution, the assimilation of historical and cultural heritage, the development of spiritual values, as well as psychological and physical readiness to defend the state.

The current legal framework is analyzed, including the Law "On the National Police," the Law "On National Security," the National Security Strategy, and the Concept of Military-Patriotic Education of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. The role of the police oath is highlighted as a moral and legal core of professional activity and a means of preventing collaborationism and treason.

Examples are provided of the negative consequences of the lack of patriotic consciousness and the positive impact of patriotic-minded personnel on the resilience of the state and civic unity during wartime. It is emphasized that national-patriotic education is not only an element of ideological protection but also a factor in enhancing the efficiency of police work, its interaction with the population, and the formation of a positive image of law enforcement agencies.

The article concludes on the necessity of comprehensive implementation of patriotic education measures within the system of police training and retraining, the integration of best European practices, the development of interdepartmental cooperation, and the improvement of educational programs to ensure the long-term resilience of the state.

Key words: patriotism, legal consciousness, legal education, legal culture, police oath, civic position, democratic values, personnel training, national-patriotic education, police, law enforcement agencies, national security.

Постановка проблеми. Україна сьогодні переживає переломний етап своєї історії, що супроводжується збройною агресією Російської Федерації, анексією Криму та війною. Пряма загроза державному суверенітету та територіальній цілісності висунула на передній план потребу в консолідації суспільства і зміцненні національної безпеки. Одним з ключових інструментів забезпечення внутрішньої безпеки є система національно-патріотичного виховання кадрів, зокрема співробітників правоохоронних органів.

Національна безпека держави охоплює не лише сферу оборони, економіки, енергетики чи інформації, а й духовно-культурний вимір, у якому ключову роль відіграє національно-патріотичне виховання громадян. Особливої уваги вимагає національно-патріотичне виховання представників сектору безпеки і оборони, зокрема поліцейських, які не лише реалізують функції держави у сфері правопорядку, але й виступають символом її сили, легітимності та моральної стійкості. В умовах воєнної агресії проти України, патріотичне виховання поліцейських набуло особливої ваги як засіб формування цілісної системи безпеки.

Мета дослідження полягає у аналізі теоретико-правових засад національно-патріотичного виховання поліцейських, його ролі в системі національної безпеки, окреслені сучасних викликів.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика національно-патріотичного виховання поліцейських перебуває на перетині психології, педагогіки, права та національної безпеки, що зумовлює міждисциплінарний інтерес науковців і практиків. Серед вітчизняних дослідників різні аспекти проблеми національно-патріотичного виховання поліцейських досліджували: О.В. Брусакова, О.Г. Діденко, Ю.О. Загуменна, В.В. Сокуренко, Д.В. Швець, С.П. Яланська та інші.

Виклад основного матеріалу. Сучасний світ, що стрімко змінюється, ставить перед працівниками силових структур нові виклики, змушуючи їх постійно робити вибір та швидко адаптуватися до ризиконебезпечних і нестабільних умов, пов'язаних з економічними та професійними аспектами. Крім того, паралельно розвиваються соціальні процеси й інформаційні технології, що вимагають від фахівців безперервного професійного та особистісного вдосконалення [10, с .9].

Тривале нехтування питаннями патріотичного виховання в минулому призвело до негативних явищ – ідеологічної дезорієнтації, поширення сепаратистських настроїв та місцевих ідентичностей, що становило суттєвий виклик національній безпеці. Війна стимулювала потужний сплеск патріотизму в українському суспільстві, однак одночасно виявила брак особистої мотивації до

сумлінного виконання службового обов'язку у частини представників силових структур. У цих умовах національно-патріотичне виховання поліцейських розглядається як нагальна потреба і невід'ємна складова зміцнення обороноздатності держави та підтримання громадянської єдності на засадах патріотичних і демократичних цінностей.

Актуальність теми обумовлена необхідністю швидкого та якісного відродження системи патріотичного виховання правоохоронців, що набуває особливого значення в умовах війни та реформування сектору безпеки. Поліція як орган, наділений функціями захисту правопорядку і державного суверенітету зсередини, має бути кадрово готовою протистояти гібридним загрозам, інформаційній війні й ворожій пропаганді. Патріотично налаштований, відданий присязі особовий склад поліції здатний значно підвищити стійкість держави до внутрішніх і зовнішніх викликів.

О. Брусакова підкреслює, що на рівні суспільної свідомості під патріотизмом розуміється національна і державна ідея єдності і неповторності даного народу, яка формується на основі традицій, стереотипів, традицій, історії і культури кожної конкретної нації. На рівні індивідуальної свідомості патріотизм розглядається як любов до Батьківщини, гордість за свою країну, прагнення дізнатися, зрозуміти і поліпшити її [1, с. 65].

Національно-патріотичне виховання спрямоване на формування особистості-громадянина, яка усвідомлює свою відповідальність перед народом і державою. Специфіка національно-патріотичного виховання поліцейських полягає у поєднанні загальногромадянських патріотичних цінностей з професійною етикою правоохоронця. Поліцейський як представник влади має бути взірцем відданості Українському народові та Конституції, демонструвати високу моральність, готовність самовіддано служити суспільству та захищати законність. Підготовка висококваліфікованих кадрів поліції вимагає не лише фахових знань і навичок, а й наявності у кожного співробітника стійкого морального стрижня – системи внутрішніх переконань, основаних на принципах професійної етики та патріотизму. Ті цінності та переконання, які були засвоєні під час навчання у виші, будуть визначальною мірою впливати на якість виконання поліцейським професійних обов'язків [3, с. 176].

Лише за умови постійного морального самовдосконалення, високої відданості справі та любові до своєї країни формуються справжні професіонали в органах поліції. Відтак складовими виховання поліцейського є як загальнолюдські цінності, так і специфічні національно-патріотичні орієнтири. Метою патріотичного та етичного виховання майбутніх правоохоронців є формування особистості громадянина, здатного самовіддано розбудовувати Україну як суверенну демократичну правову державу, виявляти національну гідність, цивілізовано відстоювати свої права і сумлінно виконувати обов'язки, сприяти громадянському миру і злагоді в суспільстві.

Основними завданнями національно-патріотичного виховання поліцейських в Україні є:

формування активної громадянської позиції поліцейського як свідомого громадянина і відповідального члена суспільства. Правоохоронець має усвідомлювати свою роль у служінні народові, бути готовим ставити суспільні інтереси вище власних;

виховання правової культури і поваги до Конституції та законів України, шани до державної символіки – Герба, Прапора, Гімну, історичних святинь. Поліцейський зобов'язаний не лише сам неухильно дотримуватися законів, але й своїми діями утверджувати верховенство права;

засвоєння національної історико-культурної спадщини. У процесі фахового навчання курсанти повинні перейняти духовні та культурні надбання українського народу, його історію, традиції, мову. Формування мовної культури, вільне володіння українською мовою як духовним кодом нації є важливою складовою патріотичного виховання;

розвиток духовних цінностей українського патріота – почуття любові до українського народу, до рідної землі, гордості за історичне минуле і сучасні здобутки України. Виховання базується на позитивних прикладах героїчної історії та культурної спадщини, відновленні та вшануванні національної пам'яті;

формування психологічної та фізичної готовності до виконання громадянського обов'язку із захисту національних інтересів та незалежності держави. Це включає підвищення престижу служби в поліції, мотивації до сумлінного виконання професійних обов'язків, готовності обороняти країну у разі потреби;

сприяння розвитку професіоналізму і мотивації до якісного виконання службових завдань, захисту прав і свобод людини. Патріотично налаштований поліцейський має діяти неупереджено і принципово, керуючись як державними інтересами, так і повагою до прав людини [3, с. 174-175].

Після Революції Гідності 2014 року та початку війни на сході в Україні була сформована розгалужена нормативно-правова база, спрямована на відновлення та розвиток системи національно-патріотичного виховання громадян і, зокрема, правоохоронців. Ключовими документами цієї сфери є закони, укази Президента, рішення Ради національної безпеки і оборони, а також відомчі нормативні акти Міністерства внутрішніх справ.

Правові основи патріотичного виховання поліцейських закріплені, перш за все, у принципах діяльності Національної поліції та присязі працівника поліції. Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 р. № 580-VIII встановлює, що кожен, хто вступає на службу в поліції, складає Присягу на вірність Українському народові [9]. Хоча безпосередньо термін «патріотичне виховання» у тексті цього Закону не вживається, його ідеологія пронизує основні принципи діяльності поліції: верховенство права, пріоритет прав людини, аполітичність і вірність присязі. У тексті Присяги поліцейський урочисто обіцяє «вірно служити Українському народові, дотримуватися Конституції та законів України, втілювати їх у життя, поважати і охороняти права і свободи людини, честь держави, з гідністю нести високе звання поліцейського та сумлінно виконувати службові обов'язки» [9]. Ця формула Присяги наголошує на відданості народу і державі, на верховенстві Конституції, повазі до прав людини і честі держави. Таким чином, на законодавчому рівні закладено фундамент патріотичного та правового обов'язку поліцейського. Дисципліна і законність у діяльності поліції тісно пов'язані з принципом вірності присязі та українському народові – за порушення присяги співробітники можуть нести юридичну відповідальність, аж до звільнення зі служби.

Окрім Присяги, інші законодавчі акти визначають ідеологічні орієнтири виховання кадрів сектору безпеки. Так, у Стратегії національної безпеки України закріплено, що пріоритетами національних інтересів України та забезпечення національної безпеки є: відстоювання незалежності і державного суверенітету; відновлення територіальної цілісності у межах міжнародно визнаного державного кордону України; суспільний розвиток, насамперед розвиток людського капіталу; захист прав, свобод і законних інтересів громадян України; європейська і євроатлантична інтеграція [11]. Тому пріоритетами державної політики є зміцнення національної єдності, розвиток української громадянської ідентичності та патріотизму як основи стійкості держави до зовнішніх впливів.

Законом України «Про національну безпеку» патріотичне виховання віднесено до напрямів забезпечення кадрового потенціалу сил безпеки і оборони [8]. Таким чином, вищий нормативний рівень окреслює патріотизм та вірність державі як фундаментальні вимоги до особового складу правоохоронних органів. З цього випливає необхідність розроблення конкретних програм і заходів для реалізації цих вимог на практиці у системі підготовки поліцейських.

Національно-патріотичне виховання поліцейських посідає важливе місце у системі забезпечення внутрішньої та національної безпеки України. Поліція, виконуючи функції охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю, одночасно є одним із стовпів державної влади на місцях та інструментом реалізації державної політики безпеки. Від лояльності, професійності та патріотизму поліцейських значною мірою залежить стабільність внутрішньої ситуації, довіра громадян до влади, ефективність протидії загрозам державному ладові. Як свідчить досвід України, дефіцит патріотичної свідомості у правоохоронців може мати прямі негативні наслідки для безпеки держави. Під час російської агресії 2014 року значна частина співробітників правоохоронних органів в окупованому Криму та на Донбасі присягнула на вірність ворогу або самоусунулася від виконання обов'язків, що сприяло успіху окупаційних планів. Вже під час повномасштабного вторгнення 2022 року фіксувалися поодинокі випадки колаборації поліцейських з окупаційною владою. Зокрема, у місті Лиман Донецької області в 2022 р. група поліцейських перейшла на бік ворога, увійшовши до лав окупаційної «міліції» та брала участь у репресивних заходах проти місцевого населення. Згодом український суд визнав цих осіб винними у колабораціонізмі та заочно засудив до 15 років ув'язнення [5]. Подібні інциденти підтверджують: відсутність у частини кадрів сформованого патріотичного стрижня і стійкості до ворожої пропаганди створює реальні загрози національній безпеці зсередини. Натомість, належно вихований у національному дусі особовий склад поліції є запорукою того, що у критичний момент правоохоронці залишаться вірними присязі, діятимуть рішуче в інтересах держави і не допустять дестабілізації тилу. Національно-патріотичне виховання поліцейських покликане виконувати профілактичну і захисну функцію в системі безпеки. Воно формує у співробітників ідеологічний імунітет до антидер-

жавних впливів – проросійської пропаганди, сепаратистської риторики, корупційних спокус, які нерідко використовуються ворогом для підриву зсередини. Патріотично налаштований поліцейський з високою громадянською свідомістю більш стійкий до спроб вербування чи маніпуляцій, менше схильний до зради або невиконання наказів законної влади. Як зазначається в наукових дослідженнях, патріотичне виховання силовиків є складовою частиною національної безпеки та обороноздатності держави, інструментом утвердження громадянської єдності.

Іншими словами, патріотизм поліції – це фактор суспільної стійкості, який унеможливлює внутрішні конфлікти і сприяє консолідації перед обличчям зовнішньої агресії. Водночас, національно-патріотичне виховання спрямоване не на сліпу відданість будь-яким наказам, а на усвідомлену підтримку саме конституційного ладу, демократичних цінностей держави. Поліцейський, вихований на ідеях патріотизму, розуміє, що служить передусім народу України та його законам, а не окремим посадовцям. Такий правоохоронець буде чинити спротив імовірним незаконним спробам узурпації влади чи антиконституційним наказам, адже його патріотизм ґрунтується на відданості демократичним принципам. Це також є чинником національної безпеки – лояльність поліції саме до Конституції і народу, а не до певних політичних осіб, убезпечує державу від внутрішніх узурпацій чи переворотів. Варто підкреслити і психологічний ефект: у період війни патріотично налаштовані правоохоронці своєю службою підвищують моральний дух населення, вселяють віру у захищеність тилу. Поліція, співчутлива до потреб громадян, яка водночас активно підтримує армію, швидко реагує на диверсійні загрози – все це зміцнює відчуття безпеки в суспільстві та спонукає громадян до згуртованості. Показово, що за даними соціології рівень довіри до Національної поліції зріс у 2022-2023 роках на фоні її самовідданої роботи під час війни. Це опосередковано свідчить і про успіх виховання нової генерації поліцейських, для яких честь держави і служіння людям стали реальними життєвими пріоритетами, а не формальностями присяги. Таким чином, національно-патріотичне виховання поліцейських відіграє подвійну роль у системі безпеки: з одного боку, це елемент ідеологічного захисту держави від внутрішніх загроз (колабораціонізму, саботажу, деморалізації силових структур), з іншого – чинник посилення ефективності роботи поліції, її взаємодії з населенням у складні часи. Недарма патріотичне виховання правоохоронців називають невід'ємною складовою забезпечення внутрішньої безпеки України. Підвищення рівня національної свідомості особового складу поліції є інвестицією у довготривалу стійкість держави, адже сильна духом поліція – це надійний тил для армії і суспільства під час будь-яких викликів.

У Дисциплінарному статуті Національної поліції встановлено, що порушення присяги чи дискредитація честі органів поліції є грубим дисциплінарним проступком [6]. Це підкреслює важливість присяги як морально-правового стрижня поведінки поліцейського. В сукупності, базові закони визначають, що поліція України має служити суспільству, поважаючи Конституцію та зберігаючи вірність українській державі.

В системі Міністерства внутрішніх справ України у 2022 році було затверджено комплексний документ – Концепцію військово-патріотичного виховання в Міністерстві внутрішніх справ України та центральних органах виконавчої влади, діяльність яких координується через МВС [4]. Ця Концепція стала відповіддю на повномасштабну війну та нагальну потребу підвищення оборонної свідомості особового складу органів системи Міністерства внутрішніх справ (Національної поліції, Національної гвардії, Держприкордонслужби тощо). У документі визначено, що військово-патріотичне виховання є складовою національно-патріотичного виховання, а його мета – формування в особового складу почуття національної гідності, вірності українському народові, психологічних і професійних якостей, необхідних для виконання завдань за призначенням, готовності до оборони України [4].

Концепція МВС розроблена з урахуванням положень державних стратегій та спрямована на координацію процесу патріотичного виховання у відомстві. Вона передбачає впровадження системи заходів – від удосконалення змісту навчальних програм у відомчих вишах до проведення виховних заходів у територіальних підрозділах, залучення ветеранів війни для передачі досвіду молодим поліцейським, популяризації серед персоналу героїки сучасних захисників України тощо.

На спільній нараді керівників закладів освіти МВС та представників підрозділів у 2023 році були детально розглянуті заходи з реалізації цієї Концепції та шляхи її впровадження в умовах воєнного стану. Зокрема, ішлося про необхідність комплексного підходу та поєднання зусиль різних органів влади, а також про внесення змін до програм підготовки поліцейських кадрів з огляду на

досвід війни. Крім зазначеної Концепції, МВС спільно з Міністерством освіти і науки ініціювало у 2023 році створення міжвідомчої робочої групи з питань військово-патріотичного виховання молоді, щоб забезпечити узгоджені дії освітніх закладів, армії та поліції у цій сфері. Також при МВС діє Координаційна рада з питань національно-патріотичного виховання (створена в 2017 р.), яка координує заходи між підрозділами відомства.

Можна говорити про те, що наразі формується цілісна нормативна вертикаль: від загальнодержавних стратегій – до відомчих концепцій і планів, спрямованих на інтеграцію патріотичного виховання в систему службової підготовки поліцейських. Слід відзначити, що нормативна база України у сфері патріотичного виховання правоохоронців постійно актуалізується, особливо під впливом викликів російсько-української війни. Вона охоплює і широкі законодавчі положення (вірність народу, захист честі держави), і спеціалізовані відомчі настанови (програми виховання, проведення патріотичних заходів у підрозділах тощо).

Висновки. Національно-патріотичне виховання поліцейських утвердилося як важливий елемент безпеки України, особливо в умовах протидії російській агресії. Проведене дослідження засвідчує, що патріотична свідомість особового складу поліції безпосередньо впливає на ефективність виконання поліцією своїх функцій із забезпечення внутрішньої безпеки. Патріотично виховані кадри більш мотивовані до сумлінної служби народові, стійкіші до ворожих інформаційних впливів і менш схильні до зради чи колаборації. Україна створила необхідні правові підвалини для патріотичного виховання правоохоронців – це закріплено і в присязі поліцейського, і в державних стратегіях та відомчих концепціях.

Національно-патріотичне виховання у підрозділах поліції являє собою складний і багатоаспектний процес, який включає в себе ідеологічну, моральну, правову та психологічну підготовку співробітників правоохоронних органів. У 2015–2022 рр. розроблено низку політик (стратегія національно-патріотичного виховання, концепція виховання в системі Міністерства внутрішніх справ України), які визначили цілі, завдання та механізми цієї роботи. Практична реалізація національно-патріотичного виховання в поліції набула особливої інтенсивності з 2022 року. Поліцейські підрозділи та освітні установи Міністерства внутрішніх справ України впроваджують комплекс заходів: оновлення навчальних програм з урахуванням воєнних реалій, проведення виховних годин, зустрічей з ветеранами, патріотичних акцій, вшанування героїв.

Реалізація зазначених завдань на практиці спрямована на формування нового покоління поліцейських, які поєднують в собі патріотизм, високий професіоналізм і гуманістичні цінності. У результаті формується новий образ українського поліцейського – це громадянин-воїн-правоохоронець, який глибоко усвідомлює свою місію захисника державності і народу. Такий підхід відповідає найкращим європейським практикам, де поліція є носієм демократичних цінностей і служить суспільству.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Брусакова О.В. Національно-патріотичне виховання співробітників Національної поліції України. *Підготовка охоронців правопорядку в Харкові (1917–2017 рр.):* матеріали наук.-практ. конф. Харків: ХНУВС, 2017. С. 64–67.
2. Діденко О.Г., Яланська С.П. Національно-патріотичне виховання молоді в закладах освіти України: психологічні аспекти. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія.* 2024. Том 35 (74) № 4. С. 102–107.
3. Загуменна Ю.О. Національно-патріотичне виховання поліцейських як невід'ємна складова забезпечення внутрішньої безпеки України. *Міжнародний науковий журнал «Верховенство права».* 2017. №3. С. 173–177.
4. Концепція військово-патріотичного виховання в Міністерстві внутрішніх справ України та центральних органах виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України: затверджено Наказом МВС України від 29.11.2022 № 782 URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://nuczu.edu.ua/images/topmenu/inform-pro-diyalnicti/210-.pdf?srsltid=AfmBOoqYPLhXh_mAHnlmi_u7vxqMnN-h1NHtbQA_Np-V7OPp46vlavRf.
5. Поліціянти, які перейшли на бік росіян під час окупації Лимана, заочно отримали по 15 років в'язниці. *Zmina.info* від 15 жовтня 2023 року. URL: https://zmina.info/news/policzejski-

yaki-perejshly-na-bik-rosiyan-pid-chas-okupacziyi-lymanu-zaochno-otrymaly-po-15-rokiv-vyaznyczi/.
6. Про Дисциплінарний статут Національної поліції України: Закон України від 15 березня 2018 року № 2337-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2337-19#Text.
7. Про затвердження Державної цільової соціальної програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року: постанова Кабінету міністрів України від 30 липня 2024 року № 864 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/864-2024-%D0%BF#n95.
8. Про національну безпеку: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.
9. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text.
10. Сокуренко В.В. Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України:* матеріали науково-практичної конференції. Харків, ХНУВС, 2016. С. 9–12.
11. Стратегія національної безпеки України: Безпека людини – безпека країни: затверджено Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text.
12. Швець Д.В., Кісіль З.Р. Професійна деформація співробітників Національної поліції України: юридико-психологічний вимір. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2023. № 3. С.301–305.

УДК 34.047
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.12

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ: СПРОБА ОПИСУ ГНОСЕОЛОГІЧНОЇ МОЗАЇКИ

Кривицький Ю.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії, історії та філософії права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-7063-4725
e-mail: yriy_krivitskiy@ukr.net

Кривицький Ю.В. Методологія дослідження правової реформи: спроба опису гносеологічної мозаїки.

У статті визначено та обґрунтовано методологічний інструментарій осмислення правової реформи. Проаналізовано сучасні погляди на зміст, структуру й особливості методології науки, методології правознавства (юридичної/правової науки), методології правового пізнання. З'ясовано, що методологія сучасного правознавства є складним соціокультурним феноменом, в якому яскраво відображається специфіка гносеологічного дискурсу правового життя, його компонентів і рівнів. Зокрема методологію дослідження правової реформи окреслено як концептуальний виклад ідеї, мети, вектору, змісту і складових методологічного інструментарію, що забезпечує отримання максимально адекватної, об'єктивної та систематизованої інформації про істотні властивості правової реформи. Аргументовано, що необхідний для комплексного вивчення природи правової реформи пізнавальний арсенал має різний характер і є багаторівневою, мозаїчною та інтегративною системою адаптованих методологічних знань. Для забезпечення достовірності й обґрунтованості результатів опрацювання сутності правової реформи виокремлено та охарактеризовано світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні й теоретичні засади; принципи наукового пізнання; методологічні (концептуальні, наукознавчі) підходи; загальні методи мислення, філософські, загальнонаукові, конкретнонаукові (приватнонаукові) методи. Такий підхід до опису архітектури методології дослідження правової реформи не заперечує доречність, можливість і необхідність інших варіантів її структури, а навпаки, передбачає їх збагачення та взаємодоповнення, цілісність сприйняття, оскільки побудова різноманітних класифікацій або виокремлення відмінних складових методології конкретної наукової розвідки не є самоціллю, а зумовлені потребою встановлення взаємозв'язків між її компонентами, рівнями, що є необхідним для правильного вибору арсеналу методологічних засобів загальнотеоретичного дослідження відповідно до внутрішньої закономірності правової реформи й особливостей наукового знання з цієї проблематики.

Ключові слова: методологія, методологія правознавства, реформа, суспільна реформа, правова реформа, методологія дослідження правової реформи, структура методології дослідження правової реформи.

Kryvytskyi Y.V. Methodology of law reform research: an attempt to describe the epistemological mosaic.

The article defines and substantiates the methodological tools for understanding law reform. The author analyses contemporary views on the content, structure and peculiarities of the methodology of science, the methodology of jurisprudence (law/legal science), and the methodology of law cognition. It has been established that the methodology of modern jurisprudence is a complex sociocultural phenomenon, which clearly reflects the specificity of the gnoseological discourse of law life, its components and levels. In particular, the methodology of law reform research is outlined as a conceptual presentation of the idea, purpose, vector, content and components of the methodological toolkit, which ensures the most adequate, objective and systematic information about the essential properties of law reform. It is argued that the cognitive arsenal necessary for a comprehensive study of the nature of law

reform is diverse in nature and is a multi-level, mosaic and integrative system of adapted methodological knowledge. To ensure the reliability and validity of the results of the study of the essence of law reform, the following have been identified and characterised worldview, philosophical, scientific, sociological and theoretical foundations; principles of scientific knowledge (methodological principles); methodological (conceptual, scientific) approaches; general methods of thinking, philosophical, general scientific, specific scientific (private scientific) methods. This approach to describing the architecture of the methodology for researching law reform does not deny the relevance, possibility and necessity of other variants of its structure, but rather provides for their enrichment and complementarity, integrity of perception, since the construction of various classifications or the isolation of distinct components of the methodology of a particular scientific study is not an end in itself, but are determined by the need to establish interrelations between its components and levels, which is necessary for the correct choice of the arsenal of methodological tools of general theoretical research in accordance with the internal regularity of law reform and the peculiarities of scientific knowledge on this issue.

Key words: methodology, methodology of jurisprudence, reform, social reform, law reform, methodology of law reform research, structure of the methodology of law reform research.

А все залежить від людських зіниць:
В широких – відіб'ється вся епоха,
У звужених – збіговисько дрібниць[1]

Постановка проблеми. Розвиток вітчизняного правознавства зумовлений інтеграційними і глобалізаційними процесами, що відбуваються в Європі та світі, його переходом від методологічного монізму до світоглядно-методологічного плюралізму. Це у свою чергу викликає необхідність концептуального перегляду традиційних уявлень про праводержавні закономірності, а також поглибленого осмислення ролі юридичної науки в новітньому суспільстві. Ґрунтовне пізнання правових і державних явищ, визначення принципових орієнтирів поступу правознавства є найважливішим напрямом наукових досліджень, основою ефективності яких має бути методологія правознавства. Саме тому формування методологічної системи є першочерговим завданням сучасної юриспруденції. Особливо важливі ці питання для української правової науки [1, с. 5].

Методологічні дослідження – необхідна умова розвитку науки. На зламах історії остання завжди повертається до методологічних питань. Вони істотно актуалізуються в періоди суспільних реформ, докорінних трансформацій системи цінностей і світоглядних основ соціуму. Адекватність опрацювання економічних, культурних, політичних, екологічних і соціальних перетворень, результативність досліджень нових правових реалій повинні базуватися на сучасній системі теоретичних уявлень, сформованих у результаті перегляду філософських засад і методів наукового пізнання права [2, с. 6].

Ступінь достовірності пізнавальної діяльності визначається як відповідність її результатів «реальному стану речей», що залежить від обрання і використання правильного шляху та найбільш адекватних засобів дослідження. Саме тому питання методологічного забезпечення є першочерговим для теоретичного осмислення в будь-якій предметній сфері. Лише за умови озброєності сучасною методологією вітчизняна юридична наука зможе виконати поставлені перед нею завдання з розробки та доктринального обґрунтування правової реформи та механізму її реалізації з урахуванням міжнародних та європейських правових стандартів насамперед у сфері охорони та захисту прав і свобод людини, функціонування демократичних інститутів [3, с. 55].

Стан опрацювання цієї проблематики. Передовий світовий, регіональний і національний досвід правового розвитку переконує, що жодна правова реформа неможлива без серйозного методологічного й теоретичного фундаменту, належного наукового та гносеологічного супроводу. Поєднання стратегії і тактики правової реформи з юридичною наукою сприяє подоланню деструктивних суспільних процесів. Розробка методології науки загалом і правознавчої зокрема – це досить суттєвий напрям діяльності вчених, особливо важливий для здійснення правового реформування в новітніх умовах. Теоретико-методологічним підґрунтям наукової розвідки є доктринальний доробок С.В. Бобровник, С.К. Бостана, Т.З. Гарасиміва, С.Д. Гусарєва, М.С. Кель-

[1] Костенко Ліна Василівна (19.03.1930, с. Ржищів, нині місто Київської обл.) – письменниця, культуролог, громадська діячка.

мана, А.А. Козловського, М.І. Козюбри, А.Ф. Крижановського, Л.А. Луць, Ю.М. Оборотова, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, П.М. Рабіновича, В.Я. Тація, О.Д. Тихомирова, Л.Г. Удовики, О.І. Ющика та ін.

Метою статті є визначення та обґрунтування методологічного інструментарію осмислення правової реформи. Для її реалізації сформульовано такі **завдання:** по-перше, проаналізувати сучасні погляди на зміст, структуру й особливості методології науки, методології правознавства, методології правового пізнання; по-друге, виокремити та охарактеризувати ключові складові методології наукового опрацювання природи правової реформи.

Виклад основного матеріалу. Проблеми методології є неминучими для будь-якої науки. І це зрозуміло, адже плідність наукового пізнання, ступінь і глибина його проникнення в сутність досліджуваних явищ, а зрештою – приріст наукових знань значною, а часто й вирішальною мірою залежать від методологічного інструментарію. Його своєчасне оновлення – неодмінна передумова не лише підвищення ефективності досліджень, а й нормотворчої та нормозастосовної практики. Тому кожна наука, за аналогією з предметом, час від часу має повертатися до поглибленого осмислення, а нерідко й переосмислення цього інструментарію, окреслення перспектив його подальшого розвитку. Ще більшої актуальності ці проблеми набули для пострадянського правознавства. Панування довгі роки моністичного матеріалістичного підходу до вивчення правових явищ, негативне ставлення до всіх інших доктрин і теорій, побудованих на відмінних від матеріалізму світоглядних позиціях, перешкоджали використанню здобутків європейської та світової правової культури, збіднювали уявлення про право та його місце в системі засобів соціального регулювання і способів світосприйняття. Тому невипадково увага до проблем методології у вітчизняному, як і пострадянському загалом, правознавстві в останні десятиліття помітно зросла [4, с. 22].

У буквальному значенні слово «методологія» (від грец. μέυοδος – шлях дослідження чи пізнання; λόγος – вчення) означає вчення про метод. Протягом багатьох століть поняття «методологія» зазнало перетворень, що зумовило різні підходи до його формування й інтерпретації. Сучасне наукознавство теж не є винятком із цього висновку [5, с. 60]. Одні автори визначають методологію як світоглядну, філософську сторону науки; інші ототожнюють методологію з діалектикою, історичним матеріалізмом, загальнотеоретичними проблемами будь-якої науки; деякі вбачають у методології теорію пізнання; четверті вважають, що методологія – це інтегральне явище, загальнонауковий феномен, мистецтво, техніка; п'яті описують методологію як самостійну галузь наукового знання (метатеорію), яка виходить за межі філософської рефлексії та є вченням, наукою про метод і методику; шості заперечують за методологією статус самостійної науки, розглядаючи її в якості сукупності (системи) принципів, методів і логічних прийомів наукового пізнання [6, с. 39].

На думку С.Д. Гусарєва та О.Д. Тихомирова, методологію юридичної науки можна визначити як систему принципів і способів організації, побудови та здійснення теоретико-пізнавальної юридичної діяльності у сфері дослідження державно-правової дійсності, а також вчення про цю систему. Методологія сучасної юридичної науки становить складне та багатопланове утворення, що охоплює: 1) проблеми структури наукового знання взагалі й наукових правових теорій зокрема; 2) закони виникнення, функціонування і зміни наукових правових теорій; 3) понятєвий каркас юридичної науки та її окремих дисциплін; 4) структуру методів юридичної науки; 5) аналіз її наукової мови, формальних і формалізованих методів дослідження (методики та процедури дослідницької діяльності), типології систем наукового правового знання тощо [7, с. 63].

Відповідно до позиції М.С. Кельмана, методологія сучасного правознавства (юридичної науки) є вченням про структуру, логічну організацію, принципи, методи, засоби та форми діяльності дослідника у процесі пізнання державно-правових явищ, що ним досліджуються. Методологія юридичної науки забезпечує як наукове пізнання, так і наукову діяльність учених-юристів. Вона є формою самопізнання та самосвідомості юриспруденції. Методологія правознавства повинна мати чітку структуру (вертикальну і горизонтальну), що охоплює загальні компоненти лише в різних відносинах між ними: домінуючий світогляд, тип наукового мислення, філософські й інші підстави, загальнонаукові та спеціальнонаукові парадигми, методологічні підходи, теорії та інші наукові знання, потенційно можливі й використовувані методи. Це важлива передумова формування ефективної системи правового регулювання [8, с. 10].

Згідно з міркуваннями Ю.М. Оборотова та К.В. Горобця, методологія правового пізнання – це система засобів, прийомів та інструментів осмислення права або окремих правових явищ. Вона

включає в себе елементи філософської та наукової методології. Методологія правового пізнання охоплює методологічні засоби й інші конструкції, логічно розподілені за концептуальним та інструментальним рівнями. На концептуальному рівні методологія правового пізнання представлена парадигмами, методологічними принципами і концептуальними підходами, теоріями та концепціями, що визначають загальний стан і спрямованість правового пізнання, виконують функцію наукового позиціонування дослідження. Водночас інструментальний рівень методології правового пізнання містить методи, концепти, категорії та поняття, тобто ті інструменти, що виконують евристичну функцію [9, с. 460].

Поряд з окресленими вище точками зору в фаховій літературі наводиться широкий спектр поглядів на методологію правознавства (юридичної/правової науки), методологію теоретичної юридичної науки, методологію теорії держави і/та права, методологію науки конституційного права (наукових досліджень у конституційному праві), методологію цивілістичних досліджень, методологію науки трудового права, методологію науки кримінального процесу тощо.

Трансформуючи та екстраполюючи зазначені вище й інші наукознавчі, методологічні й теоретичні положення (постулати) щодо предмета і завдань наукової розвідки, доречно виокремити такі компоненти методології опрацювання природи правової реформи: по-перше, світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні й теоретичні засади дослідження; по-друге, принципи наукового пізнання; по-третє, методологічні підходи; по-четверте, основні наукові методи осягнення предмета та побудови наукових знань.

Розглядаючи світоглядні засади пізнання правової реформи, потрібно наголосити на тому, що світогляд – це сукупність найзагальніших знань, цінностей, переконань, життєвих позицій, які визначають ставлення (пізнавальне, оцінювальне, практичне) людини до світу [1, с. 213]. Для кожної епохи поступу людства притаманний свій домінуючий світогляд як цілісна сукупність наївних уявлень про світ, роль у ньому людини, а також похідних від них переконань, установлень, ідеалів, принципів, ціннісних орієнтацій пізнавальної і практичної діяльності людей, їх життєдіяльності в цілому. Світогляд XX–XXI ст. характеризується плюралізмом ідей і принципів, інтеграцією країн та забезпеченням світового порядку, глобалізацією, інформатизацією суспільного життя [7, с. 66, 69]. Імпонують міркування О.Д. Тихомирова про те, що нині формується такий світогляд, який ґрунтується в першу чергу на різноманітті, а не єдності світу, але не заперечує останню як і його глобалізацію, а «знімає» їх у діалозі, полілозі, «поліфонії» голосів «одних», «других» й «інших» країн, їхніх об'єднань. Цей процес можна умовно позначити, з огляду на його джерела, компаративізацією світу, а світогляд, що базується на ньому і призначений для його пояснення – компаративізмом [10, с. 255]. У свою чергу філософські засади осмислення природи правової реформи охоплюють онтологічні, антропологічні, аксіологічні, гносеологічні (епістемілогічні) та праксеологічні знання, що сприяють передрозумінню її духу, образу, та представлені філософією правової реформи як прикладним напрямом філософсько-правової рефлексії [11, с. 11].

Наукознавчі засади вивчення правової реформи виокремлені в межах постнекласичної науки, зокрема взаємодія об'єктивного і суб'єктивного, раціонального та ірраціонального, матеріального й духовного, реального та віртуального при дослідженні її параметрів, а також аналітичність, критичність, міждисциплінарність і проблемність інтелектуального пошуку. Соціологічні засади осягнення внутрішньої закономірності правової реформи складають теорії (вчення, концепції, моделі, стратегії) суспільного розвитку, в тому числі сталого (збалансованого) [12], суспільних змін, суспільної трансформації, суспільної еволюції, суспільної революції, суспільної реформи; інформаційного та громадянського суспільств; глобалізації; конфлікту і компромісу, війни та миру. Теоретичні засади опрацювання ідеальних, нормативно-інституційних і соціально-діяльнісних компонентів правової реформи зумовлені змістовими (онтологічними) особливостями юснатуралізму, правового позитивізму, соціологічної та інтегративної (інтегральної) юриспруденції.

Другою складовою когнітивної стратегії дослідження правової реформи є принципи наукового пізнання, тобто пізнавальні установки імперативного характеру, що визначають загальну спрямованість сприйняття її природи. Принципи наукового пізнання закономірностей, тенденцій і випадковостей правової реформи своєю незаперечністю покликані забезпечити концептуальність наукової розвідки. Це пояснюється тим, що залежно від змісту вихідних методологічних принципів, на яких базується правове мислення, тип правової культури, здійснюється не лише наукове пізнання правової реформи, а й її подальша практична реалізація [13, с. 26]. До принци-

пів, що сприяють вивченню правової реформи, належать такі: 1) принцип науковості – передбачає пріоритетність (примат) достовірного і переконливого наукового знання про правову реформу над певними тимчасовими кон'юнктурними інтересами тих або інших наукових шкіл чи окремих фахівців-дослідників, також вибір критеріїв науковості знання та форм його організації (гіпотеза, вчення, концепція, теорія тощо); науковість розпочинається з ясності й елементарної впорядкованості міркувань чи досліджень: визначення понять, наявності у викладенні логіки та концептуальної пов'язаності; 2) принцип історизму – вимагає зваженого розгляду теоретичного образу правової реформи з урахуванням у подіях, фактах реальності не лише сучасного, але й їх минулого, попереднього станів, адже державно-інституціональні та законодавчі новації ґрунтуються на принципі історизму і здійснюються методом історизму; 3) принцип плюралізму – визнає факт наявності відмінних поглядів на істотні властивості правової реформи, множинність її інтерпретацій у межах різних соціогуманітарних наук загалом і правознавства зокрема; 4) принцип об'єктивності – передбачає істинне (правильне) відображення правової реформи в науковому знанні, відтворення її реальної сутності, оскільки суперечливість теорії і практики правової реформи полягає в її декларуванні, затребуваності на словах та імітуванні на практиці; 5) принцип усебічності – орієнтує на осмислення якомога більшої кількості властивостей, параметрів правової реформи на основі її взаємодії з правовими та державними явищами, а також іншими суспільними феноменами, наприклад, правовим вихованням [14, с. 101], правовим порядком [15, с. 4] тощо.

Методологічні підходи є визначальним за евристичним потенціалом компонентом (рівнем) у системі методології осягнення цілісної картини правової реформи. У теоретико-методологічних працях під методологічним (концептуальним, наукознавчим) підходом розуміється сукупність знань про процес наукового дослідження (С.В. Бобровник); об'єднані загальними принципами взаємозалежні наукові методи, серед яких один або декілька є домінуючими, основними, а всі інші підпорядковані їм, залежні від них, мають допоміжний, інструментальний характер (С.Д. Гусарєв, О.Д. Тихомиров); єдність філософського (світоглядного), теоретичного та методологічного знання, що постулює загальну стратегію дослідження, намічає його конкретний ракурс і визначає відбір досліджуваних фактів та інтерпретацію результатів наукового пошуку (А.Ф. Крижановський, І.А. Сердюк). Чим складнішим є явище, чим воно різноманітніше у своїх передумовах, проявах і формах дії на інші феномени, тим більшою кількістю якостей та ознак воно володіє. Така різнобічність відповідно потребує й різноманіття методологічних підходів до встановлення та вивчення кожного з елементів. До таких складних і багатоаспектних за своїм змістом, сутністю і призначенням явищ належить правова реформа, а тому вона потребує множини методологічних підходів до свого розуміння та вивчення.

Плідним є використання аксіологічного (ціннісного) підходу як концептуального способу пізнання сутнісного наповнення правової реформи. На думку А.О. Фальковського, аксіологічний підхід є інтегруючим, він імпліцитно присутній у кожному з концептуальних підходів і за його допомогою визначається: по-перше, цінність права як соціального регулятора; по-друге, здатність права втілювати в життя певні цінності; по-третє, ціннісне наповнення права. Ціннісний підхід у методології юриспруденції – це загальна стратегія дослідження, що визначає розгляд права крізь призму його відповідності певним цінностям, які можуть забезпечуватися правом і бути його основою [16, с. 12]. Цінність є здатністю предметів, явищ своїми властивостями та засобами задовольняти певні потреби суб'єкта. Ціннісним змістом пронизане все людське життя. Цінності – серцевина світогляду людини, міра значущості речей, явищ і подій. Аксіологічний підхід дозволяє охарактеризувати цінність правової реформи, тобто її здатність завдяки притаманним властивостям задовольняти особисті, суспільні та державні потреби у прогресивному розвитку права.

Одним з важливих гносеологічних засобів осмислення правової реформи є антропологічний підхід, позаяк розуміння правових явищ має розпочинатися з антропологічного аспекту. Відповідно до позиції Д.А. Гудими, антропологічні дослідницькі (методологічні) підходи – це засновані на висновках певних видів антропології світоглядні ідеї про природу та сутність людини, які визначають особливості виявлення, добору і систематизації науковцем досліджуваних фактів, а також їх інтерпретації та оцінки [17, с. 55]. У найбільш загальному плані матриця правової антропології акцентує увагу на людському вимірі правової реформи, її гуманістичній природі. Антропологічний аналіз є необхідним у ході вивчення правової реформи, оскільки лише при її оцінці з погляду людини, соціальних груп, суспільства загалом можна зробити більш-менш точні

висновки про ефективність проведених правових перетворень. Водночас антропологічний зріз є лише одним з аспектів досліджень у цій сфері й не може абсолютизуватись. Однак якщо реформа не призводить до покращення життя більшості членів суспільства, вона взагалі не може вважатися правовою [18, с. 26].

Вельми перспективним є використання герменевтичного підходу під час розкриття внутрішньої закономірності правової реформи. Герменевтична філософія права – це філософське вчення про розуміння у праві; осмислення розуміння як способу буття людини у праві (онтологічний вимір) і способу осягнення правової реальності (методологічний вимір). У системі методології правового пізнання герменевтичний підхід визначається як пов'язана з концепцією текстуально-символьної, комунікативної природи права стратегія дослідження, що спрямована на розкриття інтерпретаційних аспектів правової реальності [9, с. 461]. У межах герменевтичного підходу правова реформа мислиться як досвід її розуміння, інтерсуб'єктивне конституювання правових смислів із цього приводу. Визначаючи конструктивну роль передрозуміння, герменевтичний підхід здатний протистояти як постмодерністському свавіллю інтерпретації правової реформи, так і позитивістському засиллю науковості. Гуманістичний смисл герменевтики закладений у структурі «герменевтичної спіралі» – руху від передрозуміння до повного розуміння правової реформи, а потім назад, для перевірки необхідності змін до початкового уявлення.

Серед низки методологічних підходів наукового опрацювання теорії та практики правової реформи доречно виокремити діяльнісний, що долає колізію об'єктивного та суб'єктивного, ідеального і матеріального, характеризується цільовими програмами функціонування. За твердженням С.Д. Гусарєва, діяльнісний підхід у правознавстві – це гармонійна сукупність установок, прийомів, ансамбль методів, серед яких метод діяльності вважається провідним, а інші щодо нього виконують обслуговуючу роль [19, с. 165]. Діяльнісний підхід передбачає пояснення правової реформи в нерозривній єдності з діяльністю людини, оскільки будь-яка реформа здійснюється діями конкретних людей як активних суб'єктів, її результати також виражаються в поведінці людей.

Поряд з окресленими вище методологічними підходами вивчення правової реформи особливе місце посідають компаративний, системний, феноменологічний та інші концептуальні підходи, гносеологічний потенціал яких ми детально розглянемо в межах інших наукових розвідок.

Наступною складовою методології опрацювання істотних властивостей правової реформи є методи наукового пізнання. Метод у науці позначає спосіб раціонального, зрозумілого і контрольованого пошуку відповідей на ще не вирішені питання. Метод означає шлях до певної мети. У науці це – шлях, що веде до раціональної, а відтак – зрозумілої та контрольованої, відповіді на питання чи то теоретичного пізнання, чи то практичного досвіду, чи то пошуку меж цього пізнання [20, с. 10]. Метод – категорія ідеальна, він є результатом інтелектуальної діяльності та належить до світу знань. Переходячи зі світу знань до практики, метод проявляється не сам по собі, а у вигляді певних раціональних прийомів, способів дії. Застосування науково обґрунтованих методів є важливою умовою набуття нових достовірних наукових знань. У цьому контексті імпонує висновок А.А. Козловського, згідно яким гносеологія завершується в методі. Є певна таємниця методу. Метод визначає все. З одного боку, він є результатом теорії, а з іншого – як розгорнута схема пізнавальної діяльності, сам створює теорію, є її основою. Теорія в подальшому лише коригує метод [21, с. 273].

Перетворюючи систему методів, які використовується в сучасних юридичних дослідженнях, і поширюючи їх евристичні можливості щодо мети та завдань цієї наукової розвідки, варто зазначити, що мозаїка методів опрацювання параметрів правової реформи включає такі компоненти (групи, рівні):

1. Загальні методи мислення, тобто способи дослідження, що притаманні як науковому (теоретичному) пізнанню, так і практичній та буденній діяльності (практичному пізнанню). До загальних методів мислення, що застосовуються під час вивчення правової реформи, належать аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія тощо. Так, за допомогою аналізу як уявного розподілу правової реформи на складові частини (ознаки, властивості, аспекти, елементи) виявляється її внутрішня «конструкція», створюються умови для утворення відповідної категорії (поняття). У нерозривній єдності з аналізом перебуває синтез, завдяки якому формується загальне уявлення про суттєві ознаки, зміст, обсяг категорії (поняття) правової реформи та її структурних частин [22, с. 46]. Абстрагування передбачає уявне виокремлення істотних ознак правової реформи, їх відокремлення від множини інших рис. За допомогою узагальнення здійс-

нюється перехід від одичного до загального через об'єднання однорідних явищ, зокрема правової реформи, в типи (види) на основі їх спільних ознак. Індукція сприяє формуванню загального висновку про суттєві властивості правової реформи на основі конкретних посилань. Натомість шляхом дедукції із загальних положень теоретичного образу правової реформи за необхідністю отримується інформація конкретного характеру про особливості її певного виду. Згідно з аналогією на основі подібності явищ правової реальності, в тому числі правової трансформації та правової реформи, за деякими ознаками робиться висновок про схожість цих явищ й за іншими рисами.

2. Філософські методи (діалектичний, метафізичний) – це вищий рівень пізнання закономірностей, тенденцій і випадковостей правової реформи, система «м'яких» принципів, операцій, прийомів, що розташовані на найвищих «поверхах» абстрагування. Істотними характеристиками філософських методів є умоглядність і раціональність, застосування засобів чистого розуму для усвідомлення та концептуального відтворення об'єктивної реальності. Діалектичний метод дозволяє розглядати природу правової реформи в її розвитку та взаємодії з іншими суспільними і правовими явищами, насамперед суспільною реформою, правовою трансформацією, правовою еволюцією, правовою революцією, правовим прогресом, правотворчістю, правовою політикою тощо. З позиції діалектичного методу правова реформа уявляється як живий інструмент, що змінюється відповідно до вимог часу [23, с. 322]. Використання метафізичного методу спрямовано на пізнання правової реформи в якості незмінного та незалежного від суспільної реальності правового явища, осмислення її як символу надособистісної енергії, що бере участь у творенні земного правопорядку. Метафізичний спосіб дослідження правової реформи має справу з ноуменальним, вічним і абсолютним смислом правових феноменів, що проглядаються крізь зримі форми останніх, наприклад, правова реформа є інструментом втіленням справедливості, свободи та рівності.

3. Загальнонаукові методи, що використовуються переважною більшістю або всіма науками. До загальнонаукових методів, які застосовуються в ході з'ясування вихідної основи правової реформи, належать: історичний, функціональний, синергетичний, класифікаційний тощо. Так, історичний метод передбачає пізнання правової реформи через призму структурних і функціональних процесів її генезису в ретроспективному вимірі. Цей метод відіграє важливу роль у вивченні правової реформи, оскільки поза історичним контекстом, що пов'язує правову реформу сучасності з тими правовими реформами, які їй передували, й тими, що будуть здійснюватися на її основі в перспективі, не можливо пізнати сучасність цього правового явища. Функціональний метод дозволяє осягнути властивості та значення правової реформи, дослідити зміст і напрями її дії щодо людини, суспільства та держави, визначити роль суб'єктів правової реформи. За допомогою евристичного потенціалу синергетичного методу правова реформа розглядається як складна, відкрита і нелінійна система, що самоорганізується, виникнення та реалізація якої враховує випадкові процеси, особливо в нестабільних, кризових (перехідних) станах правового розвитку [24, с. 5, 128]. Метод класифікації передбачає послідовний розподіл множини правових реформ на види на основі певних критеріїв з метою їх систематизації, поглиблення й отримання нових знань про цей правовий феномен [25, с. 259].

4. Конкретнонаукові (приватнонаукові) методи, що застосовуються конкретними науками або їх окремими групами. Конкретнонаукові методи диференціюються на дві підгрупи: неюридичні та юридичні (власні). До кластеру неюридичних конкретнонаукових методів, що використовуються під час осмислення істотних властивостей правової реформи, належать: психологічний метод (для дослідження та пізнання «внутрішніх», психологічних особливостей суб'єктів правової реформи, напрямів і механізмів впливу правової культури та правового виховання на останню); соціологічний метод (на основі реальних суспільних фактів, емпіричної інформації дозволяє з'ясувати умови і чинники, наприклад мовний [26, с. 57], підвищення ефективності правової реформи); статистичний метод (передбачає опрацювання кількісних показників, що об'єктивно відображають різні виміри стану, потенціалу, динаміки й тенденцій реалізації правової реформи) [27, с. 247] тощо. У свою чергу підгрупа юридичних (власних) конкретнонаукових методів опрацювання правової реформи включає формально-юридичний, теоретико-юридичний і порівняльно-правовий методи. Формально-юридичний метод сфокусований на описі природи правової реформи за допомогою юридичної термінології та конструкцій, визначення специфіки правового регулювання стратегії, тактики і технології правової реформи. Теоретико-юридичний метод передбачає використання юридичних теорій, інших форм організації наукового знання, а також

понять і категорій при характеристиці теоретичного образу правової реформи, зокрема формулювання її доктринальної дефініції, здійснення класифікації, усунення неточностей і суперечностей у теорії правової реформи. Порівняльно-правовий метод спрямований на зіставлення правових реформ за конкретними подібними властивостями, в результаті чого виявляють спільне та відмінне (всезагальне, загальне, різне й унікальне) між ними в певній державі на відмінних етапах її правового розвитку, правових системах різних країн світу тощо. Порівняльно-правові дослідження досить корисні для проведення правової реформи в державах, які перебувають на трансформаційному етапі розвитку, до яких продовжує належати Україна, оскільки є можливість вийти за межі догматичної дискусії в межах національного права й запропонувати нові дослідницькі підходи з урахуванням позитивного іноземного досвіду [28, с. 25].

Висновки. На основі проаналізованого вище можна дійти таких висновків:

Методологія правових досліджень та уявлення вчених про її потенціал сформувалися історично, під дією надбань філософії та науки про метод як шлях пізнання і розуміння явищ об'єктивного світу. Опрацювання праць із методологічних проблем юридичної науки свідчить про наявність надзвичайно широкого спектра точок зору щодо змісту, структури і можливостей методології в історичному, теоретичному й галузевому вимірах. Методологія сучасного правознавства є складним соціокультурним феноменом, в якому яскраво відображається специфіка гносеологічного дискурсу правового життя, його компонентів і рівнів. Зокрема методологія дослідження правової реформи – це концептуальний виклад ідеї, мети, вектору, змісту і складових методологічного інструментарію, що забезпечує отримання максимально адекватної, об'єктивної та систематизованої інформації про істотні властивості правової реформи.

Необхідний для комплексного вивчення природи правової реформи гносеологічний арсенал має різний характер і є багаторівневою, мозаїчною та інтегративною системою адаптованих методологічних знань. Для забезпечення достовірності й обґрунтованості результатів опрацювання сутності правової реформи виокремлено світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні й теоретичні засади; принципи наукового пізнання; методологічні (концептуальні, наукознавчі) підходи; загальні методи мислення, філософські, загальнонаукові, конкретнонаукові (приватнонаукові) методи. Так, світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні й теоретичні засади осмислення правової реформи охоплюють світогляд інформаційного суспільства та компартивізм, філософію правової реформи, соціологічні концепції суспільного розвитку, його форм (проявів, способів), громадянського суспільства, глобалізації, а також теорії природного права, юридичного позитивізму, соціологічної та інтегративної юриспруденції. Серед принципів наукового пізнання, що визначають загальну спрямованість осягнення правової реформи, доречно виокремити принципи науковості, історизму, плюралізму, об'єктивності та всебічності. До ключових методологічних підходів дослідження правової реформи належать аксіологічний, антропологічний, герменевтичний, діяльнісний, компаративний, системний, феноменологічний та ін. Мозаїка методів наукового пізнання правової реформи представлена загальними методами мислення (аналізом, синтезом, абстрагуванням, узагальненням, індукцією, дедукцією, аналогією); філософськими методами (діалектичним, метафізичним); загальнонауковими методами (історичним, функціональним, синергетичним, класифікаційним); конкретнонауковими методами (неюридичними – психологічним, соціологічним, статистичним та юридичними (власними) – формально-юридичним, теоретико-юридичним, порівняльно-правовим).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Хрідочкін А.В., Макушев П.В. Методологія сучасного правознавства: навч. посіб. Дніпро: Гельветика, 2017. 368 с.
2. Кельман М.С. Юридична наука: проблеми методології: монографія. Тернопіль: Терно-граф, 2011. 492 с.
3. Стратегія політико-правового розвитку України до 2030 року: наук.-аналіт. записка / Н.М. Батанова та ін. / За ред. І.О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2022. 176 с.
4. Козюбра М. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. *Право України.* 2014. № 1. С. 22–32.
5. Гарасимів Т.З. Методологія правових досліджень: підруч. Львів: вид-во Растр-7, 2023. 412 с.

6. Актуальні проблеми теорії держави та права. Ч. І. Актуальні проблеми теорії держави: навч. посіб. / С.М. Тимченко та ін. 2-е вид., стереот. Київ: КНТ, 2008. 288 с.
7. Гусарєв С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посіб. 4-те вид., стер. Київ: Знання, 2010. 495 с.
8. Кельман М.С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2013. 35 с.
9. Оборотов Ю.М., Горобець К.В. Методологія правового пізнання. *Велика українська юридична енциклопедія:* у 20 т. Т. 2: Філософія права / редкол.: С.І. Максимов (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 460–463.
10. Тихомиров А.Д. Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы: монография. Киев: Знання, 2005. 334 с.
11. Кривицький Ю.В. Філософія правової реформи: світоглядно-методологічний вимір. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2021. № 2 (22). С. 11–21. DOI: https://doi.org/10.33270/02212202.11.
12. Указ Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30 вересня 2019 р. № 722/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text.
13. Гусарєв С.Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти: монографія. Київ: Знання, 2005. 375 с.
14. Кривицький Ю. Правове виховання та правова реформа: прояви взаємозв'язку і взаємовпливу. *Юридичний вісник.* 2022. № 2. С. 100–108. DOI: https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.2327.
15. Крижановський А.Ф. Правові реформи і правовий порядок в Україні: чи буде використаний потенціал синергії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2021. Вип. 49. С. 4–7. https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.49.1.
16. Фальковський А.О. Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Одеса, 2011. 17 с.
17. Гудима Д.А. Антропологічні дослідницькі (методологічні) підходи. *Велика українська юридична енциклопедія:* у 20 т. Т. 2: Філософія права / редкол.: С.І. Максимов (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 55–59.
18. Право і прогрес: запити громадянського суспільства: монографія / Ю.С. Шемшученко та ін. / За заг. ред. Н.М. Оніщенко. Київ: Наукова думка, 2020. 368 с.
19. Гусарєв С. Діяльнісний підхід у структурі методології сучасного правознавства. *Право України.* 2011. № 8. С. 160–166.
20. Циппеліус Р. Юридична методологія / пер., адапт., прикл. з права України і список терм. Р. Корнут. Київ: Реферат, 2004. 176 с
21. Козловський А.А. Право як пізнання: вступ до гносеології права: монографія. Чернівці: Рута, 1999. 295 с.
22. Ющик О.І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні: монографія. Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. 192 с.
23. Агафонова Н.В. Питання методології дослідження феномену конституційної реформи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2016. № 845. С. 320–326. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2016_845_51.
24. Синергетичні засади державного управління в умовах реформ: монографія / С.М. Серьогін та ін. Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2007. 194 с.
25. Малишев Б.В. Правова система (телеологічний вимір): монографія. Київ: Дакор, 2012. 364 с.
26. Кривицький Ю.В. Мовний фактор правової реформи: теоретичний аспект. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2018. № 1 (106). С. 49–60. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknuvs_2018_1_6.
27. Онопчук І.Ю. Статистичний аналіз юридичного наукового потенціалу України та державно-правова реформа. *Державно-правова реформа в Україні:* матер. наук.-практ. конф. (м. Київ, лист. 1997 р.). Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. С. 245–247.
28. Пархоменко НМ. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: Юридична думка, 2008. 336 с.

УДК 340.115:340.142:342.924(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.13

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПЛАНУВАННЯ ПРАВОТВОРЧОСТІ В УКРАЇНІ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ

Кротюк О.В.,
доцент кафедри філософії, права
та соціально-гуманітарних дисциплін,
Національна академія статистики, обліку та аудиту
ORCID: 0009-0008-9439-3218

Кротюк О.В. Правове забезпечення планування правотворчості в Україні: стан та перспективи удосконалення.

Вказується, суспільні відносини за своєю природою здатні підлягати правовому впливу, що означає можливість їх упорядкування та регламентації через правові норми. Однак правове регулювання не повинно здійснюватися безсистемно - його дієвість та успішність передусім залежать від системності і передбачуваності процесів створення правових норм.

У науковій статті досліджується проблематика правового забезпечення планування правотворчої діяльності в Україні. Зосереджена увага на аналізі положень Розділу ІІІ Закону України «Про правотворчу діяльність» (2023 р.) Обґрунтовується необхідність комплексного та системного підходу до планування правотворчої діяльності з урахуванням єдиної правотворчої політики, уніфікації нормативної бази та узгодженості дій усіх суб'єктів правотворчості.

Особливу увагу у статті приділено недолікам розділу ІІІ Закону України «Про правотворчу діяльність» (2023 р.), а також прикінцевим положенням Закону, які відкладають уведення в дію ключових норм щодо планування правотворчості. Такий підхід ми вважаємо недоцільним і таким, що можливо створить правову невизначеність у зв'язку із надмірною загальністю та рамковістю даних положень. Критика зумовлена також рамковим характером положень Розділу ІІІ Закону України «Про правотворчу діяльність», який не містить конкретного механізму взаємодії між суб'єктами правотворчості при формуванні та реалізації окремих документів публічної політики.

На основі проведеного аналізу ми сформулювали пропозиції щодо удосконалення відповідного правового регулювання, зокрема: необхідність закріплення чіткого механізму участі суб'єктів правотворення у розробці документів публічної політики, визначення прав та обов'язків таких суб'єктів; включення прогнозних документів до обов'язкових елементів планування правотворчості тощо. Нами акцентується увага, що без системного та стратегічного підходу до планування правотворчої діяльності втрачається послідовність та комплексність у нормотворчому процесі, що може ускладнити євроінтеграційні процеси в нашій державі та загальмувати розвиток, дійсно, правової держави.

Ключові слова: правотворча діяльність, планування правотворчої діяльності, правова політика, законодавство, документи публічної політики.

Krotyuk O.V. Legal support for the planning of lawmaking in Ukraine: current stance and perspective for improvement.

It is indicated that social relations by their nature are capable of being subject to legal influence, which means the possibility of their ordering and regulation through legal norms. However, legal regulation should not be carried out unsystematically - its effectiveness and success depend primarily on the systematicity and predictability of the processes of creating legal norms.

The scientific article examines the issues of legal regulation of law-making planning in Ukraine, focusing on the analysis of the provisions of Section III of the Law of Ukraine "On Law-Making Activity" of 2023. We justify the need for a comprehensive and systematic approach to law-making planning, taking into account a unified law-making policy, unification of the regulatory framework, and coordination of actions of all law-making entities.

We pay particular attention to the technical and legal shortcomings of the Law of Ukraine "On Law-Making" of 2023, in particular the final provisions that postpone the entry into force of key planning provisions until 2028 at best. We consider this approach to be inappropriate and likely to create legal uncertainty due to the selective nature of these provisions. The criticism is also due to the framework nature of the provisions of Section III of the Law of Ukraine "On Law-Making Activities," which does not contain a specific mechanism for interaction between public authorities in the formation and implementation of individual public policy documents.

Based on the analysis, we have formulated proposals for improving the relevant legal regulation, in particular: the need to establish a clear mechanism for the participation of law-making entities in the development of public policy documents; the definition of the rights and obligations of such entities; and the inclusion of forecast documents as mandatory elements of law-making planning. We emphasize that without a systematic and strategic approach to law-making planning, consistency and comprehensiveness in the rule-making process are lost, which can complicate European integration processes and slow down the development of a truly legal state.

Key words: lawmaking, lawmaking planning, legal policy, legislation, public policy documents.

Постановка проблеми. Будь-які суспільні відносини потенційно можуть становити предмет правового регулювання, а отже їх існування та функціонування можуть регламентуватись нормами права. Проте правове регулювання не може відбуватись хаотично, його ефективність та результативність насамперед визначаються послідовністю і прогнозованістю правотворчої діяльності. Одним з інструментів забезпечення послідовності та прогнозованості правотворчості є інститут планування, який використовується з метою організації процесу правотворення. Незважаючи на важливе значення планування правотворчості, що надає їй організованого характеру, впливає на послідовність розвитку правового регулювання, його правове забезпечення фактично бере свій початок лише з 2023 року, коли було прийнято Закон України «Про правотворчу діяльність» [4]. До прийняття вказаного законодавчого акту планування правотворчості в Україні відбувалось досить нечасто, переважно на рівні окремих регламентних чи локальних актів суб'єктів правотворчості, а реалізація відповідних планових показників не завжди була успішною. Тому правове забезпечення планування правотворчості в Україні, що вперше було закріплено на законодавчому рівні у 2023 році становить науковий інтерес, особливо в частині критичного аналізу стану такого правового забезпечення та шляхів його удосконалення.

Актуальність тематики цієї наукової роботи також зумовлена введенням в Україні воєнного стану, відповідно до положень Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022 [1], затвердженого Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року [2]. Воєнний стан як особливий правовий режим на території України істотно впливає на правотворчу діяльність, в тому числі підвищуючи ризик її ситуативності, непослідовності та хаотичності. Саме плановість правотворчості в умовах воєнного стану має забезпечити послідовний перехід правового регулювання в режим забезпечення пріоритетності відсічі збройної агресії та подальшої повоєнної розбудови більшості сфер суспільного життя.

Важливість тематики цієї наукової праці також зумовлена практикою правотворення в Україні. Правотворчість в Україні переважно заснована на засадах правотворчої ініціативи, як важливого та безальтернативного юридичного факту, що детермінує правотворчу діяльність. Заснованість правотворчості саме на ініціативних засадах, а не на планових, несе в собі ряд ризиків, які зумовлені високим ступенем суб'єктивності в правотворчій діяльності. На прикладі вітчизняного законотворення можна відзначити, що кожний суб'єкт права законодавчої ініціативи має власне розуміння «об'єктивної необхідності» запровадження правового регулювання або його зміни. Тому окрім воєнного стану та євроінтеграції, народні обранці реалізують свої повноваження без попереднього стратегічного планування та узгодження із вектором розвитку держави. Такий високий рівень суб'єктивізму ініціювання законопроєктів досить часто призводить до певного колапсу роботи відповідних комітетів Верховної Ради України, а також підготовку законопроектів до відповідних читань на етапі їх пленарного розгляду. Описаний нами приклад безсистемної правотворчості має своє продовження і на підзаконному рівні правового регулювання, адже чим більше приймається законів, тим більше змін потребують підзаконні нормативно-правові акти. Як зазначає Р. Стефанчук, наслідком безсистемної правотворчості, зокрема, є те, що переважна

більшість законопроєктів, які розглядаються Верховною Радою України, – це зміни та доповнення до чинного законодавства. Голова Верховної Ради України зазначає, що лише 12 % поданих до Верховної Ради законопроєктів стають законами, а 80 % – не можуть бути рекомендовані до взяття навіть за основу. Загалом же кількість чинних нормативно-правових актів в Україні набагато перевищила мільйон [3, с. 13]. Вказаний показник не може не турбувати, оскільки призводить до перевантаженості вітчизняних суб'єктів правотворення, неузгодженості їх роботи. І одним з кроків до посилення організації правотворчої діяльності є висока якість правового забезпечення планування правотворчості, закріплення статусу актів планування, правових наслідків їх невиконання, відповідальності за їх підготовку та подальший контроль за їх реалізацією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема цього дослідження ставала предметом наукового пошуку ряду вітчизняних вчених, зокрема таких як: С. Бобровник, Л. Ваолевська, Т. Дідич, Ж. Дзейко, Б. Малишев, З. Погорєлова, Р. Стефанчук, О. Теплюк, І. Шутак, О. Ющик та ін. Проте більшість їх наукових праць мають дотичний характер до тематики цього наукового дослідження. І в сучасній юридичній науці по суті не було зроблено достатнього акценту саме на наявних недоліках правового регулювання на прикладі Закону України «Про правотворчу діяльність» 2023 р. (далі – Закон) [4]. Незважаючи на те, що вказаний Закон в цілому набув чинності (є підписаним Главою держави, офіційно зареєстрованим та офіційно оприлюднений. – *Прим. авт.*) проте його положення на сьогодні ще не введенні в дію. Дія Закону прив'язана до річного строку, що має сплисти після припинення чи скасування правового режиму воєнного стану. Водночас положення Закону, що стосуються питань планування правотворчості вже стали важливим кроком до впорядкування правотворчої діяльності в нашій державі.

Метою статті є здійснення комплексного юридико-технічного аналізу Закону в частині правового забезпечення планування правотворчої діяльності, виокремлення його недоліків та обґрунтування шляхів удосконалення відповідного правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Насамперед варто відзначити, що правотворчість – це складна та багаторівнева діяльність, що здійснюється уповноваженими суб'єктами. За суб'єктним складом правотворчість охоплює не лише парламент України чи Кабінет Міністрів України, а й усіх суб'єктів правотворення, а саме органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадових осіб та інших суб'єктів, наділених Конституцією України та (або) законом повноваженнями щодо прийняття (видання) нормативно-правових актів [4]. Незважаючи на наявність інших нормативно-правових актів, які регламентують порядок планування правотворчої діяльності (наприклад, Постанови Кабінету Міністрів України № 950 від 2007 р. «Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів» [5] або Постанови Кабінету Міністрів України від 11.12.1999 р. № 2263 «Про затвердження Типового регламенту місцевої державної адміністрації» [6]), у науковому дослідженні акцентую увагу саме на положеннях Закону «Про правотворчу діяльність», оскільки після повного введення його в дію, усі нормативно-правові акти, які регламентують тотожну діяльність мають бути приведені у відповідність до нього.

Почати розгляд поставленої проблематики варто із аналізу доктринального розуміння планування правотворчої діяльності. Враховуючи, що у Законі даний термін був проігнорований законотворцем, необхідно звернутись до правової доктрини. Зокрема, А. Кудря пропонує розглядати під плануванням правотворчої діяльності «систематичний процес визначення цілей, завдань, строків і засобів реалізації правотворчих ініціатив. Його основними завданнями є забезпечення логічної послідовності прийняття нормативно-правових актів, координація між різними суб'єктами нормотворчості та недопущення колізій у правовому полі» [7, с. 121]. Варто погодитись із запропонованим визначенням дослідниці поняття «планування правотворчості» та додатково відзначити, що під час планування правотворчої діяльності превалюючим аспектом має виступати координація правотворчої діяльності між усіма суб'єктами правотворчості. Інакше суттєво підвищується ризик неузгодженості законодавчої бази України, що сьогодні є характерним і для законодавства України, а саме колізійність положень законодавства, наявність прогалин, неузгодженість законодавчого та підзаконного рівнів правового регулювання, юридико-технічні недоліки (мовні, логічні, структурні тощо). Зважаючи на наявність таких недоліків в законодавстві України, важливо впровадити і забезпечити єдиний стратегічний вектор розвитку суспільних відносин за допомогою довгострокового плану правотворчої діяльності, заснованого на відповідних концептуальних засадах розвитку вітчизняного законодавства. Тому варто позитивно відзначити загальну ідею, яка закладена у зміст Закону «Про правотворчу діяльність», яка передбачає

підготовку та затвердження відповідних концептуальних документів розвитку законодавства, на основі яких мають бути сформовані і затверджені плани здійснення правотворчої діяльності.

Зазначаємо ще одну позицію у науковій доктрині, яка ґрунтується на тому, що процес правотворчості має починатися з чіткої, цілісної, послідовної правотворчої політики, яка формується в залежності від суб'єктів, які її продукують та рівня об'єкта регулювання і поділяється на законодавчу чи підзаконну. Однією із характеристик правотворчої політики є публічність та реалізація політичних рішень через визначені цілі, завдання, стратегію, прийняту концепцію [9, с. 19]. Це твердження органічно доповнює вищевказане визначення правотворчої діяльності, проте варто зазначити, що планування правотворчості має бути здійснено не окремо кожного суб'єкта правотворчості, а єдино, пов'язавши їх правотворчості, забезпечивши гармонійність правотворчості як законодавчого, так і підзаконного рівнів.

Одним із перших не зовсім помітних недоліків правового забезпечення планування правотворчості є пункт 1 «Прикінцевих положень» Закону [4], відповідно до якого Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування, та вводиться в дію через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні, крім: статей 20-22, пункту 2 частини другої статті 24 та ін., які набирають чинності і вводяться в дію з урахуванням порядку, але не раніше ніж через п'ять років з дня набрання чинності цим Законом. Важливо, що дані статті є структурними одиницями Розділу ІІІ «Планування правотворчої діяльності», а отже, у найкращому випадку досить важливі статті для стратегічного розвитку нормотворення в Україні введуться в дію ще пізніше, ніж будуть введені в дію інші положення Закону. Звісно, ці прикінцеві положення дають підстави ставити логічне запитання: чому законотворець вирішив саме ці статті вводити в дію не раніше, ніж через 5 років? Відповідь на це питання поки відсутня як від представників юридичної науки, так і від самих парламентарів, які голосували за прийняття вказаного закону [8].

Окрім цього, зауважимо, що сам статус Закону як чинного на сьогодні, проте такого, що не введений в дію викликає низку питань в частині співвідношення чинності та дієвості законодавчого акту. Таке відмежування не є виправданим, відсутньою є подібна практика в демократичних країнах Європи. Чинність і дія законодавчого акту мають збігатись в часі, і лише в окремих випадках, окремі положення можуть мати уточнення їх дії за темпоральним критерієм.

Законом України «Про правотворчу діяльність» вводиться такий новий правовий інститут як документи публічної політики. Відповідно до Закону документами публічної політики є [4]:

аналітичні документи публічної політики;

прогнозні документи публічної політики;

програмні документи публічної політики.

Положення Розділу ІІІ Закону «Планування правотворчої діяльності» безпосередньо стосуються питання планування правотворчості, яке формалізується саме у цих документах публічної політики. Сам Розділ ІІІ Закону невеликий за обсягом і крім документів публічної політики містить досить абстрактні положення, які стосуються:

засад планування правотворчої діяльності, яке здійснюється з метою забезпечення прогнозованого розвитку публічної політики, єдності, безперервності процесу підготовки та прийняття (видання) нормативно-правових актів, узгодженої правотворчої діяльності суб'єкти правотворчої діяльності;

поділу планування правотворчої діяльності на а) поточне планування (строком до одного року); б) перспективне планування (строком понад один рік);

особливостей планування правотворчої діяльності з розроблення проектів законів, що здійснюється: а) самою Верховною Радою України щороку в січні, наприкінці чергової сесії, шляхом затвердження плану законопроектної роботи Верховної Ради України на поточний рік, що включає період двох наступних чергових сесій. План законопроектної роботи Верховної Ради України формується у порядку, визначеному Регламентом Верховної Ради України; б) Кабінетом Міністрів України в частині розробки проектів законів шляхом схвалення відповідної Програми діяльності Уряду, розроблення та затвердження інших планів та програм перспективного розвитку законодавства України;

особливостей планування правотворчої діяльності з розроблення проектів підзаконних нормативно-правових актів, яке має забезпечити одночасність набрання чинності законами та необхідними для їх реалізації підзаконними нормативно-правовими актами. Таке планування здійснюється з урахуванням плану законопроектної роботи Верховної Ради України на відповідний

рік. Особливості планування правотворчої діяльності з розроблення проектів підзаконних нормативно-правових актів мають бути визначені у відповідних Регламентах суб'єктів правотворчості.

Варто відзначити, що законодавець у змісті Закону не зміг закріпити чіткий механізм планування правотворчої діяльності. Статті 20, 21, 23 Закону [4] не передбачають жодної взаємодії органів державної влади в контексті планування, підготовки аналітичних матеріалів. Положення Розділу ІІІ переважно мають рамковий характер. Рамковість цього Закону спостерігається у формалізації визначень білої, зеленої книг, оцінки впливу, можливих варіаціях програмних документів та у відсутності чітко закріплених прав і обов'язків тих чи інших суб'єктів правотворення. Таким чином, більшість статей Розділу ІІІ Закону переважно нагадують фрагменти навчального посібника із нормотворення, ніж розділ нормативно-правового акта, який має забезпечити участь, зокрема і державних, і громадських суб'єктів при здійсненні планування правотворчої діяльності.

Критичне зауваження викликає також іще одне положення Закону, яким передбачено поділ планування правотворчої діяльності на: 1) поточне планування (строком до одного року); 2) перспективне планування (строком понад один рік) [4]. Законодавець обрав не зовсім правильний шлях формалізації строковості документів публічної політики, оскільки поточне планування здійснюється в контексті, умовно, наступного календарного року, то перспективне правове регулювання за своєю суттю має бути розраховане на стратегічне вирішення проблем. Таким чином перспективне планування має бути розраховане мінімум на 5 років і включати в себе відповідні документи поточного однорічного планування. Таким чином, пропонована нами позиція допоможе зберегти раціональний підхід нормотворців та зобов'яже слідувати завчасно розробленому та затвердженому плану. Гарантія передбачуваності законодавства України, як один із елементів верховенства права, має бути продемонстрована зокрема у цій нормі шляхом внесення відповідних змін до Закону.

Також викликає критичну оцінку і положення п. 2 ч. 2 ст. 24 Закону, де зазначено, що планування правотворчої діяльності здійснюється з урахуванням документів публічної політики, передбачених статтями 23, 27 цього Закону. Водночас документи публічної політики, про які йдеться у ст. 23 Закону – це документи програмно-цільового характеру, в яких відображаються пріоритетні напрями розвитку публічної політики, визначаються та обґрунтовуються стратегічні цілі публічної політики [4]. Таким чином під час планування правотворчої діяльності фактично ігноруються прогнозні документи публічної політики, які якраз таки розробляються з метою визначення перспективного правового регулювання суспільних відносин, підвищення ефективності планування правотворчої діяльності, уніфікації та систематизації законодавства України. Відповідь на питання, чому законотворець вирішив закріпити відсильну норму саме на ці статті, а особливо конкретно на програмні документи, на сьогодні відсутня в правовій доктрині. Звісно, така норма до масштабних проблем під час планування правотворчості не призведе, але все ж може призвести до непорозумінь та своєрідної невизначеності правового поля у цій сфері.

Окремо варто відзначити і те, що відсутнє в положеннях Закону, що зумовлює високий ступінь пробільності правового забезпечення планування правотворчої діяльності. Насамперед, варто зазначити на тому, що планування – це процес професійної діяльності, який має бути реалізований в межах повноважень відповідних суб'єктів. Нажаль у змісті Закону відсутні положення, які б визначали коло суб'єктів, відповідальних за підготовку планової документації, їх права і обов'язки, суб'єктів, які б мали можливість контролювати додержання планових документів тощо. Залишилось неврахованим питання надання доручень іншим владним суб'єктам в сфері правотворчості, що на сьогодні не регламентовано законодавчо, водночас досить поширено на практиці (особливо на рівні законотворчості, коли Верховна Рада України законодавчо покладає обов'язок на інших владних суб'єктів підготувати відповідні законопроекти, провести моніторинг законодавства, привести у відповідність підзаконні акти тощо). Чи можуть такі доручення мати місце взагалі? Чи є вони складовими планових документів правотворчості? Якими мають бути правові наслідки за невиконання чи неналежне виконання таких доручень?

Значним недоліком сучасної практики планування правотворчої діяльності в Україні є відсутність єдиної сталої концепції правотворчої політики. Тому навіть ті планові акти, які приймаються на локальному рівні суб'єктами правотворчості переважно є ситуативними, готуються і приймаються під впливом політичних обставин, без стратегічного бачення правової системи. Нажаль сьогодні немає і довгострокового бачення розвитку законодавства, особливо в контексті адаптації законодавства України до права ЄС.

Варто було б в положеннях Закону закріпити ряд правових запобіжників, у зв'язку з ризиками частих змін правових пріоритетів і політичної нестабільності. Зміна влади в державі переважно призводить до перегляду вже ухвалених планів правотворчої діяльності. І по суті правотворчий процес сьогодні переважно залежить від волі окремих політичних гравців, а не від послідовної державної політики.

Невизначеність правового статусу самих планових документів (обов'язковий, рекомендаційний, координаційний) переважно буде призводити до формальності планових документів. Як доводить практика правотворчості плани законопроєктних робіт (наприклад, щорічні плани Верховної Ради або Кабміну) часто виконуються частково або взагалі ігноруються. Відсутні в Законі і дієві механізми контролю за їх реалізацією та відповідальності за невиконання.

Важливо в Законі імперативно закріпити обов'язкове залучення фахівців і громадськості до підготовки планів та подальшого моніторингу їх виконання. Формальні або поверхові консультації з громадськістю, без реального врахування зауважень, суттєво підриватимуть організаційну складову правотворчої діяльності.

Окремо варто відзначити і недоліки ініціативного правотворення, що поширене в нашій країні. Наявність широкого кола суб'єктів, які володіють правом правотворчої ініціативи, як на законодавчому, так і на підзаконному рівнях не лише призводить до надмірної кількості таких ініціатив, але і може йти врозріз з плановими документами проведення правотворчої діяльності.

Висновки. Воєнний стан, євроінтеграція, карантинні обмеження та інші виклики вимагають від вітчизняних нормотворців чіткої, послідовної та ефективної роботи, що має стати основою ефективності правового регулювання. Розділ ІІІ Закону, який якраз покликаний урегулювати планування правотворчості в Україні, не набув характеру структурної одиниці, що місять норми чи механізм, оскільки переважно в ньому зафіксовані загальні визначення та принципи. На сьогодні стан правового забезпечення планування правотворчості в Україні не можна охарактеризувати як позитивний. Норми Закону, зважаючи на його прикінцеві положення, увійдуть в дію через рік з моменту припинення чи скасування воєнного стану, а отже цим часом можна скористатися, щоб виправити охарактеризовані нами недоліки та закріпити єдиний узгоджений механізм планування правотворчої діяльності та ефективної реалізації закріплених положень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text.
2. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24.02.2022 р. № 2102-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text.
3. Стефанчук Р.О. Про засади правового регулювання правотворчої діяльності в Україні. *Право України*. 2021. № 12. С. 11–22.
4. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023р. № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text.
5. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 р. № 950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-п#Text.
6. Про затвердження Типового регламенту місцевої державної адміністрації: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.12.1999 р. № 2263. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2263-99-%D0%BF#Text.
7. Кудря А.Р. Планування правотворчої діяльності. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів* : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 16 трав. 2025 р. Вінниця, 2025. С. 121–123.
8. Науково-практичний *коментар Закону України «Про правотворчу діяльність» / За заг. ред. Стефанчука Р.О. Київ: Видавництво Ліра-К, 2024. 576 с.*
9. Гусар О.А. Особливості планування правотворчої діяльності в повоєнний період. *New ukrainian law*. 2024. № 3. С. 17–23. URL: https://doi.org/10.51989/nul.2024.3.2.

УДК 340
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.14

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЮРИДИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Лисенко І.В.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри права
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»
ORCID: 0000-0003-3392-6056

Кузьменко О.В.,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри права
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»
ORCID: 0000-0001-8870-3285

Гаряєва Г.М.,
доцентка кафедри права
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»
ORCID: 0000-0002-4061-1987

Лисенко І.В., Кузьменко О.В., Гаряєва Г.М. Актуальні питання використання технології штучного інтелекту в юридичній діяльності.

У статті з'ясовано теоретичні і практичні аспекти використання штучного інтелекту у правотворчій і правозастосовній юридичній діяльності, встановлено стан правового регулювання застосування штучного інтелекту, проаналізовано використання штучного інтелекту в сфері правотворчості і ухвалення нормативно-правових актів, з'ясовано проблеми використання штучного інтелекту в сфері правозастосування і здійснення правосуддя. Питання застосування штучного інтелекту є досить контраверсійним, оскільки існують як ряд аргументів «за», так і «проти». Причому практика демонструє нам теж своєрідний дуалізм, ми маємо як цілком успішні кейси, так й випадки, коли застосування штучного інтелекту заперечується. Щодо правового регулювання штучного інтелекту, то в Україні воно носить дуже обмежений характер. З 1 січня 2023 року діє Закон України "Про авторське право і суміжні права" від 1 грудня 2022 року № 2811-I (режим sui generis для захисту неоригінальних творів). Натомість в ЄС 13 березня 2024 року був прийнятий Регламент Європейського Союзу про штучний інтелект (EU AIA). Такого роду єдиний документ, вважаємо, має з'явитися і в Україні (адже поки що вона, на жаль, не є членом ЄС і згаданий Регламент на неї не розповсюджується). Поки що ж важливим видається врегулювання використання штучного інтелекту в академічній сфері, для чого може бути використаний, як варіант, законопроєкт «Про академічну доброчесність» № 10392 від 08.01.2024. Щодо застосування штучного інтелекту в сфері правотворчості, то слід зауважити, що він швидше за все може бути використаний для аналітичної діяльності у сфері правотворчого процесу, тобто для аналізу прогалин у праві, встановлення перспектив правового регулювання, оптимізації певних технічних процесів, уніфікації термінології і підходів, уникнення колізій і прогалин. З одного боку, це насправді буде значним поштовхом, який не буде або майже не буде викликати сумнівів щодо легітимності. З іншого ж боку, питання якості і можливості проведення такої роботи із мінімальним залученням людини ми би поки що залишили відкритим, оскільки довіра до результату поки що не є беззаперечною

і потребує професійної оцінки і контролю з боку людини. Написання ж усього закону чи якогось іншого нормативно-правового акта повністю із застосуванням штучного інтелекту ставить питання якості такого тексту, а також демократичної легітимності. Щодо використання штучного інтелекту у правозастосуванні, то його використання більше має стосуватися пошуку інформації, формування алгоритмів оцінки ефективності правосуддя тощо. Як для самих суддів, так і для сторін у судовому процесі, передусім адвокатів, на перший план мають виходити етичні питання і їх професіоналізм, які штучний інтелект може лише доповнити, а не замінити.

Ключові слова: штучний інтелект; правотворчість; правозастосування; правосуддя; юридична діяльність; академічна доброчесність; авторські і суміжні права; інтелектуальна власність; демократія; конституція; неповага до суду; Європейський Союз.

Lysenko I.V., Kuzmenko O.V., Gariaieva G.M. Current issues of using artificial intelligence technology in legal activities.

The article clarifies the theoretical and practical aspects of the use of artificial intelligence in law-making and law-enforcement legal activities, establishes the state of legal regulation of the use of artificial intelligence, analyzes the use of artificial intelligence in the field of law-making and adoption of regulatory legal acts, and identifies the problems of using artificial intelligence in the field of law-enforcement and administration of justice. The issue of the use of artificial intelligence is quite controversial, since there are a number of arguments for and against. Moreover, practice also demonstrates to us a kind of dualism, we have both quite successful cases and cases when the use of artificial intelligence is denied. As for the legal regulation of artificial intelligence, in Ukraine it is very limited. Since January 1, 2023, the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" dated December 1, 2022 No. 2811-I (sui generis regime for the protection of non-original works) has been in force. Instead, the EU adopted the European Union Regulation on Artificial Intelligence (EU AIA) on March 13, 2024. In our opinion, such a single document should also appear in Ukraine (since, unfortunately, Ukraine is not yet a member of the EU and the aforementioned Regulation does not apply to it). For now, it seems important to regulate the use of artificial intelligence in the academic sphere, for which the draft law "On Academic Integrity" No. 10392 of 08.01.2024 can be used as an option. As for the use of artificial intelligence in the field of lawmaking, artificial intelligence can most likely be used for analytical activities in the field of the lawmaking process, that is, for analyzing gaps, establishing prospects for legal regulation, optimizing certain technical processes, unifying terminology and approaches, and avoiding conflicts and gaps. On the one hand, this will actually be a significant boost that will not raise doubts (or will raise minimal ones) about legitimacy. On the other hand, we would leave the issue of quality and the possibility of conducting such work with minimal human involvement open for now, since trust in the result is not yet unquestionable and requires professional human assessment and control. Writing an entire law or some other regulatory act entirely with the use of artificial intelligence raises questions about the quality of such a text, as well as democratic legitimacy. As for the use of artificial intelligence in law enforcement, its use should be more related to information search, the formation of algorithms for assessing the effectiveness of justice, etc. Both for the judges themselves, and for the parties and, above all, lawyers, ethical issues and their professionalism should come to the fore, which artificial intelligence can only supplement, not replace.

Key words: artificial intelligence; lawmaking; law enforcement; justice; legal activity; academic integrity; copyright and related rights; intellectual property; democracy; constitution; contempt of court; European Union.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційних технологій і штучного інтелекту є водночас чинником прогресу, який може суттєво допомогти в юридичній діяльності. З іншого боку, саме правове регулювання його застосування вимагає створення і застосування науково обґрунтованих підходів. В якійсь мірі його поява є викликом, бо питання застосування штучного інтелекту є доволі контраверсійним, оскільки існують як ряд аргументів «за», так і «проти». Причому практика демонструє нам теж своєрідний дуалізм, ми маємо як цілком успішні кейси, так і випадки, коли застосування штучного інтелекту заперечується. У цій статті ми зробимо спробу продемонструвати цю конраверсійність на конкретних прикладах в зарубіжній і вітчизняній практиці. Ці приклади охоплюють весь спектр професійної діяльності: від правотворчості (прийняття нормативно-правових актів) до правозастосування (головним чином нам цікава сфера здійснення

правосуддя). Також важливою є характеристика існуючих закономірностей і вироблення рекомендацій.

Стан опрацювання проблематики. До наукових досліджень, присвячених дослідженню штучного інтелекту в правотворчій і правозастосовній юридичній діяльності, можна віднести праці таких вчених, як Балацька О.Р. і Ткачук Ю.С. [1], Берназюк Я. [2], Берназюк І.М. [3], Бессонов О.В. [4], Бєлов Д.М., Бєлова М.В. [5; 6], Бисага Ю.М. [7; 8], Заборовський В.В. [7] Вакарєва К.О. [9], Волік В.В., Рєзнік О.М. [10], Гафич О.І. [11], Гачкевич А. [12; 13], Кобко-Одарій В.С. [14], Кожевнікова А.В. [15], Косілова О.І., Солодовнікова Х.К. [16] Кривицький Ю.В. [17], Ніколаєва О.В. [18], Ніколенко Л.М. [19], Олашин В.В. [20], Рибікова Г.В. [21], Шишка Н.В. [22] та багатьох інших. Варто також відзначити проведення на базі Львівського державного університету внутрішніх справ 15 березня 2024 року Всеукраїнського круглого столу «Штучний інтелект у правовій практиці: межі та можливості» [23].

Метою статті є: з'ясування теоретичних і практичних аспектів використання штучного інтелекту у правотворчій і правозастосовній юридичній діяльності. **Завданнями** статті: встановлення стану правового регулювання застосування штучного інтелекту; аналіз використання штучного інтелекту в сфері правотворчості і ухвалення нормативно-правових актів; з'ясування проблем використання штучного інтелекту в сфері правозастосування і здійснення правосуддя.

Методологія статті ґрунтується на використанні загальних філософських методів (аналіз, синтез) із використанням порівняльно-правового підходу в сфері досвіду різних країн щодо застосування штучного інтелекту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Отже, дослідження побудовано за наступною логікою. Спочатку ми вкажемо, чи є предметом правового регулювання використання штучного інтелекту, результатів його роботи, а також чи врегульовані власне механізми його юридично значущого використання. Далі проаналізуємо фактичне використання штучного інтелекту в правотворчій діяльності при прийнятті нормативно-правових актів, а також в правозастосовній діяльності, головним чином, при здійсненні правосуддя.

Правове регулювання штучного інтелекту. Отже, чим регулюється на сьогоднішній день використання штучного інтелекту? Можливо існують якісь спеціалізовані акти? Зазначимо, що з 1 січня 2023 року діє Закон України "Про авторське право і суміжні права" від 1 грудня 2022 року № 2811-IX [24]. Він запроваджує режим sui generis для захисту неоригінальних творів, створених комп'ютерними програмами [25]. (Щодо аналізу режиму Sui Generis для штучного інтелекту в аспекті Закону України «Про авторське право та суміжні права» – див. [7; 18; 26]).

Досить важливою є також сфера академічної доброчесності. Ми вже зверталися до питань академічної доброчесності в попередніх дослідженнях [27]. Цілком згодні із тим, що за даними практики рівень креативності, який демонструють ці програми, все ще недостатній для створення змістовних статей. Саме тому сьогодні можна використовувати програми ШІ для вирішення стандартних завдань з підготовки, редагування, рецензування, обробки та публікації наукових текстів [28, p. 527].

Та й навряд чи стаття, написана штучним інтелектом, відповідатиме засадам академічної доброчесності. Проте поки що прямі правові норми, що визначають використання штучного інтелекту в сфері наукової діяльності для написання досліджень і опублікування праць з позицій академічної доброчесності не встановлені і це питання вирішується за рахунок тлумачення вже існуючих понять і апелювання до публікаційної етики. Крім того, досить серйозною проблемою є так звані «галюцинації» штучного інтелекту, тобто коли той формує вигадані факти, джерела, авторів тощо [29]. Із приводу використання штучного інтелекту в аспекті питання академічної доброчесності сьогодні продовжують висловлюватися пропозиції щодо внесення змін до законодавства про авторське право, суміжні права та про освіту [1].

Отже, вище ми частково показали досвід і перспективи правового регулювання штучного інтелекту в Україні. Щодо інших сфер, то законодавство майже не регулює його використання. Натомість досить показовим є той факт, що 13 березня 2024 року, Європейський парламент ухвалив Регламент Європейського Союзу про штучний інтелект (EU AIA) [30, p. 120]. (Див. також Регламент Європейського Парламенту та Ради ЄС № 2024/1689 від 13 березня 2024 року [31]). Такого роду єдиний документ, на нашу думку, має з'явитися і в Україні (адже поки що наша держава не є членом ЄС і згаданий Регламент на неї не поширюється).

Використання штучного інтелекту в сфері правотворчості. Постає закономірне питання: чи можна написати закон чи якийсь інший нормативно-правовий акт повністю із застосуванням

штучного інтелекту? Адже виникає питання якості такого тексту, а також демократичної легітимності. Тож обидва аспекти будуть так чи інакше порушені. Як стверджує І.М. Берназюк, «стрімкий розвиток ШІ ставить під сумнів ефективність існуючих конституційно-правових механізмів захисту прав людини та основоположних принципів демократії» [3, с. 76].

Натомість Р. Альберт і Ф. Кевін навіть аналізують питання про написання штучним інтелектом конституції держави, стверджуючи про це в цілому позитивно, але з деякими застереженнями [32].

Також не виключені випадки, коли написання закону штучним інтелектом просто не буде в достатній мірі артикулюватися. Так, у 2023 році місті Порту-Алегрі (Бразилія), ухвалили законопроєкт, який повністю написаний штучним інтелектом. Його автор приховав цей факт перед членами міської ради [33]. Це, звичайно, виняток, але досить показовий.

Сьогодні вчені також акцентують на здатність ШІ працювати із великими обсягами Big Data, а також алгоритмами, що допомагає відстежувати системні зв'язки, а також вирішувати вузькоспеціалізовані завдання у галузі правотворчості [19, с. 176-177]. На думку Ю.В. Кривицького, одним з напрямів використання штучного інтелекту в процесі проведення правової реформи є цифровізація, або діджиталізація [17, с. 96].

Отже, штучний інтелект швидше за все може бути використаний для аналітичної діяльності у сфері правотворчого процесу, тобто для аналізу прогалин, встановлення перспектив правового регулювання, оптимізації певних технічних процесів, уніфікації термінології і підходів, уникнення колізій і прогалин. З одного боку, це насправді буде значним поштовхом, який не викликатиме сумнівів (або буле викликати мінімальні сумніви) щодо легітимності. З іншого ж боку, питання якості і можливості проведення такої роботи із мінімальним залученням людини ми би поки що залишили відкритим, оскільки довіра до результату поки що не є беззаперечною і потребує професійної оцінки і контролю з боку людини.

Використання штучного інтелекту у правозастосуванні. Правозастосування, насправді, це дуже широка сфера юридичної діяльності. Це й діяльність виконавчих органів влади, і правозастосовна робота органів місцевого самоврядування, не менш важливою є діяльність органів досудового розслідування (див. [6]). Через обмеженість обсягу цього дослідження звернемо увагу на сферу правосуддя. Перш за все виникає питання щодо застосування ШІ безпосередньо судом. Із цього приводу вже починають з'являтися дослідження і рекомендації [3; 4; 5; 9; 10; 11; 12; 13; 15; 20; 22]

Висловлюється думка про те, що «електронний алгоритм може позитивно застосовуватись у судовому процесі, але не може виключити тлумачення норм права саме суддею-людиною» [14, с. 7].

Насправді штучний інтелект може цілком зіграти позитивну роль для оцінки ефективності функціонування системи правосуддя, і на його основі можливо розробляти інструменти, що аналізують великі масиви даних Єдиного державного реєстру судових рішень для виявлення стабільних закономірностей у функціонуванні судової системи, тим самим можна буде забезпечити ефективне використання державних коштів на утримання судової влади [34, p. 232].

Важливу роль в рамках реалізації правосуддя також відіграють сторони і їх представники. Маємо також згадати про професійних юристів і адвокатів, адже саме на них покладається професійне представництво і надання професійної правничої допомоги, у зв'язку із цим використання ШІ в цьому контексті є доволі неоднозначним інструментом. Про це свідчить судова практика. Так, досить скандальним став випадок у США у 2023 році, коли адвокати використали в суді вигадані ШІ прецеденти [35].

Достатньо цікавою є позиція судової гілки влади в Україні про те, що використання ШІ є неповагою до суду. Наприклад, з ухвали судді Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 28 травня 2025 року, справа № 991/4110/25, провадження № 11-сс/991/368/25 [36]: «Відповідно до Ухвали Верховного Суду від 08 лютого 2024 року у справі № 925/200/22 навмисне чи недбале зловживання ресурсами суду, в тому числі, використання штучного інтелекту без належного розуміння його можливостей як підстави для протиставлення висновкам суду, можуть підірвати довіру до судової системи. Така поведінка суперечить меті права на звернення до суду. … Апелювання до позиції, згенерованої ChatGPT є зловживанням процесуальними правами, проявом неповаги до суду, а також до судової системи загалом».

А ось що стверджує Верховний Суд у складі суддів судової палати для розгляду справ щодо корпоративних спорів, корпоративних прав та цінних паперів Касаційного господарського суду

(ухвала від 08 лютого 2024 року, справа № 925/200/22) [37]: «Верховний Суд вважає, що дії заявника у сукупності (подання завідомо безпідставної заяви на роз`яснення постанови касаційної інстанції, право на роз`яснення якої не передбачено статтею 245 ГПК України, апелювання до «позиції» штучного інтелекту «ChatGPT», згенерованого ним у відповідях з окремого питання, що вже розглянув суд) є виявом неповаги до суддів Верховного Суду, не спрямовані на ефективний захист прав, свобод та інтересів позивача від імовірних порушень з боку відповідача». У схожому ключі висловлюється і Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду в постанові від 08 липня 2025 року, справа № 925/496/24 [38]. Його позиція зводиться до того, що відповіді двох штучних інтелектів (GROK (розроблений компанією xAI) та ChatGPT (розроблений компанією OpenAI) як електронні докази не можуть бути досліджені, оскільки «оскільки штучний інтелект може бути корисним та допоміжним інформативним інструментом у сфері правосуддя, але не може замінити ні роль суддів, ні принципів належності, допустимості та достовірності доказів».

З одного боку, тут дійсно, можна побачити зловживання (поки що, на жаль, аргументація, вироблена штучним інтелектом, дійсно, може мати помилки або бути некоректною і протиставлятися фаховій діяльності дипломованих юристів). Але в перспективі навряд чи ця позиція буде залишатися незмінною, оскільки одним лише формальним протиставленням професійної діяльності і цифрових технологій некоректне використання штучного інтелекту буде дуже важко зупинити. Виявлення його використання буде складнішим, оскільки штучний інтелект буде робити набагато менше помилок і окрім власного зізнання певної особи, довести використання ШІ буде майже неможливо. Крім того, не є виключеним і комбінований підхід: тобто коли процесуальні документи виготовляються людиною, а коригуються штучним інтелектом або навпаки. Проте вважаємо, що використання відповідей штучного інтелекту саме як електронного доказу, дійсно, навряд чи є обґрунтованим і така позиція не повинна переглядатися і в майбутньому.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Наостанок зазначимо, що запропонована методологія не охоплює увесь спектр проблем, пов’язаних зі штучним інтелектом і варті уваги й інші підходи. Так, зокрема, О.І. Косілова і Х.К. Солодовнікова аналізують проблеми забезпечення та порушень основоположних прав і свобод людини і громадянина у зв’язку з застосуванням технологій штучного інтелекту [16]. Ю.М. Бисага, М.В. Бєлова і Д.М. Бєлов звертають увагу на виклики для прав дитини у зв’язку з розвитком штучного інтелекту [8]. Вважаємо, що питання прав людини в аспекті використання штучного інтелекту є найбільш перспективними і, вочевидь, мають бути на першому місці при подальших дослідженнях. Тож напрямки майбутніх досліджень можуть бути різними, цьому сприяють багатоманітність практики і плюралізм наукових проблем, що виникають, а також подальший розвиток технологій штучного інтелекту.

Серед висновків, яких ми дійшли, є такі. Питання застосування штучного інтелекту є доволі контраверсійним, оскільки існують як ряд аргументів «за», так і «проти». Причому практика демонструє нам теж своєрідний дуалізм, ми маємо як цілком успішні кейси, так й випадки, коли застосування штучного інтелекту заперечується. Щодо правового регулювання штучного інтелекту, то в Україні воно носить дуже обмежений характер. З 1 січня 2023 року діє Закон України “Про авторське право і суміжні права” від 1 грудня 2022 року № 2811-I (режим sui generis для захисту неоригінальних творів). Натомість в ЄС 13 березня 2024 року був прийнятий Регламент Європейського Союзу про штучний інтелект (EU AIA). Такого роду єдиний документ, як на нас, має з’явитися і в Україні (адже поки що Україна, на жаль, не є членом ЄС і згаданий Регламент на неї не поширюється). Поки що ж важливим видається врегулювання використання штучного інтелекту в академічній сфері, для чого може бути використаний, як варіант, законопроєкт «Про академічну доброчесність» № 10392 від 08.01.2024 [39]. Щодо використання штучного інтелекту в сфері правотворчості, то штучний інтелект скоріше за все може бути використаний для аналітичної діяльності у сфері правотворчого процесу, тобто для аналізу прогалин, встановлення перспектив правового регулювання, оптимізації певних технічних процесів, уніфікації термінології і підходів, уникнення колізій і прогалин у праві. З одного боку, це насправді буде значним поштовхом, який не буде викликати сумнівів (або буле викликати мінімальні сумніви) щодо легітимності. З іншого ж боку, питання якості і можливості проведення такої роботи із мінімальним залученням людини ми би поки що залишили відкритим, оскільки довіра до результату поки що не є беззаперечною і потребує професійної оцінки і контролю з боку людини. Написання ж закону у цілому чи якогось іншого нормативно-правового акта повністю із застосуванням штучного інтелекту ставить пи-

тання якості такого тексту, а також його демократичної легітимності. Щодо використання штучного інтелекту у правозастосуванні, то знову ж таки, його використання більше має стосуватися пошуку інформації, формування алгоритмів оцінки ефективності правосуддя тощо. Як для самих суддів, так і для сторін судового процесу і, передусім, адвокатів, на перший план мають виходити етичні питання і їх професіоналізм, які штучний інтелект може лише доповнити, а не замінити.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Балацька О.Р., Ткачук Ю.С. Деякі принципи використання результатів «навчання» штучного інтелекту. *Соціологія права*. 2024. Випуск 3–4 (48–49). С. 14–19.
2. Берназюк Я. Штучний інтелект і його використання для забезпечення єдності судової практики як складової довіри до суду. *Слово національної школи суддів України.* 2024. № 4 (49). С. 16–35.
3. Берназюк І.М. Штучний інтелект як нова реальність та його потенційний вплив на конституційно-правове регулювання в Україні. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2025. Випуск № 01. С. 77–82.
4. Бессонов О.В. Зарубіжний досвід використання штучного інтелекту в правосудді. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2025. Випуск 88: частина 3. С. 375–380.
5. Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Штучний інтелект в судочинстві та судових рішеннях, потенціал та ризики. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія Право*. 2023. Випуск 78: частина 2. С. 415–320.
6. Бєлова М.В., Бєлов Д.М. Імплементація штучного інтелекту в досудове розслідування кримінальних справ: міжнародний досвід. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 448–454.
7. Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Заборовський В.В. Штучний інтелект та авторські і суміжні права. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* 2023. Випуск 76 (2). Ч. 2. С. 299–304.
8. Бисага Ю.М., Бєлова М.В., Бєлов Д.М. Виклики для прав дитини у зв'язку з розвитком штучного інтелекту. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* 2023. Випуск 77 (3). Ч. 1. С. 88–91.
9. Вакарєва К.О. Перспективи та правові передумови запровадження штучного інтелекту при здійсненні правосуддя. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 129–131.
10. Волік В.В., Рєзнік О.М. Щодо визначення правових засад застосування штучного інтелекту при здійсненні адміністративного судочинства в Україні. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 26. С. 5–16.
11. Гафич О.І. До питання усунення ризиків, пов'язаних із використанням штучного інтелекту в судочинстві. Науково-практична конференція 25–26 жовтня 2024 р. Київ, 2024. С. 88–91.
12. Гачкевич А. Вплив штучного інтелекту на сферу судочинства та перспективи подальших досліджень. *Слово національної школи суддів України*. 2024. № 1 (46). С. 27–37.
13. Гачкевич А. Передумови безпечного використання інструментів штучного інтелекту суддями. *Слово національної школи суддів України*. 2024. № 2 (47). С. 29–41.
14. Кобко-Одарій В.С. Роль штучного інтелекту в судовій інтерпретації права. *Київський часопис права*. 2023. № 3. С. 7–13.
15. Кожевнікова А.В. Застосування штучного інтелекту у цивілістичному процесі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2022. № 55. С. 40–43.
16. Косілова О.І., Солодовнікова Х.К. Права і свободи людини і громадянина v.s. штучний інтелект: проблемні аспекти. *Інформація і право*. 2020. № 4(35). С. 56–66.
17. Кривицький Ю.В. Штучний інтелект як інструмент правової реформи: потенціал, тенденції та перспективи. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 2 (119). С. 90–101.
18. Ніколаєва О.В. Підстави надання правової охорони творам архітектури, створеним з використанням штучного інтелекту. *Правова позиція*. 2023. № 4 (41). С. 26–30.
19. Ніколенко Л.М. Децентралізація нормопроєктування: імплементація принципу субсидіарності в правотворчості. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія Право*. 2025. Випуск 88: частина 1. С. 173–178.

20. Olashyn V.V. Future of administrative justice in ukraine: strategy for integrating artificial intelligence. *Право та державне управління*. 2025. № 1. С. 68–74.
21. Рибікова Г.В. Використання штучного інтелекту в правосудді: зарубіжний досвід. *Матеріали III Міжнародного молодіжного наукового юридичного форуму, м. Київ, Національний авіаційний університет, 14-15 травня 2020 р.* Тернопіль: Вектор, 2020. С. 281–283.
22. Шишка Н.В. Штучний інтелект в українському правосудді: правові передумови запровадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 143–145.
23. Штучний інтелект у правовій практиці: межі та можливості: збірник тез Всеукраїнського круглого столу (15 березня 2024 року) / упор. О.О. Барабаш. Львів: ЛьвДУВС, 2024. 214 с.
24. Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 1 грудня 2022 року № 2811-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text.
25. Використовуйте штучний інтелект без порушення права інтелектуальної власності: рекомендації для розробників, користувачів і правовласників контенту URL: https://www.kmu.gov.ua/news/vykorystovuite-shtuchnyi-intelekt-bez-porushennia-prava-intelektualnoi-vlasnosti-rekomendatsii-dlia-rozrobnykiv-korystuvachiv-i-pravovlasnykiv-kontentu.
26. Maidanyk L. Artificial Intelligence and Sui Generis Right: A Perspective for Copyright of Ukraine? *Access to Justice in Eastern Europe.* 2021. 3(11). Pp. 144–154. DOI: 10.33327/AJEE-18-4.3-n000076 114-154.
27. Лисенко І.В., Кузьменко О.В., Гаряєва Г.М. Юридичне регулювання академічної доброчесності в Україні: еволюція і перспективи. *Аналітично-порівняльне правознавство: електронне наукове фахове видання*. 2025. № 1. С. 108–112
28. Kharlamova G., Stavytskyy A. The Use of Artificial Intelligence in Academic Publishing: Preliminary Remarks and Perspectives. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2023. 4 (21). Pp. 527–540. https://doi.org/10.33327/AJEE-18-6.3-n000319
29. Махно Є., Руденко Є., Судніков, Є. Тищенко, М. Галюцинації штучного інтелекту у сфері освіти та науки: причини, наслідки та методи мінімізації. *Повітряна міць України*, 2025. 1(8). С. 111–126. https://doi.org/10.33099/2786-7714-2025-1-8-111-126.
30. Olimid A.P, Georgescu C.M. and Olimid D.A. Legal Analysis of EU Artificial Intelligence Act (2024): Insights from Personal Data Governance and Health Policy. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2024. 7(4). Pp. 120-142 https://doi.org/10.33327/AJEE-18-7.4-a000103.
31. Парламентське дослідження щодо законодавчих тенденцій впровадження інструментів штучного інтелекту у сфері правосуддя в Європейському Союзі: Дослідницька служба Верховної Ради України. URL: https://research.rada.gov.ua/documents/ analyticRSmaterialsDocs/industry_policy/parliam_rs_indst/75868.html.
32. Albert R., Frazier K. Should AI Write Your Constitution? (July 14, 2025). U of Texas Law, Legal Studies Research Paper URL: https://ssrn.com/abstract=5351275.
33. У Бразилії ухвалили законопроєкт, який повністю написаний штучним інтелектом URL: https://www.village.com.ua/village/life/edu-news/345669-u-braziliyi-uhvalili-zakonoproekt-yakiy-povnistyu-napisaniy-shtuchnim-intelektom.
34. Turkanova V. Prospects for the use of artificial intelligence and machine learning algorithms for effective resolution of civil disputes. *Access to Justice in Eastern Europe* . 2023. 2(19). Pp. 232-241. https://doi.org/10.33327/AJEE-18-6.2-n000224 232-241.
35. Використання штучного інтелекту адвокатами врегулюють у США – готуються Правила URL: https://unba.org.ua/news/8456-vikoristannya-shtuchnogo-intelektu-advokatami-vregulyuyut-u-ssha-gotuyut-sya-pravila.html.
36. Ухвала судді Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 28 травня 2025 року, справа № 991/4110/25, провадження № 11-cc/991/368/25 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127690240.
37. Ухвала Верховного Суду у складі суддів судової палати для розгляду справ щодо корпоративних спорів, корпоративних прав та цінних паперів Касаційного господарського суду від 08 лютого 2024 року, справа № 925/200/22 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116984639.
38. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 08 липня 2025 року, справа № 925/496/24 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128775966.
39. Проєкт Закону про академічну доброчесність № 10392 від 08.01.2024 URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43481.

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.15

ПРАВО НА ЗАМІНУ ВИКОНАННЯ ОКРЕМИХ ЮРИДИЧНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ, НЕСУМІСНИХ ІЗ РЕЛІГІЙНИМИ ЧИ ІНШИМИ ПЕРЕКОНАННЯМИ ЛЮДИНИ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Марич Н.І.,
старша викладачка кафедри права
Міжрегіональної Академії управління персоналом

Марич Н.І. Право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини: загальнотеоретичний аспект.

У статті досліджено загальнотеоретичні аспекти права на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини. Наголошено, що ця можливість людини є складовою свободи віросповідання, тісно пов'язаною з юридичними обов'язками.

Констатовано, що юридичний обов'язок людини – це необхідність певної її поведінки, зумовлена потребами інших суб'єктів суспільства та суспільства загалом, яка закріплена в юридичних нормах і забезпечувана державою. На реалізацію юридичних обов'язків значною мірою впливають переконання людини, зокрема релігійні.

Визначено поняття права на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини як суб'єктивного юридичного права так: це можливість заміни виконання одного юридичного обов'язку іншим з мотивів релігійних чи інших переконань людини, закріплена в законодавстві України та забезпечувана державою.

Наголошено, що юридичними обов'язками, виконання яких в Україні (та й в інших державах) може суперечити релігійним чи іншим переконанням людини, є наступні: проходження військової, а інколи й альтернативної служби; складання релігійної чи іншої присяги у визначених законодавством випадках; обов'язкове медичне лікування, профілактика хвороб (вакцинування тощо); прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків; участь у державних чи релігійних обрядах (церемоніях) та ін.; заборона носіння певного одягу, релігійних символів.

У статті сформульовано пропозиції щодо удосконалення законодавства України з питань реалізації права на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини. Запропоновано в Конституції України від 28.06.1996 р. (ст. 35) проголосити право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини та конкретизувати це право в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 р. та в інших нормативно-правових актах України. Наголошено на потребі удосконалення нормативних положень про проходження альтернативної служби в період дії воєнного стану в Україні.

Ключові слова: право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини, свобода віросповідання, юридичний обов'язок, права людини, держава, воєнний стан в Україні, альтернативна (невійськова) служба.

Marych N.I. The right to substitute the fulfillment of certain legal obligations that are incompatible with a person's religious or other beliefs: a general theoretical aspect.

The article examines the general theoretical aspects of the right to substitute the fulfillment of certain legal obligations that are incompatible with a person's religious or other beliefs. It is emphasized that this possibility is part of the freedom of religion and is closely connected to legal obligations.

It is stated that a person's legal obligation is the necessity of certain behaviour determined by the needs of other members of society and society as a whole, enshrined in legal norms and ensured by the state. The fulfillment of legal obligations is significantly influenced by a person's beliefs, particularly religious ones.

The concept of the right to substitute the fulfillment of certain legal obligations incompatible with a person's religious or other beliefs is defined as a subjective legal right as follows: it is the possibility of replacing the performance of one legal obligation with another, motivated by a person's religious or other beliefs, enshrined in the legislation of Ukraine and ensured by the state.

It is noted that the legal obligations whose performance in Ukraine (and in other states) may conflict with a person's religious or other beliefs include the following: military service, and in some cases, alternative service; taking a religious or other oath in cases prescribed by law; mandatory medical treatment and disease prevention (such as vaccination); obtaining a taxpayer identification number; participation in state or religious rites (ceremonies), and others; prohibition of wearing certain clothing or religious symbols.

The article formulates proposals for improving Ukrainian legislation regarding the exercise of the right to substitute the fulfillment of certain legal obligations incompatible with a person's religious or other beliefs. It is proposed to proclaim in Article 35 of the Constitution of Ukraine of June 28, 1996, the right to substitute the fulfillment of certain legal obligations incompatible with a person's religious or other beliefs, and to specify this right in the Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Organizations" of April 23, 1991, as well as in other normative legal acts of Ukraine. The need to improve the regulatory provisions on the performance of alternative service during the period of martial law in Ukraine is emphasized.

Key words: right to substitute the fulfillment of certain legal obligations incompatible with a person's religious or other beliefs, freedom of religion, legal obligation, human rights, state, martial law in Ukraine, alternative (non-military) service.

Постановка проблеми. У системі прав людини виокремлюється її право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями. Ця можливість людини є складовою свободи віросповідання, тісно пов'язаною з юридичними обов'язками. Особливої актуальності в умовах воєнного стану в Україні набула реалізація права на заміну проходження військової служби альтернативною. Хоча на практиці, на жаль трапляються випадки притягнення до кримінальної відповідальності за відмову громадян від військової служби з релігійних мотивів.

Мета дослідження – дати загальнотеоретичну характеристику права на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини, та сформулювати пропозиції щодо удосконалення законодавства України з питань реалізації цієї можливості.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика юридичних обов'язків людини привертала увагу багатьох видатних філософів, зокрема Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля, Ганса Кельзена, Джона Стюарта Мілля, Джона Остіна, Джона Ролза та ін. Вітчизняні дослідники С. Греца, Ю. Кириченко, Т. Попович, П. Рабінович, І. Юрчак та інші науковці розкривали загальнотеоретичні, галузеві аспекти реалізації юридичних обов'язків та їх ваємозв'язок з правами людини.

Питання про правові можливості заміни окремих юридичних обов'язків альтернативними, якщо їх виконання суперечить релігійним чи іншим переконанням людини, досліджували В. Голуб, Є. Григоренко, І. Пирога, М. Бєлова, Ф. Фрідманська, Л. Фоміна, Л. Ярмол та ін.

Варто наголосити, що у вітчизняній науці недостатньо уваги приділено саме праву на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини, яке становить складову свободи віросповідання як суб'єктивного юридичного права.

Виклад основного матеріалу. У всіх державах поряд із правами людини існують обов'язки. Фактично прав без обов'язків не буває. Громадянин має право на певні блага, інші ж суб'єкти не повинні перешкоджати йому в реалізації цього права.

У філософському енциклопедичному словнику подано таке визначення обов'язку: «Це одна з основних категорій етики і моральної свідомості; моральне зобов'язання окремого індивіда, групи осіб, класу, народу та ін., що постає для них як конкретне практичне завдання. Обов'язок – це внутрішня настанова людини чинити у відповідності до певних моральних норм і цінностей, що існують у суспільстві; така позитивна ціннісна орієнтація, котра не може здійснюватися без елементу самопримусу, вольового зусилля. Тому виконання обов'язку передбачає наявність свободи волі. Дія, здійснювана під зовнішнім примусом або в результаті насильства, не має етичного значення» [26, с. 442].

Один із різновидів обов'язків – юридичні обов'язки, котрі є складовою правового статусу громадянина, реалізація яких відіграє важливу роль у суспільстві та в державі. Юридичні обов'язки спрямовані на задоволення потреб громадян, держави, суспільства загалом.

Г. Кельзен наголошував, що у «царині права говорять про право та обов'язок, а не про обов'язок і право, як у сфері моралі, де дужче наголошується саме обов'язок» [6, с. 147]. На нашу думку, таке твердження не применшує значення обов'язків щодо прав людини.

Т. Попович, яка вивчає уявлення філософів про обов'язок, стверджує, що у вченні Г.В.Ф. Гегеля обов'язок тісно переплітається з низкою етичних категорій – добром, совістю, доброчесністю тощо і що той, хто не має жодних прав, не має й жодних обов'язків [18, с. 39]. Оскільки ж кожна людина наділена правами, то неминуче має й обов'язки.

Висвітлюючи погляди Дж. Остіна на обов'язки, Т. Попович констатує, що філософ трактує обов'язок як феномен, що втілюється у наказі, реалізується через закон, що забезпечується санкцією; санкція – необхідний елемент закону, за її відсутності втрачає силу зобов'язуюча дія правових норм; існування прав можливе тільки завдяки існуванню обов'язків [20, с. 35]. Отже, Дж. Остін розглядав обов'язки як явище юридичне.

Як справедливо наголошував Дж. С. Мілль, що «кожен, хто отримує захист суспільства, повинен відплатити йому за це благо, і той факт, що людина живе в суспільстві, обумовлює необхідність, щоб кожен обмежував себе в стосунках з іншими людьми дотриманням певної лінії поведінки. Ця поведінка полягає, *по-перше,* в тому, щоб особа не завдавала шкоди інтересам інших або, скоріше, певним інтересам, що визначені в чітких юридичних постановах або випливають із мовчазної угоди, і їх слід вважати правами; і, *по-друге,* у виконанні кожною особою її частки (визначеної за якимось справедливим принципом) робіт та пожертвувань, призначених для захисту суспільства або його членів від шкоди та зовнішніх зазіхань» [11, с. 87]. Отже, дослідник наголошує на пасивних і активних обов'язках кожної людини в суспільстві.

Вітчизняна юридична наука містить визначення понять юридичних обов'язків, їх видів, значень, взаємозв'язку з правам людини.

П. Рабінович поняття юридичного обов'язку окреслив як закріплену в юридичних нормах і забезпечувану державою необхідність певної поведінки суб'єкта, спрямованої на здійснення його відповідного буттєвого обов'язку [24, с. 47].

Н. Петрецька, В. Фрідманська, І. Фаловська – співавтори підручника «Конституційне право України» – поняття юридичного обов'язку сформулювали так: «Це гарантована законом міра суспільно необхідної (корисної) поведінки особи, яка об'єктивно зумовлена потребами існування і розвитку інших осіб, соціальних груп, націй, людства. Юридичний обов'язок – це перешкода на шляху свавілля, хаосу, всього того, що заважає нормальному розвитку людства» [9, с. 91].

Т. Попович, трактуючи юридичний обов'язок як правову цінність, сформулювала його поняття так: «Це правовий припис, що формулюється державою як необхідна для забезпечення правопорядку модель поведінки особи, встановлюється з метою підтримання належного функціонування суспільства як колективного цілого й забезпечення інтересів усіх його членів і виконується на основі сприйняття відповідної поведінки як справедливої та соціально доцільної» [19, с. 46]. На її думку, права і обов'язки особи є взаємозалежними та взаємодоповнювальними.

Отже, ***юридичний обов'язок людини*** – це необхідність певної її поведінки, зумовлена потребами інших суб'єктів суспільства та суспільства загалом, яка закріплена в юридичних нормах і забезпечувана державою.

У юридичній науці за характером потреб юридичні обов'язки класифікують на фізичні, особистісні, економічні, політичні, культурні [24, с. 47].

Особливо велика увага приділяється реалізації юридичних обов'язків. На нашу думку, слушно наголошує Ю. Кириченко, що «належне виконання кожною людиною своїх обов'язків є необхідною умовою та гарантією здійснення прав і свобод інших людей, оскільки забезпечує інтереси держави і суспільства. Разом з тим, саме держава є одним із важливих факторів, які визначають наявність і реалізацію прав і свобод людини» [7, с. 34]. Окрім того, сама держава, державні органи наділені не лише правами, а й юридичними обов'язками теж. Наприклад, обов'язки державних органів щодо виконання судових рішень є однією з ознак соціальної та правової держави, що керується верховенством права [30, с. 82].

С. Греца акцентує, що «правове забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина – це система організаційно-правових (інституційних) та нормативно-правових за-

собів впливу, за допомогою яких створюються можливості для виконання людиною та громадянином конституційного обов'язку, а в разі порушення або загрози порушення його виконання застосовується примус компетентним органом в процесі юрисдикційної діяльності або в процесі позаюрисдикційної діяльності» [4, с. 381–382].

В умовах воєнного стану в Україні реалізація юридичних обов'язків громадянами набуває особливої актуальності, оскільки в них виникає особлива потреба. Йдеться насамперед про сумлінне виконання військового обов'язку як запоруку перемоги над ворогом.

На реалізацію юридичних обов'язків значною мірою впливають переконання людини, зокрема релігійні. Переконання посідають центральне місце серед складових світогляду, є його ядром. Недарма переконання тлумачиться також як «тверда впевненість, певність у чому-небудь; віра у щось» [13, с. 267]. Отже, віра – вагомий компонент переконань людини.

Дотримання і сповідування людиною релігійних чи інших переконань може мотивувати її відмову вчиняти певні діяння. Такі відмови можуть бути об'єднані у дві групи:

- відмови від здійснення юридично необов'язкових дій (наприклад, від споживання певної їжі, від участі у громадських заходах). Відмови цієї групи повинні розглядатись як правомірна поведінка;
- відмови від реалізації юридичних обов'язків. Вони вважаються протиправною поведінкою і передбачають юридичну відповідальність.

Джон Ролз стверджував, що «відмова за велінням совісті є непослухом більш чи менш безпосередньому законному наказові чи адміністративному розпорядженню Типові приклади – відмова ранніх християн здійснювати певні акти благочестя, до чого змушувала їх язичницька держава, а також відмова «свідків Єгови» віддавати честь державному прапору; неготовність пацифіста служити у збройних силах чи солдата виконати наказ, який, на його думку, суперечить моральному законові в застосуванні його в умовах війни [25, с. 504].

Дж. Ролз наголошував, що «у вільному суспільстві нікого не можна примушувати, як ото ранніх християн, виконувати релігійні акти на порушення рівної свободи, та й солдат не повинен коритися безумовно лихим наказам, поки апелює до вищого командування» [25, с. 508].

У міжнародних документах з прав людини проголошені право людини відмовлятися від військової служби з заміною її альтернативною та право утримуватися від певних дій щодо одягу, їжі, релігійних свят (з можливістю відповідного звільнення з роботи). Так, у ч. 2 ст. 10 Хартії основних прав Європейського Союзу (2000) закріплене право на відмову від військової служби за переконаннями совісті відповідно до національного законодавства. У Рекомендації № 1202 «Щодо релігійної терпимості в демократичному суспільстві» (Рада Європи, 1993) закріплене положення про те, що європейська спільнота повинна бути гнучкою при узгодженні різноманітної релігійної практики (наприклад, одягу, їжі та релігійних свят) (п. «і» ст. 16).

У законодавстві України відображене право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини, а не можливість людини утримуватися від здійснення таких обов'язків. Адже юридичне право не може регламентувати відмову від реалізації юридичних обов'язків.

У Конституції України від 28.06.1996 р. закріплено, що «ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою» (ч. 4 ст. 35).

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 р. передбачає, що «заміна виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань допускається лише у випадках, передбачених законодавством» (ч. 3 ст. 4). Тобто, зазначений Закон України не конкретизує цих випадків, на відміну від Конституції, котра передбачає лише один випадок такої заміни.

Л. Ярмол, розкриваючи структуру суб'єктивного юридичного права на свободу віросповідання людини згідно з законодавством України, наголосила, що право на заміну виконання одного юридичного обов'язку іншим з мотивів релігійних чи інших переконань входить у структуру свободи віросповідання [29, с. 57].

На нашу думку, ***право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини як суб'єктивне юридичне право*** – це можливість заміни виконання одного юридичного обов'язку іншим з мотивів релігійних чи інших переконань людини, закріплена в законодавстві України та забезпечувана державою.

В Україні (та й в інших державах) окреслений перелік юридичних обов'язків, виконання яких може суперечити релігійним чи іншим переконанням людини, а саме:

- проходження військової, а інколи й альтернативної служби;
- складання релігійної чи іншої присяги у визначених законодавством випадках;
- обов'язкове медичне лікування, профілактика хвороб (вакцинування тощо);
- прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків;
- участь у державних чи релігійних обрядах (церемоніях) тощо;
- заборона носіння певного одягу, релігійних символів.

В Україні та в інших державах створені правові можливості заміни юридичних обов'язків альтернативними, якщо їх виконання суперечить релігійним чи іншим переконанням людини.

Складання присяги. У деяких країнах (США, Велика Британія, Ірландія) громадяни зобов'язані складати релігійну присягу перед тим, як обійняти певну посаду або скористатися певними правами. Зазвичай зміст такої присяги визначений законодавством. При цьому певна категорія людей через свої релігійні чи інші переконання може відмовитися від складання присяги. У такому випадку законодавство різних держав дозволяє змінити певні слова у присязі на інші. Наприклад, згідно з Розділом 1 ст. 11 Конституції США, «перед заступанням на посаду Президент складає таку присягу або дає урочисту обіцянку: «Я урочисто клянусь (або обіцяю), що чесно виконуватиму обов'язки» [10, с. 14]. У законодавстві держави може бути передбачене складання присяги відповідно до своєї релігії чи віровчення. Так, у Конституції України визначено зміст присяги Президента України (ст. 104), але не закріплено звичаєвої норми, що фактично діє: присягу народові України президенти України складали на Пересопницькому Євангелії. Таке нормативне положення доцільно було б закріпити у Конституції України.

У Великій Британії та Ірландії свідки суду повинні заявити, що вони даватимуть правдиві свідчення, але ті, хто не вважає можливим для себе складати релігійну присягу, можуть натомість, вибрати «світську присягу» (афірмацію), в якій відсутня згадка про Бога. Дослідники виявили, що обвинувачені, які не «клянуться Всемогутнім Богом», під час судового засідання більше ризикують бути визнаними винними присяжними [1].

На нашу думку, у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» доцільно закріпити нормативне положення про те, що у випадках, передбачених законодавством, громадяни мають право заміни складання присяги на релігійну чи світську.

Проходження військової, а інколи й альтернативної служби

В умовах російсько-української війни питання реалізації альтернативної (невійськової) служби привернуло увагу вітчизняних дослідників. Так, В. Голуб розкрив міжнародні та конституційні засади права людини на альтернативну (невійськову) службу [3, с. 188], розглянув її як одну з форм виконання конституційного обов'язку щодо захисту вітчизни [2, с. 165].

Проблеми реалізації альтернативної (невійськової) служби в умовах воєнного стану в Україні розглядають І. Пирога, М. Бєлова, Ф. Фрідманська [14, с. 173].

Є. Григоренко приділив увагу юридичній відповідальності громадян, що проходять альтернативну (невійськову) службу в Україні [5, с. 47].

Л. Ярмол, С. Вандьо окреслили стан і проблеми юридичного забезпечення в Україні права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою та шляхи його удосконалення [28, с. 40].

У Законі України «Про військовий обов'язок та військову службу» від 25.03.1992 р. (у редакції Закону України від 04.04.2006 р.) [22] проголошено, що «громадяни України мають право на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою згідно з Конституцією України та Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12.12.1991 р. (у редакції Закону від 18.02.1999 р.) (ч. 4 ст. 1) [21].

Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу» передбачено, що альтернативна служба запроваджується замість строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством (ч. 1 ст. 1). Згідно зі ст. 2 цього Закону, право на альтернативну службу мають громадяни України, для яких виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і які, згідно з законодавством України належать до релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю.

І все ж у сучасних умовах в Україні – в період дії воєнного стану – виникає чимало питань до порядку проходження альтернативної служби. У Законі України «Про мобілізаційну підготов-

ку та мобілізацію» від 21.10.1993 р. (у редакції Закону України від 02.03.2005 р.) [23] питання проходження альтернативної служби не регламентовані, що спричиняє неоднозначну юридичну практику у вирішенні питання про проходження такої служби. Так, у Львівському обласному Територіальному центрі комплектації та соціальної підтримки повідомили, що на час воєнного стану альтернативна служба не передбачається, відтак, громадяни, віросповідання яких не допускає користування зброєю, підлягають призову на загальних підставах [12]. Така ситуація свідчить про необхідність чітко конкретизувати нормативні положення, що стосуються проходження альтернативної служби в період воєнного стану в Україні: її умови, особливості тощо. Адже Конституція України (ст. 35) дає право громадянам на заміну військової служби альтернативною (невійськовою), якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням.

На нашу думку, у контексті виконання військового обов'язку виникає не право на альтернативну службу, а право на заміну військової служби альтернативною. Альтернативна служба є виконанням юридичного обов'язку, проте уже в іншій, відмінній від військової служби формі.

Пропонуємо: у Конституції України, Законі України «Про альтернативну (невійськову) службу», у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» закріпити право громадян на заміну військової служби альтернативною не лише з релігійних переконань, а й з інших – філософських, етичних тощо, як це передбачено в законодавстві багатьох демократичних держав світу.

Облік фізичних осіб, які через свої релігійні переконання відмовляються від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків

Згідно ч. 5 ст. 70 Податкового кодексу України від 02.12.2010 р., «фізична особа – платник податків, яка через свої релігійні переконання відмовляється від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків, зобов'язана особисто подати відповідному контролюючому органу повідомлення та документи для забезпечення її обліку за прізвищем, ім'ям, по батькові і серією та номером паспорта, а також пред'явити паспорт» [15]. Більш детально це питання регламентовано в Положенні про реєстрацію фізичних осіб у Державному реєстрі фізичних осіб–платників податків, затвердженого наказом Міністерства фінансів України від 29.09.2017 р. № 822 (розділ VIII Порядок обліку фізичних осіб в окремому реєстрі Державного реєстру) [17]. У вказаному Положенні зазначено, що «після отримання підтвердження щодо можливості внесення відмітки за зверненням фізичної особи особисто, відповідний контролюючий орган вносить до паспорта у формі книжечки відмітку про право здійснювати будь-які платежі за серією та номером паспорта» (п. 7 розділу VIII).

Позитивно, що законодавство України дозволяє заміну обліку фізичних осіб, які через свої релігійні переконання відмовляються від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків, зважаючи на побажання громадян з питань сповідування їх віри.

Заборона щодо носіння предмета одягу або релігійного символу

Носіння релігійного символу або предмета одягу в громадських місцях є дією, що охороняється ч. 1 ст. 9 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Євроконвенція) (Рада Європи, 1950). Особа, для якої релігія є основним принципом життя, повинна мати змогу сповідувати свою віру й сповіщати про неї інших, зокрема через носіння релігійних символів і предметів одягу, оскільки демократичне суспільство повинно толерантно ставитися до плюралізму і підтримувати різноманітність в релігійній сфері (рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) «Евейда та інші проти Сполученого Королівства» (Eweida and Others v. the United Kingdom), 2013 р.). Однак це право не є абсолютним, а отже, повинно бути збалансоване з законними інтересами інших фізичних та юридичних осіб. Широта свободи розсуду, залишена державі-відповідачу, залежить від обставин, в яких носиться релігійний символ або предмет одягу [8].

На думку Л. Фоміної, для багатьох культур і релігій одяг має глибоке символічне значення та є невід'ємною частиною культурної ідентичності і традицій. У зв'язку з цим, обмеження або заборона носіння певного одягу або його елементів може бути порушенням прав і свобод людини [27, с. 247].

Першою країною Євросоюзу, яка заборонила носіння в громадських місцях мусульманського одягу, що повністю приховує обличчя, стала Франція. Відповідний закон був ухвалений Національною асамблеєю країни 13 липня 2010 р. (набув чинності 11 квітня 2011 р.) [16].

У 2014 р. ЄСПЛ ухвалив рішення, що ухвалений Францією закон грунтується на ідеї «мирного співіснування» і не порушує Євроконвенції. Рішення ЄСПЛ відкрило шлях для ухвалення подібних законів і в інших європейських країнах, на які поширюється юридикція ЄСПЛ. Законо-

проекти про носіння релігійного одягу обговорюються або вже ухвалені у 22 з 27 країн ЄС. За даними дослідження, яке проводилося групою фондів Джорджа Сороса «Відкрите суспільство», до квітня 2018 р. у восьми країнах ЄС (Австрія, Бельгія, Болгарія, Данія, Франція, Німеччина, Італія та Іспанія) були ухвалені закони, які забороняють у певних місцях носити головні убори та елементи одягу, що закривають обличчя. Насамперед, ідеться про традиційний мусульманський жіночий одяг. Крім того, в 13 країнах ЄС релігійний одяг заборонений в окремих приватних або державних установах і компаніях [16]..

З поточної судової практики ЄСПЛ вивели наступні принципи [8]:

Носіння релігійних символів і предметів одягу приватними особами:

- лише виняткові обставини можуть (теоретично) виправдати втручання у носіння релігійного одягу в громадських місцях – на вулицях, площах, у парках тощо (рішення ЄСПЛ «Ахмет Арслан та інші проти Туреччини» (Ahmet Arslan and Others v. Turkey), 2010 р.);
- держава може заборонити носіння предмета одягу, який приховує обличчя (рішення ЄСПЛ: «С.А.С. проти Франції» (S.A.S. v. France) [ВП], 2014 р.; «Белькачемі та Уссар проти Бельгії» (Belcacemi and Oussar v. Belgium), 2017 р.; «Дакір проти Бельгії» (Dakir v. Belgium), 2017 р.);
- заборона носіння релігійного одягу приватними особами в залі судового засідання не є обґрунтованою за умови, що цей одяг не заважає нормальному проведенню судового розгляду й не має на меті проявити неповагу до суду (рішення ЄСПЛ «Гамідович проти Боснії і Герцеговини» (Hamidović v. Bosnia and Herzegovina), 2017 р.; «Лачірі проти Бельгії» (Lachiri v. Belgium), 2018 р.);
- органи державної влади можуть законно вимагати зняти предмет релігійного одягу за особливих обставин з міркувань безпеки (перевірка безпеки в аеропорту, фотографії, що посвідчують особу тощо) (рішення ЄСПЛ «Фулл проти Франції» (Phull v. France) (ухв.), 2005 р.; «Ель-Морслі проти Франції» (El-Morsli v. France) (ухв.), 2008 р.; «Манн Сінгх проти Франції» (Mann Singh v. France) (ухв.), 2008 р.).

Носіння релігійних символів і предметів одягу державними службовцями на робочому місці або за місцем служби, а також учнями та студентами державних навчальних закладів:

- держава може вимагати від державних службовців і працівників органів державної влади, що працюють за договором, утримуватися від носіння помітних релігійних символів та одягу, щоб гарантувати нейтральність державних послуг й однакове ставлення до всіх клієнтів (рішення ЄСПЛ «Ебрагімян проти Франції» (Ebrahimian v. France), 2015 р.,); це стосується, зокрема, вчителів у державних школах усіх рівнів (рішення ЄСПЛ «Даглаб проти Швейцарії» (Dahlab v. Switzerland) (ухв.), 2001 р.; «Куртулмуш проти Туреччини» (Kurtulmuş v. Turkey) (ухв.), 2006 р.);
- держава має широку свободу розсуду щодо того, чи дозволяти учням і студентам державних шкіл та університетів носити помітні предмети релігійного одягу в навчальних закладах (рішення ЄСПЛ «Догру проти Франції» (Dogru v France) 2008 р.; «Лейла Шахін проти Туреччини» (Leyla Şahin v. Turkey) [ВП], 2005 р.).

Носіння релігійних символів і предметів одягу працівниками приватного сектору:

- компанія має право законно вимагати від своїх працівників дотримуватися дрескоду з метою захисту певного комерційного іміджу, навіть якщо впровадження цього кодексу іноді може призводити до обмежень на носіння релігійних символів (рішення ЄСПЛ «Евейда та інші проти Сполученого Королівства» (Eweida and Others v. the United Kingdom), 2013 р., порушення ст. 9 Євроконвенції щодо працівниці авіакомпанії, якій роботодавець заборонив носити видимий християнський хрест на роботі);
- лікарня (приватна чи державна) також може обмежити носіння релігійних символів або одягу, якщо це виправдано міркуваннями здоров'я та гігієни) [8].

Отже, у певних випадках законодавство багатьох європейських держав обмежує свободу віросповідання людини в частині носіння певного предмету одягу чи релігійного символу. На нашу думку, така заборона виправдана лише, якщо це стосується безпеки держави, людини, в інших же випадках громадяни можуть виражати свої релігійні погляди через носіння певного одягу, використання релігійних символів. У певних ситуаціях держава може запропонувати громадянам альтернативні форми носіння релігійного одягу тощо.

Висновки. У законодавстві України зафіксоване право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини. Таке право є складовою свободи віросповідання як суб'єктивного юридичного права.

Визначено поняття права на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини як суб'єктивного юридичного права так: це можливість заміни виконання одного юридичного обов'язку іншим з мотивів релігійних чи інших переконань людини, закріплена в законодавстві України та забезпечувана державою.

Юридичними обов'язками, виконання яких в Україні (та й в інших державах) може суперечити релігійним чи іншим переконанням людини, є наступні: проходження військової, а інколи й альтернативної служби; складання релігійної чи іншої присяги у визначених законодавством випадках; обов'язкове медичне лікування, профілактика хвороб (вакцинування тощо); прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків; участь у державних чи релігійних обрядах (церемоніях) та ін.; заборона носіння певного одягу, релігійних символів.

У статті сформульовано наступні пропозиції щодо удосконалення законодавства України з питань реалізації права на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини:

Право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини, потребує проголошення в Конституції України (ст. 35), а також конкретизації в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» та в інших нормативно-правових актах України.

У Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» доцільно закріпити нормативне положення про те, що у випадках, передбачених законодавством, громадяни мають право заміни складання присяги на релігійну чи світську.

Усі президенти України складали присягу народові України на Пересопницькому Євангелії. Таку звичаєву норму доцільно закріпити у Конституції України.

У Конституції України, Законі України «Про альтернативну (невійськову) службу», у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» закріпити право громадян на заміну військової служби альтернативною не лише з релігійних переконань, а й з інших – філософських, етичних тощо, як це передбачено в законодавствах багатьох демократичних держав світу.

Конкретизувати нормативні положення про проходження альтернативної служби в період воєнного стану в Україні: умови, її особливості тощо. Дозволити громадянам України проходити альтернативну службу на час дії воєнного стану, оскільки Конституція України (ст. 35) дає право громадянам на заміну військової служби альтернативною (невійськовою), якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. «Богом клянусь»: як присяга впливає на вердикт присяжних? URL: https://yaizakon.com.ua/bogom-klyanus-yak-prisyaga-vplivaye-na-verdikt-prisyazhnih (дата звернення: 18.07.2025).
2. Голуб В.К. Реалізація права на альтернативну (невійськову) службу як одна з форм виконання конституційного обов'язку щодо захисту вітчизни. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право.* 2024. Випуск 86: частина 1. С.165–174.
3. Голуб В.К. Міжнародні та конституційні засади права людини на альтернативну (невійськову) службу. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право.* 2024. Випуск 85: частина 1. С. 188–195.
4. Греца С.М. Правове забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах ЄС: монографія. Ужгород: РІК-У, 2021. 428 с.
5. Григоренко Є.І. Проблеми юридичної відповідальності громадян, що проходять альтернативну (невійськову) службу та їхній вплив на юридичну відповідальність військовослужбовців в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Сер. «Право»*. 2016. Вип. 22. С. 47–49.
6. Кельзен Г. Чисте правознавство: з додатком: проблеми справедливості / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.
7. Кириченко Ю.В. Конституційні обов'язки української держави: загальна характеристика. *Право і суспільство.* 2024. № 5. С. 31–37.
8. Ключова тема 1. Стаття 9 Носіння релігійних символів у громадських місцях. (Останнє оновлення: 29.02.2024). Підготовлено Секретаріатом Європейськиого суду з прав люди-

ни. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/wearing-of-religious-symbols-in-public-areas-ukr (дата звернення: 19.07.2025).
9. Конституційне право України: підручник. 11-е видання / колектив авторів: Берназюк І.М., Берназюк Я.О., Бисага Ю.М. та ін. Ужгород: РІК-У, 2023. 536 с.
10. Конституція Сполучених Штатів Америки: посібник для всіх /Д.П. Каррі, переклад з англ.О.М. Мокровольського. К.: Веселка, 1993. 192 с.
11. Мілл Джон Стюарт. Про свободу: есе / пер. з англ. К: Основи, 2001. С. 86–105. URL: http://litopys.org.ua/mill/mill04.htm (дата звернення: 20.07.2025).
12. Начальник Львівського обласного ТЦК повідомив, як відбувається призов громадян, віросповідання яких не допускає користування зброєю. URL: https://varta1.com.ua/news/nachalnik-lvivskogo-oblasnogo-tck-povidomiv-yak-vidbuvaietsya-prizov (дата звернення: 22.07.2025).
13. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Аконіт, 1998. Т. 3: Обе–Роб. 927 с.
14. Пирога І.С., Бєлова М.В., Фрідманська Ф.І. Альтернативна (невійськова) служба в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія Право. Випуск 87: частина 1. 2025. С. 173–178.
15. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text (дата звернення: 23.07.2025).
16. Позднякова Н., Мюллер М. Де в Європі заборонено носити паранджу URL: https://www.dw.com/uk/ (дата звернення: 26.07.2025).
17. Положення про реєстрацію фізичних осіб у Державному реєстрі фізичних осіб–платників податків, затверджене наказом Міністерства фінансів України від 29.09.2017 р. № 822. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1306-17#Texthttps://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1306-17#Text (дата звернення: 20.07.2025).
18. Попович Т. П. Обов'язок згідно вчення Г.В.Ф. Гегеля. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право.* 2022. Випуск 74: частина 1. С. 35–40.
19. Попович Т. П. Юридичний обов'язок як правова цінність. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 2. С. 43–47.
20. Попович Т.П. Природа обов'язку у поглядах Дж. Ст. Мілля та Дж. Остіна. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право.* 2022. Випуск 73: частина 1. С. 31–36.
21. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12.12.1991 № 1975-XII (у редакції Закону від 18.02.1999). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12 (дата звернення: 26.07.2025).
22. Про військовий обов'язок та військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII (у редакції Закону України від 04.04.2006 року № 38). *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text (дата звернення: 19.06.2025).
23. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 № 3543-XII (у редакції Закону України від 02.03.2005)**.** *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-1 (дата звернення: 19.06.2025).
24. Рабінович П.М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право». 2021. 256 с.
25. Ролз Джон. Теорія справедливості / пер. з англ. О. Мокровольський. К: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 822 с.
26. Філософський енциклопедичний словник /ред. Колегія: В.І. Шинкарук (голова редколегії), Є.К. Бистрицький, М.О. Булатов, А.Т. Ішмуратов, П.Ф. Йолон та ін. Київ: Абрис 2002. 744 с.
27. Фоміна Л.О. Право на одяг у практиці Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. *Серія Право.* 2025. Випуск 89: частина 4. С. 246–250.
28. Ярмол Л., Вандьо С. Право громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою: юридичне забезпечення в Україні *Юридичний науковий електронний журнал.* № 7. 2020. С. 40–44.

29. Ярмол Л.В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження): монографія. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П.М. Рабінович (гол. ред.) [та ін.]. (Серія 1. Дослідження та реферати. Випуск 8). Львів: 2006. 192 с.
30. Lytvyn, N., Andrushchenko, H., Zozulya, Y.V., Nikanorova, O.V., Rusal, L.M. Enforcement of Court Decisions as a Social Guarantee of Protection of Citizens Rights and Freedoms. *Prawo i Wiez*. 2022 (39). P. 80–102. URL: https://prawoiwiez.edu.pl/index.php/piw/ article/view/351/242 (дата звернення: 19.07.2025).

УДК 343.35:340.134:341.1/.8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.16

КОРУПЦІЯ ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР У НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА МІЖНАРОДНОМУ КОНТЕКСТІ

Панасюк О.П.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри права,
Волинський інститут ім. В'ячеслава Липинського,
Міжрегіональна академія управління персоналом
ORCID: 0000-0002-9871-3441
e-mail: sasha-.p@ukr.net

Панасюк О.П. Корупція та її соціально-правовий вимір у національному та міжнародному контексті.

Стаття присвячена аналізу корупції як складного соціально-правового феномену у національному та міжнародному контексті. Показано, що корупція поєднує ознаки протиправного діяння, спрямованого на зловживання владними чи службовими повноваженнями задля приватної вигоди, та соціальної девіації, яка проявляється у руйнуванні морально-етичних засад суспільства. Підкреслено відмінності між дефініціями у Законі України «Про засади запобігання і протидії корупції» 2011 р. та чинному Законі «Про запобігання корупції» 2014 р. Досліджено як національне, так і міжнародне законодавче регулювання, зокрема положення Конвенції ООН проти корупції, конвенцій Ради Європи, ОЕСР та інших міжнародних інструментів, спрямованих на гармонізацію стандартів і посилення транскордонної співпраці. Значну увагу приділено соціальним наслідкам корупції – від поглиблення бідності та нерівності до підриву довіри до держави, інституційної деградації органів влади та формування правового нігілізму. У статті відзначено, що в умовах воєнного стану корупційні ризики, особливо у сфері безпеки та оборони, становлять пряму загрозу національній безпеці. Проаналізовано зарубіжний досвід, який демонструє різні моделі правового підходу: від відсутності загальної дефініції з фокусом на конкретних складах злочинів до розбудови комплексних інституційних механізмів. Встановлено, що в Україні створено розгалужену антикорупційну інфраструктуру (НАЗК, НАБУ, ВАКС) та нормативну базу, гармонізовану з міжнародними стандартами, однак ефективність її функціонування залежить від наявності політичної волі та активності громадянського суспільства. Аргументовано, що подолання корупції можливе лише за умов поєднання репресивних, превентивних та просвітницьких заходів, зміни суспільних установок і формування культури нетерпимості до корупційних практик. У статті зроблено висновок про необхідність інтеграції національних та міжнародних зусиль у сфері протидії корупції, оскільки це явище визнано глобальною загрозою, подолання якої можливе лише шляхом скоординованих дій і всебічної імплементації міжнародних стандартів у внутрішнє право.

Ключові слова: корупція, соціально-правовий вимір, антикорупційне законодавство, міжнародні стандарти, Конвенція ООН проти корупції, правовий нігілізм, антикорупційні органи, воєнний стан, політична воля, запобігання корупції.

Panasiuk O.P. Corruption and its socio-legal dimension in the national and international context.

The article is devoted to the analysis of corruption as a complex socio-legal phenomenon in both national and international contexts. It demonstrates that corruption combines the features of an unlawful act aimed at abusing public or official authority for private gain and a form of social deviance manifested in the erosion of the moral and ethical foundations of society. The differences between the definitions provided in the Law of Ukraine «On the Principles of Preventing and Combating Corruption» of 2011 and the current Law of Ukraine «On the Prevention of Corruption» of 2014 are emphasized. Both national and international legal regulations are examined, including the provisions of the United Nations Convention against Corruption, the Council of Europe conventions, OECD instruments, and other

international mechanisms aimed at harmonizing standards and strengthening cross-border cooperation. Particular attention is paid to the social consequences of corruption – from deepening poverty and inequality to undermining public trust in the state, institutional degradation of government bodies, and the formation of legal nihilism. The article notes that under martial law, corruption risks, especially in the security and defense sectors, pose a direct threat to national security. Foreign experience is analyzed, demonstrating various models of the legal approach: from the absence of a general definition with a focus on specific crime elements to the development of comprehensive institutional mechanisms. It is established that Ukraine has created an extensive anti-corruption infrastructure (NACP, NABU, HACC) and a regulatory framework harmonized with international standards; however, its effectiveness depends on the presence of political will and the activity of civil society. It is argued that overcoming corruption is possible only through a combination of repressive, preventive, and educational measures, a change in public attitudes, and the formation of a culture of zero tolerance for corrupt practices. The article concludes that integrating national and international efforts in combating corruption is essential, as this phenomenon is recognized as a global threat whose eradication is possible only through coordinated action and comprehensive implementation of international standards into domestic law.

Key words: corruption, socio-legal dimension, anti-corruption legislation, international standards, United Nations Convention against Corruption, legal nihilism, anti-corruption bodies, martial law, political will, prevention of corruption.

Постановка проблеми. Корупція є одним із найдавніших соціально-правових феноменів, що виник паралельно з формуванням владних відносин. Етимологічно термін «корупція» походить від латинського corruptio – псування, пошкодження, руйнування. Ще від часів античності це явище супроводжує суспільство, викликаючи осуд релігії та влади. Сьогодні корупція визнається однією з найсерйозніших загроз як для окремих людей, держав, так і для світового співтовариства. Вона підриває основи соціальних цінностей, справедливості та авторитет державної влади, створюючи небезпеку для національної безпеки й добробуту суспільства. З огляду на комплексний характер цього явища, науковці все частіше розглядають корупцію у соціально-правовому вимірі, тобто як проблему, що має одночасно правові та соціальні аспекти. Такий підхід створює можливість для більш ґрунтовного дослідження природи корупції, виявлення її детермінант і наслідків, а також для обґрунтування ефективних механізмів протидії на національному та міжнародному рівнях.

Мета статті полягає у науковому аналізі корупції як складного соціально-правового феномену в національному та міжнародному контексті, з'ясуванні її правової та соціальної природи, детермінант і наслідків, а також у визначенні та обґрунтуванні ефективних правових і соціальних механізмів протидії на основі вітчизняного та зарубіжного досвіду, міжнародних стандартів і практики їх імплементації.

Стан опрацювання проблематики. У науковій літературі проблема корупції розглядається крізь призму поєднання правових і соціальних аспектів, що зумовлює необхідність комплексного підходу до її дослідження. У колективній монографії «Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження» [2] проаналізовано природу корупції, чинники її поширення, класифікаційні ознаки та соціально-правові наслідки. Л.Г. Удовика та І.О. Калугіна [4] узагальнили наукові підходи до визначення поняття «корупція» та розкрили зміст легальних дефініцій, звернувши увагу на їх вплив на правозастосовну практику. М.П. Пихтін [5] дослідив міжнародний досвід протидії корупції, оцінивши моделі правового регулювання у країнах ЄС, Північної Америки та інших регіонів. У дослідженні Західного міжрегіонального управління Міністерства юстиції України [8] проаналізовано соціально-правовий вимір корупції в Україні та її вплив на функціонування державних інститутів. Н.В. Сметаніна [9] розглянула особливості роботи уповноважених з антикорупційної діяльності у воєнний час, виокремивши нові виклики у безпековій сфері. Г.С. Буга [10] здійснила порівняльно-правовий аналіз зарубіжного досвіду запобігання корупції та визначила механізми, придатні для адаптації в Україні. Сукупність цих праць формує наукове підґрунтя для подальшого розвитку системи запобігання і протидії корупції.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі та нормативних актах немає єдиного універсального визначення корупції. Міжнародні документи подібно уникають, чіткого тлумачення цього терміну. Натомість у законодавстві України в 2011 р. було здійснено спробу дати визначення: згідно зі ст.1 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» (у редакції, чинній до 2014 р.), корупція визначалася як «використання особою – суб'єктом відповідальності за коруп-

ційні правопорушення – наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб» [1; 2. с. 17]. Визначення поняття «корупція», закріплене у Законі України «Про засади запобігання і протидію корупції» 2011 р., в основних положеннях збігається із дефініцією, що міститься у Законі України «Про запобігання корупції» 2014 р., хоча останній уточнює окремі аспекти об'єкта корупційного правопорушення та деталізує механізми реалізації службових повноважень у контексті одержання неправомірної вигоди. Корупція – це використання особою, зазначеною в частині першій статті 3 Закону, наданих їй службових повноважень або пов'язаних з ними можливостей з метою отримання неправомірної вигоди, або прийняття такої вигоди чи обіцянки / пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб; або, відповідно, обіцянка, пропозиція або надання неправомірної вигоди такій особі, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи можливостей [3]. Подібне визначення відображає суто правовий вимір корупції – як протиправного діяння, пов'язаного зі зловживанням владою або посадовим становищем заради приватної вигоди. У юридичному аспекті до корупції традиційно відносять хабарництво, підкуп посадовців, зловживання службовими повноваженнями, розкрадання державного майна, протекціонізм і інші правопорушення, що посягають на належне здійснення публічної влади [2, с. 17].

Водночас соціальний вимір корупції виходить за рамки формальної протиправності й охоплює етичні та культурні аспекти цього явища. Дослідники зазначають, що корупція має дуалістичну природу: вона «розпадається» на дві нерівні частини – моральні відхилення (порушення етичних норм) та правопорушення [2, с. 18]. З одного боку, це поведінка чиновників чи інших осіб, яка відхиляється від прийнятих соціальних норм заради особистої вигоди – тобто девіантна, аморальна поведінка. З іншого боку – це порушення конкретних правових заборон, передбачених законом (кримінальних чи адміністративних норм). Як слушно зауважував відомий кримінолог К. Фрідріх, «корупція – це поведінка, що відхиляється від панівних норм, зумовлена мотивом отримання особистої вигоди за суспільний рахунок» [4, с. 69]. Іншими словами, корупція поєднує соціальну девіацію (розклад моральних цінностей, толерування хабарництва в культурі) та правопорушення (злочинні дії, що підпадають під санкції закону). Саме через цю комплексну природу корупцію нерідко називають «дзеркалом суспільства, його моральної і правової чистоти», показником загального політичного, економічного та соціального стану країни [2, с. 21]. Така її природа зумовила існування різних підходів до аналізу: корупцію розглядають і як різновид злочинної діяльності (раціонально-правовий підхід), і як соціальне явище – «соціальну хворобу», що виникає через конфлікт між індивідуальними інтересами та суспільними цінностями. Обидва підходи доповнюють один одного, дозволяючи повніше зрозуміти сутність цього феномену.

Звернемо увагу, в різних країнах роль правового чи соціального підходу до корупції може відрізнятися. Дослідження М. Пихтіна показує, що такі держави як Німеччина, Франція, Італія, Канада, Фінляндія взагалі не містять у законодавстві чіткого визначення поняття «корупція» і не виокремлюють її як самостійну категорію правопорушень [5, с. 132]. Натомість акцент робиться на притягненні до відповідальності за конкретні злочини (давання/отримання хабара, шахрайство, зловживання службовим становищем тощо) без загальної дефініції. Такий підхід забезпечує певну гнучкість у реагуванні на корупційні прояви, враховуючи національні особливості та потреби [5, с. 133]. Україна ж, маючи власний історичний досвід масового поширення корупції, запровадила широке антикорупційне законодавство, що містить визначення, спеціальні склади злочинів та інституційні механізми протидії. Подібне законодавче врегулювання корупції в Україні покликане адаптувати національні підходи до міжнародних стандартів та забезпечити комплексний підхід до її запобігання і боротьби.

Корупція справляє глибокий деструктивний вплив на всі аспекти суспільного життя – політичний, економічний, правовий та моральний. У преамбулі Конвенції ООН проти корупції (UNCAC) підкреслено, що корупція становить серйозну загрозу стабільності та безпеці суспільств, підриває інститути демократії, моральні цінності та справедливість, ставить під загрозу сталий розвиток і верховенство права [6]. Корупція фактично руйнує суспільний договір між громадянами та державою, підірваючи довіру до владних інститутів і легітимність державної влади. Її вплив настільки всеосяжний, що в глобальному вимірі це явище дістало назву «світова пошесть». Як відзначає ОЕСР, корупція – це глобальна напасть, що накладає на суспільство витрати набагато більші, ніж суми хабарів чи розкрадених коштів. Вона призводить до появи неякісної інфраструк-

тури та послуг, гальмує розвиток ринків і підриває довіру до урядів та бізнесу [7]. Коли посадовці беруть хабарі, приміром, при будівництві доріг чи лікарень, страждає все суспільство – люди отримують гірші умови життя, а державні ресурси витрачаються неефективно.

Соціальні наслідки корупції проявляються як у матеріальній, так і в ціннісній площині. З одного боку, корупція поглиблює бідність і соціальну нерівність. Кошти, що могли б піти на покращення добробуту населення, осідають в кишенях корумпованих чиновників. У результаті ресурси країни використовуються не на загальне благо, а на збагачення вузького кола осіб. Як наслідок, навіть країни з багатими природними ресурсами залишаються бідними: в Анголі, Нігерії, Казахстані та інших державах величезні прибутки від нафти, алмазів чи газу осідають у корумпованої еліти, тоді як населення живе у злиднях [8]. Корупція фактично краде в громадян можливості для розвитку, породжуючи «парадокс багатства, що веде до бідності». З іншого боку, корупція призводить до деградації моральних основ суспільства. Коли хабарництво й кумівство стають «правилом гри», формується збочена система цінностей, де чесність і законність знецінюються. У суспільстві утверджується цинізм та правовий нігілізм: громадяни втрачають віру в справедливість закону, а службовці сприймають державну службу як джерело особистого збагачення. Це прояви явища, яке дослідники називають «соціальною корозією» влади [2]. У такій атмосфері правопорушення сприймаються як норма, а принципи доброчесності – як наївність.

Особливо небезпечним є вплив корупції на політичну систему та державне управління. Корумпованість влади веде до прийняття рішень в інтересах вузьких олігархічних груп всупереч публічним інтересам. Хабарі та «відкати» нерідко закладаються наперед у витрати бізнес-проєктів, що свідчить про інституціалізацію тіньових схем. Державні підприємства і ресурси розкрадаються через приватизацію «своїми людьми» за безцінь, як це сталося свого часу з рядом стратегічних об'єктів в Україні [8]. Корупція спричиняє професійну деградацію державного апарату: посади займають некомпетентні, але лояльні люди, процвітає клановість. У результаті ефективність державного управління різко падає, а громадяни втрачають доступ до якісних публічних послуг. Недарма під час повномасштабної війни корупційні ризики в секторах безпеки та оборони розглядаються як пряма загроза внутрішній безпеці держави [9]. Корумповані елементи в силових структурах можуть підривати обороноздатність країни, знижувати довіру міжнародних партнерів та суспільства до власної армії. Таким чином, корупція ставить під удар самі підвалини національної безпеки й суверенітету. Недаремно в Україні офіційно визнано, що корупція загрожує національній безпеці та існуванню державності [8].

Корупція здатна естетично видозмінювати соціальний ландшафт, стаючи «новою нормою» життя, якщо їй не протидіяти. Українські науковці застерігають, що без належної протидії це явище прагне перетворитися на самостійний і вельми впливовий соціальний фактор, який дестабілізує увесь спектр політичних, економічних, соціальних і культурних процесів [10, с. 149-150]. Іншими словами, корупція може прорости у «тканину» суспільства настільки, що починає визначати правила гри в ньому, підміняючи собою легітимні соціальні інститути. Відтак, формування в суспільстві «культури несприйняття корупції» є критично важливим завданням. Міжнародні принципи доброго врядування наголошують на необхідності виховання в громадян нетерпимості до корупційних практик та утвердження етики прозорості і підзвітності влади [6]. Без зміни суспільних установок одні лише карально-правові заходи не принесуть сталих результатів, оскільки корупція глибоко вкорінена в соціальних взаємодіях. Тому подолання цього явища потребує не тільки покарання винних, але й соціальних змін – підвищення рівня життя і зарплат посадовців, спрощення адміністративних процедур, залучення громадськості до контролю за владою, формування атмосфери нетерпимості до хабарництва.

Попри глибоку укоріненість корупції в соціальній структурі, ефективна протидія цьому феномену можлива за умов консолідації зусиль державних інституцій і громадянського суспільства, а також за наявності системної міжнародної взаємодії. Правовий аспект антикорупційної діяльності охоплює формування цілісної нормативно-правової основи, забезпечення невідворотності юридичної відповідальності за корупційні правопорушення та функціонування інституцій, здатних здійснювати виявлення і припинення корупційних проявів.

В Україні сформовано систему антикорупційного законодавства та органів. Прийнято нову редакцію базового Закону «Про запобігання корупції» (2014), який гармонізований з міжнародними стандартами. У Кримінальному кодексі України виокремлено главу про корупційні злочини (одержання неправомірної вигоди, зловживання впливом, незаконне збагачення тощо). Створе-

но спеціалізовані антикорупційні органи – Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) для формування антикорупційної політики та контролю за деклараціями, Національне антикорупційне бюро України (НАБУ) для розслідування топ-корупції, Вищий антикорупційний суд для здійснення правосуддя у відповідних справах. Запроваджено інструменти фінансового контролю, відкриті реєстри декларацій посадовців, механізми захисту викривачів. Усе це свідчить про усвідомлення державою критичності проблеми та намагання вибудувати цілісну інституційно-правову систему протидії корупції. Проте самі лише закони та органи не гарантують успіху – необхідна ще й політична воля до змін та активна позиція громадянського суспільства. Досвід низки країн засвідчує, що вирішальним чинником успіху антикорупційних реформ є наполеглива політична воля керівництва держави до очищення влади. Також ефективними виявляються комплексні і принципові заходи, які поєднують репресивний (покарання), превентивний (усунення передумов) та просвітницький компоненти [10].

У міжнародному контексті боротьба з корупцією спирається на низку універсальних і регіональних документів та механізмів. Ключовим глобальним інструментом є Конвенція ООН проти корупції (2003), до якої приєдналися понад 180 держав, включно з Україною. Ця Конвенція проголосила, що корупція більше не є внутрішньою справою окремої країни, а транснаціональним явищем, яке зачіпає всі суспільства та економіки, тому міжнародна співпраця у сфері запобігання і контролю корупції є необхідною [6]. В рамках UNCAC держави зобов'язалися криміналізувати основні види корупційних діянь (хабарництво, розкрадання, відмивання доходів), вживати заходів для запобігання корупції (стандарти доброчесності, антикорупційні органи, прозорість державних закупівель тощо), а також активно співпрацювати між собою – обмінюватися інформацією, надавати правову допомогу, здійснювати видачу правопорушників і повертати викрадені активи. Реалізація цих положень покликана усунути розрив між державами у можливостях переслідувати корупціонерів, адже корумповані посадовці часто ховають незаконні активи за кордоном або тікають від правосуддя до інших юрисдикцій. Спільні зусилля за Конвенцією забезпечують невідворотність покарання, навіть якщо злочин виходить за межі однієї країни.

Окрім Конвенції ООН, діють і інші важливі договори: Міжамериканська конвенція проти корупції (1996), Конвенція Ради Європи про кримінальну відповідальність за корупцію (1999) та Цивільно-правова конвенція (1999), Конвенція ОЕСР про боротьбу з підкупом іноземних посадових осіб (1997) [2; 6]. Наприклад, Конвенція ОЕСР уперше запровадила відповідальність за надання хабарів іноземним посадовцям, фокусуючись на «пропозиції сторони» корупції у міжнародному бізнесі [7]. Це дозволило притягати до відповідальності транснаціональні компанії та бізнесменів, які намагалися шляхом підкупу отримати контракти за кордоном – тобто боротися з корупцією не лише на стороні чиновника-отримувача, але і того, хто дає хабар. Таким чином створено більш рівні умови конкуренції в міжнародній торгівлі та інвестиціях [7]. Рада Європи, зі свого боку, заснувала Групу держав проти корупції (GRECO), що здійснює моніторинг виконання антикорупційних стандартів у державах-членах, включно з Україною. Такі механізми «peer review» (рівноправного оцінювання) стимулюють країни покращувати своє законодавство і практику, впроваджувати рекомендації експертів.

Попри наявність розгалужених міжнародних норм, проблема часто полягає у розриві між нормами і їх реалізацією на практиці. В багатьох країнах закони є, але їх виконання буксує через брак ресурсів або політичної волі. Як зазначає ОЕСР, ресурси та інституційна спроможність нерідко виявляються недостатніми для повного втілення ухвалених правил, тому потрібні постійні зусилля і взаємодопомога між державами [7]. Міжнародна співпраця тут відіграє ключову роль: обмін найкращими практиками, технічна допомога, спільні розслідування і взаємний тиск (через рейтинги, звіти) допомагають долати «розрив імплементації». Як приклад, успішним кейсом є співпраця України з західними партнерами у створенні антикорупційних органів і системи електронного декларування – ці реформи значною мірою відбулися за підтримки ЄС, США та інших донорів, що надали експертну та фінансову допомогу. Іншим прикладом міжнародної взаємодії є повернення викрадених активів: лише завдяки спільним діям правоохоронців різних країн можливо вистежити та конфіскувати гроші корумпованих політиків, розпорошені на офшорних рахунках. Таким чином, правовий вимір антикорупційної боротьби сьогодні виходить далеко за межі юрисдикції однієї держави і спирається на глобальну мережу нормативних актів і інституцій. Корупція визнана спільним ворогом людства, і проти неї формується колективна протидія.

Висновки. Корупція належить до числа найскладніших викликів сучасності, оскільки поєднує правові порушення і глибоко вкорінені соціальні девіації. Соціально-правовий підхід до аналізу цього явища дозволяє цілісно побачити його природу: як протиправного зловживання владою задля приватної вигоди, так і ширшого суспільного феномену, пов'язаного з девальвацією етичних норм, викривленням відносин між державою і громадянином. Корупція руйнує засади демократичного правопорядку, гальмує економічний розвиток, посилює майнову нерівність і породжує у громадян відчуття соціальної несправедливості. Вона підточує державу зсередини, ставлячи під загрозу її стабільність і безпеку. Не випадково в міжнародних документах наголошується, що корупція – це вже не внутрішня проблема окремої країни, а загальносвітове явище, яке потребує скоординованої реакції всього міжнародного співтовариства.

Досвід різних країн свідчить, що подолання корупції – процес тривалий і доволі складний. Успіх залежить і від удосконалення законів та невідворотності покарання, і від зміни суспільних цінностей, формування в населення нетерпимості до хабарництва, забезпечення прозорості влади. Там, де владні інститути відкриті для громадського контролю, де існує незалежна преса та активне громадянське суспільство, корупції важче пустити глибоке коріння. Наприклад, у скандинавських країнах (Швеція, Данія) високий рівень прозорості та суспільного контролю поєднується з політичною волею карати корупціонерів, що забезпечує мінімальний рівень цього явища. Навпаки, за відсутності політичної волі навіть найкращі формальні механізми залишаться на папері. Тому першочерговим чинником антикорупційної стратегії є демонстрація керівництвом держави рішучості викорінити корупцію, «нульова толерантність» до неї на найвищому рівні влади.

Для України питання протидії корупції є особливо актуальним як у внутрішньому вимірі, так і в контексті євроінтеграційних прагнень. Подолання корупції – одна з умов зміцнення національної безпеки, економічного поступу та відновлення довіри громадян до держави. Одночасно успіхи в антикорупційній реформі визначають міжнародну репутацію України та перспективи її інтеграції у світові та європейські структури. Таким чином, боротьба з корупцією – це вимога верховенства права, і необхідна передумова сталого соціального розвитку. Спираючись на кращий міжнародний досвід та власні уроки, Україна має продовжувати формування цілісної системи запобігання і протидії корупції – системи, в якій правові механізми підкріплюються соціальними змінами. Лише за таких умов можна сподіватися, що корупцію буде поступово витіснено з публічного життя, а принципи прозорості, доброчесності та справедливості утвердяться як реальні стандарти державного управління і суспільної взаємодії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про засади запобігання і протидії корупції : Закон України від 07 квіт. 2011 р. № 3206-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 40. Ст. 404. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3206-17.
2. Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження / керівник авт. кол. доц. І.О. Ревак. Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 220 с.
3. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1700-18.
4. Удовика Л.Г., Калугіна І.О. Поняття корупції: наукові підходи та легальне тлумачення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 67–71. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/13.
5. Пихтін М.П. Міжнародний досвід протидії корупційним проявам. *Протидія корупції: європейський досвід та українські реалії*: тези міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 20–21 квіт. 2012 р.). Львів: Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2012. С. 130–135. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/uk/karta-dokumentiv/category/142-conference-2012.html?download=514.
6. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції: ратифікована Законом України від 18 жовт. 2006 р. № 251-V. *Відомості Верховної Ради України.* 2007. № 49. Ст. 600. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16.
7. Anti-corruption and integrity. OECD. URL: https://www.oecd.org/en/topics/policy-issues/anti-corruption-and-integrity.html.

8. Корупція в Україні. Соціально-правовий вимір. *Західне міжрегіональне управління Міністерства юстиції України*. URL: https://pzmrujust.gov.ua/napriamy-diialnosti/144-yurydychni-konsultatsii/465-koruptsiia-v-ukraini-sotsialno-pravovyi-vymir.
9. Сметаніна Н.В. Сучасні виклики у діяльності уповноважених з антикорупційної діяльності в умовах воєнного стану. *Кримінально-правова протидія корупції у воєнній та повоєнній Україні*: матеріали міжнар. наук. конф. (Харків, 24 листоп. 2023 р.). Харків: Право, 2024. С. 190–193.
10. Буга Г.С. Досвід зарубіжних країн в боротьбі із запобігання корупції. *Правова позиція*. 2023. № 1 (38). С. 149–152. – DOI: https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-1.29.

УДК 343.9: 004.49
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.17

ІТАЛІЙСЬКА КІБЕРБЕЗПЕКОВА АРХІТЕКТУРА: ЗАХИСТ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ, ТЕХНІЧНІ, ПРАВОВІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ НОВОВВЕДЕННЯ

Санжарова Г. Ф.,
старший викладач кафедри романської філології
Київського столичного університета імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0002-0557-9192
e-mail: h.sanzharova@kubg.edu.ua

Сіренко О. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права ННІ права
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0002-6567-2321
e-mail: o.v.sirenko@dpu.edu.ua

Санжаров В. А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права ННІ права
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0003-4075-8572
e-mail: v.a.sanzharov@dpu.edu.ua

Санжарова Г.Ф., Сіренко О.В., Санжаров В.А. Італійська кібербезпекова архітектура: захист критичної інфраструктури, технічні, правові та інституційні нововведення.

Стаття присвячена дослідженню італійської архітектури кібербезпеки, стратегії та організаційних засад захисту критичної інфраструктури країни, логіки технічних, правових та інституційних нововведень в сфері кіберзахисту Італійської Республіки. Встановлено, що Італія зробила перші регуляторні кроки щодо кібербезпеки відносно пізно порівняно з іншими європейськими державами – у 2013 році («Декрет Монті»). Друга італійська стратегія кібербезпеки («Декрет Джентілоні») мала на меті впорядкуівння інституційної екосистеми кібербезпеки відповідно до вимог європейської «Директиви про мережеву та інформаційну безпеку (NIS)». Аналіз еволюції італійської кібербезпеки дозволяє стверджувати, що між стратегіями 2013 і 2018 років більшість змін стосувалися інституційної бази (зменшення кількості учасників з дублюючими функціями; централізація структури), а не формулювання політики кібербезпеки. Відповідно до «Директиви NIS» була створена національна команда для реагування на комп'ютерні інциденти («Команда реагування на інциденти комп'ютерної безпеки», CSIRT). Констатовано, що подальшому розвитку послідовної та всеосяжної правової бази в галузі кібербезпеки сприяло створення так званого «національного периметру кібербезпеки» («Perimetro di Sicurezza Nazionale Cibernetica»). Законодавцями чітко визначені «критичні технології»: штучний інтелект, робототехніка, напівпровідники, кібербезпека, аерокосмічна промисловість, оборона, зберігання енергії, квантові, ядерні, нано- та біо-технології. Відзначено, що за останні роки Італія зміцнила свої можливості кіберзахисту шляхом створення Національного агентства кібербезпеки (ACN), якому було доручено реалізовувати нову (третю) Національну стратегію кібербезпеки на 2022–2026 роки. Автори вважають, що широкий набір заходів, передбачених італійським законодавством, значною мірою відповідає вимогам кібербезпеки, розробленим інститутами ЄС. Зроблено висновок, що гнучке національне законодавство засноване на постановах уряду дозволяє уникнути надмірної нормативної бази, оскільки в нього можна легко і відносно швидко вносити поправки.

Ключові слова: кримінальне право, кіберпростір, кібербезпека, кіберзлочин, Національне агентство з кібербезпеки, Національна стратегія кібербезпеки, Національний периметр кібербезпеки.

Sanzharova G.F., Sirenko O.V., Sanzharov V.A. Italian cybersecurity architecture: protection of critical infrastructure, technical, legal and institutional innovations.

The article is devoted to the study of the Italian cybersecurity architecture, the strategy and organizational principles of protecting the country's critical infrastructure, and the logic of technical, legal, and institutional innovations in the field of cyber defense of the Italian Republic. It has been established that Italy took its first regulatory steps on cybersecurity relatively late compared to other European countries – in 2013 ('Monti Decree'). The second Italian cybersecurity strategy ('Gentiloni Decree') aimed to streamline the institutional cybersecurity ecosystem in accordance with the requirements of the European 'Network and Information Security (NIS) Directive'. An analysis of the evolution of Italian cybersecurity suggests that between the 2013 and 2018 strategies, most of the changes concerned the institutional framework (reduction of the number of actors with overlapping functions; centralization of the structure) rather than the formulation of cybersecurity policy. In accordance with the 'NIS Directive', a national team was established to respond to computer incidents ('Computer Security Incident Response Team', CSIRT). It was noted that the further development of a consistent and comprehensive legal framework in the field of cybersecurity was facilitated by the creation of the so-called 'national cybersecurity perimeter' ('Perimetro di Sicurezza Nazionale Cibernetica'). Lawmakers have clearly defined 'critical technologies': artificial intelligence, robotics, semiconductors, cybersecurity, aerospace, defense, energy storage, quantum, nuclear, nano- and bio-technologies. It was noted that in recent years, Italy has strengthened its cyber defense capabilities by creating the National Cyber Security Agency (ACN), which was tasked with implementing the new (third) National Cyber Security Strategy for 2022–2026. The authors believe that the wide range of measures provided for by Italian legislation largely complies with the cybersecurity requirements developed by EU institutions. It is concluded that flexible national legislation based on government decrees avoids excessive regulatory framework, as it can be amended easily and relatively quickly.

Key words: Criminal Law, Cyberspace, Cybersecurity, Cybercrime, National Cybersecurity Agency, National Cybersecurity Strategy, National Cybersecurity Perimeter.

Постановка проблеми: За останні 5 років кількість виявлених кібер-інцидентів демонструє однозначну тенденцію до значного зростання: середньомісячний показник зріс зі 156 у 2020 році до 295 у 2024 році. У 2024 році річне зростання інцидентів, виявлених з публічних джерел, становило 27,4% (з 2779 до 3541). Рік за роком зростав середній рейтинг серйозності виявлених інцидентів, що є показником додаткового множника збитків. У 2024 році, як і в 2023 році, кібер-інциденти, класифіковані як «критичні» або «серйозні», становили приблизно 80% від загальної кількості (у 2020 році – 50%) [1, с. 9]. Згідно «Звіту Clusit 2024 про безпеку ІКТ в Італії» («Rapporto Clusit 2024 sulla sicurezza ICT in Italia») за п'ять років з 2019 по 2023 роки було виявлено 653 кібер-атаки значної серйозності. З них 310 було зареєстровано у 2023 році, тобто кількість кібер-атак, спрямованих проти Італії, зросла на 65% порівняно з попереднім роком. Як кількісний, так і якісний (43% інцидентів мали високий рівень наслідків) рівень інцидентів ІТ-безпеки в Італії постійно зростають [2, с. 9]. Найчастіше мішенню кіберзлочинців є державний сектор (19%), виробництво (13%), транспорт (12%), множинні цілі (11%), фінанси/страхування (9%) та оптова/роздрібна торгівля (9%) [2, с. 27]. Розподілена відмова в обслуговуванні є найпоширенішою технікою атак у 2023 році (36%) для ураження італійських підприємств та установ, при цьому шкідливе програмне забезпечення стає менш поширеним (зниження з 53% у 2022 році до 33% у 2023 році) [2, с. 41]. Кількість кібер-інцидентів, що сталися у 2024 році в Італії зросла на 15% порівняно з 2023 роком [1, с. 9]. Здійснені кіберзлочинцями у 2023 році атаки в середньому призвели до більш критичних наслідків ніж в попередні роки. Значно зросли долі «шпигунства» та «інформаційної війни», атак з критичним впливом, перейшовши від значень, близьких до 50% до значень близько 70%. Цю тенденцію, спеціалісти пояснюють посиланням на російсько-український та ізраїльсько-палестинський конфлікти, які, принаймні з точки зору кібербезпеки, охоплюють багато країн [2, с. 25].

Італія почала займатися питаннями національної кібербезпеки пізно порівняно з іншими європейськими державами – наприклад, Францією [3, с. 42–45; 4, с. 75–82], Великою Британією

[5, с. 28–30] та Німеччиною [6, с. 219–227; 7, с. 289–311]. На думку президентів Clusit Габріеле Фаджолі (2013–2024) та Анни Ваккареллі (2025) Італія протягом останніх років залишається однією з найбільш постраждалих від кіберзлочинної діяльності країн [2; 1, с. 9]. У 2024 році 10% зареєстрованих на світовому рівні кібер-нападів припадають на долю Італії (0,7% населення та 1,8% світового ВВП); для порівняння: Франція – 4%, Німеччина – 3%, Велика Британія – 3% [1, с. 9]. Тим цікавіше проаналізувати прийняті рішення відносно впорядкування кібербезпекової архітектури до сучасних мінливих викликів та загроз, запровадження технічних та правових запобіжників для захисту критичної інфраструктури.

Стан опрацювання проблематики: Прогрес цифровізації та постійно зростаючий взаємозв'язок між «реальним» та цифровим середовищами (Інтернет речей тощо) підвищують інтерес кіберзлочинців до даних та інформації, доступних в Інтернеті. Кібербезпека стрімко розвивається, як через поширення генеративного штучного інтелекту, який змінює схеми кібер-атак та кібер-захисту, так і через зростаючий «професіоналізм» кіберзлочинців, які використовують дедалі складніші методи. Кількість кіберзлочинців і кількість кібер-інцидентів постійно зростають завдяки продажу «атак» більш досвідченими кіберугрупованнями злочинцям із середніми та низькими навичками, це також значно збільшує ймовірну аудиторію потенційних жертв. Італійські та європейські дослідники приділяють значну увагу вивченню італійського досвіду створення та поступового вдосконалення кібербезпекової архітектури, розробки стратегії протидії кіберзлочинності та запровадження єдиного європейського законодавства до кіберпростору: Джамп'єро Джакомелло (Giacomello), Томмазо Де Зан (De Zan), Луїджі Мартино (Martino), П'єр Джорджо К'яра (Chiara), Андреа Спациани (Spaziani) та інші [8, с. 199–218; 9, с. 121–131; 7, с. 219–227; 4, с. 87–91]. Певні розвідки з цієї проблематики з'явилися останнім часом у вітчизняній науці (А. Шевченко, О. Павлюх, В. Санжаров) [10, с. 80–82].

Метою цієї статті є дослідження італійської архітектури кібербезпеки, стратегії та організаційних засад захисту критичної інфраструктури країни, логіки технічних, правових та інституційних нововведень в сфері кіберзахисту Італійської Республіки.

Виклад основного матеріалу: Італія за всіма показниками є сучасним суспільством з розвиненою економікою, але на відміну від інших членів G7 повільніше впроваджує нові технології та інтегрує їх в економіку, довгий час країна повільніше реагувала на кібер-вразливості. Перша комп'ютерна мережа Італії була створена в 1980 році, в 1986 році вона підключилася до Інтернету (тоді ARPANET) після Великої Британії, Німеччини та Норвегії. Італійський уряд постійно підтримував і підтримує Інтернет як каталізатор економічного зростання, збільшення туризму, зниження витрат на зв'язок та підвищення ефективності державних операцій. Найвиразнішою рисою інформаційного суспільства Італії є надзвичайний розвиток мобільної телефонії та мобільного інтернету. Втім традиційні партнери і союзники Італії не завжди підтримують італійські ініціативи: так ЄС та Сполучені Штати висловили серйозну стурбованість після того як навесні 2019 року після підписання меморандуму про взаєморозуміння з Китаєм, за яким Італія відкривала свою інфраструктуру 5G для китайців. До того ж сучасна концепція кібербезпеки є ширшою, ніж суто технічний вимір ІТ-безпеки, оскільки включає контроль за інформаційним простором (видалення певного контенту або цілих веб-сайтів загалом тощо), що в свою чергу пов'язане з обмеженням індивідуальних свобод [9, с. 121-122].

Габріеле Фаджолі акцентував увагу на відставанні Італії в галузі цифрових навичок, що продемонстрував індекс DESI Європейської Комісії, яка у «Звіті за 2023 рік» поставила Республіку на передостаннє місце з двадцяти семи країн за базовими цифровими навичками та на останнє місце за випускниками з ІКТ. Частка жінок серед фахівців з ІКТ становить 16%, що значно нижче середнього показника по ЄС – 18,9%. Ситуація з інвестиціями в кібербезпеку наступна: у 2023 році Італія витратила 2,149 мільярда євро, це дорівнює приблизно 0,12% ВВП. Для порівняння такі європейські країни, як Франція та Німеччина, витрачають вдвічі більше; а США – 0,3% ВВП [2, с. 5].

В Італії регуляторна база з питань управління та політики кібербезпеки викладені у двох документах: 1) «Quadro Strategico Nazionale» (QSN), який визначає обов'язки та ролі інституцій, залучених до кібербезпеки; 2) «Piano Nazionale» (PN), який окреслює національні цілі та плани дій для їх досягнення [11]. Разом ці два документи утворюють італійську стратегію кібербезпеки. Перша італійська стратегія кібербезпеки була сформульована в декреті уряду Маріо Монті від 24 січня 2013 року («DPCM Monti»): вперше було окреслено архітектурну основу національної

кібербезпеки та захисту критичної інфраструктури [9, с. 122–123; 4, с. 87]. Управління кібербезпекою здійснює Голова Ради міністрів Італії (Прем'єр-міністр), який відповідає за прийняття Національної стратегічної рамкової програми кібербезпеки та Національного плану кіберзахисту та кібербезпеки. Міжвідомчий комітет з питань безпеки Республіки (Comitato interministeriale per la sicurezza della Repubblica, CISR) надає консультації, регуляторні та організаційні пропозиції. «Декрет» відводив значну роль на операційному рівні Департаменту інформації з безпеки (DIS) та різним агентствам (AISI, AISE, AgID). Крім того, декретом було створено Ядро кібербезпеки (NSC) у складі Військової ради та низку додаткових структур – Міжвідомчого відділу кібернетичних криз (NISP), Наукового комітету, приватних операторів, Національного центру боротьби з інформаційними злочинами з захисту критичної інфраструктури (CNAIPIC) та Групи реагування на комп'ютерні надзвичайні ситуації (CERT) [11, с. 9–12].

Друга італійська стратегія кібербезпеки була опублікована 17 лютого 2017 року як «Декрет Джентілоні» («Decreto Gentiloni») [4, с. 88] після набрання чинності європейської «Директиви про мережеву та інформаційну безпеку (NIS)» і мала на меті впорядкування (зменшення складності) інституційного управління кібербезпекою. Директива NIS набула чинності в італійському законодавстві у формі законодавчого декрету № 65 у червні 2018 року та стимулювала деякі відповідні зміни в італійській інституційній екосистемі кібербезпеки [7, с. 295, вин. 23]. Головною відмінністю від управління кібербезпекою, встановленого у 2013 році, є роль Генерального директора Департаменту безпеки та розвідки (Dipartimento Informazioni per la Sicurezza, DIS), який отримав більш пряму та помітну роль у визначенні загальної політики, спрямованої на покращення безпеки систем та мереж [9, с. 125-126]. Новий План кібербезпеки містив окремий План дій, який передбачав створення Об'єднаного командування кібернетичних операцій (Comando Interforze Operazioni Cibernetiche, CIOC) і пропонував низку нових ініціатив, як от створення національних центрів: 1) досліджень та розробок у галузі кібербезпеки задля аналізу шкідливих програм, управління безпекою, захисту критичної інфраструктури та аналізу загроз; 2) криптографії для встановлення шифрів, розробки національного алгоритму і блокчейну, та оцінки безпеки [9, с. 124]. Президії Ради Міністрів підпорядковується створена відповідно до Директиви NIS італійська команда для реагування на комп'ютерні інциденти («Команда реагування на інциденти комп'ютерної безпеки», CSIRT). Італійська CSIRT налічує 30 фахівців; бюджет з 2019 року складає 700000 євро (початкові інвестиції – 2000000 євро) [9, с. 125].

В розвинених суспільствах до критичної інфраструктури зазвичай відносять банківську справу та фінанси, громадську безпеку та порядок, зв'язок, служби екстреної допомоги, енергетичний сектор (виробництво, транспортування та розподіл), державне управління, системи охорони здоров'я, транспорт та логістика, водопостачання, інформаційні послуги та засоби масової інформації, постачання продуктів харчування. Особливістю Італії протягом значного часу була відсутність офіційного реєстру критичної інфраструктури (КІ). «Декрет» визначив компетентні органи, яким відведена роль моніторингу національного застосування Директиви NIS: 1) Міністерство економічного розвитку (Ministero dello Sviluppo Economico) для енергетичного та цифрового секторів; 2) Міністерство інфраструктури та транспорту для транспортного сектору; 3) Міністерство економіки та фінансів для банківської та фінансово-ринкової інфраструктури; 4) Міністерство охорони здоров'я для медичного сектору; 5) Міністерство навколишнього середовища, захисту земель та моря для постачання та розподілу питної води. «Законодавчий декрет» передбачав включення всіх цих органів до складу Спільного технічного комітету при Президії Ради Міністрів. «Декретом Джентілоні» було створено новий Центр національної оцінки та сертифікації (CVCN) у складі Міністерства економічного розвитку, завданням якого є оцінка безпеки продуктів та послуг для критично важливої національної інфраструктури [9, с. 124-125].

Особливістю Італії певний час була відсутність національних законів чи то будь-яких письмових або чітко сформульованих юридично обов'язкових договорів, що визначають учасників, відповідальність та розподіл ризиків державно-приватного партнерства в сфері захисту критичної інфраструктури від кібератак. Законодавство спрямоване на суб'єкти господарювання, як державні, так і приватні, які надають послуги або виконують важливі функції для держави в секторах, що вважаються найбільш ризикованими (оборона, енергетика, телекомунікації, бізнес та фінанси, транспорт, критичні технології тощо) та потребують посиленої безпеки було підсумовано в Законодавчому указі від 21 вересня 2019 року (DL 105/2019; DL 133/2019) про створення «периметру національної кібербезпеки» («Perimetro di Sicurezza Nazionale Cibernetica») [10, с. 80–82]. Суб'єк-

ти, що входять до «периметра», повинні вживати суворіших заходів безпеки, таких як складання переліку відповідних ІКТ-активів, повідомлення CVCN про придбання ІКТ-активів, систем та послуг, а також повідомлення CSIRT про будь-які інциденти, пов'язані з ІКТ-активами [4, с. 89].

Третя італійська стратегія кібербезпеки була опублікована в 2021 році (DL 82/2021). За останні п'ять років Італія зміцнила свої можливості кіберзахисту шляхом створення Національного агентства кібербезпеки (Agenzia per la cybersicurezza nazionale, ACN), якому було доручено реалізувати Національну стратегію кібербезпеки [4, с. 88-89]. Іншими сферами відповідальності Національного агентства кібербезпеки є координація діяльності з кібербезпеки між державними суб'єктами на національному рівні, впровадження заходів щодо забезпечення кібербезпеки та кіберстійкості для розвитку італійської цифровізації, виробничої системи та державних адміністрацій, а також сприяння національній та європейській автономії щодо ІТ-продуктів та процесів, що мають стратегічне значення для захисту національних інтересів у цій галузі. Агентство відповідно до «Директиви NIS» відповідає за розслідування порушень та накладення адміністративних санкцій.

У травні 2022 року Національне агентство кібербезпеки (ACN) представило «Національну стратегію кібербезпеки на 2022–2026 роки» та «План її впровадження» [12]. «Стратегія» визначає три ключові цілі (захист, реагування та розвиток) та пов'язані з ними заходи, розділені на тематичні області. Дії, пов'язані із захистом, охоплюють такі питання, як контроль технологій, правова база, ситуаційна обізнаність, кіберстійкість державного управління, національна інфраструктура, шифрування та протидія дезінформації. Кризове управління, національні кіберслужби, навчання, атрибуція, боротьба з кіберзлочинністю та можливості стримування – це сфери, на які спрямовані зусилля, пов'язані з реагуванням. Нарешті, ціль розвитку включає дії, пов'язані з Національним центром координації, національним та європейським розвитком технологій, Національним парком безпеки, кіберпростором як фактором конкурентоспроможності та безпечною цифровізацією держави [4, с. 89].

Італійський підхід до кібердипломатії це насамперед орієнтація на міжнародну співпрацю з наданням переваги міжнародним та багатостороннім форумам над двосторонніми домовленостями. Позиція Італії в ОБСЄ полягає в активному просуванні ідеї впровадження «Заходів зміцнення довіри в кіберпросторі» (Постійна рада ОБСЄ, 2013, 2016). Під час головування Італії у Великій сімці у 2017 році (в рамках Кібергрупи G7) було прийнято декларацію про правила відповідальної поведінки держав у кіберпросторі (так звана «Луккська декларація»), яка, серед іншого: 1) визнала переважну роль держав у процесі побудови безпечнішого та стабільнішого кіберсередовища; 2) легітимність декларації має базуватися на діяльності, що здійснюється Генеральною Асамблеєю ООН та ОБСЄ; 3) підкреслила важливість застосування чинного міжнародного права до кіберсфери [9, с. 127].

Висновок: Таким чином, можна стверджувати, що:

1) Італія зробила перші регуляторні кроки щодо кібербезпеки відносно пізно порівняно з іншими європейськими державами;

2) стратегії 2013 («Декрет Монті») і 2018 («Декрет Джентілоні») років стосувалися насамперед формуівння інституційної бази кібербезпеки (централізація структури; прибирання дублюючих функцій);

3) італійська стратегія і створення «національного периметру кібербезпеки» мали на меті впорядкування інституційної екосистеми кібербезпеки відповідно до вимог європейської «Директиви про мережеву та інформаційну безпеку (NIS)»;

4) Італія зміцнила свої можливості управління кібербезпекою та здатність виявляти, аналізувати, оцінювати та керувати ІТ-ризиками за допомогою превентивних та пом'якшувальних заходів створенням Національного агентства кібербезпеки (ACN), якому доручено реалізовувати нову (третю) Національну стратегію кібербезпеки на 2022–2026 роки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Rapporto Clusit sulla sicurezza ICT in Italia e nel mondo. 2025. Milano, 2025. 402 p.
2. Rapporto Clusit 2024 sulla sicurezza ICT in Italia. Milano, 2024. 376 p.
3. Санжарова Г.Ф., Бак В.І., Санжаров В.А. «Цифровий суверенітет» Франції та юридичне підґрунтя національної стратегії кібербезпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 5. С. 42–45. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/8.

4. Gaie C., Karpiuk M., Spaziani A. Cybersecurity in France, Poland and Italy. *Studia Iuridica Lublinensia*. 2025. Vol. 34. (1). S. 73–95. DOI: http://dx.doi.org/ 10.17951/sil.2025.34.1.73-95.
5. Мацелик М.О., Санжарова Г.Ф., Санжаров В.А. Третя національна стратегія кібербезпеки Великої Британії: політика «на майбутнє» в динамічному технічному середовищі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 28–30. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/5.
6. Павлюх О.А., Санжарова Г.Ф., Санжаров В.А. Виклики сучасної кібербезпеки: інституційні і правові відповіді Німеччини. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2023. Вип. 3 (12). С. 219–227. DOI https://doi.org/ 10.33244/2617-4154.3(12).2023.219-227.
7. Schmitz-Berndt S., Chiara P.G. One step ahead: mapping the Italian and German cybersecurity laws against the proposal for a NIS2 directive. *International Cybersecurity Law Review*. 2022. Vol. 3. P. 289–311. DOI: https://doi.org/10.1365/ s43439-022-00058-7.
8. Giacomello G. Va Pensiero: The Evolution of Italy's Information Society. *Italy From Crisis To Crisis: Political Economy, Security and Society in the 21st Century*. London-New York: Routledge, 2018. P. 199–218.
9. De Zan T., Giacomello G., Martino L. Italy's cyber security architecture and critical infrastructure. *Routledge Companion to Global Cyber-Security Strategy* / ed. S.N. Romaniuk, M. Manjikian. London-New York: Routledge, 2021. P. 121–131.
10. Шевченко А.Є., Павлюх О.А., Санжаров В.А. Питання кібербезпеки в сучасному італійському законодавстві: національний безпековий периметр. *Наукові тренди постіндустріального суспільства*: матеріали IV Міжнар. наук. конференції, м. Суми, 31 березня 2023 р. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2023. С. 80–82. DOI: https://doi.org/10.36074/mcnd-31.03.2023.
11. Piano Nazionale per la protezione cibernetica e la sicurezza informatica, 2017. 36 p. Uhttps://www.governo.it/sites/governo.it/files/piano-nazionale-cyber-2017.pdf (дата звернення: 24.06.2025).
12. Strategia Nazionale di Cybersicurezza 2022–2026. 32 p. URL: https://www.acn.gov.it/portale/documents/20119/87708/ACN_Strategia.pdf/6d98daf1-f3df-91e3-189d-df85f60402b6?t=1704461393347 (access: 9.6.2024).

УДК 34(091):343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.18

ФОРМИ УЧАСТІ НАСЕЛЕННЯ У ЗДІЙСНЕННІ ПРАВОСУДДЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ XIX СТОЛІТТЯ НА ПРИКЛАДІ ВОЛОСНИХ СУДІВ ТА ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Саранчук О.В.,
аспірантка кафедри історії держави і права
Національного університету
«Одеська юридична академія»

Саранчук О.В. Форми участі населення у здійсненні правосуддя в Російській імперії XIX століття на прикладі волосних судів та органів місцевого самоврядування Півдня України.

Стаття присвячена дослідженню форм участі населення у здійсненні правосуддя в Російській імперії XIX століття на прикладі волосних судів та органів селянського самоврядування Півдня України. Метою наукового дослідження є аналіз історичних передумов створення волосних судів, їхнього складу, порядку формування, правової культури та свідомості суддів у контексті реформ другої половини XIX – початку XX століття, зокрема Селянської реформи 1861 року. Ця реформа поставила перед імперським урядом завдання створити ефективну судову модель для селянських громад, яка б не вимагала значних фінансових ресурсів. Волосні суди стали відповіддю на цей виклик, заповнюючи юридичний вакуум і забезпечуючи оперативне, доступне та звичне для селян судочинство, що поєднувало норми писаного та звичаєвого права.

Автор детально розглядає механізми залучення селян до судового процесу. Основною формою участі було право громад обирати суддів на волосних сходах, де селяни обирали від 4 до 12 суддів, які виконували обов'язки почергово протягом року. Зроблено висновок, що право обирати волосних суддів не належало усім членам громади, оскільки законодавство та звичаї закріплювали існування різноманітних цензів (майновий, статевий чи релігійний), що впливали на склад учасників сходів та позбавляли частину населення можливості брати участь у формуванні суду. Наприклад, у мусульманських та іудейських громадах Півдня України право голосу надавалось лише чоловікам, тоді як у православних українських громадах до участі в сходах нерідко залучалися жінки, зокрема вдови, які самостійно вели господарство.

Другою формою залучення населення до відправлення правосуддя стає надання право бути обраним на посаду судді волосного суду. У статті аналізуються вимоги до суддів, зокрема віковий ценз (спочатку 25, згодом 35 років), відсутність обов'язкової грамотності через низький освітній рівень селян, хоча в громадах Півдня України, особливо менонітських, відсоток грамотних суддів був вищим завдяки розвиненій системі початкової освіти. Майновий ценз офіційно не застосовувався, але заможність кандидатів часто враховувалася громадою, оскільки фінансування суддів покладалося на селян. Зарплата суддів була мінімальною, а іноді замінювалася пільгами, що ускладнювало залучення кандидатів.

Особливу увагу автор приділяє позасудовим формам вирішення спорів, де ключову роль відігравали авторитетні члени громади, старости чи волосні сходи. Часто справи вирішувалися до передачі в суд, а рішення суддів нерідко базувалися на громадській інтерпретації звичаїв, що могло призводити до самосуду в разі «неправедних» вердиктів. Поліетнічність і релігійна різноманітність Півдня України зумовлювали унікальність судового процесу, де звичаєве право відігравало значну роль у легітимізації рішень.

Ключові слова: селянська реформа 1816 р., місцевий суд, волосний суд, селянське самоврядування, звичаєве право, офіційне право.

Saranchuk O.V. Forms of public participation in the administration of justice in the Russian Empire in the 19th century: the case of volost' courts and local self-government in Southern Ukraine.

The article explores the forms of population participation in the administration of justice in the Russian Empire during the 19th century, focusing on volost courts and peasant self-governance bodies in Southern Ukraine. The study analyzes the historical prerequisites for the establishment of volost courts, their composition, formation procedures, and the legal culture and consciousness of judges within the context of reforms in the second half of the 19th and early 20th centuries, particularly the Peasant Reform of 1861. This reform, aimed at reorganizing serfdom institutions after emancipation, tasked the imperial government with creating an effective judicial model for peasant communities that required minimal financial resources. Volost courts emerged as a solution, filling the legal vacuum and providing accessible, prompt, and familiar justice by combining statutory and customary law.

The author thoroughly examines the mechanisms of peasant involvement in the judicial process. The primary form of participation was the community's right to elect judges at volost assemblies, where 4 to 12 judges were chosen to serve in rotation for up to a year. Volost assemblies, as the highest collegial body, included representatives from communities (one per ten households), village elders, clerks, and other officials. However, legislation allowed communities to impose additional restrictions, such as property, gender, or religious qualifications, which influenced the composition of assembly participants. For instance, in Muslim and Jewish communities of Southern Ukraine, only men had voting rights, whereas in Orthodox Ukrainian communities, women, particularly widows managing households, were often involved in assemblies.

The study highlights the limited autonomy of volost courts due to state oversight and the influence of local customs. It examines judge requirements, including an age threshold (initially 25, later raised to 35 years) and the absence of mandatory literacy due to the low educational level of peasants, though literacy rates were higher in Southern Ukraine's communities, especially among Mennonites, due to a developed primary education system. No formal property qualification was required, but wealth often influenced candidate selection, as communities funded judges. Judicial salaries were minimal (up to 50 rubles) and sometimes replaced by benefits, complicating candidate recruitment.

Significant attention is given to extrajudicial dispute resolution, where influential community members, elders, or volost assemblies played key roles. Disputes were often settled before reaching the court, and judicial decisions frequently relied on the community's interpretation of customs, occasionally leading to vigilante justice in cases of "unjust" verdicts. The ethnic and religious diversity of Southern Ukraine shaped a unique judicial process, with customary law legitimizing decisions.

Drawing on archival sources, normative acts (notably the "General Regulation on Peasants" of 1861), and works by pre-revolutionary and modern scholars (M. Zagoskin, C. Frierson, G. Voloshkevych, etc.), the author concludes that volost courts were a vital component of grassroots justice. They blended state initiatives with folk traditions, ensuring fairness and legitimacy of decisions, particularly in the ethnically and religiously diverse context of Southern Ukraine.

Key words: Peasant Reform of 1861, local court, volost court, peasant self-government, customary law, statutory law.

Постановка проблеми. Упродовж другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії, до складу якої входили землі Південної України, спостерігався активний процес реформування судової системи. У межах цих трансформацій особливе місце належало формуванню й функціонуванню волосних судів ¬ установ, що розглядали справи між селянами, базуючись як на писаному, так і на звичаєвому праві. Утворення волосних судів стало результатом імплементації Селянської реформи 1861 року, коли імперський уряд поставив собі за мету реорганізувати кріпосницькі інституції в умовах формального звільнення селянства. Позбавлення поміщиків право самостійно відправляти судочинство та неможливість утворення на селі загальних судових установ, через брак фінансових та людських ресурсів, ставило перед державою складне завдання віднайти судову модель яка буде спроможна забезпечити правосуддя на локальному рівні та не вимагатиме бюджетного фінансування. У цьому контексті саме волосні суди були покликані заповнити юридичний вакуум і забезпечити оперативне, доступне та звичне для селян судочинство. Внаслідок цього, у другій половині XIX століття на тлі реформ Російської імперії сформувалися унікальні механізми залучення селянського населення до здійснення судочинства. Волосні суди,

створені для обслуговування селянських громад, стали важливою ланкою «низового» правосуддя, яке поєднувало державну ініціативу та народні традиції правового вирішення конфліктів. Водночас, відкритим залишалося питання про готовність сільського населення взяти на себе здійснення правосуддя, бути готовим до прийняття самостійних та юридично грамотних рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія виникнення та розвитку волосних судів представлена на сьогодні значним доробком, як дореволюційних , так і сучасних дослідників. Перші дослідження діяльності народних судових установ на селі здійснили М.П. Загоскін, М.С. Іларіонов, М.Ф. Володимирський-Буданов, І. Гольденберг, М. Бржеський В. Теніщев, А. Кістяківський, І. Оршанський, П. Скоробогатий. Окремі аспекти діяльності волосних судів, в контексті дослідження всії системи селянського самоврядування, були зроблені О.В. Бартковим, А. Касяном, Г. Волошкевичем, М. Білоконем, Н. Петровською, Д. Вирським, І. Верховцевимим та іншими. Діяльність волосних судів зацікавлює і зарубіжних дослідників, зокрема К. Frierson, G. Popkin, I. Pop. Водночас, слід констатувати, що історія участі місцевого населення у відправленні правосуддя на рівні сільських громад південноукраїнських губерній майже не розкривається у цих роботах, і про неї лише побіжно згадується у контексті загальних реформ другої половини XIX ст.

У запропонованій статті ставиться за **мету** відтворити та проаналізувати історію впровадження волосних судів у південноукраїнських регіонах та дослідити форми участі місцевого населення у відправленні правосуддя, визначивши історичні передумови формування волосних судів, склад та порядок їх утворення, особливості правової культури та свідомості волосних суддів тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші спроби офіційного залучення сільського населення у XIX столітті до процедур відправлення правосуддя можна спостерігати ще у 30-х рр.. XIX століття, коли в ході реформ Д.Кисельова держава створила двоступеневу систему селянського судочинства для державних селян: сільську розправу як нижчу інстанцію і волосну розправу як апеляційну інстанцію. Надання селянам право власноруч обирати суддів стало важливим кроком зі сторони держава у справі реального залучення представників громади до впливу та контролю за судовою системою. Проте, не варто переоцінювати результати такого рішення, оскільки ступень самостійності новоутворених органів суду був доволі низьким, а вибори відбувалися під постійним та жорстким контролем влади. Так, проаналізувавши історичні матеріали, К. Фріерсон приходить до висновку, що « селяни уникали цих судів, віддаючи перевагу неформальним, особистим формам відправлення правосуддя в селі - радам або зборам, - а не офіційним органам, що діяли в інтересах дрібних адміністраторів» [1, с. 529]. Таким чином, попри прогресивні елементи системи її доступність для селян, орієнтацію на звичаєве право і швидкий розгляд справ за усними свідченнями у волосній розправі, судова програма реформ Кисельова виявилась проблемною в багатьох аспектах і засвідчила потребу в альтернативних підходах до селянського правосуддя.

Повторно, до ідеї створення селянського суду, ключову роль в організації та діяльності якого будуть відігравати самі селяни, повернулися в ході реформ 60-х рр. XIX століття, під час створення волосного суду.

Нормативно-правову основу функціонування волосних судів у другій половині XIX – на початку XX століття становили такі документи: „Загальне положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності" (1861 р.), „Тимчасові правила про волосний суд у місцевостях, де введено Положення про земських начальників" (1889 р.), „Сільський судовий статут", а також інші правові акти, видані царською адміністрацією і згодом опубліковані в спеціальних збірниках. Ці акти закріплювали декілька основних форм залучення сільського населення до здійснення правосуддя.

Первинною формою участі населення у здійсненні правосуддя стало надання право селянам впливати на персональний склад суддів волосних судів через процедуру їх обрання. Відповідно до ст. 93 Загального положення волосний суд формувався на виборних засадах. Селяни на волосних сходах повинні були обрати зі свого складу від чотирьох до дванадцяти осіб, які повинні були виконувати свої функції по черзі, протягом встановленого терміну. Кількість обраних суддів та термін виконання ними своїх посадових обов'язків повинна була визначатись самою громадою з врахуванням наступних вимог встановлених державою: кількість осіб, що повинні були брати участь у засіданнях суду не повинна була бути меншою трьох, а загальний строк виконання суддею своїх функцій не повинен був перевищувати один рік [2].

Вибори волосних суддів повинні були здійснюватися представниками сільської громади, через інститут волосних сходів. Це був вищий колегіальний орган управління який складався , як

з сільських та волосних посадових осіб (сільських старост, писарів, збірників податків тощо), так і з представників від сільських громад, які обирались по одному від кожних десяти дворів. Крім того, окремим селищам, у яких кількість дворів була меншою від десяти. дозволялося мати по одному представнику від кожного такого поселення (Ст. 71-72 Загального положення). Таким чином, кількість учасників волосних сходів залежала від кількості сільських громад та дворів волості. Серед дослідників достатньо часто точиться дискусія про те наскільки репрезентативними можна вважати волосні сходи, адже достатньо часто на посади в органи селянського самоврядування потрапляли представники заможного селянства або вихідці з інших соціальних прошарків. Особливо на це звертала увагу радянська історіографія, прагнучи протиставити старі «кулацькі» органи влади, новим «пролетарським» радам. Опрацьовуючи нормативно-правові акти та матеріали селянських зібрань на рівні волості та громади можна прийти до висновку, що законодавець не накладав суттєвих обмежень на осіб, які брали участь у роботі органів селянського самоврядування , тож право обирати посадових осіб органів самоврядування , у тому числі і волосних суддів надавалося широким верствам населення. Так,згідно з додатком 2 статті 47 Загального положення, була заборонена присутність на сходах лише двом категоріям селян: 1) які перебували під слідством за злочини та проступки, що тягли за собою позбавлення спеціальних прав та пільг; 2) які перебували під наглядом сільської громади внаслідок винесеного вироку суду [2]. Натомість самі сільські громади дуже часто самостійно встановлювали додаткові правила , керуючись при цьому власними правилами, звичаями традиціями, релігійними нормами тощо. Особливо це характерно було у південноукраїнських регіонах де етнічна строкатість населення зумовлювала різноманітність поглядів та традицій. Так, для мусульманських та іудейських громад південноукраїнських губерній характерним було надання право голосу у органах самоврядування та право обирати їх посадових осіб, лише представникам чоловічої статі . Натомість, у православних українських громадах достатньо поширеним було явище залучення жінок до обговорення та прийняття рішень на сходах. Так, М. Літошенко описуючи звичаї селянських громад, зазначав з цього приводу: „Вдови, які самі вели господарство, користувалися на сході правом голосу нарівні з чоловіком” [3, с. 212].

Селяни могли на власний розсуд усунути від участі у зборах осіб, які, на їх думку, не мали належних якостей для здійснення управлінських функцій. Так, поширеним явищем селах стало позбавлення або обмеження право голосу п’яниць, домогосподарів, що тимчасово втратили свою працездатність, а також молодих голів сімей, яким, внаслідок недостачі земельних ресурсів, при виділенні дісталась лише половина від передбаченої норми земельного наділу. Так, у меноніт-ських колоніях Півдня України ще на початку XIX століття встановилося правило про надання права голосу на колоністському зібранні (сході) та несення громадської служби в колоніях лише поселенцям, які вели самостійне господарство. Після проведення реформи 1861 року у багатьох колоніях це правило зберігалося, і на сільському сході право голосу мали власники садиб і польових угідь, а безземельні могли направляти лише своїх представників - по одному від десяти дорослих робітників), які досягли 21 року.

У інших випадках, селяни, навпаки, дозволяли бути присутніми на сходах особам, які, хоч і не були визначені у законі, проте, постійно мешкали у сільській місцевості і за родом своєї діяльності були безпосереднім чином пов’язані з громадою: священики, вчителі, ремісники, дрібні торговці та лавочники. Таким чином принцип представництва виключно від домовласників поступово розмивався, що призводило до збільшення числа учасників сходу.

Таким чином, запровадження виборної моделі формування волосного суду надавало можливість українському селянству безпосередньо впливати на формування особового складу судових органів. Водночас, існування низки офіційних та традиційних цензів призводило до усунення від виборів частини селянства. Такими цензами могли виступати в першу чергу майновий, статевий, а також, що особливо важливо було для південноукраїнських губерній національно-релігійний. Фактично, таким чином, була закладена модель непрямих виборів волосних суддів, адже фактично вибір здійснювався не всіма представниками сільської громади, що мали право голосу, а лише тими кого сільська громада допустила до участі у сході і в подальшому обрала на посаду сільського чи волосного старости, або делегувала до складу волосного сходу.

Наступною формою участі сільського населення у здійсненні правосуддя стало виконання вибраними особами обов’язків волосних суддів. Як і у випадку з членами волосних та сільських сходів, при виборах волосних суддів діяли як офіційні, що визначався як нормами тогочасного

дореволюційного законодавства, так і встановлювався звичаями та традиціями місцевого населення.

Джерельні матеріали свідчать, що до кандидатів на посаду волосного судді селяни висували вимогу досягнення певного віку. Слід зазначити, що у багатьох випадках віковий ценз у 25 років зафіксований в ст. 112 Загального положення розглядався українськими хліборобами як занадто низький, тож на практиці волосними суддями ставали особи набагато старшого віку – 35-45 років. Пізніше держава також визнала за необхідне підвищити віковий ценз і в ході проведення судово-адміністративної реформи 1889 року закріпила положення, яке передбачало, що на посаду волосного судді могла обиратись особа яка досягла 35 років [4].

Беззаперечною, на наш погляд, виглядає теза про те, що ефективність діяльності волосних, як і будь-яких інших, судів залежала від рівня підготовки, грамотності осіб, що входили до їх складу. Однак, законодавець не передбачив у вимогах до волосних суддів наявність певного рівня освіти. Відсутність вимоги до грамотності пояснювалася низьким освітнім рівнем серед селян, як неодноразово підкреслювалося дослідниками. Водночас, слід зауважити, що на території Південної України, особливо у поселеннях колишніх колоністів, була достатньо сильна розвинута система початкової освіти [5, с. 24]. Завдяки цьому, відсоток грамотного населення був вищим, ніж у інших регіонах. Зокрема, у повітах Катеринославської губернії він коливався між 26,21% та 12,85%, а в середовищі дорослих чоловіків старших 35 років, звідки в основному і набиралися волосні судді, міг перевищувати показник 40-50% [6, с. 159]. Враховуючи, що для правильного ведення справи судді потрібно було мати базові навички роботи з офіційними інструкціями та документами, вміти кваліфікувати вчинені правопорушення та обирати відповідне покарання, використовуючи при цьому норми державного та звичаєвого права, обирати на посаду волосного судді безграмотну особу, було вкрай небезпечно. Як наслідок, селяни і намагалися віддавати перевагу більш освіченим односельчанам, хоча звісно траплялися і випадки, коли через брак кандидатів і були вимушені були обирати серед напівграмотних а, почасти і неграмотних осіб. У контексті піднятого питання про рівень освіти суддів, слід зазначити, що окремі національно-етнічні групи Півдня України мали традиційно більш високий рівень грамотності через функціонування системи національної освіти. Особливо це проявлялося у менонітських громадах де місцеві школи забезпечували надання якісної освіти, тож відсоток грамотних суддів був набагато вищим ніж у інших національно-етнічних групах, як загалом і ефективність діяльності волосного суду та рівень довіри до нього місцевого населення

Майновий ценз широко поширений при виборах на інші посади, в тому числі і в судовій системі, для волосних судів також не був закріплений. Царський уряд чудово розумів, що складні економічні умови життя селянства не дозволять створити більш-менш серйозний кадровий резерв для зміни суддів, в разі встановлення вимоги відповідності кандидата за критерієм обсягів земельних наділів чи грошових коштів. На практиці ж, майновий стан кандидата міг враховуватися при виборах на посаду, що було пов'язано з особливістю фінансування діяльності волосних судів, а також загальним ставленням громади до заможного селянина.

Щодо особливостей фінансування, то держава покладала завдання утримання осіб, що виконували судові функції на плечі самих селян. Останні не просто могли визначати розмір платні волосним суддям, а й отримували право взагалі відмовитись від фінансування їх діяльності. Оскільки, особливо на перших порах, сільське населення не мало потрібних фінансових резервів для утримання органів самоврядування, у тому числі волосного суду, то розміри заробітної плати волосних суддів були мінімальні, а інколи взагалі замінювалися на певні пільги (звільнення від податей, додатковий наділ землі тощо). В середньому заробітна плата волосного судді становила до 50 карбованців, що було явно недостатньо, оскільки вимагало від селянина приділяти значну кількість часу роботі в суді, тим самим ставлячи під удар власне господарство [7, с. 13]. Слід також відзначити, ще одну особливість фінансового становища волосних суддів – вони могли бути оштрафовані з'їздом мирових посередників за неправильне застосування норм права. Не дивно, що загалом в російській імперії, за спостереженням сучасників, малограмотні, бідні селяни почасти намагалися уникнути виконання таких обтяжливих обов'язків. Водночас, в ісламських та протестантських громадах півдня України, де традиція народного судочинства мала стійкий характер, а суддя користувався значною повагою та отримував належне матеріальне забезпечення, проблем з висуненням кандидатів на посаду судді спостерігалося значно менше.

Чітко прослідковується у формуванні волосних суддів і статевий ценз, також загалом характерний для більшості посад того часу. Документи волосної юстиції свідчать, що волосними суддями ставали лише представники чоловічої статі, хоча в окремих випадах і зафіксована участь жінок у волосних сходах, на яких обиралися судді. Проте це було рідше виключенням, аніж загальним правилом, оскільки і відповідно до норм імперського , і норм звичаєвого права, саме чоловіки володіли земельними наділами та домогосподарствами і представляли свою родину на сходах, а отже наділялися правом обирати і бути обраним волосним суддею.

На Півдні України специфіка формування волосних судів визначалася поліетнічністю, різноманіттям релігійних традицій і високим рівнем локальної автономії громад. Зокрема, до складу судів потрапляли представники різних національностей, головне щоб вони користувалися довірою громади та володіли знанням місцевих звичаїв. Саме застосування звичаєвого права дозволяло суддям легітимізувати свої рішення в очах селян, які часто не довіряли державному правосуддю. Волосні суди нерідко виконували функцію примирення, а не каральну, зосереджуючись на відновленні злагоди в селі.

Ще однією, опосередкованою, формою участі населення у здійсненні правосуддя можна вважати різноманітні неправові форми впливу громаду на роботу суддів і остаточне прийняття ними рішення. Так, при виникненні конфліктної ситуації (суперечки) сторони намагалися вдатися до позасудових форм врегулювання, залучаючи до цього процесу представників громадськості та посадових осіб місцевого самоврядування. Так, наявні архівні джерела свідчать, що частими були квазісудові процедури вирішення селянських спорів, ключову роль у яких відігравали найбільш авторитетні односельці. Так, сучасник подій другої половини XIX ст. С. Пахман теж наголошує, що більшість справ, які потрапляли на розгляд до волосного суду, спочатку розглядалися саме старостою, потім, у разі необхідності, – волосним старшиною, і зазвичай тільки в тому випадку, якщо жодному з них не вдавалося досягти бажаного результату, справа передавалася до волосного суду [8, с. 48]. Також непоодинокими були випадки коли справу виносили на розгляд сільського сходу, а колегіальне рішення громади ставало обов'язковим для виконання Наприклад, у Павлівській волості Олександрівського повіту Катеринославської губернії селяни засвідчили, що всі члени родини спільно користуються сімейним майном, але у випадку порушення мирних стосунків з цього приводу конфлікт вирішується стариками [9, арк. 10].

Навіть коли справа доходила до волосного суду, його рішення часто базувалося не на діючих у державі законах, а на трактуванні, які надавала громада існуючим звичаям та правилам. Як відмічають дослідники , непоодинокими були випадки коли суді вимушені були приймати рішення керуючись позицією сформованою в середині сільського колективу, а відхід від цієї позиції та прийняття «неправедного», з точки зору громади, рішення призводив до актів самосуду [10, с. 329-330].

Висновки. У підсумку можна констатувати, що участь громадськості Півдня України у відправленні правосуддя могла відбуватися у різних формах. Основною формою, перш за все, виступала участь громади у формуванні судів, яку слід визнати одним з проявів прямої демократії. Другим, не менш важливим правом, яке забезпечувало доступ до судочинства, стало право селян обиратися на посади волосних суддів. Крім того, існували і звичаєво-традиційні засоби залучення населення до відправлення судочинства: передача справ на колегіальний розгляд самої громади через систему сільських та волосних органів самоврядування, вплив громади на рішення суддів шляхом трактування звичаїв, які повинні були стати основою для винесеного судового рішення тощо. На теренах Південної України, з її поліетнічністю і різноманітністю традиційно-звичаєвих та релігійних інститутів, це мало надзвичайно важливе значення, оскільки розширювало можливості суспільства вплинути на рішення суду та забезпечити «справедливість» його рішення внаслідок відповідності нормам права, прозорості процесу та врахуванням громадських цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Frierson C.A. Rural Justice in Public Opinion: The Volost' Court Debate 1861-1912. *The Slavonic and East European Review*, Vol. 64, No. 4 (Oct., 1986), pp. 526–545.
2. Полное собрание законов Российской империи (Далі - ПСЗРИ). Собрание 2-е. 1863. Т. 36, отд. 1. № 36657 / Інститут Історії України. НАН України (оф. сайт). URL: http://resource.history.org.ua/item/0006052 (дата звернення 13.07.2025).

3. Литошенко Н. Мораховская община / Sbornik materīalov dliа̂ izuchenīiа̂ sel′skoĭ pozemel′noĭ obshchiny, izd. Imperatorskikh Vol′nago e̊konomicheskago i Russkago geograficheskago obshchestv, pod red. F̌.L. Barykova, A.V. Polovtsо̂va i P.A. Sokolovskago. 1880. C. 204-226. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Sbornik_mater% C4%ABalov_dli%CD%A1a_izuchen%C4%ABi%CD%A1a.html?id=PxhKQuFa2KgC&redir_esc=y (дата звернення 13.07.2025).
4. ПСЗРИ. Собрание 3-е., 1889. Т.IX, отд. 1. № 6196. / Інститут Історії України. НАН України (оф. сайт). URL: http://resource.history.org.ua/item/0006052 (дата звернення 13.07.2025).
5. Бобильова С. Система освіти в німецьких та менонітських колоніях Півдня України: становлення й розвиток (XIX – початок XX ст.) / *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Вип. 16. С. 22–28.
6. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.. Екатеринославская губерния. 1904. 234 с. / Інститут Історії України. НАН України (оф. сайт). URL: http://resource.history.org.ua/item/0006895 (дата звернення 13.07.2025).
7. Волошкевич Г.А. Нормативно-правове регулювання та практика оплати праці посадових осіб органів селянського самоврядування в українських губерніях другої половини XIX – початку XX ст. / *Актуальні проблеми юридичної науки та практики в XXI столітті*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 18-19 берез. 2021 р.). Рівне: «Гельветика», 2021. С. 12–15.
8. Качан Ю.В. Селянська сімя і волосне судочинство Півдня України кінця XIX – початку XX ст.. / *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 47. С. 47–51.
9. Выписки из Трудов комиссии по преобразованию волостных судов. Книг решений волостных судов‖ и др. источников конца XIX ст. по наследственному, семейному, обязательственному, вещественному праву. Конверт № 10: Майнові та персональні стосунки членів родини. – 45 арк. / Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Фонд X (Арх. АН УРСР). – Спр. 1097 (I).
10. Cathy A. Frierson ‘I Must Always Answer to the Law.. «Rules and Responses in the Reformed Volost’ Court» / *The Slavonic and East European Review*. 1997. Vol. 75, No. 2. Pp. 308–334.

УК 340.12’04
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.19

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИЙ ПРАВОВИЙ ПРИНЦИП: ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ТА СУЧАСНЕ ЗНАЧЕННЯ

Стаднік І.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії, історії держави і права
та філософії права,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0002-8047-3697

Міхайліна Т.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії, історії держави і права
та філософії права,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0002-1129-2470

Стаднік І.В., Міхайліна Т.В. Справедливість як основоположний правовий принцип: історична еволюція та сучасне значення.

Стаття присвячена аналізу принципу справедливості як однієї з основоположних та невід’ємних цінностей цивілізованого суспільства та фундаментального елементу правової системи. Особлива увага приділяється складності та багатозначності цього поняття та принципу, його еволюції від античності до сучасності, а також значенню в умовах глобалізованого світу. Зазначається, що трансформаційні процеси, що відбуваються в багатьох сферах суспільного життя, призводять зокрема до розмивання змісту багатьох основоположних принципів і зокрема справедливості, внаслідок чого дослідження її еволюції і сучасної ролі дасть змогу не лише поглибити теоретичне розуміння цього феномена, а й оцінити його потенціал у формуванні цивілізованої та ефективної правової системи. Мета дослідження – комплексний аналіз принципу справедливості як основоположного елементу правової системи, з урахуванням його історичної динаміки та сучасного практичного значення. У ході наукового дослідження використовувалися загальнонаукові та приватно-наукові методи пізнання, зокрема діалектичний, метафізичний історико-правовий, формально-юридичний методи, а також методи правової герменевтики і правової компаративістики. Результати дослідження показують, що справедливість має надскладний та багатогранний характер, який змінюється від античності до сучасності, зберігаючи певну спадковість у розумінні ключових характеристик, що дає змогу говорити про ідеологію справедливості. Водночас звертається увага на неможливість розробки єдиної дефініції справедливості, однак це не розглядається як недолік, оскільки є цілком припустимим розширене тлумачення цього принципу, що у поєднанні з іншими складовими верховенства права забезпечує його ефективну реалізацію. Судова практика виходить з розуміння принципу справедливості як інтегральної складової верховенства права, що забезпечує рівність та доступ до правосуддя. Здатність справедливості протистояти сучасним викликам та загрозам визначається ставленням до неї суспільства та індивідів, внаслідок чого формування критичного мислення видається важливим засобом утвердження та ефективної реалізації цього принципу в правовій системі. В якості основи принципу справедливості визнається формула «Права і свободи кожного закінчуються там, де починаються права і свободи інших».

Ключові слова: правові принципи, принцип справедливості, історичний розвиток, правова система, верховенство права, право.

Stadnik I.V., Mikhailina T.V. Justice as a foundational legal principle: historical evolution and contemporary relevance.

The article is devoted to the analysis of the principle of justice as one of the fundamental and integral values of a civilized society and a fundamental element of the legal system. Particular attention is paid to the complexity and ambiguity of this concept and principle, its evolution from antiquity to the present, as well as the importance in the conditions of the globalized world. It is noted that transformational processes occurring in many spheres of public life lead to the blurring of the content of many fundamental principles, and in particular justice, which will allow the study of its evolution and modern role will not only deepen the theoretical understanding of this phenomenon, but also evaluate its potential. The purpose of the study is a comprehensive analysis of the principle of justice as a fundamental element of the legal system, taking into account its historical dynamics and modern practical importance. In the course of scientific research, general scientific and private-scientific methods of cognition were used, in particular dialectical, metaphysical historical-legal, formal-legal methods, as well as methods of legal hermeneutics and legal comparative studies. The results of the study show that justice is complex and multifaceted, which changes from antiquity to present, preserving some heredity in understanding key characteristics, which makes it possible to speak about the ideology of justice. At the same time, attention is paid to the impossibility of developing a single definition of justice, but this is not considered a disadvantage, since it is quite acceptable to have an extended interpretation of this principle, which in combination with other components of the rule of law ensures its effective implementation. Judicial practice proceeds from understanding the principle of justice as an integral component of the rule of law, which ensures equality and access to justice. The ability of justice to withstand modern challenges and threats is determined by the attitude of society and individuals, which makes the formation of critical thinking seems to be an important means of establishing and effective implementation of this principle in the legal system. The formula of «the rights and freedoms of everyone end where the rights and freedoms of others begin as the basis of justice.

Key words: legal principles, principle of justice, historical development, legal system, rule of law, law.

Impartial justice consists not in being neutral between right and wrong,
but in finding out the right and upholding it, wherever found, against the wrong.
Theodore Roosevelt [1, с. 26–27]

Постановка проблеми. Серед безлічі правових принципів, до втілення яких прагнуло людство незалежно від часів та юридичних традицій, найбільш бажаним і водночас невизначеним за змістом завжди був і є принцип справедливості. Тривала історія розвитку цього принципу характеризується боротьбою двох начебто протилежних тенденцій. З одного боку, «прагнення людства до справедливості та забезпечення правопорядку у взаєминах на всіх рівнях (людина – людина, людина – соціум, людина – держава, соціум – держава, держава – держава) знайшло своє втілення у єдності та узгодженості основоположних і невід'ємних цінностей цивілізованого суспільства, до яких належать права і свободи людини, верховенство права та демократія» [2, с. 52]. У цьому контексті слід погодитися з Г. Радбрухом (G. Radbruch), що сама ідея права не може бути чимось іншим, ніж справедливістю [3, с. 47]. Саме тому справедливість «червоною ниткою» пронизує всі етапи розвитку права в якості критерію легітимності правотворчості, правореалізації (правозастосування) та їх результатів (норм права, актів реалізації та актів застосування права). З другого боку, багатозначність та філософська глибина цього поняття значно ускладнює розробку чіткої дефініції, яка б охоплювала всі найважливіші змістовні аспекти справедливості, наслідком чого є певна невизначеність. До того ж необхідно враховувати суб'єктивні фактори зокрема рівень правової свідомості та правової культури особистості, що значною мірою є «віддзеркаленням» суспільної моралі та впливають на розуміння справедливості через призму категорій «добро» і «зло».

Окремо слід визнати, що трансформаційні процеси у сучасному глобалізованому світі, викликають тектонічні зміни в різних системах життєдіяльності суспільства (політичній, економічній, культурній, правовій), внаслідок чого руйнується стала система цінностей зокрема шляхом підміни понять, розмиття їх змісту. Так, верховенство права непомітно перетворюється на верховенство закону, демократія – на дотримання формальних процедур, права людини – на «подарунок»

від держави, а справедливість зводиться до корисності, доцільності, законності тощо. Ці процеси мають наслідком розчарування в основоположних принципах цивілізованого розвитку суспільства. За результатами щорічного дослідження Rule of Law Index WJP вже 7-ий рік поспіль спостерігається глобальний занепад верховенства права (важливим елементом якого є принцип справедливості). Між 2023 та 2024 роками його стан погіршився у більшості країн світу: загальний бал за Rule of Law Index WJP 2024 знизився у 57% (81 країна) і покращився у 43% (61 країна) країн світу. В середньому загальний бал знизився на 0,2%. У 63% країн люди втратили основні права (право на свободу слова, свободу зібрань, приватність тощо), а дискримінація посилилась [4]. В Україні ці тенденції посилюються внаслідок додаткових викликів зокрема війни та її наслідків, що зумовлює нагальну потребу у відновленні довіри до права і справедливості як основоположних цінностей цивілізованого суспільства. А відтак дослідження еволюції і сучасної ролі принципу справедливості дає змогу не лише поглибити теоретичне розуміння цього феномена, а й оцінити його потенціал у формуванні цивілізованої та ефективної правової системи.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі справедливості як основоположного правового принципу, його історичної динаміки та сучасного значення для розвитку правових систем.

Досягнення поставленої мети забезпечується виконанням таких завдань: проаналізувати філософське підґрунтя принципу справедливості у часовому та просторовому вимірах; уточнити роль принципу справедливості в різних правових системах; дослідити сучасну судову практику через призму принципу справедливості; окреслити виклики і загрози реалізації принципу справедливості в умовах воєнного стану, а також оцінити його потенціал у реформуванні внутрішньодержавного права.

Стан опрацювання проблематики. В різні часи справедливість привертала увагу представників багатьох наукових напрямів (філософів, політологів, соціологів, правників тощо). Філософське підґрунтя сучасного розуміння утворюють висновки мислителів античності (Сократа (Σωκράτης), Платона (Πλάτων), Арістотеля (Ἀριστοτέλης), Цицерона (Marcus Tullius Cicero) та інших), середньовіччя (А. Августина (Aurelius Augustinus Hipponensis), Т. Аквінського (Thomas Aquinas), М. Падуанського (Marsilio da Padova), Н. Макіавеллі (Niccolò di Bernardo dei Machiavelli), Ф. Гвіччардіні (Francesco Guicciardini) та інших), нового (Г. Гроція (Hugo de Groot), Т. Гоббса (Thomas Hobbes), Дж. Лока (John Locke) та інших) і новітнього (І. Канта (Immanuel Kant), Г.В.Ф. Гегеля (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) та інших) часів.

Значний внесок в дослідження справедливості пов'язують з творчістю Дж. Роулза (J. Rawls), який обґрунтовував теорію відмінну від утилітаризму, інтуїтивізму та перфекціонізму. На його думку, справедливість є першою чеснотою соціальних інститутів, як істина – систем мислення. В якості ключових характеристик (принципів) справедливості він виокремлював загальність, універсальність, публічність, порядок та остаточність: будучи обраними в чесних умовах вони мають абсолютний пріоритет у регулюванні основної структури суспільства та формуванні раціональних планів життя громадян, особливо в частині захисту основних прав і свобод [5].

Заслуговують на увагу і дослідження Р М. Дворкіна (R.M. Dworkin), який розглядав справедливість як одну з центральних політичних цінностей, що відіграє головну роль у юридичному міркуванні та тлумаченні права, особливо у складних справах. Він відстоював позицію, що хороший суддя віддає перевагу справедливості перед механістичним застосуванням закону, а процвітаюча правова система має відповідати мінімальним стандартам справедливості. В його теорії справедливість є інституцією, що підлягає інтерпретації та тісно пов'язана з підставами закону та концепцією юридичних прав, які випливають з минулих політичних рішень, ліцензуючи державний примус [6].

Зі свого боку А. Сен (A. Sen) обґрунтовує розуміння справедливості як реалізованої справедливості, пов'язуючи її не лише з правильністю інститутів і правил, а і з тим як фактично складається життя людей. Відповідно до основних ознак справедливості вона відносить зокрема зосередженість на соціальних реалізаціях, важливість свобод та можливостей, відкриту неупередженість та зосередженість на зменшенні несправедливості [7].

Різні аспекти справедливості знайшли своє висвітлення і в працях вітчизняних науковців. Зокрема В. В. Левкулич аналізує справедливість як соціокультурний феномен та доходить висновку, що її змістову квінтесенцію «визначає симетрія, еквілентність і відповідність дійсного та належного, ступінь когерентності дійсного належному». Відповідно «справедливе – значить апріорі морально взірцеве й еталонне, а апостеріорі щонайменше прийнятне, таке, що не суперечить

фундаментальним світоглядним уявленням про належне» [8, с. 438]. Зі свого боку Д.І. Кірюхін досліджує утвердження справедливості в якості основоположного принципу в різних історичних контекстах та дискурсах [9]. В контексті дослідження справедливості як правової категорії на окрему увагу заслуговують висновки С. Головатого, П. Гуйвана, Г. Кельзена (H. Kelsen), Ф. Петтіта (Ph. Pettit), Т. Подковенко, П. Рабіновича та багатьох інших.

Однак значна кількість наукових досліджень щодо справедливості не вичерпує зазначеної проблематики, оскільки залишається низка питань (зокрема змістовна невизначеність базових світоглядних установок щодо справедливості, взаємозв'язок глобальної та локальної справедливості, справедливості як загальнолюдської цінності та окремих її проявів, її здатність протистояти сучасним загрозам та викликам), що потребують додаткового аналізу. Все викладене вище підтверджує актуальність теми цього дослідження, що і зумовило її вибір.

Виклад основного матеріалу. Комплексний характер аналізу історичної еволюції справедливості як правового принципу забезпечується дослідженням його розвитку у двох вимірах: часовому (від класичної античності до сучасного праворозуміння) та просторовому (порівняння нормативного закріплення та реалізації принципу справедливості у різних правових традиціях та правових системах).

Часовий вимір дає змогу простежити історичну еволюцію принципу справедливості на основі аналізу особливостей його сприйняття у різні періоди розвитку філософсько-правової думки.

Історично першим є період античності, який зазвичай пов'язується з філософською і правовою традицією Давньої Греції та Давнього Риму. Так, Платон характеризує справедливість як одну з чотирьох чеснот (поряд з мудрістю, розсудливістю та мужністю), що є необхідними ознаками досконалої держави, яка виконує дуальну функцію: вона є одночасно і передумовою появи (дає силу виникнути), і гарантом існування (дає силу залишатися) інших чеснот. На його думку, робити власну справу і не намагатися робити чужі справи за них є справедливістю – силою, яка утримує все разом [10, 427e, 432c, 433b–e та інші]. Як зазначає Д. Кумар (D. Kumar), справедливість за Платоном – це якість розуму, яка однаково дбає про благо для всієї спільноти та впорядковує і дисциплінує те, що доречно для кожного її члена [11, с. 56]. Зі свого боку Арістотель характеризує справедливість як певну чесноту, завдяки якій кожен володіє тим, що належить йому, і саме так, як наказує закон [12, с. 90], і яка вимагає щоб усі рівні владували тією самою мірою, якою вони коряться, і щоб кожен поперемінно то наказував, то корився. До того ж поза державою, на його думку, справжньої справедливості не існує. Продовжуючи традиції давніх греків, Цицерон аналізує справедливість у трьох іпостасях: як найдосконалішу з усіх чеснот (зокрема і у приватних взаєминах), яка не шукає на нагороди, ні плати і до якої прагнуть заради неї самої, як «істинне право» («де немає щирої справедливості, не може бути і права»), як основу державного устрою (держава може управлятися, і навіть зберігатися тільки завдяки великій справедливості) [13, с. 58, 68–71, 125, 149 та інші]. З огляду на це П. Сімпсон (P. Simpson) зазначає, що справедливість за Цицероном є доброю сама по собі, тому що вона є частиною справжнього людського життя [14, с. 207]. Узагальнюючи основні підходи того часу, К. П. Горбенко зазначає, що загальна тенденція еволюції поглядів на справедливість у ті часи полягає у поступовому переході від уявлень про універсальний, космічний характер справедливості та її прив'язки до суто людських стосунків, витісненні концептів «справедливість як порядок (гармонія)» та «справедливість як відплата» концептами «справедливість як рівність» і «справедливість як чеснота», перетворенні її на політико-правову та етичну категорії [15, с. 17].

Епоха середньовіччя є доволі суперечливою щодо розуміння справедливості. Так, темні часи (раннє середньовіччя) демонструє дві протилежні тенденції: з одного боку – ігнорування античної філософсько-правої доктрини, а з другого – апелювання до неї в процесі подальшої розробки ідей природного права, однак лише в тій частині, яке не протирічила християнській теології, на чому зокрема наголошує З. Бегіч (Z. Begić). Епоха Просвітництва та розвиток лібералізму зумовлюють повернення до античних традицій та їх переосмислення в нових історичних умовах [16, с. 449, 450]. Зокрема Святий Августин визначав справедливість, з одного боку, як любов до Бога та ближнього, а з другого, як порядок всередині людства, що сприяє соціальному порядку: еволюція від «правильного порядку у самій людині» (підпорядкування Богу – модель порядку, який має існувати між душею і тілом, між розумом та ірраціональними силами) до «порядку любові» (надає ієрархію благ, встановлених Богом як об'єкти любові та бажання, та гармонізує вольовий аспект любові зі створеним порядком природи) [17, с. 99]. Для Т. Аквінського справедливість

– це «постійне та постійне бажання віддавати кожному його право», що передбачає рівність та виражається у доброму ставленні до інших. До того ж він розрізняв два види справедливості: комутативну (стосується взаємних відносин між особами) та розподільчу (діє в сфері пропорційного розподілу загальних благ) [18, II–II, q. 58, 61], що перегукується з Платонівським вченням про два види рівності (арифметичну та геометричну) і Арістотелівським поділом справедливості на урівнюючу та розподільчу. Водночас слід погодитись, що це не було простим запозиченням, оскільки його інтерпретація античної філософсько-правової традиції у поєднанні з традиціями римської юриспруденції (де почали формуватися такі поняття як право на участь та право як претензія) та християнською теологією поставило його вчення на глибоку, але тонку межу між античною та сучасною думкою [19]. Подальший розвиток вчення про справедливість пов'язаний з певною «секуляризацією» філософсько-правової думки. Зокрема для М. Падуанського справедливість є основоположним елементом забезпечення стабільності та процвітання спільноти, що досягається виконанням законів, встановлених народом, та належним здійсненням правосуддя [20], для Н. Макіавеллі з його постулатом «Мета виправдовує засоби» вона вже не є основоположним морально-правовим принципом, оскільки визнається цілком припустимим і виправданим відхід від загальноприйнятих уявлень про добро та зло задля забезпечення ефективності та збереження влади [21], а для Ф. Гвіччардіні вона є інструментом стабільного та ефективного управління, бо на його переконання влада дійсно повинна дотримуватися у всьому справедливості та рівності; так створюється безпека, забезпечується загальна задоволеність та закладається основа для збереження народного уряду, який спирається не на малочислених прихильників, з якими він не здатен правити, а на незчислених друзів [22, с. 14]. Відтак раннє середньовіччя пронизане християнсько-теологічним розумінням справедливості, тоді як пізнє характеризується спробами очистити її від релігійних догматів та надати їй характеру правового принципу. Загалом же необхідно визнати, що саме в цей період відбувається зміщення акценту в бік більш прагматичного розуміння справедливості: вона вже не сприймається виключно як моральна чеснота, на перший план виходять ті її властивості, які зумовлюють її роль та значення в якості важливого політичного (політико-правового) інструменту.

Новий час знову змінює підхід до розуміння справедливості, оскільки відбувається розмежування предметів політичної науки та юриспруденції (правознавства). Першість в цьому питанні належить Г. Гроцію, який, апелюючи до Арістотеля та Ж. Бодена, до ключових питань політичної науки відносить користь та доцільність, а юриспруденції – право і справедливість [23, с. xxxv]. Відтоді багатьма справедливість розглядається як правовий орієнтир, основоположний юридичний принцип, важливий критерій оцінки правомірності / неправомірності будь-яких правових рішень (результатів правотворчості, правореалізації, правозастосування). Яскравими ілюстраціями для такого висновку є погляди і самого Г. Гроція (справедливість – це утримання від посягань на чужі надбання, супротив будь-яким спокусам виключно для запобігання порушенням людського співіснування; право є ніщо інше, як те, що справедливе, … те, що не протирічить справедливості; протирічить справедливості те, що противно природі істот, що володіють розумом [23, с. xxviii–xxx, 2–3]), а також Т. Гоббса (третій природній закон полягає у дотриманні людьми укладених ними угод, що є джерелом і початком справедливості; поза державою справедливості (як і несправедливості) не існує, оскільки дійсність угод забезпечується владою, що змушує людей дотримуватися їх [24, с. 74–78], Дж. Лока (закони справедливі настільки, наскільки вони основуються на законі природи, через посередництво якого вони повинні регулюватися та тлумачитися; усі люди за природою рівні, бо мають рівні права на природню свободу; мета закону – захищати невинуватого та відновлювати справедливість через неупереджене його застосування до всіх, на кого він поширюється, тим самим зберігаючи та розширюючи свободу [25, с. 123, 142]), Ш.Л. де Монтеск'є (відносини справедливості передують позитивному закону; абсурдно стверджувати, що немає нічого справедливого чи несправедливого, окрім того, що наказано або заборонено позитивними законами [26, с. 2]); немає жорстокішої тиранії, ніж та, що практикується в тіні законів і під виглядом справедливості [27, с. 126]) та багатьох інших, насамперед представників теорії суспільного договору.

Якщо у всі попередні періоди розвитку філософсько-правової думки вчення про справедливість розвивалося переважно в межах теорії природного права, то у новітній час загострюється боротьба між протилежними типами праворозуміння: юснатуралізмом та легізмом, що значною мірою вплинуло і на оцінку її (справедливості) природи та значення. Природно-правовий підхід

зберігається у вченні І. Канта, категоричний імператив якого і до сьогодні сприймається багатьма в якості морально-правового орієнтиру. За своєю суттю категоричний імператив в обох своїх формулах («Дій так, щоб максима твоєї волі, могла стати загальним законом» або «Дій так, щоб ставитися до людства як у власній особі, так і в особі буд-кого іншого, завжди як до мети, і ніколи як до засобу» [28, с. 51, 198]) – це не лише про повагу до людської гідності, це про справедливість, якої прагнуть всі і кожен. Загалом же він переконаний в особливому значенні справедливості: якщо вона зникне, не залишиться жодної цінності в тому, що люди взагалі живуть на землі [28, с. 141]. У його вченні право дорівнює справедливості, а універсальний принцип права полягає у такому: будь-яка дія є правильною, якщо вона може співіснувати зі свободою кожного відповідно до загального закону, або якщо за її максимою свобода вибору кожного може співіснувати зі свободою всіх відповідно до загального закону [28, с. 56]. За такого розуміння справедливість є втіленням принципу формальної рівності. На відміну від цього Г. В. Ф. Гегель розглядає справедливість як розумну свободу та обґрунтовує таке розуміння на декількох рівнях: 1) на рівні абстрактного права: право є простою і безпосередньою формою існування, яку свобода надає сама по собі; справедливість виражається у праві особистості володіти речами як проявом своєї волі (власність); а також взаємності формальній рівності та згоді власників (договір, контракт); відповідно право і справедливість повинні мати своє джерело у свободі та волі, а не в обмеженні, що виплаває з погрози; 2) на рівні моральності право доповнюється моральним переконанням (намірами, мотивами) людини: цілі окремої волі (не) можуть справді відповідати абсолютному загальному (праву); моральний намір (намір діяти задля свого особистого або чужого благополуччя) не може виправдати протиправний вчинок (в такому розумінні Гегель протистоїть Макіавеллі та заперечує, що «мета виправдовує засоби»), відповідно індивідуальні інтенції (благо для себе чи інших) є правомірними лише за умови відповідності загальній справедливості (праву); 3) на рівні етичної системи: етичний порядок (елементами якого є свобода, абсолютна воля, об'єктивне та коло необхідності) це сила, що має абсолютний авторитет, керує життям індивідів і яку називають вічною справедливістю; істинна справедливість можлива лише в етичному житті, оскільки справжня свобода втілюється через інституції (сім'ю, громадянське суспільство, державу) [29, с. 46-47, 96, 120-121, 156]. Відповідно для Гегеля справедливість є не просто відповідністю формальному праву (формальна законність), а втіленням розумної свободи в етичному порядку держави. Сама ж держава як завершена реальність є етичним цілим та актуалізацією свободи [29, с. 244].

Зміна вектору у ставленні до справедливості у її співвідношенні з правом у другій половині XIX – першій половині XX ст. була зумовлена поширенням юридичного позитивізму, його панування на рівні правової ідеології. І хоча серед позитивістів (Дж. Бентам (J. Bentham), Дж. Остін (J. Austin), Г.Л.А. Гарт (H.L.A. Hart). Й. Раз (J. Raz) та інші) не було одностайності щодо розуміння окремих аспектів права, ставлення до справедливості та природного права об'єднало їх у єдиний табір. Заперечуючи саму ідею існування природного права, вони не визнавали за справедливістю ролі юридичного принципу (критерію), залишаючи за нею лише роль морального орієнтира. Вершиною намагання очистити право від будь-яких моральних оцінок прийнято вважати теорію Г. Кельзена (H. Kelsen), який, хоча і визнає цінність справедливості, виводить її проблематику за межі правової теорії. На його переконання справедливість є відносною категорією, внаслідок чого вона не може бути універсальним критерієм і розрізнювальною ознакою права [30, с. 49]. З другого боку він зауважує, що справедливість – це передусім важлива, але не обов'язкова властивість соціального порядку, що регулює взаємовідносини між людьми; соціальне щастя (в об'єктивно-колективному сенсі), а абсолютна справедливість – це одна з вічних ілюзій людства, ірраціональний ідеал, тоді як з погляду раціонального пізнання існують лише інтереси людей і конфлікти між ними [31, с. 1-2, 4, 21].

Відмова від суто позитивістського підходу до права та відродження концепції природного права було зумовлено серед іншого грубим порушенням прав людини під час Другої світової війни. Страшний досвід, який отримало людство, змусив по-новому поглянути на «зручність» позитивістського ставлення до права, наслідком чого стало повернення до загальнолюдських цінностей та ідеалів, переосмислення поняття та значення справедливості, свободи, прав людини, рівності, демократії. Зокрема Г. Рабрух (G. Radbruch) розглядав справедливість як основу права. На його думку, право – це воля, що прагне до справедливості, а справедливість – це судити не зважаючи на авторитет та за однаковим мірилом щодо всіх [32, с. 78]. Серед підходів до справедливості другої половини XX ст., окрім вже згаданих вище (Дж. Роулза, Р. Дворкіна, А. Сен), заслуговує на увагу

комунітаризм, зокрема ідеї та висновки М. Сандела (M. Sandel), Ч. Тейлора (C. Taylor), А. Макінтайра (A. MacIntyre) та інших. Так М. Сандел не визнає свободу вибору (навіть за справедливих умов) достатньою основою справедливого суспільства і заперечує будь-які спроби знайти нейтральні принципи справедливості. Для нього справедливість – це процес розподілу суспільством благ (прав та обов'язків, доходу, багатства, влади, можливостей, посад, почестей), який не є нейтральним до уявлень про добре життя та чесноту і заснований на визнанні моральної сили зобов'язань, що зумовлюються приналежністю індивіда до спільнот, а не лише індивідуальним вибором або згодою. Він невідворотно пов'язує справедливість з оцінкою того, що є гідним пошани, добрим життям для суспільства, або яким є призначення соціальних інститутів [33].

Цей короткий історичний екскурс не здатен охопити всі наявні підходи до розуміння справедливості, однак він окреслює загальну картину і дає змогу усвідомити рівень складності визначення сутнісних характеристик цього правового принципу. І тут слід визнати обґрунтованість позиції І.Г. Бабич, яка зазначає, що як юридична категорія справедливість набуває якості принципу тією мірою, якою вона втілюється у нормі права, та визнає взаємозалежність права і справедливості: «справедливість без права – безсила, право без справедливості – нелюдяне» [34, с. 192, 195]. Відповідно у сучасному правознавстві справедливість отримала не лише теоретичне обґрунтування, а і нормативне закріплення та застосування зокрема у практиці Верховного Суду (далі – ВС), Конституційного Суду України (далі – КСУ), Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), Суду справедливості Європейського Союзу (далі – Суд ЄС).

Аналіз законодавства України свідчить, що принцип справедливості закріплено зокрема у Цивільному кодексі України (відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 3 справедливість є однією з загальних засад цивільного законодавства)[35], Податковому кодексі України (згідно п. 4.1.6. ст. 4 соціальна справедливість (установлення податків та зборів відповідно до платоспроможності платників податків) є принципом податкового законодавства)[36]. Серед іншого справедливе вирішення судом спорів визначено в якості завдання відповідного судочинства у ч. 1 ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України [37], ч. 1 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України [38], а згідно ч. 1 ст. 21 Кримінального процесуального кодексу України кожному гарантується право на справедливий розгляд справи [39]. Примітно, що Конституція України прямо згадує принцип справедливості лише раз: у ч. 1 ст. 95, згідно якої бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами [40]. Видається, що зазначене законодавче положення певною мірою «перегукується» з ідеями комунітаризму. Водночас дослідники з конституційного права вказують на непряме закріплення принципу справедливості у Конституції України зокрема у ст. 61 (принцип non bis in idem), ч. 3 ст. 57 (обов'язок оприлюднення нормативно-правових актів; ч. 1 ст. 58 (загальна заборона зворотної дії законів), ч. 1 ст. 63 (право не свідчити проти себе), ст. 55 (право на судовий захист) тощо [41, с. 55]. Однак необхідно визнати відсутність чіткої законодавчої дефініції або закріплення ключових критеріїв справедливості, внаслідок чого її тлумачать або як складник верховенства права, або зіставляючи зі спорідненими (за природою та/або значенням) категоріями: рівністю, законністю, визначеністю, розумністю, добросовісністю тощо. Цікаво, що згідно ч. 2 ст. 1 Основного закону ФРН непорушні та невідчужувані права людини визнаються серед іншого основою справедливості у світі [42]. В Конституції ОАЕ соціальна справедливість визнається основою громади (ст. 14) та національної економіки (ст. 24) [43].

Не додають визначеності в цьому питанні і акти міжнародного права, оскільки в них так само справедливість скоріше проголошується в якості основоположного принципу, що реалізується через конкретні права та процедури (право на справедливий суд, заборона дискримінації, неупередженість суду, рівність сторін тощо). На перший погляд, такий стан речей можна оцінити як недолік законодавства. Однак більш глибоке занурення у це питання дає підстави не погодитись з цим. Справедливість відноситься до тих понять, які неможливо виразити одним реченням. І те, як Я. Басін (I. Bassin) описує проблеми сучасного лібералізму, видається цілком актуальним і для визначення справедливості: багато з нас не можуть знайти слова, щоб описати те, що ми захищаємо: попросіть групу студентів – майбутніх юристів сформулювати те, що вони відстоюють, і отримаєте або безладні, непослідовні відповіді, або порожні погляди; ті, хто відповість, можуть торкнутися питань, починаючи від рівності до можливостей і свободи, але навряд чи зможуть об'єднати ці ідеї під будь-яку послідовну філософську структуру, а тим, у кого є філософська основа, пощастило, якщо вони можуть пояснити її менш ніж 30 000 слів [44]. Водночас це дає

змогу в процесі застосування права не обмежуватися вузькими рамками чіткої дефініції, а розширено тлумачити цей принцип із врахуванням всіх особливостей конкретної ситуації, що потребує вирішення.

В контексті правозастосування необхідно визнати, що справедливості розглядається судами як складова більш широкого за змістом принципу верховенства права. Так, у практиці ВС визнається зокрема перевага у всіх справах правосуддя та справедливості перед формальним розумінням права (Постанова КЦС ВС, 04.09.2019, справа № 316/3132/13-ц (провадження № 61-20090св18) [45]). Водночас в якості вимог справедливості в практиці ВС зазначаються: єдина практика застосування законів (Окрема думка судді ВП ВС Ткачука О.С. на постанову від 21 серпня 2019 року у справі № 569/4373/16-ц (провадження № 14-298цс19) [46]), застосування еквівалентного тяжкості скоєного правопорушення виду юридичної відповідальності, презумпція невинуватості (Окрема думка суддів ВП ВС на рішення Верховного Суду у складі Касаційного адміністративного суду від 19 лютого 2018 року (провадження № 11- 334 асі 18) [47]) тощо. В практиці КСУ справедливість так само розглядається через призму верховенства права та характеризується як: одна з основних засад права, що є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин; один із загальнолюдських вимірів права; властивість права, виражена, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню (*абз. 3 підпункту 4.1 п. 4 мотивувальної частини Рішення КСУ від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 [48]). В інших своїх рішеннях КСУ окреслює елементи (вимоги) принципу справедливості зокрема розмірність, визначеність, ясність і недвозначність правової норми, однаковість її застосування, законні очікування тощо [49]. В більшості ж випадків потреба у зверненні до справедливості як у практиці судів України, так і ЄСПЛ та Суду ЄС зумовлюється необхідністю захисту права людини на справедливий суд. Водночас слід вказати на певну специфіку у позиціях ЄСПЛ та Суду ЄС щодо реалізації принципу справедливості, як зумовлюється відмінностями у їх статусі та правовій основі їх діяльності. Так, якщо для ЄСПЛ ключовим є захист індивідуальних прав і свобод людини, закріплених у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (1950), від порушень з боку держави, то для Суду ЄС – забезпечення дотримання права ЄС державами-членами та інституціями ЄС, а також контроль за правомірністю та справедливістю застосування норм ЄС.*

Правова мапа світу є віддзеркаленням різних традицій та культурних кодів, що формують унікальні підходи до унормування суспільного життя та правосуддя. Відповідно і уявлення про справедливість навіть (в умовах глобалізованого світу) можуть відрізнятися: хтось концентрується на колективних інтересах, а хтось на індивідуальних, для когось вона є проявом божественного закону, що значно відрізняється від її світського сприйняття. Однак, як видається, саме прагнення до справедливості є тим, що присутнє у всіх народів і об'єднує різні правові системи. Водночас сучасність зайвий раз підтверджує її важливість і одночасно крихкість, оскільки системні виклики і загрози не лише знижують ефективність і реальність реалізації цього принципу, а і підривають його фундаментальну цінність, що має наслідком зокрема розчарування у праві (як засобі досягнення справедливості) та поширення правового нігілізму. Серед основних загроз принципу справедливості можна виокремити безпідставне або надмірне (понад об'єктивно необхідне через надзвичайні умови) обмеження прав і свобод людини, політичний вплив на судову систему, популізм, неоднаковий доступ до правосуддя та утривалення судового розгляду справ, корупція, маніпуляція інформацією (поширення неправдивої інформації). Останнє набуває загрозливих масштабів через поширення соціальних мереж і відсутність належних стандартів роботи з ними. В Україні вплив цих факторів посилюється внаслідок війни та правового режиму воєнного стану. Водночас в українському суспільстві присутній запит на справедливість. Так за результатами соціологічного опитування, проведеного Info Sapience, на думку респондентів найбільше бракує Україні зараз миру (58% у 2025 році, 56% у 2024 році), справедливості (40% у 2025 та 2024 роках) та єдності (34% у 2025 році, 31% у 2024 році) [50]. Все це вимагає системної роботи над сприйняттям справедливості як з боку людини, суспільства, держави: від проведення судової реформи до зміни парадигми громадської освіти. Вирішення цих завдань неможливе без формування особистості, здатної критично мислити: поставити під сумнів приписи позитивного права, прагнути до пошуку істини та справедливого результату, протистояти «законній» *несправедливості, поважати етичні норми, займати активну громадянську позицію.*

Висновки. Отже, комплексний аналіз справедливості як основоположного правового принципу, його історичної динаміки та сучасного значення для розвитку правових систем дав можливість зробити такі висновки.

По-перше, історична еволюція справедливості підтверджує її надскладний та багатогранний характер, що зазнає відповідних змін від античності до сучасності. Однак цей процес не можна охарактеризувати як виникнення нового змісту на основі заперечення попереднього, оскільки у всі часи спостерігається певна «спадковість» у розумінні ключових характеристик справедливості. Відповідно розуміння справедливості як чесноти (античність), політичного інструменту (пізнє середньовіччя), правового принципу (новий та новітній часи) органічно поєднуються та доповнюються новими рисами, внаслідок тих процесів, які переживає людство зараз. Саме в такому контексті можна говорити про ідеологію справедливості, на чому зокрема наголошує КСУ [48].

По-друге, відсутність чіткої законодавчої дефініції не можна розглядати в суто негативному аспекті (як прогалину в праві), оскільки внаслідок оціночного характеру справедливість вимагає врахування не лише констант (рівність, пріоритетність прав людини), а і багатьох змінних. Відповідно розширювальне тлумачення справедливості на основі урахування особливостей конкретної ситуації і у поєднанні з іншими складовими верховенства права сприяє ефективній і повній реалізації цього принципу у правовій системі. Водночас необхідно застерегти від будь-яких спроб звузити зміст цього принципу, оскільки це загрожує його вихолощуванням і, як наслідок, позбавленням його власної цінності.

По-третє, на рівні судової практики принцип справедливості зазвичай розглядається як інтегральна складова верховенства права, що забезпечує рівність та доступ до правосуддя, здійснюваного незалежними та неупередженими судами.

По-четверте, здатність справедливості протистояти сучасним викликам та загрозам визначається не її внутрішніми властивостями, а ставленням до неї суспільства та індивідів, їх готовністю відстоювати загальнолюдські ідеали та цінності, оцінювати ризики та правильно обирати стратегії вирішення проблем. На наше переконання, проведення ефективних реформ в сфері державного управління загалом та судової системи зокрема неможливе без відповідного запиту з боку суспільства. Водночас відсутність критичного мислення у людей дає змогу видавати за реальні реформи косметичні зміни, які не змінюють системи і, тим самим, руйнують віру суспільства у справедливість. Саме тому є нагальна потреба у зміні парадигми сучасної освіти, метою якої повинно стати формування особистості, здатної до критичної оцінки себе, суспільства, держави, а також тих процесів, що відбуваються у світі. Окрему увагу необхідно приділяти формуванню навичок роботи з сучасними технологіями зокрема зі штучним інтелектом (ШІ), розвиток якого є не лише благом, а і певною загрозою для формування критичного мислення. І тут можна погодитись з Гіппократом (460 –377 р. до н.е.): «Все є ліки і все є отрута. І тим, і іншим його робить доза». Тому формування критичного мислення розглядається в якості важливого засобу реального утвердження принципу справедливості в правовій системі. Лише за таких умов принцип справедливості здатен перетворитись на практичний інструмент трансформації права та правової системи, потенціал якого проявляється у здатності виступати критерієм оцінки правових норм та дієвості правових реформ, засобом інтерпретації норм права, що дає можливість судам виходити за межі букви закону, якщо його застосування призведе до несправедливого рішення тощо.

У підсумку ж необхідно визнати, що основу (каркас) принципу справедливості в сучасному праві складає формула «Права і свободи кожного закінчуються там, де починаються права і свободи інших». Все інше є похідним і дає змогу або деталізувати цю формулу, або забезпечити її втілення у правову реальність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Roosevelt T. Fear God and Take Your Own Part. New York: G.H. Doran, 1916. 414 p.
2. Стаднік І.В., Гоцуляк Ю.В. Лібералізм та основоположні правові цінності: сучасний погляд на співвідношення. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. № 2. С. 51–61. https://doi.org/10.31558/2786-5835.2024.2.6.
3. Radbruch G. Filosofia do direito. (M. Holzhausen, Tradução). São Paulo: WMF Martins Fontes, 2016. 320 p.

4. *The rule of law has declined globally for the 7th year in a row.* (n. d.). WJP Rule of Law Index. URL: https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/insights.
5. Rawls J.A Theory of Justice. Revised Edition. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 1999. xxii, 538 p.
6. Dworkin R. *Law's Empire.* Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1986. xvi, 470 p.
7. Sen A. The idea of justice. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009. xxviii, 468 p.
8. Левкулич В.В. Справедливість як соціокультурний феномен: монографія. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 480 с.
9. Кірюхін Д. Дискурси справедливості в історичному контексті. Київ: Стилос, 2021. 202 с.
10. Plato. The Republic (T. Griffith, Trans.; G. R. F. Ferrari, Ed.). Cambridge University Press, 2000. xlviii, 397 p.
11. Kumar D. Evolution of Justice: A Philosophical Approach. *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute.* 2024. Vol. 105. Issue 10. 56–65 p.
12. Aristotle. The Nicomachean Ethics (D. Ross, Trans.; L. Brown, Rev. ed.). Oxford University Press, 2009. xliii, 277 p.
13. Cicero, M.T. *The Republic and The Laws* (N. Rudd, Trans.; J. G. F. Powell & N. Rudd, Eds.). Oxford University Press, 1998. xliii, 242 p.
14. Simpson P. Justice, Scheffler and Cicero. *American Catholic Philosophical Quarterly.* 1991. Vol. 65. Issue 2. 203–211 p. https://doi.org/10.5840/acpq199165232.
15. Горбенко К.П. Еволюція концепції справедливості в античній філософії. *Вісник Донецького національного університету. Серія «Філософські науки».* 2016. № 1. С. 7–20.
16. Begić Z. Traces of the Rule of Law as an Idea and Legal Principle in the Theory of the Ancient and Medieval Period: Some of the Characteristic Theoretical Considerations and their Contribution to the Contemporary Meaning. *Društvene i Humanističke Studije.* 2023. Vol. 8. № 2(23). 443–458 p. https://doi.org/10.51558/2490-3647.2023.8.2.443.
17. Chabi K. Augustine on Justice: Theory and Praxis. *IGWEBUIKE: An African Journal of Arts and Humanities.* 2015. Vol. 1(2). Pp. 91–112. https://www.acjol.org/index.php/iaajah/article/view/2615/2578.
18. Aquinas T. Summa Theologia. (T .2.). (Fathers of the English Dominican Province, Translation). New York: Benziger Bros, 1947.
19. LeBar Mark. "Justice as a Virtue". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2024 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), https://plato.stanford.edu/archives/fall2024/entries/justice-virtue.
20. Marsilius of Padua. The defender of the peace. (A. Brett, Ed. & Trans.). Cambridge University Press, 2005.
21. Machiavelli N. The Prince. (W.K. Marriott, Trans.). London: J.M. Dent & Sons, Ltd.; New York: E.P. Dutton & Co, 1916.
22. Guicciardini F. *Counsels and reflections of Francesco Guicciardini* (N.H. Thomson, Trans.). London: Kegan Paul, Trench, Trübner, 1890. xxxi, 206 p.
23. Grotius H. *The rights of war and peace* (J. Barbeyrac, Trans.). London: Printed for W. Innys and R. Manby, J. and P. Knapton, D. Brown, T. Osborn, and E. Wicksteed, 1738.
24. Hobbes T. Leviathan (A.D. Lindsay, Introduction). London: J. M. Dent & Sons; New York: E.P. Dutton & Co, n.d. (Original work published 1651).
25. Locke J. Two treatises of civil government (W. S. Carpenter, Introduction). London: J.M. Dent & Sons; New York: E.P. Dutton & Co, 1962. (Original work published 1690).
26. Montesquieu C. de S. The spirit of laws (T. Nugent, Trans.). New York: The Colonial Press, 1899. (Original work published 1748).
27. Montesquieu, C. de S. (n.d.). Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence (L. Petit de Julleville, Ed.; Huitième édition). Paris: Librairie Ch. Delagrave. n.d. (Original work published 1734).
28. Kant I. The metaphysics of morals (M. Gregor, Trans.). Cambridge University Press, 1991. (Original work published 1797).
29. Hegel G. W. F. Hegel's Philosophy of Right (S.W. Dyde, Trans.). London: George Bell and Sons, 1896.

30. Kelsen H. Pure Theory of Law (M. Knight, Trans.). Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1967. (Original work published 1960).
31. Kelsen H. What is justice? Justice, law, and politics in the mirror of science: Collected essays. Berkeley; Los Angeles, London: University of California Press, 1971.
32. Radbruch G. Fünf Minuten Rechtsphilosophie. Gesamtausgabe. Hrsg. von Arthur Kaufmann. Heidelberg: Müller, Juristischer Verlag. Band 3. Rechtsphilosophie. 3 Bearb. von Winfried Hassemer, 1990. Pp. 78–79.
33. Sandel M. J. Justice: What's the Right Thing to Do?. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2009. 308 p.
34. Бабич І.Г. Визначення місця принципу справедливості в сучасній системі принципів права. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011. Вип. 59. С. 191–197.
35. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356. (Із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
36. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. №№ 13–14, 15–16, 17. Ст. 112. (Із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text.
37. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. №№ 40–41, 42. Ст. 492. (Із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.
38. Кодекс адміністративного судочинства: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. №№ 35–36, 37. Ст. 446. (Із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text.
39. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. №№ 9–10, 11–12, 13. Ст. 88. (Із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
40. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. (Із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
41. Шелевер Н.В. Принцип справедливості та принцип законності в конституційному праві України. *International scientific and practical conference «Legal sciences: research and European innovations»: conference proceedings (April 23-24, 2021).* Czestochowa: Baltija Publishing, 2021. P. 55–57.
42. *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland: vom 23. Mai 1949; zuletzt geändert am 23. Dezember 2014*. *Die Verfassungen Deutschlands.* URL: https://www.verfassungen.de/gg49-i.htm.
43. *Constitution of the United Arab Emirates:* 18 July 1971. *UAE Legislation*. URL: https://uaelegislation.gov.ae/en/constitution.
44. Bassin I. A challenge for legal liberalism. *Harvard Law & Policy Review,* 2007. URL: https://journals.law.harvard.edu/lpr/online-articles/a-challenge-for-legal-liberalism.
45. Верховний Суд. Перша судова палата Касаційного цивільного суду. Постанова від 04 вересня 2019 у справі № 316/3132/13-ц (провадження № 61-20090св18). *Реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84544987.
46. Ткачук О.С. Окрема думка судді у справі № 569/4373/16-ц (провадження № 14-298цс19) від 21 серпня 2019. / Цивільний касаційний суд Верховного Суду. *Реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84814534.
47. Бакуліна С.В., Британчук В.В., Кібенко О.Р., Ситнік О.М., Яновська О.Г. Окрема думка суддів до постанови Верховного Суду, поставленої Касаційним адміністративним судом у провадженні № 11-334-аці-18 від 19 лютого 2018 р. *Реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/77197863.
48. Конституційний Суд України. Рішення у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа № 15-рп/2004) від 02 листопада 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04.
49. Конституційний Суд України. Верховенство права. – Без дати. – URL: https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava.

50. Ukrainian Center for Independent Political Research. *Faith in the Armed Forces helps most Ukrainians to remain resilient – opinion poll results*. (2025, April 19). URL: https://ucipr.org.ua/en/news/faith-in-the-armed-forces-helps-most-ukrainians-to-remain-resilient-opinion-poll-results.

УДК 340.132.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.20

ВЖИВАННЯ СПЕЦІАЛЬНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ, ДЕТАЛІЗАЦІЯ ТА СИСТЕМНІСТЬ ВИКЛАДУ НОРМАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ ЯК ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЧІТКОСТІ ЗМІСТУ НОРМ ПРАВА В ЮРИДИЧНІЙ ТЕХНІЦІ

Степаненко Н.В.,
доктор філософії в галузі права,
доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права,
Університет економіки та права «КРОК»
ORCID: 0000-0001-6216-2206
e-mail: nataliasv@krok.edu.ua

Степаненко Н.В. Вживання спеціальної термінології, деталізація та системність викладу нормативного матеріалу як засоби забезпечення чіткості змісту норм права в юридичній техніці.

У статті автором розглянуто роль вживання спеціальної термінології, деталізація та системність викладу нормативного матеріалу як способи забезпечення чіткості змісту норм права у правотворчій діяльності. Автор виходить з позицій, що саме чіткість є найбільш вдалим позначенням ознаки норм права, яка забезпечує передбачуваність правозастосування. Остання, своєю чергою, розглядається як необхідна умова реалізації принципу правової визначеності. На основі проведеного аналізу встановлено, що терміни «точність» та «однозначність» не є придатними для позначення відповідної властивості норми права з позицій юридичної техніки, оскільки або не передбачають необхідної варіативності, або не гарантують передбачуваності. Натомість «чіткість» є варіативною категорією, що дозволяє використовувати її з урахуванням потреби на необхідному рівні між загальністю та точністю норм права, враховуючи гнучкість законодавства та особливості правового регулювання різних за змістом суспільних відносин. Розкрито особливості кожного з досліджуваних засобів: спеціальна термінологія забезпечує чіткість норм права внаслідок визначення термінів та послідовного їх використання в нормативно-правових актах; деталізація забезпечує чіткість завдяки розкриттю регулятивного змісту норм права, що дозволяє зменшити невизначеність суб'єктів права щодо можливих наслідків їх застосування; системність викладу дозволяє впорядкувати нормативний матеріал і забезпечити внутрішню логіку джерел права на всіх рівнях. Показано, що поєднання вказаних засобів дає змогу досягти оптимального рівня чіткості норм права, що, у свою чергу, є запорукою належного рівня правової визначеності. У процесі аналізу автором також було наведено приклади вдалої деталізації норм права в Цивільному й Сімейному кодексах України та проведено розмежування між вживанням спеціальної термінології й деталізацією як засобами забезпечення чіткості змісту норм права. Зроблено висновки про доцільність їх комплексного застосування разом з системним викладом нормативного матеріалу в процесі правотворчості для підвищення якості законодавства.

Ключові слова: юридична техніка, правотворчість, формалізація, норма права, правова визначеність, системність, право, термінологія.

Stepanenko N.V. The use of special terminology, detailing, and systematic presentation of normative material as means of ensuring the clarity of legal norms in legal drafting technique.

The article explores the role of using specialized terminology, detailed elaboration, and systematic presentation of normative material as means of ensuring the clarity of legal norms in the law-making process. The author proceeds from the position that clarity is the most appropriate designation for the characteristic of legal norms that ensures the predictability of law enforcement. Predictability, in turn, is viewed as a necessary condition for the implementation of the principle of legal certainty.

Based on the conducted analysis, it is established that the terms precision and unambiguity are not suitable for denoting the respective property of a legal norm from the standpoint of legal technique, as they either do not allow for the required degree of variability or do not guarantee predictability. Clarity, on the other hand, is a flexible category that can be applied at the necessary level between generality and precision, taking into account the flexibility of legislation and the specific nature of legal regulation in various types of social relations.

The article reveals the specific features of each examined method: specialized terminology ensures the clarity of legal norms through the definition of terms and their consistent use in legal acts; detailed elaboration ensures clarity by disclosing the regulatory content of norms, which helps reduce uncertainty among legal subjects regarding the potential consequences of applying such norms; systematic presentation allows for the organization of normative material and ensures the internal logic of legal sources at all levels.

It is demonstrated that the combination of these means makes it possible to achieve an optimal level of clarity in legal norms, which in turn serves as a guarantee of an adequate level of legal certainty. In the course of the analysis, the author also provides examples of successful detailing of legal norms in the Civil and Family Codes of Ukraine and distinguishes between the use of specialized terminology and detailed elaboration as tools for ensuring clarity. The article concludes that the comprehensive use of these methods, together with the systematic presentation of normative material, is advisable in the law-making process to improve the quality of legislation.

Key words: legal technique, law-making, formalization, legal norm, legal certainty, systemacity, law, terminology.

Постановка проблеми. Чіткість змісту норм права має особливе значення як у контексті правової визначеності, так і у контексті юридичної техніки. У першому випадку вона розглядається як необхідна властивість джерел права, що пов'язується з передбачуваністю застосування. У другому – як явище, що потребує спеціального дослідження з метою виявлення закономірностей його функціонування для потреб методологічного забезпечення правотворчої діяльності.

Попри значні наукові напрацювання у відповідному напрямі, у вітчизняному законодавстві досі зберігаються норми права, що характеризуються недостатньою чіткістю, що знижує рівень передбачуваності їх застосування, порушуючи принцип правової визначеності. На наш погляд, така ситуація свідчить, з одного боку, про потребу вдосконалення методологічного забезпечення правотворчої діяльності, а з іншого – про необхідність ширшого впровадження наукових напрацювань у неї. Що стосується першого аспекту окресленої проблеми, то проведене дослідження є кроком на шляху до її вирішення; щодо другого, то його розв'язання значною мірою залежить від компетентних органів та посадових осіб, які здійснюють таку діяльність.

З методологічної точки зору заслуговує на увагу аналіз трьох ключових засобів забезпечення чіткості норм права – вживання спеціалізованої термінології, деталізації та системного викладу нормативного матеріалу. У межах цього дослідження автор прагне обґрунтувати, що поєднання зазначених засобів у правотворчій діяльності дозволяє досягти оптимального рівня чіткості норм права та забезпечити необхідний рівень правової визначеності.

Завдання дослідження полягає у з'ясуванні поняття та ознак чіткості змісту норм права як складової правової визначеності; аналізі ролі спеціальної термінології, деталізації та системності викладу нормативного матеріалу як засобів юридичної техніки, що забезпечують чіткість; обґрунтуванні необхідності їх комплексного використання в правотворчості з метою підвищення якості формальної визначеності законодавства.

Мета дослідження: з'ясувати роль і значення спеціальної термінології, деталізації та системності викладу нормативного матеріалу як засобів забезпечення чіткості змісту норм права в межах юридичної техніки.

Аналіз останніх досліджень. Проблематика правової визначеності та чіткості нормативного матеріалу вже тривалий час перебуває у центрі уваги вітчизняних та зарубіжних дослідників. Зокрема, питання змісту принципу правової визначеності аналізуються у працях Ю. Матвєєвої, З.А. Загиней-Заболотенко, В. Панкратової, О.В. Петришина та ін. Наукову увагу ролі юридичної техніки у досягненні формальної визначеності законодавства приділили І.І. Онищук, Л.І. Пригара, О.В. Легка, О.Л. Дзюбенко та ін.

Разом із тим, наукові розвідки, у яких чіткість норм права розглядається не лише як умова правової визначеності, а й як самостійний об'єкт дослідження в межах юридичної техніки, залишаються недостатньо розробленими. Комплексного аналізу спеціальної термінології, деталізації та системного викладу нормативного матеріалу як взаємопов'язаних засобів забезпечення чіткості норм у доступній науковій літературі виявити не вдалося, що свідчить про актуальність і новизну тематики даної статті.

Виклад основного матеріалу. В науковій літературі правова визначеність традиційно пов'язується з чіткістю викладу нормативного матеріалу [1; 2, с. 13, 14, 16, 18]. Однак поряд із чіткістю, також нерідко згадуються такі характеристики як точність, однозначність та зрозумілість [3; 4]. У межах цього дослідження ми дотримуємося позиції, згідно з якою саме чіткість краще відповідає принципу правової визначеності. Зазначене обумовлене наступним. Згідно зі Словником української мови у 20 томах та Великим тлумачним словником сучасної мови, чіткий означає: «цілком визначений, недвозначний, певний» [5; 6]. Для порівняння, точний трактується як «вичерпно визначений, конкретний», а однозначний – як «який має тільки одне значення» [7; 8; 9; 10.]. Попри часткову синонімічність наведених понять, між ними існують відмінності: чіткий та точний пов'язуються з визначеністю (відповідно, «цілком» і «вичерпно» визначений), тоді як однозначний стосується кількості можливих значень.

Однозначний, на наш погляд, не може вважатися адекватним для опису правової визначеності, оскільки однозначність не завжди гарантує передбачуваність правозастосування, якої вимагає правова визначеність. Точний, на наш погляд, також є невдалим позначенням, оскільки не всі правові конструкції потребують рівня конкретизації, який би відповідав значенню «вичерпно визначений», щонайменше з огляду на необхідність гнучкості закону та можливість його застосування у нетипових випадках. Отже, єдиним прийнятним варіантом залишається чіткість, оскільки вона, згідно з тлумаченням, пов'язується з необхідним рівнем визначеності та може мати вимірюваний або регульований характер залежно від потреб.

У контексті юридичної техніки саме чіткість найкраще відображає необхідну властивість. Вона дозволяє досягти оптимального балансу при формальному визначенні норми права між загальністю та цілковитою точністю, що, своєю чергою, забезпечує можливість гнучкого застосування залежно від конкретних потреб. Тому, ми вважаємо, доцільним використовувати саме цей термін для позначення відповідної ознаки правових норм у контексті правової визначеності.

У продовження викладу розглянемо, яким чином використання спеціальної термінології сприяє досягненню чіткості під час формального вираження норм права.

Особливістю вживання спеціальної термінології є те, що вона має достатньо чітке визначення та послідовне застосування в межах нормативно-правових актів. Відповідно до абз. 1 ч. 1 ст. 32 ЗУ «Про правотворчу діяльність» визначення термінів відноситься до загальних положень нормативно-правового акта [11, абз. 1 ч. 1 ст. 32]. База даних «Законодавство України» порталу Верховної Ради України містить корисну для таких потреб правотворчості опцію «термінологія законодавства». Користування нею дозволяє виявити, які терміни та в якому значенні використовуються в тих чи інших нормативно-правових актах [12].

У цьому контексті також слід зауважити, що з позицій юридичної техніки вживання однакової термінології для потреб різних нормативно-правових актів може мати виправдані відмінності. Наприклад, вживання терміну «свідоцтво» є відмінним у ЗУ «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів» та ЗУ «Про охорону прав на промислові зразки», що обумовлено особливостями регульованих цими законами правовідносин [13, п. 16 ч. 1 ст. 1; 14, абз. 5 ст. 1]. Отже, говорячи про єдине застосування термінології, передусім маємо на увазі її послідовне використання в межах одного нормативно-правового акта.

Вище нами було наведено енциклопедичні тлумачення чіткого як «цілком визначений, недвозначний, певний» [5; 6]. У цьому контексті слід зазначити, що однакове застосування термінів у межах одного нормативно-правового акта сприяє підвищенню рівня чіткості завдяки наданню визначень таким термінам і їх послідовному використанню в тексті нормативно-правового акта.

Розглянемо далі, яким чином деталізація сприяє посиленню чіткості норм права.

За визначенням Великого тлумачного словника сучасної мови та Словника української мови в 11 томах, деталізувати означає *«докладно, в усіх подробицях з'ясовувати, розроблять що-небудь»* [15; 16]. Якщо порівняти це значення з наведеним вище тлумаченням чіткого, *«цілком визначений, недвозначний, певний»*, то можемо констатувати, що деталізація є одним зі способів досягнення

чіткості. Детальне розкриття змісту правової норми дозволяє забезпечити краще розуміння її приписів та уникнути довільного тлумачення. У такий спосіб деталізація сприяє підвищенню рівня правової визначеності, особливо у випадках, коли законодавець має на меті охопити складні правовідносини або уникнути прогалин у правовому регулюванні.

Розглянемо приклади деталізації у чинному законодавстві України. Зокрема, у Цивільному кодексі України наявні приклади вдалої деталізації, яка сприяє підвищенню чіткості правових норм з урахуванням особливостей регульованих правовідносин. Наприклад, ст. 296 ЦК конкретизує особливості використання свого імені у різних сферах діяльності, зокрема в літературних та інших творах, з метою висвітлення діяльності особи або організації, в якій вона працює чи навчається, а також в інших випадках [17, ст. 296]. Така конкретизація підвищує чіткість норми права, враховуючи різноманітні контексти її застосування, дозволяє уникнути довільного тлумачення та забезпечує ефективніше правове регулювання. Крім того, вона сприяє більш певному передбаченню практики правозастосування в конкретних ситуаціях, що, у свою чергу, посилює рівень правової визначеності таких норм.

Іншим прикладом можна розглянути ст. 18 Сімейного кодексу України, що присвячена питанню захисту сімейних прав та інтересів [18, ст. 18]. У цій статті деталізація реалізується через перелічення конкретних способів захисту сімейних прав, що значною мірою підвищує її чіткість. Правова визначеність у даному випадку посилюється внаслідок посилення орієнтування суб'єктів сімейних правовідносин щодо можливих способів захисту ними своїх прав.

За результатами розглянутих вище аспектів використання спеціальної термінології та деталізації як засобів забезпечення чіткості змісту норм права, можна відзначити і принципову відмінність між ними. По-перше, спеціальна термінологія пов'язується з визначенням правових категорій та їх послідовним використанням в межах нормативно-правових актів. Натомість деталізація використовується для глибшого розкриття змісту тих чи інших правових категорій, що містяться в нормативно-правовому акті, що не виключає також можливості її використання і для визначення термінів. Таким чином, ці засоби хоча й відрізняються за функціональним призначенням, проте органічно доповнюють один одного в межах юридичної техніки, спільно сприяючи підвищенню рівня чіткості, а відтак і правової визначеності норм права.

У продовження розглянемо, яким чином системність викладу нормативного матеріалу сприяє посиленню чіткості змісту норм права.

Закон України «Про правотворчу діяльність» приділяє окрему увагу питанню викладу нормативного матеріалу. Зокрема, ст. 3 цього Закону серед принципів правотворчої діяльності визначає принцип системності [11, п. 6 ч. 1 ст. 3]. Крім того, розділ ІІ Закону має назву «Система нормативно-правових актів України», а у ст. 9, присвяченій законодавству України, він визначається як взаємопов'язана та впорядкована система нормативно-правових актів і чинних міжнародних договорів. Також у ст. 11 кодекс трактується як нормативно-правовий акт, що здійснює систематизацію норм, а ст. 12 визначає первинний закон як такий, що системно регулює окрему сферу суспільних відносин [11, ст.ст. 9, 11, 12]. З наведеного слідує, що системність є дійсним принципом правотворчої діяльності, який має застосовуватись на всіх рівнях її здійснення.

Для ширшого розкриття цього принципу звернімося до загальнонаукового визначення поняття система, поданого в енциклопедичній літературі: «(від грец. σύστημα – поєднання, утворення) – сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія. Якісні характеристики цих елементів становлять зміст системи, а сукупність закономірних зв'язків між ними – її внутрішню форму або структуру» [19].

Доповнимо розгляд також визначенням поняття систематизація законодавства, наведеним у Юридичній енциклопедії «(від грец. – система, єдине ціле) – впорядкування законодавства, приведення його до внутрішньо узгодженої системи. Є передумовою ефективності чинного законодавства, усунення суперечностей, прогалин і застарілих норм у праві. Робить законодавство більш зручним та доступним для користування, сприяє зміцненню законності в регулюванні суспільних відносин. Систематизація законодавства здійснюється у формах інкорпорації, консолідації та кодифікації на основі досягнень юридичної науки та з використанням правил законодавчої техніки. Її проведення є одним із завдань законодавця, що реалізується на основі відповідних планів і програм» [20].

Повертаючись до Закону України «Про правотворчу діяльність», варто звернути увагу на статтю 32, яка визначає структуру нормативно-правового акта. Вона включає: преамбулу, розділи, глави, статті, частини, пункти, підпункти та додатки [11, ст. 32].

Таким чином, якщо, згідно з тлумаченням, система – це *«сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія»* [19], то структурні одиниці нормативно-правового акта (преамбула, розділи, глави, статті, частини, пункти, підпункти та додатки) і є такими елементами, взаємозв'язок яких забезпечує системність викладу правового матеріалу.

У свою чергу, якщо ми говоримо про систематизацію законодавства, то, спираючись на вищенаведене визначення, можна виділити такі ключові ідеї, важливі для нашого дослідження: систематизація передбачає приведення законодавства до внутрішньо узгодженої системи; вона здійснюється на основі досягнень юридичної науки та із застосуванням правил законодавчої техніки.

Отже, можемо підсумувати, що системність викладу нормативного матеріалу сприяє посиленню чіткості змісту норм права передусім завдяки забезпеченню логічної послідовності, ієрархічної впорядкованості та узгодженості між окремими елементами нормативно-правового акта. Коли норми права розміщені у зрозумілій структурі – від загальних положень до спеціальних норм і прикінцевих положень, це дозволяє легко орієнтуватися в змісті нормативно-правового акта, зменшує ймовірність суперечливого тлумачення та сприяє єдності практики. Системність забезпечує зв'язок між нормами, що регулюють взаємопов'язані правовідносин, унеможливлюючи ізольоване або вибіркове застосування одних з них без врахування контексту. У результаті правова норма розглядається як складова цілісного логічного механізму визначення регулятивного змісту, що істотно підвищує рівень її чіткості та правової визначеності.

Висновки. Узагальнюючи результати проведеного дослідження, слід зазначити, що вживання спеціальної термінології, деталізація та системність викладу нормативного матеріалу є ключовими засобами юридичної техніки, які спільно забезпечують чіткість змісту норм права. Їх комплексне та послідовне застосування дозволяє підвищити якість формального визначення джерел права, забезпечити передбачуваність правозастосування та посилити правову визначеність.

Зокрема, вживання спеціальної термінології забезпечує чіткість змісту норм права завдяки наданню визначень ключовим термінам та їх послідовному використанню в нормативно-правових актах. Деталізація, своєю чергою, сприяє чіткості завдяки розкриттю регулятивного змісту правових норм, що дозволяє зменшити невизначеність суб'єктів права щодо можливих наслідків їх застосування. А системність викладу нормативного матеріалу забезпечує чіткість норм права завдяки логічній впорядкованості, внутрішній структурній узгодженості та взаємозв'язку між окремими елементами, що дозволяє розглядати окрему норму права як частину такої цілісної й узгодженої системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Верховенство права в рішеннях Конституційного Суду України. Офіційний веб портал Конституційного Суду України. URL: https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 01.06.2025).
2. Гуйван П.Д. Правова визначеність як складова частина принципу верховенства права. *Альманах міжнародного права.* №17, 2017. С. 11–21
3. Панкратова В. Історичні витоки принципу правової визначеності. *Підприємництво, господарство і право.* 2017. №1. С. 187-192.
4. Матвеєва Ю. Принцип правової визначеності: історичні підходи та сучасне розуміння. *Наукові записки НаУКМА.* 2011. № 116 (Юридичні науки). С. 29–31.
5. Чіткий. Словник Української мови у 20 томах. URL: https://slovnyk.me/dict/newsum/чіткий (дата звернення: 31.05.2025).
6. Чіткий. Великий тлумачний словник сучасної мови. URL: https://slovnyk.me/dict/vts/чіткий (дата звернення: 31.05.2025).
7. Точний. Словник Української мови у 20 томах. URL: https://slovnyk.me/dict/newsum/точний (дата звернення: 31.05.2025).
8. Точний. Великий тлумачний словник сучасної мови. URL: https://slovnyk.me/dict/vts/точний (дата звернення: 31.05.2025).
9. Однозначний. Словник Української мови у 20 томах. URL: https://slovnyk.me/dict/newsum/однозначний (дата звернення: 31.05.2025).
10. Однозначний. Великий тлумачний словник сучасної мови. URL: https://slovnyk.me/dict/vts/однозначний (дата звернення: 31.05.2025).

11. Закон України «Про правотворчу діяльність». База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text (дата звернення: 31.05.2025)
12. Каталог «Термінологія законодавства». База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/a/name (дата звернення: 31.05.2025)
13. Закон України «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів». База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/621/97-вр#Text (дата звернення: 31.05.2025)
14. Закон України «Про охорону прав на промислові зразки». База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12#Text (дата звернення: 31.05.2025)
15. Деталізувати. Великий тлумачний словник сучасної мови. URL: https://slovnyk.me/dict/vts/деталізувати (дата звернення: 31.05.2025).
16. Деталізувати. Словник української мови в 11 томах. URL: https://slovnyk.me/dict/sum/деталізувати (дата звернення: 31.05.2025)
17. Цивільний кодекс України. База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 31.05.2025)
18. Сімейний кодекс України. База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 01.06.2025)
19. Система. Філософський енциклопедичний словник. Національна академія наук України Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди. заг.ред. В.І. Шинкарук. Київ. 2002. Абрис. 742 с.
20. Систематизація законодавства. Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998.

УДК 32(1.21+7.7)+342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.21

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК СУБ'ЄКТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ ТЕХНІЧНОЇ ДОПОМОГИ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ ВИМІРИ[1]

Сухонос В.В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри фундаментальної юриспруденції
та конституційного права ННІ права,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0002-9058-5182
e-mail: vladimir.sukhonos.jr@gmail.com

Сухонос В.В. Громадянське суспільство як суб'єкт забезпечення міжнародної технічної допомоги: політико-правовий та історичний виміри.

Стаття присвячена проблематиці політико-правового та історичного вимірів забезпечення міжнародної технічної допомоги громадянським суспільством.

При цьому, оскільки міжнародна технічна допомога стане важливим елементом повоєнного відродження України, суб'єктом забезпечення чого стане світове громадянське суспільство, то, у цих умовах, питання дослідження ролі громадянського суспільства у цій сфері набуває вкрай актуального характеру.

Отже, метою цієї статті є дослідження політико-правового та історичного вимірів функціонування громадянського суспільства як суб'єкта забезпечення міжнародної технічної допомоги.

У статті обґрунтовано, що виділення п'яти базових моделей взаємодії держави і громадянського суспільства стає найбільш вдалим, коли ми розглядаємо державу та громадянське суспільство як категоріальні явища. З'ясовано, що, історично Україна випробувала на своїй території усі п'ять моделей: анархічну, ліберальну, авторитарну, тоталітарну і демократичну. Доведено, що історично першою моделлю взаємодії держави і громадянського суспільства, яка існувала на теренах нашої країни, була анархічна. При цьому відзначається, що і козаки, і чумаки, і кобзарі формувалися поза впливом існуючих на той момент держав, де перебували українські землі. Стаття містить висновок про те, що відмінність голоду 1921 – 1923 рр. від голодомору 1932 – 1933 рр. полягає саме у ставленні до цих подій радянського та світового громадянського суспільства. Наголошується, що в умовах демократичної моделі взаємодії держави і громадянського суспільства останнє активно залучається до означених процесів на власний розсуд, хоча й не без сприяння держави. З'ясовано, що найбільш потужним проявом забезпечення громадянським суспільством міжнародної технічної допомоги в Україні стала поява фандрейзингової платформи UNITED24.

Практична цінність роботи полягає у необхідності створення правових засад функціонування громадянського суспільства як суб'єкта забезпечення допомоги, у тому числі й тієї, що має міжнародний та технічний характер.

Ключові слова: громадянське суспільство, міжнародна технічна допомога, волонтер, геноцид, війна і демократія.

[1] Робота виконана в рамках проєктів «Засади діяльності правоохоронних органів у сфері контролю за системою залучення і використання МТД: глобалізаційний вимір» (номер державної реєстрації 0124U000635) та «Інституційна консолідація через правову синергію: забезпечення національної безпеки в кризових умовах» (номер державної реєстрації 0125U001542).

Sukhonos V.V. Civil society as an entity of providing international technical assistance: political, legal and historical dimensions.

The article is devoted to the issue of the political, legal and historical dimensions of the provision of international technical assistance by civil society.

At the same time, since international technical assistance will become an important element of the post-war revival of Ukraine, the subject of which will be the world civil society, then, in these conditions, the issue of studying the role of civil society in this area becomes extremely relevant.

Thus, the purpose of this article is to study the political, legal and historical dimensions of the functioning of civil society as a subject of providing international technical assistance.

The article substantiates that the allocation of five basic models of interaction between the state and civil society becomes most successful when we consider the state and civil society as categorical phenomena. It is found out that, historically, Ukraine has tested all five models on its territory: anarchic, liberal, authoritarian, totalitarian and democratic. It is proved that historically, the first model of interaction between the state and civil society that existed in our country was anarchic. It is noted that both the Cossacks, the Chumaks, and the Kobzars were formed outside the influence of the states that existed at that time, where the Ukrainian lands were located. The article concludes that the difference between the famine of 1921-1923 and the Holodomor of 1932-1933 lies precisely in the attitude of Soviet and world civil society to these events. It is emphasized that in the conditions of a democratic model of interaction between the state and civil society, the latter is actively involved in the aforementioned processes at its own discretion, although not without the assistance of the state. It is found that the most powerful manifestation of the provision of international technical assistance by civil society in Ukraine was the emergence of the UNITED24 fundraising platform.

The practical value of the work lies in the need to create legal foundations for the functioning of civil society as a subject of assistance, including that of an international and technical nature.

Key words: civil society, international technical assistance, volunteer, genocide, war and democracy.

Постановка проблеми. Війна, яку РФ веде проти України призвела не лише до численних жертв серед мирного населення нашої країни, а й до істотних збитків в економіці. У післявоєнні часи це, скоріше за все, обернеться тим, що, поряд із проголошеною в ст. 1 Конституції України стратегічною метою найвищого рівня (макрометою) української держави (мається на увазі її «соціальність») [18], з'явиться не менш важлива, але все ж таки мета такого собі середнього рівня (мезомета). Мова йде про повоєнне відродження України. Нині значна частина зарубіжних країн висловлюється про можливу допомогу нашій Вітчизні у справі реалізації означеної мезомети в рамках такого собі «Плану Маршала». При цьому оригінал останнього передбачав, перш за все, активну роль не лише американської держави, а й американського громадянського суспільства, перш за все його економічної складової (фірм та корпорацій). Важливим елементом реалізації «Плану Маршала» стала технічна допомога, коли європейські підприємці отримали можливість відвідати США та ознайомитися не лише з американськими методами ведення бізнесу та управлінськими підходами, а й з технологіями [11]. В умовах післявоєнного відновлення України подібна міжнародна технічна допомога, особливо від світового громадянського суспільства буде вкрай важливою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звісно, не можна вважати, що міжнародна технічна допомога, не кажучи вже про громадянське суспільство, не були предметом наукових досліджень. Зокрема, вже є низка напрацювань, автори яких аналізують як сутнісний вимір міжнародної технічної допомоги [23], так і її орієнтацію на Україну [5]. Щодо громадянського суспільства, то на сьогодні з цього питання вже є досить значні напрацювання фундаментального характеру [6; 7; 8].

Не применшуючи доробку вищезазначених дослідників, слід наголосити, що більшість праць з приводу міжнародної технічної допомоги мають позаюридичне спрямування. Більше того, практично не досліджується роль громадянського суспільства в процесі її забезпечення.

Саме тому, **метою цієї статті** є дослідження політико-правового та історичного вимірів функціонування громадянського суспільства як суб'єкта забезпечення міжнародної технічної допомоги. Реалізація зазначеної мети потребує виконання низки наукових **завдань**. По-перше, загалом охарактеризувати громадянське суспільство та його базові моделі. По-друге, охарактеризувати потенціал громадянського суспільства в сфері реалізації внутрішньої і міжнародної допомоги. По-третє, з урахуванням реалій сьогодення, дослідити політико-правову роль громадянського суспільства в забезпеченні міжнародної технічної допомоги.

Виклад основного матеріалу. За загальним правилом, суспільство може розглядатися як відокремлена від природи частина матеріального світу, яка є формою життєдіяльності людей [9, с. 6]. Специфічним різновидом суспільства є громадянське суспільство [30, с. 31]. Загалом його можна розглядати як продукт особисто вільних індивідів, що утворився без державного втручання [32, с. 84]. Існує декілька підходів до питання про взаємодію громадянського суспільства із державою [16]. Як уявляється, коли ми розглядаємо державу та громадянське суспільство як категоріальні явища, то найбільш вдалим стає виділення п'яти базових моделей: тоталітарної, авторитарної, ліберальної, демократичної та анархічної [32, с. 111].

Історично Україна випробувала на своїй території усі п'ять моделей.

Історично першою моделлю, яка існувала на теренах нашої країни, була анархічна. Річ у тім, що, після того, як Казимир Великий у 1349 р. захопив Галичину та частину Волині, а також Львів, українські землі остаточно втратили свою самостійність [22, с. 85]. З цього моменту можна говорити про відсутність на території України власної державності аж до доби першого Гетьманату, а повноцінної держави – аж до 1918 р. За цих умов українці були змушені самоорганізовуватися, втіленням чого стала, перш за все, поява у XV ст. православних братств – національно-релігійних організацій міщан [15, с. 68]. Саме братства, намагаючись зберегти національно-культурну та релігійну самобутність українських жителів міст, поміж іншим, стали створювати школи. Зокрема, у 1632 р. братська школа на Подолі в Києві, злившись із школою, що функціонувала на території Києво-Печерського монастиря, утворила знаменитий Києво-Братський (Могилянський) колегіум [25, с. 120].

Іншим феноменом культурної самоорганізації українців були кобзарі – співці й творці українського героїчного епосу [20, с. 5]. Разом з козаками та чумаками вони найбільше проявились в українській історії. І якщо козаки «боронили отчий край», а чумаки впродовж віків давали народу сіль, що «стала врівень із хлібом насущним», то кобзарі «кобзою та піснею будили душу народу» [10, с. 3].

Щодо козаків, то цей феномен вітчизняної самоорганізації на сьогодні є найбільш відомим. Перша згадка про козаків з'являється приблизно близько 1303 р. в урядових документах генуезьких колоній, а в 1492 р. вона набула поширення в Україні [12, с. 112], хоча вже син Казимира IV Ян Альбрехт, описуючи похід 1489 р. на татар, згадує козаків [13, с. 117]. Особливістю козацтва також була його самоорганізація, оскільки вони самостійно, без будь-якого натяку на державну волю, гуртувалися у великі військові закони, вибирали собі отаманів і жили разом на великих островах посеред Дніпра [22, с. 97]. Центром цього руху стала Січ, яка спочатку перебувала на острові Томаківка, а згодом – на острові Базавлук [12, с. 114]. Самі ж козаки, які жили за порогами Дніпра називалися запорожцями [22, с. 97]. Їх демократичний устрій, на думку П. Шелеста, дозволив К. Марксу назвати Запорозьку Січ «християнською козацькою республікою» [36, с. 20].

При цьому, і козаки, і чумаки, і кобзарі формувалися поза впливом існуючих на той момент держав, де перебували українські землі. Це характеризує їх як втілення саме анархічної моделі взаємодії держави і громадянського суспільства, котра або взагалі знищує державу, або нівелює її, а суспільна сфера повністю поглинається громадянським суспільством [32, с. 88].

Українська державність, до певної міри, відродилася лише за часів першого Гетьманату. Щоправда, оскільки територія як Гетьманату, так і Запорожжя формально перебували у складі Московського царства та Російської імперії [34, с. 24-25], говорити про повноцінну державу у той період було б некоректно, а тому й анархічна модель зберігалася у той період.

Як уявляється, вперше в Україні повноцінна держава з'явилася лише у 1918 р., коли українська Центральна Рада ухвалила IV Універсал, проголосивши УНР «самостійною, від нікого не залежною, вільною суверенною Державою Українського Народу» [17, с. 44].

Короткий період існування української держави у добу революційних змагань (1917–1921 рр.) не дозволяє нам повноцінно усвідомити, які моделі взаємодії держави і громадянського суспільства існували в той період. Звісно, можна наголосити, що в окремих регіонах України (Приазов'я) була поширена анархічна модель Н. Махна [32, с. 91-93]. Як уявляється, період до ухвали IV Універсалу також був анархічним, оскільки навіть сама Центральна Рада була органом українського самоврядування, а не органом української держави, адже лише IV Універсал проголосив українську державність. З моменту ухвали IV Універсалу можна говорити про ліберальний характер взаємодії держави і громадянського суспільства. Переворот 1918 р., який призвів до встановлення другого Гетьманату, імовірніше за все, припинив процеси лібералізації. Враховуючи ж той факт,

що самого гетьмана П. Скоропадського значна частина українського соціуму сприймала як «монархічний принцип» [31, с. 20], а більшовики та в ЗУНР наголошували на класовій (диктатура пролетаріату та біднішого селянства) [17, с. 69] або одноосібній (Є. Петрушевич) [12, с. 260] диктатурі, можна вважати існуючу тоді модель громадянського суспільства авторитарною, оскільки допускалося існування будь-яких позаполітичних інститутів [32, с. 96].

Перемога більшовиків [12, с. 266] призвела до чергової ліквідації української державності, оскільки Україна стала частиною СРСР. Перебуваючи у складі Радянського Союзу, вона, які і інші території останнього, зазнали відповідних трансформацій моделі взаємодії держави і громадянського суспільства. Як уявляється, в період з 1922 р., коли СРСР утворився, і до другої половини 1960-их років, в радянській Україні домінувала авторитарна модель. З другої половини 1960-их рр. і, приблизно, до 1987 р. – тоталітарна, котра взагалі зводила роль громадянського суспільства нанівець, оскільки суспільство практично повністю поглиналося державою [32, с. 84]. З 1988 р. і до відновлення незалежності в 1991 році [12, с. 405], скоріше за все, в Українській РСР панувала ліберальна модель [32, с. 107], котра, поміж іншим, характеризувалася появою політичних інституцій, які брали участь в боротьбі за владу. Приміром, можна згадати, що навесні 1989 р. відбулися вибори народних депутатів СРСР, результатом яких стало обрання окремих представників опозиційного Народного Руху України [12, с. 388].

Щодо українських земель, які перебували поза радянської України, то там усе залежало від політичних режимів країн, в складі яких означені землі перебували. Приміром, більш-менш ліберальна Чехословаччина, імовірніше за все тяжіла до ліберальної та анархічної моделей, тоді як Румунія, Угорщина та Польща – до анархічної або авторитарної.

Відновлення української незалежності призвело до чергової трансформації моделі. Як уявляється, на перших порах, в країні панувала ліберальна модель, проте на початку XXI ст. дедалі більше стала запроваджуватись модель демократична, оскільки держава поступово стала орієнтуватися на врегулювання основних відносин, але інтереси суспільства здебільшого почали реалізуватися через інститути громадянського суспільства [32, с. 110].

Так само як і держава, громадянське суспільство може забезпечувати реалізації допомоги як в національному, так і в міжнародному плані. За різних моделей організація подібної допомоги має різноманітне наповнення. Звісно, за тоталітарної моделі громадянське суспільство не відіграє жодної ролі у цій сфері. Зате інші чотири мають до неї значний потенціал.

Наприклад, якщо звернутися до анархічної моделі, то вищезгадані українські православні братства не лише займалися культурно-освітньою діяльністю, а й допомагали бідним, удовам, сиротам, старим, турбувались про нужденних членів братства та їхні сім'ї, організовували викуп полонених з неволі тощо [15, с. 69].

Прикладом допомоги в умовах ліберальної моделі може служити факт залучення такого інституту громадянського суспільства Чехословаччини, як профспілки, до допомоги голодуючим в РСФРР: вони надіслали 125 тис. крон [14, с. 28].

Взагалі, як уявляється, відмінність голоду 1921–1923 рр. від голодомору 1932–1933 рр. полягає саме у ставленні до цих подій радянського та світового громадянського суспільства. Так, під час голоду 1921–1923 рр., незважаючи на те, що його було, поміж іншим, спровоковано суб'єктивними причинами з соціально-економічними перетвореннями партії більшовиків і насильницькими заходами, за допомогою яких вони здійснювалися [3, с. 5], радянська влада широко залучала громадянське суспільство до подолання цієї трагедії. Збір допомоги «голодуючим дітям Поволжя», приміром, було навіть відображено у художній літературі [29, с. 114]. На міжнародному рівні відзначилась комісія на чолі з норвезьким полярним дослідником Ф. Нансеном, яка організувала потужну продовольчу допомогу в Україну [14, с. 28]. Отож, як ми бачимо, відсутність приховування інформації про голод дозволило залучити для його подолання широкі верстви радянського та міжнародного громадянського суспільства, що, за словами лідера більшовиків В. Леніна, допомогло «Радянській Росії пережити тяжкі дні… голоду і побороти його» [21, с. 301].

Інша річ – Голодомор 1932–1933 рр. В Постанові ЦК КП УРСР «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів» від 26 січня 1990 р., вказувалось, що безпосередньою причиною голоду на початку 1930-их років в Україні «стало примусове, з широким застосуванням репресій, проведення згубної для селянства хлібозаготівельної політики» [4, с. 3]. Інакше кажучи, тут теж вирішальний внесок зробили «суб'єктивні причини», подібні до голоду 1921–1923 років [3, с. 5]. Проте, була й колосальна відмінність. Намагаючись нічим не за-

тьмарити «успіхів соціалістичного будівництва», сталінське керівництво наклало своєрідне табу на цю тему. Про трагедію не дозволялося відкрито говорити, бодай навіть згадувати в газетах чи офіційних документах. Більше того: навіть зарубіжна інформація кваліфікувалася як інсинуації [4, с. 5]. Історія зберегла ім'я хороброго валлійського журналіста Ґ. Джонса, який намагався донести до людства правдиву інформацію і заплатив за це життям [37]. Ігнорування трагедії в радянських ЗМІ, а також унеможливлення донесення правдивої інформації через встановлення військових операцій з огородження, з тим, щоб не дати населенню врятуватися від голодної смерті [24], не дозволило радянському громадянському суспільству долучитися до подолання трагедії, котра фактично й призвела до злочину геноциду.

Таким чином, навіть в умовах авторитарної моделі взаємодії держави із громадянським суспільством останнє є в змозі залучитися до процесів допомоги, якщо з цим погодиться держава.

В умовах демократичної ж моделі громадянське суспільство активно залучається до означених процесів на власний розсуд, хоча й не без сприяння держави.

Приміром можна згадати сучасний волонтерський рух України. Коли у 2014 р. виникла проблема оподаткування коштів, що збираються на особисту картку в межах волонтерської діяльності, що, безумовно, заважало волонтерам ефективно допомагати ЗСУ та добровольцям, Верховна Рада України внесла зміни до приписів підпункту 165.1.54 пункту 165.1 ст. 165 Податкового кодексу України. В результаті від оподаткування були звільнені доходи, отримані благодійниками – фізичними особами, внесеними у реєстр волонтерів за умови, якщо вони використані на допомогу ЗСУ і іншим підрозділам, задіяним у захисті країни від збройної агресії, або фізичним особам, які мешкають на території населених пунктів, де проводиться антитерористична операція, або вимушено покинули місце проживання у зв'язку з проведенням антитерористичної операції в таких населених пунктах [1].

І хоча волонтерський рух формувався здебільшого стихійно, що є, по суті, своєрідним наслідком тривалого існування в Україні анархічної моделі, проте наявність сприятливої держави дозволяє нам говорити про демократичну модель.

Зрозуміло, що волонтерська допомога має різноманітний характер. За словами колишнього прем'єр-міністра України А. Яценюка, «хтось закуповував каски і бронежилети, хтось передавав солдатам тепловізори, хтось збирав теплий одяг переселенцям, хтось розвозив їжу нужденним, а хтось просто клав солодощі, куплені для дитини, у корзину з написом «Для воїнів»» [2]. Проте, в нинішніх умовах найбільший вплив на стан справ має технічна допомога.

Зокрема, можна згадати С. Притулу, який, разом із блогером І. Лаченковим ініціювали збір коштів на т. зв «народний Байрактар», результатом чого стала можливість закупити чотири безпілотники для ЗСУ. Проте, 27 червня компанія «Baykar» повідомила про передачу трьох з них без оплати. С. Притула запропонував заощаджені кошти витратити на потреби, які визначить Міністерство оборони України. В результаті, у серпні волонтер оголосив про купівлю супутника фінської компанії ICEYE за ті понад 600 млн грн., котрі вдалося заощадити зі збору на «народний Байрактар». Як з'ясувалося, цей супутник має важливу перевагу – він дозволяє сканувати об'єкти за будь-яких погодних умов. Як зазначили в Міністерстві оборони: «…не те щоб щільна хмарність, а навіть стіни будівель для цієї системи не перешкода» [19].

26 червня 2024 р. Головне управління розвідки Міністерства оборони (ГУР МО) України повідомило, що близько 38 % з усього масиву даних, отриманих завдяки ICEYE, було використано для безпосередньої підготовки вогневого ураження ворога – це мільярди доларів збитків [28] для російського агресора.

Якщо ж брати суто військовий аспект, то можна згадати компанії, які виготовляють БПЛА. Як відомо, наприкінці 2023 р. в Україні існувало близько 200 компаній, які займалися виготовленням безпілотних комплексів. Приблизно 50 з них вже пройшли всі процедури з отримання дозволу і стали постачати свої вироби до Сил оборони України, що у 12 разів було більше за 2022 рік [35].

Щодо міжнародної технічної допомоги, яку забезпечує громадянське суспільство, то найбільш потужним її проявом стала поява фандрейзингової платформи UNITED24, яка створена відповідно до Указу Президента України [26] і покликана стати своєрідним вікном для збору пожертв на підтримку України. При цьому кошти надходять на рахунки Національного банку України та спрямовуються профільними міністерствами на найголовніші потреби за трьома напрямами: оборона та розмінування, медична допомога та відбудова України [27].

Приміром, відповідно до першого напряму, за словами міністра цифрової трансформації М. Федорова, за 11 місяців існування проекту «Армія дронів», в рамках United24, Україна придбала 3 864 комплекси БпЛА на 4,3 млрд гривень [33].

Висновки. Таким чином, політико-правовий та історичний аналіз функціонування громадянського суспільства дозволяють нам дійти наступних висновків. По-перше, якщо під громадянським суспільством розуміється продукт взаємодії особисто вільних індивідів, що утворився без державного втручання, то, залежно від його взаємодії з державою може існувати лише п'ять базових моделей: анархічна, демократична, ліберальна, авторитарна і тоталітарна. По-друге, кожна із означених моделей має значний потенціал в сфері реалізації внутрішньої (а за певних обставин – і міжнародної) допомоги, свідченням чого є історичний досвід України. По-третє, реалії сьогодення свідчать, що майже кожна з базових моделей взаємодії держави із громадянським суспільством за допомогою певних політико-правових заходів може забезпечити міжнародну технічну допомогу. Особливо цей потенціал стосується демократичної моделі, яка по суті є ідеальною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Войнова Н. Збір коштів на особисті картки волонтерів: як уникнути проблем з податковою. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. URL: https://www.helsinki.org.ua/advices/zbir-koshtiv-na-osobysti-kartky-volonteriv-iak-unyknuty-problem-z-podatkovoiu/ (дата звернення: 20.07.2025).
2. Волонтерство – це про український дух і нашу силу – Арсеній Яценюк в міжнародний день волонтера. *Арсеній Яценюк. Офіційна сторінка*. URL: https://yatsenyuk.org.ua/ua/news/open/4152 (дата звернення: 20.07.2025).
3. Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів / відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 1993. 240 с.
4. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / редкол.: Ф.М. Рудич (голова), І. Ф. Курас, В. Ф. Солдатенко та ін. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.
5. Гордєєва І.О. Міжнародна технічна допомога Україні: стан та перспективи. *Управління розвитком складних систем*. 2023. № 54. С. 22–29.
6. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: у 3 т. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка та О.В. Скрипнюка. Т. 1: Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні. Київ: Юридична думка, 2017. 676 с.
7. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: у 3 т. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка та О.В. Скрипнюка. Т. 2: Доктринальний вимір галузевих засад функціонування громадянського суспільства в Україні. Київ: Юридична думка, 2019. 588 с.
8. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: у 3 т. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка та О.В. Скрипнюка. Т. 3: Громадянське суспільство і держава: правові проблеми взаємодії в умовах модернізації та євроінтеграції України. Львів: Друкарня «Попуга», 2021. 548 с.
9. Держава і суспільство в Україні: історія і сучасність: Монографія / за ред. О.М. Майбороди. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України, 2013. 184 с.
10. Жигаленко О.О. Куди ведеш, Чумацький Шлях? Книга для читання з українського народознавства. Полтава: Полтавський літератор, 1993. 192 с.
11. Зануда А. План Маршалла. Як США врятували Європу після війни та руїн з користю для себе. *ВВС Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/ce8gj317d46o (дата звернення: 21.07.2025).
12. Історія України: навчальне видання / відп. ред. Ю. Сливка. [Вид. 3-тє, перероб. і доп.]. Львів: Світ, 2002. 520 с.
13. Історія Української РСР: у 8 т.: у 10 кн. / редкол.: А.Г. Шевелєв (голов. ред.), Б.М. Бабій, Ф.Є. Лось та ін. Т. 1: Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму (з найдавніших часів до середини XVII ст.). Кн. 2: Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (Друга половина XIII – перша половина XVII ст.) / редкол.:

В.О. Голобуцький (відп. ред.), З.С. Заремба, Я.Д. Ісаєвич та П.В. Михайлина. Київ: Наукова думка, 1979. 343 с.
14. Історія Української РСР: у 8 т.: у 10 кн. / редкол.: А.Г. Шевелєв (голов. ред.), Б.М. Бабій, Ф.Є. Лось та ін. Т. 6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921 – 1941) / редкол.: П.П. Гудзенко (відп. ред.), С.В. Кульчицький, Л.І. Ткачова та ін. Київ: Наукова думка, 1977. 543 с.
15. Книга для читання з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.: Посібник для позакласного читання учнів середньої школи / за ред. І.О. Гуржія. Київ: Радянська школа, 1960. 374 с.
16. Кононенко В.В., Лапшин С.А. Громадянське суспільство та держава: співвідношення в публічному управлінні. *Державне управління: удосконалення та розвиток: електрон. наук. фахове вид*. 2020. № 8. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1713 (дата звернення: 19.07.2025).
17. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / упоряд. І.О. Кресіна ; ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 400 с.
18. Конституція України: за станом на 01 січня 2020 р. *Верховна Рада України, законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 21.07.2025).
19. Кузьменко Ю. «Народний супутник» ГУР за два роки зробив понад 4 тисячі знімків. *Суспільне. Новини*. URL: https://suspilne.media/776945-narodnij-suputnik-gur-za-dva-roki-zrobiv-ponad-4-tisaci-znimkiv/ (дата звернення: 20.07.2025).
20. Лавров Ф.І. Кобзарі: Нариси з історії кобзарства України: [монографія]. Київ: Мистецтво, 1980. 254 с.
21. Ленін В.І. Товаришеві Мюнценбергу, секретареві Міжнародної робітничої допомоги. *Повне зібрання творів*: в 55 т. / [5-те вид.]. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1974. Т. 45: березень 1922 – березень 1923. С. 301-302. (Інститут історії партії ЦК КП України – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС).
22. Лотоцький А.Л. Історія України для дітей. Львів: Фенікс, 1990. 239 с. (Книгозбірня «Просвіти»; число 2).
23. Луценко А.О. Сутність міжнародної технічної допомоги. *Теорія та практика державного управління*. 2019. № 4 (67). С. 221-226.
24. Палій О. Пам'ять про Голодомор як тест. *Українська правда*. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2008/11/18/3613453/ (дата звернення: 19.07.2025).
25. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі [Вид. 3-є, випр. і доп.]. Харків: ВД «ШКОЛА», 2010. 624 с.
26. Про невідкладні заходи щодо об'єднання зусиль для підтримки України : Указ Президента України № 344/2022 від 17 травня 2022 р.: станом на 14 червня 2023 р. [Електронний ресурс]. *Верховна Рада України, законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2022#Text (дата звернення: 20.07.2025).
27. Проворний Є. Для чого створили платформу UNITED24? [Електронний ресурс] *АрміяInform*. URL: https://armyinform.com.ua/2022/06/14/dlya-chogo-stvoryly-platformu-united24/ (дата звернення: 20.07.2025).
28. Просто космос – результати використання «народного супутника» ICEYE. *Facebook*. URL: https://www.facebook.com/DefenceIntelligenceofUkraine/posts/789509940027095 (дата звернення: 20.07.2025).
29. Рибаков А.Н. Кортик: повість / [пер. з рос. В. Радченко]. Київ: Веселка, 1970. 263 с. («У світі пригод).
30. Саприкіна Н.В. Громадянське суспільство в системі сучасних суспільно-економічних відносин. *Економіка та держава*. 2014. № 12. С. 29-32.
31. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / [пер. з рос. Е. Соловей]. Київ: Наш формат, 2017. 456 с.
32. Сухонос В.В. Держава: питання теорії (загальний і конституційно-правовий аспекти): [монографія]. Суми: Університетська книга, 2015. 343 с.
33. Тіщенко М. За донати на «Армію дронів» купили 3,8 тисячі безпілотників. *КОРОТКО ПРО*. URL: https://kp.ua/ua/life/a671534-za-donati-na-armiju-droniv-kupili-3-8-tisjachi-bezpilotnikiv (дата звернення: 20.07.2025).

34. Усенко І.Б. Автономія України 17–18 ст. *Юридична енциклопедія*: у 6 т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.]. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 1: А–Г. С. 24–27.
35. Черниш О. Як Україна будує свою імперію дронів. *BBC Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cer7rz2drv7o (дата звернення: 20.07.2025).
36. Шелест П.Ю. Україно наша Радянська. Київ: Політвидав України, 1970. 279 с.
37. Яворович Т. Першим розповів про Голодомор в Україні. Історія журналіста Ґарета Джонса. *Суспільне. Новини*. URL: https://suspilne.media/136957-vperse-rozpoviv-pro-golodomor-v-ukraini-istoria-zurnalista-gareta-dzonsa-suspilne-videonovini/ (дата звернення: 19.07.2025).

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.22

УПОРЯДКУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА: ДОКТРИНАЛЬНИЙ ПІДХІД

Тарахонич Т.І.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-1586-5088

Тарахонич Т.І. Упорядкування законодавства: доктринальний підхід.

У статті на загальнотеоретичному рівні охарактеризовано проблему упорядкування та удосконалення законодавства, надання йому ефективності та результативності, що актуалізується на сучасному етапі розвитку суспільних відносин, особливо в умовах дії режиму воєнного стану, необхідності дотримання вимог щодо входження до європейського співтовариства.

Підкреслено, що упорядкування законодавства досить часто розглядається вченими як поняття, що є близьким за своїм змістовним наповненням із поняттям «систематизація законодавства».

Зазначено, що систематизація законодавства – це процес його упорядкування, що здійснюється відповідними суб'єктами з використанням правових засобів в таких формах як інкорпорація, кодифікація, консолідація, облік та ревізія.

Підкреслено, що систематизація законодавства спрямована на подолання множинності законодавства, ліквідацію дублювань, суперечностей та колізій, юридичних помилок, що здійснюється з метою формування єдиної цілісної системи законодавства, забезпечення його значимості, ефективності та дієвості, відповідності рівню розвитку суспільства та держави, його інтересам та потребам, а також міжнародним принципам та стандартам.

Визначено, що удосконалення законодавства є різновидом юридичної діяльності, яка спрямована на забезпечення якості законодавства та приведення його до певного порядку шляхом використання різних форм та техніко-юридичних способів.

Серед форм удосконалення законодавства акцентовано увагу на гармонізації законодавства, яка характеризується як процес приведення законодавства у відповідність до міжнародних стандартів та принципів з метою його узгодженості, забезпечення правової визначеності та прозорості. А також виокремлено такі форми гармонізації законодавства як уніфікація та модернізація та дано їм загальну характеристику.

Також серед техніко-юридичних способів упорядкування та удосконалення законодавства звернено увагу на правовий моніторинг.

Підкреслено, що правовий моніторинг – це техніко-юридичний спосіб упорядкування та удосконалення законодавства, дієвий інструмент забезпечення його якості, ефективності та результативності, що здійснюється відповідними суб'єктами шляхом спостереження, аналізу, узагальнення стану законодавства, яке регулює ту чи іншу сферу суспільних відносин, сприяє виправлення змістовних помилок та внесення змін та доповнень до діючого законодавства.

Підкреслено важливість питання конституціоналізації законодавства в контексті зазначеної проблеми, взаємодії правотворчої діяльності та державної політики.

Акцентовано, що конституціоналізація – це процес визначення місця та ролі конституційних принципів та норм в правовій системі держави. В основі конституціоналізму закладено принципи та певні закономірності формування та організації державної влади та функціонування суспільства, визначено правове становище людини та громадянина, його правовий статус, особливості функціонування державних органів та структур. Зміни, що відбуваються в суспільстві, державі, правовій системі загалом, потребують упорядкування та удосконалення законодавства, забезпечення його відповідності конституційним принципам та нормам. Цей процес потребує значних зусиль відповідних органів, а також наукової спільноти.

Зазначено, що правовий прогрес впливає на необхідність упорядкування законодавства. Правовий прогрес не лише змінює динаміку правової системи, а й сприяє оновленню законодавства, його новелізації, приведення у відповідність до міжнародних принципів та стандартів. Прогресивні зміни в правовій сфері також потребують його узгодження, упорядкування та удосконалення.

Ключові слова: правотворча діяльність, упорядкування законодавства, удосконалення законодавства, систематизація законодавства, уніфікація законодавства, модернізація законодавства, гармонізації законодавства, правовий моніторинг, конституціоналізація законодавства, правовий прогрес.

Tarakhonich T.I. Streamlining legislation: a doctrinal approach.

The article provides a general theoretical overview of the problem of streamlining and improving legislation, making it more effective and efficient, which is particularly relevant at the current stage of development of social relations, especially in the context of martial law and the need to comply with the requirements for accession to the European Community.

It is emphasized that the streamlining legislation is often considered by scholars as a concept that is similar in meaning to the concept of «systematization of legislation».

It is noted that the systematization of legislation is the process of its organization, carried out by relevant entities using legal means in such forms as incorporation, codification, consolidation, accounting, and revision.

It is emphasized that the systematization of legislation is aimed at overcoming the multiplicity of legislation, eliminating duplications, contradictions, and collisions, as well as legal errors, with the goal of forming a unified and coherent system of legislation, ensuring its significance, effectiveness, and efficiency, its compliance with the level of development of society and the state, its interests and needs, as well as international principles and standards.

It has been determined that improving legislation is a type of legal activity aimed at ensuring the quality of legislation and bringing it into order through the use of various forms and technical and legal methods.

Among the forms of improving legislation, emphasis is placed on harmonization of legislation, which is characterized as the process of bringing legislation into line with international standards and principles in order to ensure its consistency, legal certainty, and transparency. In addition, such forms of harmonization of legislation as unification and modernization are highlighted and their general characteristics are provided.

Legal monitoring is also highlighted among the technical and legal methods for streamlining and improving legislation.

It is emphasized that legal monitoring is a technical and legal method of streamlining and improving legislation, an powerful tool for ensuring its quality, efficiency, and effectiveness, which is carried out by the relevant entities through observation, analyzing, and summarizing the state of legislation that regulates a particular sphere of social relations, contributes to the correction of content errors and the introduction of amendments and additions to existing legislation.

The importance of constitutionalizing legislation in the context of this issue and the interaction between law-making and state policy was emphasized.

It is emphasized that constitutionalization is the process of determining the place and role of constitutional principles and norms in the legal system of the state. Constitutionalism is based on the principles and certain patterns of formation and organization of state power and the functioning of society, defining the legal position of a person and a citizen, their legal status, and the peculiarities of the functioning of state bodies and structures. Changes taking place in society, the state, and the legal system as a whole require the streamlining and improvement of legislation to ensure its compliance with constitutional principles and norms. This process requires considerable effort on the part of the relevant authorities and the scientific community.

It is noted that legal progress affects the need to streamline legislation. Legal progress not only changes the dynamics of the legal system, but also contributes to the updating of legislation, its novelization, and bringing it into line with international principles and standards. Progressive changes in the legal sphere also require its coordination, streamlining, and improvement.

Key words: law-making, streamlining legislation, improving legislation, systematizing legislation, unifying legislation, modernizing legislation, harmonizing legislation, legal monitoring, constitutionalization of legislation, правовий прогрес. legal progress.

Постановка проблеми. Проблема упорядкування законодавства, процес його конституціоналізації, надання йому ефективності та результативності актуалізується на сучасному етапі розвитку суспільних відносин, особливо в умовах дії режиму воєнного стану, необхідності збереження державного суверенітету та національної самобутності. Також сучасні зміни у світовому правопорядку, процес входження до європейського співтовариства вимагають вагомих кроків у даному процесі. Відповідно весь правовий масив потребує узгодженості, осучаснення, подолання декларативності та забезпечення його відповідності міжнародним принципам та стандартам.

Стан опрацювання проблематики. Загальні питання упорядкування законодавства висвітлювали Л.А. Луць, Л.Г. Удовика, О.М. Бориславська та інші.

Теоретико-методологічним та техніко-юридичним аспектам упорядкування законодавства на монографічному рівні присвятила увагу В.І. Риндюк. Питання розвитку законодавства України в контексті конституціоналізації, євроінтеграції та забезпечення прав людини аналізувала Н.М. Пархоменко. На дисертаційному рівні загальнотеоретичні аспекти удосконалення нормативно-правових актів України вивчав В.М. Косович, на проблему розвитку законодавства України в умовах європейської правової інтеграції звертала увагу С.К. Дудар, теоретико-прикладні питання уніфікації законодавства висвітлювала Н.О. Клещенко тощо.

Метою статті є дослідження особливостей упорядкування законодавства, визначення понять «удосконалення законодавства», «систематизація законодавства», виокремлення форм та техніко-юридичних способів упорядкування та удосконалення законодавства.

Методологічну основу дослідження становить певна сукупність використаних принципів (об'єктивності, всебічності, достовірності, професійності та ін.), методологічних підходів, світоглядних, загальнонаукових і спеціально-наукових методів наукового пізнання, комплексне застосування яких забезпечило переконливість, всебічність, повноту та об'єктивність отриманих наукових результатів.

Виклад основного матеріалу. Слід констатувати, що процесу упорядкування законодавства в достатній мірі не приділялася увага як на загальнотеоретичному, так і галузевому рівні. Наразі, проблема упорядкування законодавства актуалізується у зв'язку з прийняттям Закону України «Про правотворчу діяльність» та необхідністю розробки наукової концепції розвитку законодавства України, що потребує розгляду даної проблеми крізь призму новелізації, модернізації законодавства, його реформування, удосконалення та розвитку. Акцентуємо увагу на ключових моментах упорядкування законодавства з доктринальної точки зору.

Слушною є думка В.І. Риндюк, яка підкреслює, що в юридичній літературі використовується цілий ряд близьких за значенням термінів для позначення тієї діяльності, об'єктом (предметом) якої є законодавство. Наявні дефініції цих термінів містять взаємні суперечності, і не дають можливості встановити більш менш чітке співвідношення між ними, визначити необхідні їх взаємозв'язки та з'ясувати особливості кожного з цих понять, які позначаються даними термінами [1, с. 27]».

Акцентуємо увагу на деяких терміно-поняттях, які заслуговують на увагу в процесі аналізу проблеми упорядкування та удосконалення законодавства. Досить часто упорядкування законодавства розглядається вченими як поняття, що є близьким за своїм змістовним наповненням із поняттям «систематизація законодавства». Так, В.І. Риндюк зазначає, що семантика визначення понять «упорядкування законодавства» та «систематизації законодавства та визначення їх співвідношення пов'язана з такими ключовими термінами як «порядок» та «система». Продовжуючи свою думку, авторка зазначає, що «для категорії «порядок» характерним є відповідність стану об'єкта певним вимогам, правилам, а, відповідно основними рисами категорії «система» є цілісність та структурованість об'єкта. <…> Далі автор робить висновок, з яким слід погодитися, що упорядкування законодавства є поняттям ширшим за систематизацію законодавства та включає в себе останнє, тобто «упорядкування законодавства» є поняттям родовим щодо поняття «систематизація законодавства» [2, с. 35].

Заслуговує на увагу думка Л.А. Луць, яка підкреслює, що «систематизація нормативно-правових актів – це правотворча діяльність зі зведення нормативно-правових приписів у єдину систему» [3, с. 220]. Саме системний підхід є ключовим в аналізі поняття систематизації законодавства та дозволяє виокремити в даному процесі інституціональну, нормативну та функціональну складову.

Узагальнивши, слід підкреслити, що систематизація законодавства – це процес його упорядкування, що здійснюється відповідними суб'єктами з використанням правових засобів у таких формах як інкорпорація, кодифікація, консолідація, облік та ревізія.

Систематизація законодавства спрямована на подолання множинності законодавства, ліквідацію дублювань, суперечностей та колізій, юридичних помилок, що здійснюється з метою формування єдиної цілісної системи законодавства, забезпечення його значимості, ефективності та дієвості, відповідності рівню розвитку суспільства та держави, його інтересам та потребам, а також міжнародним принципам та стандартам.

Правовий прогрес вимагає пошуку чогось більш досконалого, інноваційного, що відповідає рівню розвитку суспільних відносин, сприяє дотримання прав та свобод людини, національному інтересу тощо.

На думку вітчизняних вчених, правовий прогрес – «це процес від теоретичного осмислення ідеї «верховенства права» до її реалізації в юридичній практиці» [4, с. 129].

Разом з тим, «правовий прогрес є динамічною характеристикою, що відображає поступовий розвиток правової системи. Прогрес залежить від різноманітних процесів та елементів, значна кількість яких розвивається закономірно. Відображення та використання знань про закономірний розвиток державно-правових явищ має здійснюватися тими суб'єктами, які певним чином впливають на ці явища»[5, с. 107]. Отже, правовий прогрес не лише впливає на динаміку правової системи, а й сприяє оновленню законодавства, його новелізації, приведення у відповідність до міжнародних принципів та стандартів. Прогресивні зміни в правовій сфері також потребують його узгодження та упорядкування та удосконалення.

Акцентуємо увагу на розумінні поняття «удосконалення законодавства» Так, В.М. Косович зазначає, що «удосконалення нормативно-правових актів – це здійснювана спеціально уповноваженими суб'єктами за допомогою техніко-технологічного інструментарію нормотворення юридична діяльність, спрямована на недопущення та усунення недоліків у нормативно-правових актах» [6, с. 26].

З огляду на зазначене, слід констатувати, що для діючого законодавства характерними є певні недоліки, такі як: наявність юридичних помилок, неточностей, колізій чи дублювань, а також застарілих норм, що потребує покращення його якісного стану як за змістом, так і за формою, що сприятиме підвищенню його ефективності та результативності.

Отже, удосконалення законодавства є різновидом юридичної діяльності, яка спрямована на забезпечення якості законодавства та приведення його до певного порядку шляхом використання різних форм та техніко-юридичних способів.

Серед техніко-юридичних способів упорядкування та удосконалення законодавства, насамперед слід звернути увагу на правовий моніторинг. На думку вітчизняних вчених, «моніторинг ефективності застосування законодавства повинен характеризуватися комплексом когнітивних науково-правових заходів, спрямованих на дослідження певного визначеного об'єкта» [7, с. 10].

Узагальнивши, слід підкреслити, що правовий моніторинг – це техніко-юридичний спосіб упорядкування та удосконалення законодавства, дієвий інструмент забезпечення його якості, ефективності та результативності, що здійснюється відповідними суб'єктами шляхом спостереження, аналізу, узагальнення стану законодавства, яке регулює ту чи іншу сферу суспільних відносин, сприяє виправлення змістовних помилок та внесення змін та доповнень до діючого законодавства.

Важливим інструментом у запобіганні виникненню правових змістовних помилок, а також важливим етапом правотворчої діяльності є проведення правової експертизи законодавства.

Наразі про це неодноразово наголошувалося в юридичній літературі. Так вітчизняні вчені підкреслюють, що «для попередження техніко-юридичних помилок необхідно чітко дотримуватися логічних, мовних, процедурних вимог правотворчої техніки підготовки проєкту нормативно-правового акту, проводити правову експертизу його проєкту» [8, с.127].

У процесі моніторингу законодавства повинен бути застосований комплексний підхід до його аналізу з метою визначення його дієвості, результативності та ефективності. Об'єктом моніторингу є певний масив законодавства відповідно до обраних критеріїв його аналізу та оцінки. Правовий моніторинг проводиться з дотриманням певних вимог та етапності, що передбачають накопичення відповідної інформації в процесі аналізу законодавства щодо наявності суперечностей та колізій, дотримання вимог щодо структурованості, здатності до реалізації, відповідності змісту нормативно-правового акту поставленій меті в процесі його прийняття, дотримання вимог щодо його конституціоналізації тощо.

Враховуючи швидкі темпи розвитку суспільних відносин, входження до європейського правового простору, процеси діджитилізації, поява нових технологій, виникає необхідність в новелізації законодавства.

В юридичній енциклопедії зазначається, що ««новела» [(від лат.novellae (legas) – нові (закони)] у праві – це новий закон чи інший нормативно-правовий акт або зміни і доповнення до законодавства» [9, с.177]. В словнику термінів та понять новелізація законодавства трактується як «(лат. noella, букв. новина) внесення до законодавства нових положень, змін» [10, с. 220].

Слід констатувати, що новелізація законодавства - це процес відображення в законодавстві тих змін що відбуваються в суспільстві та державі.

Серед форм удосконалення законодавства заслуговує на увагу таке терміно-поняття як гармонізація законодавства, яка характеризується як процес приведення законодавства у відповідність до міжнародних стандартів та принципів з метою його узгодженості, забезпечення правової визначеності та прозорості.

Більшість вчених схильні виокремлювати такі форми гармонізації законодавства як уніфікація та модернізація. Поряд з цим, уніфікацію законодавства слід розглядати як процес створення єдиного, зведеного до певної системи законодавства як на міжнародному, так і національному рівні. А модернізацію як осучаснення, вдосконалення законодавства, приведення його у відповідність до теперішніх вимог, де старі норми змінюються та поліпшуються.

Наразі, процеси суспільного розвитку призводять до трансформації правової системи загалом, та законодавства, зокрема. Все частіше в національному законодавстві враховуються міжнародно-правові принципи та норми, відбуваються процеси інтеграції, адаптації, гармонізації та уніфікації законодавства.

В енциклопедичних словниках зазначається, що «під впливом глобалізації загалом, правової глобалізації зокрема, змінюються право національне та міжнародне, правові системи (національні, міждержавні, міжнародні), форми їхньої взаємодії між собою та з іншими соціальними системами, тобто простежується глобалізаційні трансформації права» [11, с. 155].

Наразі, в контексті зазначеної проблеми, важливим є питання конституціоналізації законодавства. В енциклопедичній літературі під «конституціоналізацією розуміють процес перенесення правового регулювання того чи іншого питання на найвищий конституційний рівень у зв’язку з його актуалізацією, зумовленою розвитком суспільних відносин, визначенням чи зміною пріоритетів у внутрішньодержавній чи зовнішньополітичній діяльності» [12, с. 401].

Слід погодитися, що конституціоналізація – це процес визначення місця та ролі конституційних принципів та норм в правовій системі держави. В основі конституціоналізму закладено принципи та певні закономірності формування та організації державної влади та функціонування суспільства, визначено правове становище людини та громадянина, його правовий статус, особливості функціонування державних органів та структур. Зміни, що відбуваються в суспільстві, державі, правовій системі загалом, потребують упорядкування та удосконалення законодавства, забезпечення його відповідності конституційним принципам та нормам. Цей процес потребує значних зусиль відповідних органів, а також наукової спільноти.

Важливим аспектом удосконалення та розвитку законодавства є процес взаємодії правотворчої діяльності та державної політики. Слушною є думка Н.М. Пархоменко, яка підкреслює, що «система законодавства як результат правотворчої діяльності є формою прояву державної політики, адже саме законодавство встановлює правові форми здійснення політики, регулює діяльність суб’єктів політичних відносин, встановлюючи межі дозволеного і забороненого, забезпечуючи збалансований розвиток суспільних відносин, політичних сил щодо здійснення державної влади» [13, с. 58].

Поряд з цим, правова політика повинна бути спрямованою не лише на прийняття законодавства, а й на його упорядкування та удосконалення.

Висновки. Підсумовуючи, слід відзначити, що проблема упорядкування законодавства потребує переосмислення та нових концептуальних підходів, пошуку шляхів її вирішення у зв’язку з виникненням нових суспільних відносин, пов’язаних із можливостями застосування штучного інтелекту, нових технологій, необхідністю входження до міжнародного правового простору та потребою узгодження законодавства.

Упорядкування законодавства є цілеспрямованою діяльністю компетентних органів держави метою якої є систематизація законодавства через такі форми його удосконалення, як уніфікація, адаптація, гармонізація, стандартизація тощо.

Упорядкування та удосконалення законодавства спрямоване на оптимізацію правового регулювання суспільних відносин, підвищення дієвості, результативності та ефективності законодав-

ства, покращення його якості, усунення прогалин та колізій в діючих нормативно-правових актах, своєчасне внесення змін та доповнень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Риндюк В.І. Упорядкування законодавства України; теоретико-методологічний та техніко-юридичний аспекти: монографія, Київ: КНЕУ, 2021. 407 с. С. 27.
2. Риндюк В.І. Удосконалення законодавства та його співвідношення з найбільш близькими правовими явищами. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 4. С. 35–38. С. 35. URL: http://lsej.org.ua/4_2015/9.pdf.
3. Луць Л.А. Загальна теорія держави та права: Навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою). Київ : Атіка, 2007. 412 с. С. 220.
4. Гетьман-Пятковська І.А. Правовий прогрес від ідеї «верховенства права» до її реалізації в юридичній практиці, Альманах права. Право и прогрес: складові забезпечення в сучасних умовах. 2016. Вип. 7. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. С. 126-130.
5. Бондаренко Б.Д. Загальнотеоретичні закономірності як важливий аспект правового прогресу. Альманах права. Право и прогрес: складові забезпечення в сучасних умовах. 2016. Вип.7. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. С. 104–108.
6. Косович В.М. Загальнотеоретичні аспекти удосконалення нормативно-правових актів України. Автореф. дис. доктора юрид. наук. Спеціальність 12.00.01 – теорія та істрія дердави і права; історія політичних і правових учень, Львів. 2015. 38 с. С. 26.
7. Розенфельд Н.А. Коротка методика юридичного аналізу ефективності застосування законодавства, Київ: Юстініан, 2009.48 с. С.10.
8. Проблеми теорії конституційного права України. / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка, Київ: Парламенське вид-во, 2013. 616 с. С. 127.
9. Юридична енциклопедія : В 6-ти т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998 – Т. 4: Н-П, 2002. 720 с.; іл. С. 177.
10. Законотворча діяльність. Словник термінів і понять. / За ред. Акад. НАН України В.В. Литвина. Київ: Парламентське від-во, 2004. 344с. С. 220.
11. Удовика Л.Г. Глобалізаційні трансформації права. Велика українська юридична енциклопедія: у 20-т. Харків: Право, 2017. Т. 2. Філософія права. / редкол.: С.І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав, наук України ; Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 1128 с. С. 155.
12. Бориславська О.М. Конституціоналізаціія. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016- Т. 4: Конституційне право / Редколегії.: Ю.Г. Барабаш (голова) та ін.; Нац. Акад. Прав. Наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац.юрид.ун- т їм. Ярослава Мудрого. 2024. 1072 с. С. 401.
13. Пархоменко Н.М. Політика як чинник правотворчості: напрями та межі впливу. Юридична наука: сучасний стан та перспективи розвитку: матеріали міжнародноїнауково-практичної конференції (Київ, 14 травня 2019 р.) / За заг. ред. Акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2019. 264 с. С. 58.

УДК 342.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.23

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОЇ БЕЗПЕКИ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Токарчук О.В.,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та
науково-правових експертиз НАН України

Токарчук О.В. Концептуальні засади соціально-демографічної безпеки: національний вимір.

У статті досліджено теоретичні підходи до визначення соціально-демографічної безпеки як складової національної безпеки. Схарактеризовано небезпеки, що постають перед Україною в умовах демографічної кризи, міграційних процесів і соціальної нерівності.

Соціально-демографічна безпека є одним з найважливіших елементів системи національної безпеки, що визначає здатність держави до розвитку, збереження і відтворення свого людського потенціалу. У сучасному глобалізованому світі з окремими трансформаціями в соціальній структурі й демографічних процесах, проблематика соціально-демографічної безпеки набуває особливої актуальності. Зокрема, це не тільки кількісний показник населення, а й з'ясування його якості, стану здоров'я, освіти, рівня життя та соціальної згуртованості. Зниження народжуваності, старіння населення, міграція, значне погіршення здоров'я нації становлять серйозну небезпеку для майбутнього будь якої країни.

У національному вимірі, концептуальні засади соціально-демографічної безпеки базуються на усвідомленні факту, що людський капітал є найціннішим ресурсом держави. Це, в свою чергу, вимагає формування та втілення ефективної державної політики, що спрямована на підтримку родин, заохочення народжуваності, зміцнення інституту сім'ї, покращення якості життя та створення сприятливих умов для самореалізації кожного громадянина. Важливим видається процес подолання бідності, соціальної нерівності та безробіття, що, власне, перешкоджає демографічній сталості.

Дослідження концептуальних засад соціально-демографічної безпеки в національному вимірі має надважливе значення для України, яка перебуває у стані війни, в тому числі її трагічні наслідки, економічні проблеми та значну міграцію українців. Усвідомлення проблеми дозволить сформувати системний підхід до її вирішення, розробити стратегії та програми, спрямовані на посилення соціально-демографічної безпеки та забезпечення благополуччя нації у майбутньому. У цій статті ми розглянули теоретичні засади соціально-демографічної безпеки, проаналізували основні небезпеки та напрями їх подолання, виходячи з особливостей сучасного етапу українського державотворення.

Ключові слова: демографічна безпека, соціальна безпека, міграційна безпека, етнокультурна безпека, людський капітал, національний вимір.

Tokarchuk O.V. Conceptual foundations of socio-demographic security: the national dimension.

The article explores theoretical approaches to defining socio-demographic security as a component of national security. It characterizes the threats facing Ukraine amidst demographic crisis, migration processes, and social inequality.

Socio-demographic security is one of the most important elements of the national security system, determining a state's capacity to develop, preserve, and reproduce its human potential. In today's globalized world, with certain transformations in social structures and demographic processes, the issue of socio-demographic security becomes particularly relevant. Specifically, it involves not only the

quantitative population count but also assessing its quality, including health status, education, living standards, and social cohesion. Declining birth rates, population aging, migration, and a significant deterioration in the nation's health pose a serious threat to the future of any country.

In the national dimension, the conceptual foundations of socio-demographic security are based on the understanding that human capital is a state's most valuable resource. This, in turn, requires the formation and implementation of effective state policies aimed at supporting families, encouraging birth rates, strengthening the institution of the family, improving the quality of life, and creating favorable conditions for the self-realization of every citizen. An important component is the process of overcoming poverty, social inequality, and unemployment, which, in essence, hinders demographic stability.

The study of the conceptual foundations of socio-demographic security in the national dimension is of paramount importance for Ukraine, which is in a state of war, including its tragic consequences, economic problems, and significant migration of Ukrainians. An awareness of the problem will allow for the formation of a systematic approach to its solution, the development of strategies and programs aimed at strengthening socio-demographic security, and ensuring the nation's well-being in the future. In this article we examined the theoretical foundations and practical aspects of socio-demographic security and analyzed the main threats and ways to overcome them, based on the specifics of the current stage of Ukrainian state-building.

Key words: demographic security, social security, migration security, ethnocultural security, human capital, national dimension.

Постановка проблеми. Соціально-демографічна безпека є фундаментальним елементом національної безпеки будь якої держави. Вона відображає здатність суспільства підтримувати нормальне відтворення населення, забезпечувати належний рівень соціальної інтеграції та захисту. Ефективність держави, згідно з Індексом людського розвитку, оцінюється за трьома основними напрямками: рівень добробуту, рівень освіти, тривалість життя. Військові дії спричинили значну шкоду людському капіталу України, що виявляється у зростанні людських втрат, масовій міграції, вимушеному переміщенні громадян, а також руйнуванні та пошкодженні об'єктів освітньої та медичної інфраструктури.

Після перемоги у війні постане нагальна потреба в розробці й ефективному впровадженні державної програми з відбудови житлової та цивільної інфраструктури, підтримці на державному рівні ветеранів війни, заходів з психологічної реабілітації (Розпорядженням Кабінету Міністрів від 31 грудня 2024 р. № 1350-р схвалено Стратегію формування системи переходу від військової служби до цивільного життя на період до 2033 року).

Владним інституціям необхідно дати народу реальну надію на підвищення стандартів життя разом із утвердженням верховенства права, справедливості, рівності, гуманності, активізації соціально-економічного життя, підвищенні духовного, інтелектуального рівня, наближенні до сучасного рівня цивілізації західних країн. Органи законодавчої і виконавчої влади здатні трансформувати процеси розвитку людського капіталу, переорієнтувавши свої цілі з вирішення необхідних завдань усебічного забезпечення можливостей людини для вільного розвитку та формування за європейськими стандартами сучасного культурного й освіченого суспільства.

У час, коли розвинені країни нарощують людський капітал, Україна його втрачає. Основним засобом успішної реалізації демографічної стратегії є контроль над програмами, спрямованими на залучення інвестицій у людський капітал, підтримку української молоді та сімей, інтеграцію внутрішньо переміщених осіб у соціальне й економічне життя держави. Виклики, пов'язані з соціально-демографічною безпекою, вимагають спільної взаємодії, єдиного підходу та співпраці між усіма рівнями влади, громадськими організаціями й міжнародними партнерами [15, с. 112].

Метою статті є аналіз сутності та змісту соціально-демографічної безпеки, визначення її основних загроз та обґрунтування ключових засад її забезпечення в національному вимірі.

Стан опрацювання проблематики. Стратегічні напрями розвитку української держави, громадянського суспільства в період воєнного стану, теоретико-правові основи становлення і розвитку системи національної безпеки України, правові засади відновлення економіки України та відшкодування збитків, заподіяних державі, юридичним і фізичним особам, природним ресурсам внаслідок війни розглянуто у монографії «Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану» (В. Журавель, Н. Кузнєцова, О. Бандурка та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – Харків: Право). Актуальним питанням накопичення та розвитку

людського капіталу як основи національного багатства України, правовим режимам активів держави як складових національного багатства України присвячено монографію колективу авторів Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України за загальною редакцією О. Кота, А. Гриняка, Л. Купіної, В. Шакуна. «Правовий вимір та охорона національного багатства України». У монографії Д. Мельничук «Людський капітал: пріоритети модернізації суспільства у контексті поліпшення якості життя населення» викладено проблеми формування та продуктивного використання людського капіталу. Монографія В. Горлинського «Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір» відображає філософський дискурс з проблеми ціннісної регуляції безпеки і сталого людського розвитку, аналізується а ціннісна система і соціокультурний механізм, пропонуються шляхи оптимізації його функціонування в українському суспільстві. Обґрунтуванню необхідності оновлення питань, присвячених формуванню дієвої доктрини національної безпеки і оборони України в умовах воєнної агресії Росії та повоєнного відновлення України присвячено дослідження О. Кота та А. Гриняка «Доктрина національної безпеки і оборони України повоєнного періоду: проблеми формування».

Виклад основного матеріалу. Формування доктрини національної безпеки України є складним процесом, який проходить в умовах удосконалення сучасної правової парадигми на фоні війни та порушень прав людини. Розвиток цієї концепції повинен враховувати теоретичні й практичні напрацювання учених-правників, а в її основі має лежати ціннісний підхід, де найвищим пріоритетом є людина та її потреби [13, с. 3].

Аналіз поняття «безпека» засвідчує, що історія його виникнення сягає стародавніх часів і наукові підходи до її розуміння можна розділити на: античний (дохристиянський), період раннього християнства, період Відродження, період Пізнього Відродження, Реформації, період Раннього Просвітництва, період Просвітництва, період XIX ст. та період XX–XXI ст. Категорія «безпека» еволюціонувала від «самозбереження та виживання окремої особи чи держави» до «глобального захисту людства від катастроф та національної безпеки» [2, с. 5].

Соціально-демографічна безпека – це, передусім, стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави від внутрішніх і зовнішніх загроз у соціально-демографічній сфері [16, с. 15]. Одним із основних складників соціально-демографічної безпеки є демографічна безпека – забезпечення сталого відтворення населення (народжуваність, смертність, природний приріст), оптимальної статево-вікової структури. Практично всі науковці погоджуються, що дефініція «демографічна безпека» включає в собі в тому числі й загальнонаціональну ідею. Остання, в свою чергу, має соціальний підтекст [4].

Демографічна безпека окремої країни буде забезпечена, якщо відбувається реалізація демографічного потенціалу. Демографічний потенціал – це можливості людей розвиватися й самореалізовуватися в освітньому, професійному та сімейному житті, в тому числі й у міграційному контексті, що у підсумку зумовлює демографічну безпеку країни та людства в цілому. Як і демографічна безпека, демографічний потенціал має чотири виміри – глобальний, національний, регіональний, персональний. Чим демократичнішою є держава, тим більше зосереджується увага на персональному вимірі. Розвиток суб'єктності людини, її самореалізація стають органічною умовою розвитку суб'єктності будь яких соціальних структур, зокрема й державних [12, с. 74, 75].

Питання забезпечення демографічної безпеки нерозривно пов'язані з кількісними та якісними параметрами населення. Кількісні критерії відображаються у чисельності населення. До якісних показників належить, наприклад, трудовий потенціал, який обумовлює наукову та професійну підготовку, стан здоров'я, мобільність і здатність до соціальної і науково-технологічної адаптації. Кількісне відтворення є передумовою для підтримки та розвитку якісних характеристик населення [16, с. 19].

В Україні є нагальною потреба подбати про демографічну безпеку. Через війну й окупацію зросла смертність і «бажають кращого» умови для народження дітей. За статистичними даними, понад 6 мільйонів українців виїхали за кордон після 24 лютого 2022 року. Вони можуть і не повернутися в Україну, що, відповідно, загрожує тим, що держава втратить кваліфікованих учених і фахівців.

Соціальна безпека є наступним важливим елементом соціально-демографічної безпеки й полягає в забезпеченні гідного рівня життя, доступу до соціальних послуг, подолання бідності.

Сутність соціальної безпеки в широкому розумінні нерозривно пов'язана із загальним визначенням безпеки як складної системної соціальної категорії. В найбільш загальному розумінні

соціальна безпека – це стан гарантованої правової та інституційної захищеності життєво важливих соціальних інтересів людини, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз. Соціальна безпека відображає соціальні вимоги й гарантії запобігання небезпеці особі (особиста безпека), суспільству (соціальна безпека), окремій групі (колективна, групова безпека) [11, с. 15].

Соціальна політика має забезпечувати безперешкодний розвиток соціальної сфери країни. Оскільки система соціального захисту населення (підтримки його найуразливіших верств) є основою соціальної політики, то рівень життя найбільш нужденної частини населення є першочерговою характеристикою оцінки стану соціальної безпеки [10, с. 63].

Міжнародні організації соціального захисту відзначають, що особливої уваги у контексті соціальної безпеки заслуговують діти, жінки, мігранти, корінні народи, внутрішньо переміщені особи, особи з обмеженими можливостями, люди похилого віку. Згідно з Доповіддю ООН з прав людини про соціальний захист встановлено, що в світі впродовж 2020-2022 рр. допомогу по безробіттю отримували тільки 22% безробітних, 28% осіб з тяжкою інвалідністю – матеріальну допомогу по інвалідності, 35% – допомогу по соціальному захисту дітей, зокрема, тільки 41% жінок, які народжували, одержали виплати [5, с. 5].

Громадяни повинні усвідомлювати свою роль у формуванні власного безпекового простору. Дієве забезпечення соціальної безпеки особистості ґрунтується на правовому регулюванні (нормативно-правові акти, що гарантують права і свободи громадян), соціальному партнерстві (співпраця між урядом, роботодавцями та працівниками), інституційному розвитку (функціонування демократичних інститутів громадянського суспільства), соціальній єдності (соціальний порядок та чіткі критерії соціальної підтримки), соціальних послугах (доступність служб та сервісів, що надають адресну допомогу тим, хто її потребує) [1].

Підвищення рівня здоров'я залежить не тільки від матеріального потенціалу, але й від особистої відповідальності та поведінки громадян. Важливо розвивати у суспільстві психологічну орієнтованість і установку на збереження здоров'я, а також формування потреби та готовності до втілення поведінки, що направлена на підтримку здоров'я [9, с. 211, 215].

Для реалізації такої ідеї варто впровадити державні програми з профілактики та ранньої діагностики захворювань; інформаційні кампанії, спрямовані на популяризацію здорового способу життя та усвідомленого ставлення до власного здоров'я; освітні проєкти, що навчають населення основним принципам здорового харчування, фізичної активності та боротьби зі шкідливими звичками.

Міграційна безпека – регулювання міграційних потоків, адаптація мігрантів, захист прав громадян, що перебувають за кордоном.

Міграція виступає як соціальний феномен економічного, соціального, культурного, демографічного характеру, як важливий чинник процесів етногенезу. Міграційні процеси у конкретний історичний період визначаються певними особливостями та змінами, що відбуваються в житті одного або, частіше, декількох суспільств, і тому вони служать індикаторами розвитку політичних, безпекових, етнокультурних обставин [14, с. 440].

Існує два протилежні погляди на місце людини й держави у сучасному світі в контексті міграції. 1. Глобалізм – за цієї позиції особистість та її права перебувають вище ніж інтереси національної держави. Відповідно, людина має право на вільну самореалізацію в будь якій країні, і її внесок є цінним незалежно від місця проживання. Глобалісти підтримують необмежену міграційну мобільність, що сприяє становленню єдиної світової цивілізаційної ідентичності, яка є пріоритетнішою за національні та регіональні. 2. Антиглобалізм – означений підхід, навпаки, вважає національну державу вищою цінністю. Прибічники цієї ідеології, антиглобалісти, вважають, що процвітання держави є важливішим за індивідуальні права та свободи. Вони виступають проти транснаціональних процесів у різних сферах життя (політика, економіка, культура) і, відповідно, обстоюють ідею обмеження міграційної мобільності [12, с. 76].

Нормативно-правове регулювання міграційної сфери в Україні ґрунтується на низці ключових документів. Закон України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 № 2469-VIII визначає загрози національній безпеці як явища, що унеможливлюють або ускладнюють реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей. Ці положення конкретизуються в інших стратегічних документах. Стратегія національної безпеки України затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020, яка грунтується на основних принципах, а саме: стримування, стійкості, взаємодії.

Стратегія воєнної безпеки України затверджена Указом Президента України від 25 березня 2021 р. № 121/2021 акцентує увагу на «загрозах нападу, небезпеках державній незалежності». Найважливішою функцією держави й справою всього українського народу визначається захист суверенітету і територіальної цілісності України.

Стратегія кібербезпеки України затверджена Указом Президента України від 26 серпня 2021 р. № 447/2021 зосереджується на забезпеченні кібербезпеки як одного з пріоритетів у системі національної безпеки України.

Невід'ємною складовою соціально-демографічної безпеки є етнокультурна безпека – збереження національної ідентичності, мови, культури, забезпечення міжконфесійної та міжетнічної злагоди.

Соціологічні опитування свідчать, що українське суспільство підтримує європейські цінності, вважаючи їх необхідними для нормального розвитку демократії в Україні. Основною європейською цінністю в українському сприйнятті є верховенство права. Ця цінність є найбільш затребуваною і передбачає повагу до закону й невідворотність покарання, незалежно від статусу чи достатку особи. В той же час, українці вважають, що реалізації цієї цінності перешкоджають несправедливі суди, корупція, недосконаліть законодавства, недостатня повага громадян до закону. Права людини сприймаються насамперед через призму соціальних прав, а саме: право на гідну оплату праці, право на охорону здоров'я та пенсійне забезпечення. Демократія ототожнюється зі свободою слова та правом на протест. Рівність розуміється як відсутність дискримінації за гендерними, расовими чи іншими ознаками; рівні можливості, в тому числі для людей з інвалідністю; рівність усіх перед законом. Хоча більшість європейських цінностей приймаються українцями беззастережно, існує певний спротив щодо толерантності. Частина суспільства сприймає її як неприйнятну, що суперечить традиційним цінностям. Це проявляється у консервативному ставленні до людей з нетрадиційними релігіями, представників інших етносів та сексуальних меншин. Водночас, концепцію мультикультурності, як мирного співжиття, загалом схвалюють, але з усвідомленням її можливих недоліків [6, с. 98].

Положення Конституції України (статті 10, 11, 24), Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин від 1 лютого 1995 р., Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» № 802-IV від 15.05.2003 р., Міжнародного пакту про громадянські та політичні права наголошують на принципах рівності та недискримінації, зобов'язують державу створювати умови для збереження та розвитку мовної, культурної, етнічної та релігійної самобутності національних меншин, а також гарантують їхнє право користуватися своєю мовою, культурою та сповідувати власну релігію. Ратифікація міжнародних договорів свідчить про готовність України дотримуватися міжнародних стандартів у цій сфері та інтегруватися до європейського правового простору [8].

Застосоване у преамбулі Конституції поняття «Український народ – громадяни України всіх національностей» охоплює всіх індивідів незалежно від їхньої етнічної належності, які мають сталий юридичний зв'язок з Україною, тобто громадянство. Володіти українською мовою як мовою свого громадянства – це обов'язок кожного громадянина України. Водночас кожен громадянин України є вільним у виборі мови для приватного спілкування. Вільне опанування всіма громадянами України мовою свого громадянства, як підтверджує багатовіковий досвід держав світу, є запорукою єдності стабільності суспільства, міжетнічної злагоди в ньому, ефективного функціонування держави, позитивного її сприйняття власними громадянами й міжнародною спільнотою як повновартісного й демократичного суб'єкта [8, с. 86].

Висновки. Утвердження соціально-демографічної безпеки – це основа опору ворогу, стійкості в умовах війни на виснаження, здатності нації перемогти у війні та відновитися вільною державою. За статистикою Міжнародної організації з міграції звільнення частини окупованих територій від ворога станом на кінець червня 2022 року дозволило повернутись до 5,5 мільйонів осіб у свій дім. Повернення внутрішньо переміщених осіб та біженців з-за кордону до своїх колишніх місць проживання, які зазнали руйнувань і є тимчасово непридатними для проживання, повинно бути узгоджене зі створенням належних умов для життя і праці цих людей. Україні потрібні докорінні зміни доктрини розвитку, заснованої на високому рівні якості людського капіталу, який перебуває у тісному зв'язку з національною безпекою. Для ефективного розвитку людського капіталу потрібно модернізувати систему освіти відповідно до найкращих світових зразків, а також створити робочі місця, забезпечити умови для культурного розвитку, популяризації спорту, гаран-

тувати рівні можливості для чоловіків і жінок, підвищити добробут народу, рівень народжуваності, впровадити стандарти якісної системи охорони здоров'я.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Буняк, Н. Соціальна безпека людини: сутність та шляхи забезпечення. *Економіка та суспільство*. 2022. № 37. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1242/1197.
2. Верчин Н.Р. Демографічна безпека Львівської області: суспільно-географічні проблеми: автореф. дис. … канд. геогр. наук : 11.00.02. Львів, 2016. 22 с.
3. Вінічук М.В. Проблеми забезпечення соціальної безпеки України в умовах військового протистояння російській федерації. *Науковий вісник Львіського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 1. С. 12–19.
4. Демченко, К. Демографічна та соціальна безпека України як взаємопов'язані елементи національної безпеки. *Економіка та суспільство*. 2022. № 46. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2018/1947.
5. Державна політика зміцнення соціальної безпеки людини в умовах сучасних викликів і загроз: матеріали круглого столу 3-5 жовтня 2024 р. / за заг. ред. проф. З.С. Варналія: Київ-Чернівці: Знання України. 2024. 117 с.
6. Євроатлантичний вектор України: національна доповідь / ред. кол. С.І. Пирожков, І.О. Кресіна, А.І. Кудряченко, Ю.С. Шемшученко та ін.; Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ: НАН України, 2019. 328 с.
7. Ковний Ю.Є. Етнонаціональна політика в контексті національної безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №9. С. 37–39.
8. Конституція України: науково-практичний коментар / редкол: Р.О. Стефанчук (співголова), О.В. Петишин (співголова), Ю. Г. Барабаш та ін.; за аг. ред. Р.О. Стефанчука, й О.В. Петришина. Харків : Право, 2024. 1176 с.
9. Населення України. Демографічний вимір якості життя: кол. моногр. / за ред. О.М. Гладуна – Київ; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи, 2019. 396 с.
10. Ніколаєв Є. Соціальна безпека у традиції нехтування гуманістичними цінностями. *Політичний менеджмент*. 2011. № 4. С. 60–75.
11. Основи соціальної безпеки: навч. посіб. / уклад. Кравченко Л.В. Умань: Візаві, 2022. 127 с.
12. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2020. 254 с.
13. Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану: монографія / редкол.: В.А. Журавель (співголова), Н.С. Кузнєцова (співголова), О.М. Бандурка та ін. Харків: Право, 2023. 902 с.
14. Татомир Ю.І. Поняття міграційної безпеки у законодавстві та доктрині адміністративного права. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 439–444.
15. Токарчук О. Людський капітал як ключовий чинник конкурентоспроможності та національної безпеки України в умовах повоєнного відновлення // Дев'ятнадцяті юридичні читання. Наука і освіта в Україні: актуальні проблеми розвитку: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 29-30 квітня 2025 року). Київ: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова. С. 112–115.
16. Хомин О.Й. Детермінанти демографічної безпеки в системі національної безпеки України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № . С. 13–19.

УДК 340.111:[061.1ЄС:17.022.1-043.83]
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.24

ПРИРОДНО-ПРАВОВА КОНЦЕПЦІЯ – ГЕНЕРАТОР ЦІННОСТЕЙ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Федущак-Паславська Г.М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри історії держави,
права та політико-правових учень,
Львівський національний університет ім. Івана Франка
ORCID: 0000-0002-1778-2075
e-mail:paslavskafam@ukr.net

Федущак-Паславська Г.М. Природно-правова концепція – генератор цінностей європейської ідентичності.

У статті досліджено процес формування основних цінностей Європейського Союзу, які дістали нормативне закріплення у Договорі про ЄС. З'ясовано, що питання рівності, справедливості, свободи, панування права, на які звертали свою увагу мислителі різних поколінь, були предметом дослідження не лише філософів античних Греції і Риму, проте, саме грецька правова думка змогла сформувати цілісні уявлення про них. Особливістю тут виступає наявність практичної реалізації багатьох із зазначених ідей-цінностей, зокрема, відомі, властиві грецькій демократії, принципи рівності, свободи, панування закону. Саме завдяки грецьким філософам постав і розвинувся природно-правовий тип праворозуміння, який вважає право цінністю.

Будучи цінністю, право входить до складу загальнолюдських цінностей, серед яких свобода, рівність, справедливість, демократія, безпека, життя, гідність, приватна власність, права і свободи людини, загалом, здатність забезпечити які складають цінність права як сукупності норм, що регулюють відносини у суспільстві. Водночас, цінності у праві є його суттю, що дозволяють бачити право як ідеал, до якого прагне кожна людина.

Виявлено, що особливістю західної правової традиції, так само як і природно-правової концепції права, є розуміння права з позиції цінностей, що й дає йому підстави оцінювати норми закону. Таке розуміння права означає можливість оцінити закон з точки зору його відповідності загальному благу та іншим правовим цінностям. Пріоритет цінностей західної правової традиції спостерігаємо у всі періоди української державності.

Грецькі софісти, грецькі і римські стоїки викладали свої думки з точки зору природно-правової концепції права. Тому, всі, так чи інакше, зачіпали питання панування права, справедливості, рівності, свободи, співвідношення інтересів особи і цілого та ін. Саме такий підхід до означених цінностей заклав основи ідеології первісного християнства.

Надбання античної спадщини, ідеї раннього християнства, сконцентровані у природно-правовій концепції права, знайшли свій вираз у Новий і Новітній періоди, ставши ідеологічними засадами кодифікацій права у країнах Європи.

Ключові слова: справедливість; рівність; верховенство права; стоїцизм.

Fedushchak-Paslavska H.M. The natural law concept as a generator of European identity values.

The article explores the process of forming the core values of the European Union, which have been normatively enshrined in the Treaty on the European Union. It is revealed that the issues of equality, justice, freedom, and the rule of law—topics that have captured the attention of thinkers across generations—were studied not only by philosophers of ancient Greece and Rome. However, it was Greek legal thought that succeeded in shaping a coherent understanding of these concepts. A distinctive feature of this tradition is the practical implementation of many of the aforementioned value-based ideas, particularly the well-known principles of equality, freedom, and the rule of law inherent in Greek democracy.

Thanks to Greek philosophers, the natural law approach to legal understanding emerged and developed, viewing law as a value in itself. As a value, law becomes part of the universal human value system, which includes freedom, equality, justice, democracy, security, life, dignity, private property, and human rights and freedoms. The ability to ensure these values constitutes the value of law as a set of norms regulating social relations. At the same time, values within law represent its essence, allowing law to be seen as an ideal toward which every individual aspires.

It is established that a key feature of the Western legal tradition, as well as of the natural law concept of law, is the understanding of law through the lens of values. This perspective provides the basis for evaluating legal norms. Such an approach enables the assessment of laws in terms of their alignment with the common good and other legal values. The prioritization of values within the Western legal tradition can be observed throughout all periods of Ukrainian statehood.

Greek sophists, as well as Greek and Roman Stoics, articulated their views from the standpoint of the natural law concept. Consequently, they all, in one way or another, addressed issues such as the rule of law, justice, equality, freedom, and the balance between individual and collective interests. This value-based approach laid the ideological foundations of early Christianity.

The legacy of classical antiquity and the ideas of early Christianity, concentrated within the natural law concept of law, found expression in the Early Modern and Modern periods, becoming the ideological basis for legal codification in European countries.

Key words: justice; equality; rule of law; Stoicism.

Постановка проблеми. Конфлікти між країнами в різних точках планети, кризи в економіці та політиці, неспроможність міжнародних організацій, створених для розв'язання проблем міжнародного чи регіонального рівня, реалізовувати покладені на них функції, викликають потребу пошуку причин виникнення таких ситуацій. Видається, що ті організації, які раніше об'єднували чи, принаймні, повинні були це робити, втратили свій потенціал. Виглядає, що цінності, проголошені спільними європейськими цінностями, важливі лише для українців, які не просто захищають територію держави, громадянами якої вони є, а зі зброєю в руках несуть свободу, справедливість, рівність, гідність і т. д., стоячи на сторожі європейської безпеки. Тому питання становлення правових цінностей в аспекті їх ідентифікуючої ролі при визначенні традиції права, типу праворозуміння, нині знову актуалізується. Відтак, належить знову звернутися до природно-правової концепції права як найдавнішого з типів праворозуміння, в лоні якої виникли, і в жорстких дискусіях з іншими підходами, розвивалися ідеї-цінності, що зараз визнані і закріплені як спільні європейські цінності.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз наукової літератури з обраного напрямку, засвідчує давно існуючий інтерес і перспективність поєднання аналізу ідей природно-правової концепції з дослідженнями тих цінностей, які нині визнані і навіть нормативно закріплені як цінності ЄС [1]. Філософські та теоретичні основи даного питання закладені в працях українських науковців М. Козюбри, М. Костицького, В. Вовк, К. Горобця, С. Головатого, Д. Гудими, І. Кравцова, а природно-правовий тип праворозуміння став предметом дослідження Ю. Цуркан-Сайфуліної, В. Корнієнка. Детальному аналізу співвідношення і розмежування правових цінностей, цінностей права та цінностей у праві присвячені виклади Є. Харитонова, О. Бандури, С. Гладкого, Ю, Липовець, К. Жебровської. Про вічність даної проблеми засвідчують численні дослідження знаних іноземних науковців, зокрема таких як І. Кант, М. Вебер, М. Гайдеггер, Ж. Дюркгейм, Х. Ортега-і-Гассет, Т. Парсонс, К. Поппер, Б. Рассел, Е. Фромм.

Метою цього дослідження є аналіз процесу становлення концепції природного права з точки зору закріплених у Договорі про ЄС цінностей. Для досягнення мети перед нами постали такі **завдання**:

- виявити відмінності в розумінні поняття та місця права і закону в концепції природного права;
- визначити та розмежувати поняття "цінності права", "правові цінності" та "цінності в праві";
- виділити етапи становлення концепції природного права.

Виклад основного матеріалу. У науці теорії та філософії права правовими цінностями прийнято вважати матеріальні і нематеріальні блага, які забезпечуються правом. У цьому викладі виходжу з розуміння правових цінностей як одного із видів духовних цінностей, що задовольняють потреби соціальних груп суспільства при регулюванні суспільних відносин.

Залежно від типу праворозуміння поняття “право” у юриспруденції вживають у різних значеннях. Прихильники позитивістського підходу, заперечуючи оціночну функцію права відносно норм закону, не розмежовують понять “право” і “закон” та стверджують, що норми, які урегульовують відносини в суспільстві, виходять виключно від державної влади. Вона ж обрана суверенним народом. Чисто автоматично чи повністю усвідомлено, навіть у сучасній українській науковій і навчальній літературі явища, які по суті є законом, часто називають “правом”. Природно-правова концепція праворозуміння виходить з того, що право має своїм завданням оцінювати відповідність норм закону правовим цінностям.

Щодо цінностей у праві, то для права цінності є його суттю, які дозволяють нам бачити право як ідеал, до якого прагне кожна окрема людина і суспільство як ціле. Цінність у праві - це те, що дозволяє йому бути правом, правдою, протилежністю неправа. Одночасно, право як сукупність норм, в ідеалі має бути здатним забезпечити правові цінності, котрі є складовою частиною загальнолюдських цінностей, що сформувалися протягом історії розвитку людства. Само будучи цінністю для людства, право тому входить до складу цих загальнолюдських цінностей. Цінність права як сукупності норм, що регулюють відносини у суспільстві, якраз і полягає у його здатності забезпечити свободу, рівність, справедливість, демократію, безпеку, життя, гідність, приватну власність, права і свободи людини загалом [2]. Тільки ті норми закону, які урегульовують відносини в людському суспільстві, виходячи із цих цінностей, достойні називатися “правом”.

Концепція природного права, яка своїм походженням сягає античності [3], завжди суперечила основному постулату позитивізму, що полягає у відсутності потреби оцінювати закон. Україна, у час перебування в складі СРСР, переживала період панування позитивізму, коли “dura lex, sed lex”. Поганий закон в епоху позитивізму не піддається критиці, оцінці правом, і залишається незмінним, бо - закон. А ще як згадати, що “ухвалений народними обранцями”... Така “стабільність”, особливо в час постійних змін, не може бути доброю характеристикою правової системи. Тут слово “правової” краще було би не вживати, достатньо просто “системи”.

Коли у юриспруденції, в значенні комплексу юридичної освіти, теорії та практики, панує позитивізм, то це завжди межує з тоталітаризмом. На жаль, нині, в XXI ст. у багатьох країнах сучасного світу він вже запанував. Тут вже не людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, не права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава вже не відповідає перед людиною за свою діяльність і не має своїм головним обов’язком утвердження і забезпечення прав і свобод людини, як це закріпила ст.3 Конституції України[4]. В час панування позитивізму, юриспруденції, як науці, залишається функція обґрунтування тоталітарної ідеології. Або ж наука через своє вільнодумство, що притаманне науці як такій, стає непотрібною і, навіть, небезпечною для державного апарату.

Теперішні покоління українських юристів, наші сучасні студенти вже знають, що верховенство права – один з основоположних принципів правової системи України, закріплений у ст. 8 Конституції України[4], який означає панування права, “котре не обмежується законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори..., які легітимовані суспільством і зумовлені ... досягнутим культурним рівнем суспільства.., об’єднані якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права...”[5]

Принцип верховенства права у природно-правовій концепції права передбачає можливість і навіть, потребу оцінки норм законодавства з точки зору права, тих цінностей, які стоять над всіма владними інтересами. А викладання своїх думок з точки зору позитивізму ставить під сумнів потребу вивчення не лише історії, а й теорії і філософії права, бо кожна галузь сучасного права має закон, кодекс, де зібрані норми чинного законодавства. Навіщо потрібні знання ціннісних основ права?! Адже вертаємося до початку: “dura lex, sed lex”.

Західна правова традиція розуміє право з позиції цінностей, що й дає йому можливість оцінювати закон. Таке розуміння права означає можливість оцінити норми закону з точки зору їх відповідності визнаним цінностям. Говорячи про західну традицію права, до якої належить правова системи України, маємо на увазі не лише географію, а культуру, серед інших визначальних рис якої, особливо виділяється обмеження влади правом, котре реалізується у принципі панування права, проголошеному і функціонуючому заради забезпечення життя, свободи, рівності, справедливості, гідності, приватної власності, прав і свобод людини, загалом. У всі періоди становлення та розвитку української державності, а також в українській політично-правовій думці, в україн-

ській ментальності загалом[6], спостерігаємо наявність тих цінностей західної правової традиції, які нині виписані в Договорі про Європейський Союз [7].

Сучасна європейська доктрина праворозуміння як система поглядів та ідей, сформованих філософами і науковцями у сфері юриспруденції, склалася завдяки основам закладеним правовою системою Риму, котра поставила в центр людину, для захисту прав та інтересів якої вона і функціонувала. Саме римське право, безсумнівно, є одним із тих елементів, які зробили свій значний внесок у формування цінностей західної традиції права.

Високим рівнем розвитку своїх норм римське право завдячує не лише власне римському практицизмові. Саме запозичення принципів, ідей, праворозуміння, навіть способу світосприйняття, із права та, загалом, із культури інших народів і стали тими чинниками, які сформували римське право, дозволили йому такий довгий час впливати на правові системи країн у різні періоди їх розвитку. Одним із найрезультативніших є вплив грецької філософії, яка, разом з християнськими ідеями формувала римську правову культуру, а отже, і західну традицію права, ті європейські цінності, які нині закріплені у ст.2 Договору про Європейський Союз [1].

Завдяки грецьким філософам розвинувся природно-правовий тип праворозуміння, який вважає право цінністю. Адже згідно з основними постулатами природно-правової концепції, норми права мають урегульовувати відносини, на основі вимог свободи, рівності, справедливості, цінності кожної особи. Не зважаючи на демократичну процедуру законотворення, часто критикуючи цю практику і її результати, більшість філософів давньої Греції, описуючи співвідношення права і закону, віддавали верховенство праву, наголошуючи на його оціночній ролі щодо норм закону, що нині є одним із основних маркерів при визначенні типу праворозуміння.

Становлення правової думки у давній Греції можна вважати етапом у процесі розвитку не лише континентального типу права, а й західної правової традиції з властивою їй доктриною праворозуміння [8]. Під впливом філософії стоїцизму була започаткована римська юриспруденція. Важливим внеском грецької культури є філософські, загальнотеоретичні поняття, на яких базується сучасне право.

Так питання справедливості постає важливим вже у творчості грецького філософа Гомера, який припустив ймовірність розбіжностей між тим, що є справедливим, і тим, як вчиняє влада. Давньогрецький поет Гесіод так само говорить про суперечності між природним правом (фесеї) та правом встановленим людьми (номо).

Розмежовуючи право і закон, софіст Протагор, вважав закон змінною домовленістю людей. Беручи до уваги практику прийняття законів Народними зборами, які часто змінювали, ними ж ухвалені норми, філософ визнавав закон умовним і відносним. У "Спогадах про Сократа" Ксенофонт наводить дискусію Сократа та Гіпія з приводу "неписаного права", Божественного і справедливого, яке має "автоматичну силу відплати", оскільки порушення його завжди каране природою, а не людьми. Адже людські закони змінні, і до того ж не завжди справедливі. Переважно, у поглядах софістів бачимо дуалізм вищого, досконалого права і права позитивного, далекого від досконалості й змінного, тобто, розмежування природного і позитивного права, права і закону.

Щодо грецької демократії, то, властивими їй цінностями, вважають рівність, свободу, панування закону. Виникнувши у давній Греції, ідея панування закону, дістала розвиток у Законі XII таблиць, де воля народу була письмово закріплена. Визнання панування закону, джерелом якого є воля народу, сьогодні є ознакою, яка відрізняє західну правову традицію від правових систем традиційного типу. Слід наголосити на вимозі панування *правового* закону [9], що часто підкреслював у лекціях професор Сокуренко В.Г.

Як в грецькому, так і пізніше в римському стоїцизмі, простежується протиставлення раціонального природного права законові. Заслугою стоїцизму є вироблення системи цінностей, яка базувалася на визнанні існування вічного найвищого природного, загального права, узгодженого з наказами Розуму.

Внаслідок цих впливів у Римі виникли нові підходи до закону, його цінності з точки зору природного права[10]. Спостереження за практикою життя, наводило на думку про правоту Аристотеля стосовно того, що суворе дотримання правової норми може бути несправедливим. Про цінність права (lex) мала засвідчувати його відповідність почуттю справедливості (aequitas). Тобто, aequitas виконувало аксіологічну функцію стосовно до lex.

Теорія природного права розвинулася у правовій концепції М.-Т. Цицерона, який вважав справедливість основою закону і виділяв природний, вічний, справедливий, який відповідає природі,

та людський, волевстановлений, чинний закон. Розглядаючи етимологічне походження терміну "закон", філософ підкреслював, що lex у праві Риму позначає не лише справедливість, а й можливість вибирати справедливе й істинне, тобто, дає право вибору.

Істотною рисою стоїцизму є індивідуалізм в розумінні зацікавлення особою, що привело до, незвичайної для періоду давнини, думки про рівність інтересів особи і цілого, котра прийшла на зміну уявленню про примат суспільного інтересу. Саме в Греції вперше особа виокремлена із суспільства, що привело до виникнення поняття рівності перед законом, рівноправності при доступі до політичного життя, рівності у реалізації свободи слова і свободи дискусії та ін.

Особа виступає метою і суб'єктом права у Римі. Переходячи до викладу титулу "Про права осіб", Трібоніан, Теофіл і Доротей записали у "Інституціях", що належить розпочати із осіб, "оскільки недостатньо знати право, якщо ігноруються особи, заради яких воно створене" (I.1.II.12). Європейське право, яке сформувалося на основах римського права, також характеризується індивідуалізмом [11].

Згідно з основоположною ідеєю стоїків - ідеєю космополітизму, всі люди є братами і дітьми єдиного небесного Отця та разом належать до єдиної космічної (світової) держави, де існує світове громадянство та природне право має силу закону. Очевидно, що саме ці ідеї єдності, собору, братерства, солідарності, батьківської підтримки і любові Господа Бога до кожної людини, незалежно від віку, статі, суспільного становища тощо заклали основи таких постулатів первісного християнства як рівність, справедливість, відносини панування-підпорядкування і відповідні завдання державної влади, загалом.

Християнство стало моральною основою для визначення місця особи у суспільстві. За словами українського філософа П. Юркевича християнство змінило становище особи у суспільстві. Тепер держава визнавала особу і надавала їй захист не за певні заслуги перед нею, як це було в давнину. Особа має гідність, всі відповідні права, незалежно від служби державі [12, с. 148], тільки тому, що вона є. Християнство, як у свій час стоїцизм, у відповідних формах обґрунтовувало ідею антропоцентризму.

Висновки. Новим етапом в розвитку концепції природного права є період Реформації, коли ідея свободи індивіда, його самоцінність стали основою філософських досліджень, актуалізувалися здобутки античної спадщини, а відтак, ідеї раннього християнства.

Завдяки використанню ідей раннього християнства розробниками природно-правової концепції, у законодавстві, і, перш за все, у конституціях європейських держав, були закріплені цінності, які є найважливішими для Людини, для забезпечення основ її розвитку, для сталого розвитку особи і суспільства. Державна влада, створена на умовах суспільного договору, взяла на себе обов'язок забезпечення природних прав людини, прийняла обмеження своєї діяльності правом як найвищою цінністю, закріпила суверенітет народу як гарантію індивідуальних прав, визнала загальне благо пріоритетом функціонування всіх інституцій. Цей тривалий шлях усвідомлення і здобуття людством цінностей, які є важливими для щастя особи, був тривалим, супроводжувався втратами і здобутками. Хочеться вірити, що у XXI ст., при сучасному рівні розвитку науки, високих досягненнях людства у різних сферах, мир, свобода, справедливість, стабільний розвиток не залишаться деклараціями і недосяжними цілями, а стануть зрозумілими і цінними на всій планеті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Договір про Європейський Союз від 067.02.1992. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_029.
2. Федущак-Паславська Г.М. Генеза деяких ідей-цінностей Євросоюзу. Право – Місцеве самоврядування – Економіка. Бидгосько-Львівські студії .T.VI. Бидгощ: Університет Казимира Великого-Львівський національний університет. – 2018. С. 9–21.
3. Федущак-Паславська Г.М. Значення Римського права для формування правосвідомості сучасного українського правника. Zeszyty naukowe uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria prawnizca. Zeszyt 107/ 2019. Prawo 26. S. 40–49.
4. Конституція України. Конституція України | від 28.06.1996 № 254к/96-ВР.
5. Рішення Конституційного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text.

6. Федущак-Паславська Г.М. До питання про психологічний напрям в українській психологічній науці та ідея народоправства. *Вісник Академії правових наук України*. № 2 (9). Харків, “Право”. 1997. С. 170–174.
7. Федущак-Паславська Г.М. Європейські цінності в українському державотворенні на початку ХХ ст. Західно-Українська Народна Республіка та її місце в історії українського державотворення (до 100-річчя проголошення) / Зб. Матеріалів Всеукраїнської наукової конференції. Львів: ЛНУ. Юридичний факультет. Міжнародна асоціація істориків права. – 2018. Вип. 2. С. 158–164.
8. Федущак-Паславська Г.М. Філософські засади та особливості римського права як основи європейської доктрини праворозуміння. Римське право крізь призму традиції і судової практики: монографія / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2022. 512 с. С. 50–82.
9. Федущак-Паславська Г. Цінності західної правової традиції у політично-правовій концепції професора В.Г. Сокуренка. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2021. Вип. 72. С. 167–176.
10. Федущак-Паславська Г.Справедливість у римському ius і lex. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали ХХХ звітної науково-практичної конференції (7–8 лютого 2024 р.) Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2024. 555 с. С. 96–98.
11. Федущак-Паславська Г.М. Індивідуалізм як принцип формування приватного права західної правової традиції. Римське право і сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції. Одеса, 2014, С. 21–24.
12. Юркевич П. Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник. К.: Ред. журн. “Український світ”, 2000. 756 с.

УДК 342.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.25

СУДОВІ ДЕФЕРАНСИ (JUDICIAL DEFERENCE) ТЛУМАЧЕННЯМ АДМІНІСТРАТИВНИХ ОРГАНІВ У США ТА ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ: ЧИ ПОВАЖАЮТЬ СУДДІ ЗАКОНОДАВЦЯ?

Якименко Т.С.,
аспірант кафедри прав людини та юридичної методології
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0000-1864-6369

Якименко Т.С. Судові деферанси (judicial deference) тлумаченням адміністративних органів у США та висновки для України: чи поважають судді законодавця?

За результатами порівняльного аналізу показано як Верховний Суд США з 1820 р. поступово впроваджував доктрину *judicial deference*, згідно якої суди повинні (1) надавати повагу (respect) тлумаченням адміністративних агентств стосовно двозначних (ambiguous) положень законів (statutes) та/або нормативно-правових актів (regulations) цих агентств. Встановлено, що після ухвалення рішень Суду у справах *Seminole Rock (1945), Chevron (1984)* та *Auer (1997)*, "повага" переросла в обов'язок судів (2) уступати й надавати перевагу таким тлумаченням, навіть якщо суди з ними не згодні, та існує інше допустиме й розумне тлумачення певного положення.

Акцентовано, що у справі *Loper Bright (2024)* Суд визнав, що запроваджений у справі *Chevron* підхід суперечить Акту про адміністративну процедуру, а тому суди не можуть надавати перевагу тлумаченням законів (statutes), які надаються спеціалізованими агентствами, лише через те, що такі законодавчі положення двозначні (*ambiguous*). За наявності можливості подвійного тлумачення норми закону, суд має обирати "свій" варіант, а не той, що надає адміністративне агентство. Водночас, суди все одно не можуть ігнорувати роз'яснення, надані агентствами щодо законів. Питання щодо тлумачення агентствами власних правил *(self-intepretation)* Судом остаточно не вирішено.

Автором поставлено запитання: (1) Як Закон України "Про адміністративну процедуру" та/або інші нормативні акти регулюють питання тлумачення двозначних положень правових норм? (2) Яка сила роз'яснень нормативних актів законодавчої та виконавчої гілки влади в Україні, та чи проявляють українські судді "повагу" до них? (3) Якою може (мусить) бути роль комітетів Верховної Ради України в наданні роз'яснень законів України, та їх потенційна оцінка судами?

Досліджено позиції українських судів, де вони згадують та, де-факто, застосовують несудові роз'яснення комітетів парламенту та міністерств. Використовуючи метод "включеного спостереження", аспірант впродовж 2023-2025 років направив десятки звернень щодо надання тлумачення/роз'яснення правових норм комітетам Верховної ради України та міністерствам, на які отримано відповіді. Встановлено систему взаємодії між комітетами парламенту та міністерствами для надання роз'яснення (внутрішнє та зовнішнє делегування). Доведено можливість позитивного впливу на правову визначеність шляхом опублікування роз'яснення на офіційному сайті законодавчого та виконавчого органу влади, або навіть законодавчі зміни.

У висновку, зокрема, рекомендовано надавати тлумаченням центральних органів виконавчої влади *Skidmore deference*, а комітетів парламенту *Chevron/Auer deference*. Також зауважено про недоцільність посилання в листах міністерств та комітетів парламенту на «рекомендаційний» та «інформаційний» характер роз'яснень, а також на те, що вони «не містять норм права».

Ключові слова: автентичне тлумачення, делеговане тлумачення, інтерпретаційне правило, роз'яснення, прогалина, судова повага, застосування норми.

Yakymenko T.S. Judicial deference to administrative interpretations in the USA and conclusions for Ukraine: do judges respect lawmakers?

Using comparative analysis author established that since 1820 Supreme Court of the USA had introduced a new doctrine of judicial deference which makes judges (1) show respect towards administrative interpretations of ambiguous statutes and/or regulations issued by the Agencies. Later, after *Seminole Rock (1945), Chevron (1984) ma Auer (1997)* a simple "respect" grew into "obligation" of judges to pay deference to such interpretations even if judges do not agree with such and there is another "reasonable" interpretation.

It is emphasized on the case *Loper Bright (2024)* where Court overruled Chevron as contradictory to Administrative Procedure Act and stated that courts may not defer to agencies interpretations of statutes just because they happen to be ambiguous. When two or more possible interpretations is possible, a court has to choose its own variant, not that of administrative agency. However, question of self-interpretation by Agencies has not been answered by the Court yet.

The author posed the following questions: (1) How Law on Administrative Procedure of Ukraine and other normative Acts regulate the interpretation of ambiguous laws and other regulations? (2) What is the legal force of elucidations (clarifications) of laws and regulations in Ukraine, and whether judges pay any respect to them? (3) What could and should be the role of Verkhovna Rada`s Committees in giving interpretation of laws, and what potential weight of such in courts of law?

The decisions of Ukrainian courts have been studied where judges pay attention and, de facto, use non-judicial interpretations made by Committees of Parliament and Ministries. In the Article, based on the method of "inclusive observation", the author had sent dozens of requests for interpretations to the Verkhovna Rada`s Committees and ministries during 2023-2025 and received the answers. Author has figured out the system of relations between the Committees of Parliament and Ministries when they respond to the author`s requests for interpretation of legal rules (internal and external delegations). The author proved the positive effect on legal certainty because of publication of legal clarifications on the official website of the legislative or executive body. In some instances, there can even be amendments to a law in response to the request for clarification of a legal norm.

In conclusion, inter alia, it is recommended to grant *Skidmore deference* to administrative interpretations and render *Chevron/Auer deference* to Committees of Parliament. The author also criticizes the references in Ministries` or Committees' interpretive letters to the "recommendatory" or "informative" nature of clarifications, as well as the phrase that they do not "contain legal norms".

Key words: authentic interpretation, delegated interpretation, interpretative rule, clarification, elucidation, legal gaps, lacuna in law, judicial deference, construction of law.

Постановка проблеми. Станом на сьогодні в Україні не врегульовано питання взаємодії різних гілок влади у наданні роз'яснень та тлумачень правових норм. Незважаючи на це, практична необхідність все ж змушує законодавчі та виконавчі органи влади періодично надавати роз'яснення правових норм (авторами яких вони є) аби забезпечити правову визначеність. Їх зусилля можуть виявитись марними, якщо суди/адміністративні органи будуть ігнорувати ці роз'яснення (тлумачення).

Метою дослідження є розроблення пропозиції впровадження механізму "judicial deference" в українську правову систему.

Стан опрацювання проблематики в Україні: Питання «автентичного тлумачення» підіймалось такими українськими науковцями і дослідниками: М.В. Цвік, О.В. Петришин, А.М. Івановська, В.В. Ліпінський, І.Л. Шутак, П.А. Комар, М.В. Осядла. Слід відзначити статтю Николиної К.В. «Автентичне тлумачення: дискусійні питання теорії» (2024). Серед іноземних науковців слід звернути увагу на бельгійського конституціоналіста Bernard, Nicolas B.

Питання ж *judicial deference* щодо тлумачень (роз'яснень) інших органів влади українськими науковцями не підіймалося (автор не зустрічав публікацій). Серед західних науковців слід відзначити A. Vermuele ("Judging under uncertainty"), J. Morri, A. Scalia, J.C. Reitz.

Виклад основного матеріалу.

1. Визначення поняття *judicial deference* та ключові рішення Верховного Суду США з цього приводу

Теорія розділення влад передбачає стримування і противаги, але на чому вони базуються, як не на взаємній повазі представників цих гілок? Найкращим проявом такої взаємної поваги було

б чітке й відверте розділення повноважень. На нашу думку, одне повноваження не є остаточно вирішеним, а саме: тлумачення законодавчих норм та/або норм підзаконних (регуляторних) актів виконавчої влади. Інколи питання тлумачення пов'язано політичними, моральними міркуваннями та/або складними технічними спеціалізованими питаннями. Чи не зумовлює це необхідність втручання в питання інтерпретації органами виконавчої влади (адміністративними агентствами) (*agency*[1]), самого автора норм? В такому випадку, згідно тривалої традиції в США, суди повинні поважно відступити в сторону, але не безумовно (про що поговоримо далі). Що ж означає поняття *judicial deference*?

В англійській мові "*повага"* перекладається як *"respect"*, тобто, погляд на щось повторно, або як "*deference*". В англо-американському словнику *deference* означає: *"1.a yielding in opinion, judgment, or wishes; 2. courteous regard or respect"*, тобто, (1) підкорення якомусь погляду, судженню або побажанню, (2) ввічливе ставлення (повага) [2]. Як буде показано далі, термін *judicial deference*, також може мати два значення: прояв поваги *або* підкорення суддів по відношенню до інтерпретації законодавства виконавчими та/або законодавчими органами.

Складнощі для розуміння цього феномена створює і те, що Верховний Суд США вживає не тільки термін "тлумачення права" (*interpretation of law)*, але *construction of law*. *Frederick Schauer (2021)* вважає, що існує значна різниця між цими двома явищами. Під «*interpretation»* (тлумачення) він розуміє з'ясування лінгвістичного значення слова або фрази в нормативному положенні. «*Construction»,* на його думку, слід розуміти як *application* (застосування) певного нормативного положення до проблеми і набору юридичних фактів [3, с. 1]. Тобто, спочатку ми з'ясовуємо, незалежно від фактів, семантичний зміст слів (interpretation), а потім робимо правове застосування цього змісту до фактів[2].

Цікавим видається погляд автора на *radical contextualism* (крайня багатозначність), що зводиться до *значення,* яке існує *лише в контексті* і не може існувати апріорі. *Schauer* пише: "легка справа, з точки зору лінгвістичного змісту, стає складною, коли пряме застосування значення відповідного правоположення до питання на розгляді продукує морально неприйнятний результат [3, с. 12]. Водночас, він звертає увагу на те, що *"*традиційно, і в основному в літературі щодо законів (statute), фрази «інтерпретація закону» (statutory interpretation) та «конструкція закону» (statutory construction) вважалися по суті синонімами*"* [3, с. 9]. Тому, для цілей статті, ми тлумаченням (інтерпретацією) будем вважати і вживане американськими суддями поняття "construction".

У *Edwards' Lessee v. Darby (1827)* Верховний Суд США зауважив, що "під час тлумачення (construction) сумнівного та неоднозначного закону, тлумачення, видане невдовзі після його [закону] проголошення (contemporaneous) зі сторони тих, хто був покликаний діяти відповідно до цього закону … має право на дуже велику повагу" [5]. Суд надав практичнішого змісту "*великій повазі"* у *United States v. Moore (1877),* де наголосив на тому, що "інтерпретація надана закону особами, які уповноважені на його виконання, завжди потребує найбільш уважного розгляду, і її не слід відкидати без переконливих (cogent) причин" [6]. Вважаємо, що за цією логікою суддя не може ігнорувати наявність роз'яснення (тлумачення, інтерпретацію) законодавчого положення.

У *United States v. Eaton (1898),* Суд зазначив, що "інтерпретація, надана нормативному акту (актам) Департаментом, якому доручено його виконання, та посадовою особою, яка з дозволу Президента має владу вносити зміни в нього, має право на найбільшу вагу" [7].

---

[1] ""Agency" means each authority of the Government of the United States" [1]. Відповідником для "agency" в Законі України "Про адміністративну процедуру" можна взяти поняття "адміністративний орган", зазначене п.1 ч.1 ст. 2 [30]. В цій статті, автор використовуватиме "агентство" та "адміністративний орган", як синоніми.

[2] Прикладом відмінності між лінгвістичним та юридичним значенням може слугувати поняття "публічної інформації" в Законі України "Про доступ до публічної інформації". З лінгвістичної точки зору, більшість людей буде тлумачити цей термін, як інформація, що стосується великої кількості людей, важлива для суспільства, але не особиста інформація про якусь конкретну особу. В цілому, це розуміння є правильним, але недостатнім, з точки зору зазначеного закону. У статті першій зазначено, що публічною є "відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у [їх] володінні"[4]. У п. 2 ч. 1 ст. 10 Закону передбачено, що кожна особа має право "доступу до інформації про неї, яка збирається та зберігається". Цілком неочікуване юридичне значення нібито зрозумілого, з лінгвістичного тлумачення, терміну.

Важливим є висновок у рішенні Суду *Skidmore v. Swift (1944)*[1]:

"... рішення, тлумачення та опінії адміністратора згідно з цим Законом, хоч і не контролюють суди за повноваженнями, але складають сукупність досвіду та поінформованого рішення, до яких суди та сторони у процесі можуть належним чином звертатися, як до керування (guidance). Вага такого судження у певній справі буде залежати від ретельності (всебічності), яку можна побачити в ньому, валідності (відповідності, допустимості) його обґрунтування, а також від узгодженості із попередніми та наступними судженнями [адміністратора]. І всі ці фактори надають таким судженням сили переконувати, якщо не обов'язкову силу" [8].

Як я опишу далі, вказаний підхід можна назвати компромісним, адже він не зобов'язує суди завжди уступати (defer) адміністративному органу в питаннях тлумачення. Але цей підхід зобов'язує суд не замовчувати аргументи, надані таким адміністратором, відреагувати на них, показати їх невідповідність нормі, суперечливість, неспроможність, тощо. В українських реаліях, судді часто посилаються на відсутність обов'язку аргументувати кожен аргумент сторін і така сама доля спіткає аргументи, викладені у роз'ясненнях наших агентств.

У справі *Seminole Rock (1945)*[2] Суд дійшов висновку, що *"*під час інтерпретації адміністративного правила суд обов'язково повинен розглянути тлумачення адміністративного органу, якщо значення використаних слів викликає сумніви. Воля Конгреса або принципи Конституції, в деяких ситуаціях, можуть бути релевантними, в першому випадку, для обрання між різними варіантами конструювання норми (construction). Але остаточний критерій – це адміністративне тлумачення, яке має визначну вагу (controlling weight), якщо тільки воно не є явно помилковим або невідповідним нормі"[10]. Різниця між цією справою та *Skidmore* у тому, що тут адміністративний орган тлумачив *свій нормативний акт*, а не закони.

У США адміністративний орган (агентство) повинен повідомити про намір нормотворчості (rule-making) та запропонувати заінтересованим особам взяти участь в процесі обговорення. Але вказане правило не розповсюджується на "інтерпретаційні норми" [11]. З цього приводу в судовій практиці США часто виникають питання: чи є певна норма *інтерпретаційною*, або лише видається за таку з метою уникнення тривалого публічного обговорення фактичних змін та надання їй зворотної сили.

У визначній справі *Chevron (1984)* Верховний Суд США розглядав термін "нове або модернізоване стаціонарне джерело забруднення повітря" (*new or modified major stationary sources of air pollution*) та мав вирішити: чи таким джерелом є кожен окремий агрегат на підприємстві, або усе підприємство в цілому (поняття "бульбашки" *(bubble concept))*, як стверджувало адміністративне агентство з питань навколишнього середовища [12].

Суд дійшов висновку, що коли суддя розглядає тлумачення надане агентством закону, який останньому доручено адмініструвати (*administer*), вона стикається з двома питаннями: (1) Чи висловлювався Конгрес прямо щодо питання, яке безпосередньо розглядається? Якщо наміри Конгресу, після використання суддями різних інтерпретаційних інструментів, зрозумілі – на цьому питання для суду закінчено і суд має надати силу недвозначно сформульованому наміру. Якщо, однак, суд вирішить, що Конгрес безпосередньо не вирішував питання, яке розглядається, суд не просто *нав'язує власну інтерпретацію* закону, як би це було необхідно за відсутності адміністративного тлумачення. (2) Питання для суду у цьому випадку: чи відповідь агентства засновується на допустимій інтерпретації (*permissible construction*) закону *(statute)* або ні [12]?

---

[1] Суди розглядали справу за позовом вогнеборців у місті Форт-Ворт (Техас), які вимагали стягнення оплати за понаднормовий час роботи, оскільки декілька разів на тиждень залишалися на ніч за місцем роботи або поруч із ним, на випадок виклику. Працівники мали комфортабельні умови для сну, кондиціювання приміщення, радіо і доміно, а вночі, переважно, могли безперервно спати. Коли й були рідкі випадки пожежі, то за кожен їх відгук вони отримували обумовлену плату, в додаток до фіксованої щотижневої заробітної плати. В своєму amicus brief Адміністратор, згідно Акту про справедливі стандарти праці (Fair Labor Standards Act), спираючись на свій інтерпретаційний бюлетень, вважав правильним виключити з оплачуваного робочого тижня періоди безперервного сну та прийому їжі цих працівників, з чим погодилися і суди.

[2] Суди розглядали положення фінансового законодавства, яким США вводили обмеження на встановлення цін під час воєнного стану у 1942 р. Була вимога, щоб кожен продавець стягував (charged) ціну за товар не більше за ту, що він її стягував (charged) протягом базового періоду з першого по тридцять перше березня 1942 року. Але наріжним каменем стало питання, чи така ціна є виключно тією, що вже була сплачена покупцем, або ж і тією, що її було виставлено покупцю в межах базового періоду, але не стягнуто [10]?

Якщо Конгрес явно залишив прогалину, яку має заповнити агентство, то існує чітке делегування повноваження агентству роз'яснити окреме положення закону. Таким нормам агентства надається контрольна вага (*controlling weight*), якщо вони не є свавільними (*arbitrary*), мінливими (*capricious*) або такими, що явно суперечать закону [12]. Іноді законодавче делегування агентству з певного питання є прихованим, а не явним. У такому випадку, суд теж не може заміняти власною інтерпретацією законодавчого положення розумне (*reasonable*) тлумачення (*construction*), зроблене адміністратором агентства, навіть якщо вважає таке тлумачення помилковим [12].

В іншій важливій справі *Auer v. Robbins* (1997) Суд підтвердив висновки у *Seminole Rock (1945)*, стосовно тлумачення агентством *своїх* нормативних актів. Верховний Суд визнав, що ключова фраза «subject to» *("підлягає")* в нормативному акті є двозначною і може мати значення, надане їй Агентством, яке не є "явно помилковим" ("plainly erroneous"). Відтак, "це тлумачення є контролюючим (controlling)"[1] [13]. Інтерпретація була надана у формі *amicus brief* [2] і Суд зауважив, що *"*це не є позиція, обрана як захист від судового позову, а отже немає причин підозрювати, що вона не відповідає чесному і зваженому судженню ("fair and considered judgement") агентства [13]. В цій справі було підкреслено, що "агентство має владу ("power") вирішувати двозначності в своїх нормативних актах" [13].

Зазначені судові *деференси (повага, відступи) – Skidmore, Auer, Chevron deferences*, які іноді називають "доктринальними кузинами" (*doctrinal cousins*) – набули популярності і широко застосування в адміністративному праві США [15]. В інших статтях я порівнював цей вид *judicial deference* з автентичним тлумаченням в країнах континентальної Європи. Принагідно зауважимо, що у Римській імперії часів Юстиніана, Пруссії, Франції (1790), Бельгії, Італії, Словенії та Хорватії автентичне тлумачення було вимогою самого законодавця. У США інтерпретаційні норми отримали значну вагу саме через позиції Верховного Суду. Тобто, *саме судова влада вирішила надавати перевагу законодавчій та виконавчій гілкам влади*.

Адріан Верм'юл, відомий дослідник адміністративного права у Гарвардському університеті, стверджує про фактичне "Зречення Права" (Law`s Abnegation) суддями, які визнали переваги (і перемогу) адміністративної держави, в т.ч., у тлумаченні складних нормативних текстів [16]. Судді не можуть передбачати загальнодержавні наслідки своїх рішень, бо не мають достатньої інституційної спроможності *(institutional capacity)*.Верм'юл розглядає питання інтерпретації з таких позицій: (1) Які переваги мають судді для правильної інтерпретації двозначних положень або очевидних прогалин, порівняно з адміністративними агентствами, (2) які "витрати" (час, людські ресурси для аналізу значної кількості додаткових (законопідготовчих) матеріалів, інших нормативних актів (in pari materia)) несе інтерпретатор, та (3) які наслідки (ціну) платить правова система, у разі неправильного тлумачення, що призводить до правової невизначеності і неефективності?

Верм'юл застерігає від "Двох Нірван", у яких перебувають деякі науковці. Нірвана полягає в одночасному поєднанні ідеалізованої (романтичної) картини здібностей суддів із вкрай незадовільним і скептичним поглядом на інших суб'єктів в інтерпретаційній системі, нехтуванні адміністративними тлумаченням [16, с. 40-41]. Іншими словами, у "сліпій впевненості" у здібностях суддів [16, с. 209]. Якщо правова система повинна мати інституцію, уповноважену на динамічне або оновлююче (updating) тлумачення застарілого (obsolete) законодавства, говорить Верм'юл, то зовсім не очевидно, що це мають робити саме суди [16, с. 47]. Автор оперує термінами "інституційна сліпота" (institutional blindeness), "невизначеність" (uncertainty) та "обмежена раці-

[1] Справа стосувалася доплати за понаднормовий робочий час (overtime pay) для працівників поліції міста Сант-Льюїс. Згідно тлумачення Державного агентства з праці, оплату понаднормового робочого часу не могли отримати працівники, які мали фіксовану заробітну плату, що не зменшується, незалежно від якості або кількості виконаної роботи. Офіцери поліції зауважували, що оскільки їх, теоретично, може бути піддано різним дисциплінарним стягненням (відрахуванням), в т.ч., з причин пов'язаних з "якістю і кількістю" виконаної роботи, - вони не підпадають під "виключення" (exemptions) з правила щодо доплати за overtime pay.

[2] Правова позиція, яка надається Суду особою, яка не є учасником судового спору. Доволі часто адміністративні агентства у США надсилають подібні *amicus briefs* у суди, де вони не є стороною, але з метою роз'яснення спірних ситуацій. Це викликає критику, оскільки існує процедура надання інтерпретаційних правил (уніфікованих), тобто спільної позиції усього Агентства. Подібна практика призводить і до зволікань, а відтак й руйнування законних очікувань суб'єктів адміністративного регулювання. У справі *Christopher v. SmithKline Beecham Corp.* ці питання особливо гостро обговорювали під час усного слухання справи, зокрема суддя А.Скаліа. В цій справі судді відмовилися надати deference тлумаченню адміністративного агентства, тобто застосувати прецедент *Auer deference* - див. *Christopher v. SmithKline Beecham Corp., 567 U.S. 142 (2012) Christopher v. SmithKline | Oyez* [14].

ональність" (bounded rationality) [16, с. 149]. Це зумовлює те, що суддям краще дотримуватись поверхневого значення закону (surface meaning), не вдаючись до традиційних засобів (канонів) інтерпретації, а саме: законодавчої історії, термінологічно пов'язаних (суміжних) норм законів, інших способів тлумачення для заповнення прогалин та усунення двозначностей.

Судді, які працюють в рамках обмеженого часу, обмеженої інформації та власних здібностей, вимушені витрачати значний час для подолання цих проблем за допомогою вказаних допоміжних засобів. Проте, зазначає Верм'юл, це зовсім не гарантує правильний і задовільний для правової системи результат. Існує ризик створення ще більшої правової невизначеності, необхідності подальшого законодавчого втручання, та інше. *Прагматичний* розрахунок показує, що більше інформації – далеко не завжди краще для прийняття правильного рішення, ніж чітко обмежена її кількість [16, с. 181]. Навіть у випадку тлумачення цивільного і кримінального законодавства Верм'юл радить застосовувати *Chevron deference* [16, с. 184]. Суддям слід надавати велику вагу прецеденту тлумачення закону (statutory precedent), який, однак, може бути переглянуто лише адміністративним тлумаченням [16, с. 225]. Відтак, судді не повинні відступати від своїх попередніх позицій щодо застосування норм права, оскільки це підриває правову визначеність, а часто є політичним кроком, переосмисленням підходів.

Верм'юл далі розвиває тезу, що всі справи щодо тлумачення закону (statutory cases) умовно можна поділити на два типи: (1) Ті, в яких чіткий і конкретний текст є доступним і суддя має базовий рівень інтерпретаційної інформації (baseline level of interpretive information) – текст норми закону [16, с. 187]. В цьому випадку, всі традиційні способи тлумачення (в т.ч. законодавча історія, *in pari materia*) спрямовані на подолання цього поверхневого значення (surface meaning[2]), яке видається судді неправильним. З прагматичної точки зору, для судді буде правильним відмовитись від спекулятивних та ненадійних благ, зберігши ті, що вже наявні – правова визначеність та стабільність [17, с. 187].

(2) Другий тип справ – це ті, де текст закону містить лінгвістичні прогалини та двозначності [17, с. 187]. Двозначність, визнає він, може виникати і тоді, коли задекларовані законодавцем наміри та цілі суперечать буквальному тексту закону. Таким чином, інколи, навіть щоб виявити двозначність, слід дослідити інші матеріали (поза текстом закону). Верм'юл каже, що таку двозначність можна вважати *зовнішньою* (extrinsic), на відміну від внутрішньої (intrinsic), суто лінгвістичної, двозначності [17, с. 188]. Спричинена вона тим, що судді не задовольняються поверхневим значенням норми (surface meaning) і тоді використовують інші матеріали (дивляться в інші нормативні акти, досліджують законотворчі документи і т.д.), чого їм робити не варто.[2]

Стосовно використання суддями способів і канонів (canons) тлумачення Верм'юл зазначає, що законодавці навряд чи розробляють законопроєкти у світлі зробленими суддями "стандартних налаштувань" (default rules) [17, с. 199], а тому припущення про дієвість канонів для визначення намірів і цілей (цільове тлумачення) побудовано на "цілком нереалістичних концепціях законотворчого процесу" [17, с. 199].

---

[1] Один випадок в Україні може послугувати нам ілюстрацією *surface meaning*. Згідно тексту Закону 2232-XII підставою для звільнення з військової служби є: "наявність дружини (чоловіка) із числа осіб з інвалідністю та/або одного із своїх батьків чи батьків дружини (чоловіка) із числа осіб з інвалідністю I чи II групи". Суди всіх інстанцій в адміністративній справі № 140/12873/23 вирішили дотримуватись буквального розуміння тексту і задовольнили позов військовослужбовця (щодо звільнення). У нормі не уточнено, яка саме група інвалідності має бути саме у дружини. Водночас, військова частина звертала увагу на пояснювальну записку до Закону, яким вносилися зміни, і задекларовану в ній мету - догляд за непрацездатними особами або такими, що потребують догляду, що не можна сказати про осіб з третьою групою інвалідності[18].

Що якби судді КАС все ж спробували вдатися до дослідження історії, застосування логічних, системних способів тлумачення, правила "уникнення абсурду" (golden rule) для визначення терміну "особа з інвалідністю", в контексті дружини? Якщо дружина військовослужбовця здатна самостійно себе обслуговувати і не потребує догляду, то чому буде розумним звільняти військовослужбовця на цій підставі? А може законодавець не хотів двічі вживати "I та II групи", а тому зазначив це в наприкінці речення? Насправді, декілька тлумачень можуть виглядати допустимими (як буквальне, так і обмежувальне).

Але Верм'юл, можемо допустити, погодився б з тим, що судді взагалі не мали досліджувати це питання, оскільки перебували у стані "невизначеності" та "обмеженої раціональності" і не могли брати на себе цей ризик. Ціна їх помилки могла бути більшою (для невизначеного кола осіб), за переваги. Вони мали дотримуватися поверхневого значення норми (surface meaning), що, власне, і зробили.

[2] В цьому контексті, ми вже дивилися на статтю Schauer (2021) щодо розрізнення тлумачення (interpretation) та конструювання (застосування) (construction) норми, див. вище. Тут автор згадував, що лінгвістичне (поверхневе) значення іноді призводить до морально незадовільного результату.

В українській судовій практиці[1] судді нерідко вживають словосполучення “системне тлумачення” (*in pari materia*), коли до певної ситуації одночасно застосовують (чи цитують) дві і більше правових норм [19]. Розумно допустити, що цей спосіб застосовують не просто так, а лише у випадку недостатності використання конкретної норми. Певний термін, при лінгвістичному тлумаченні, занадто широкий чи вузький, а тому судді хочуть подивитися, як його визначали в інших нормативних актах. По суті, має місце аналогія, яку нібито допускає законодавець. Верм’юл зазначає, що за таким підходом криється ніщо інше, як “проста інтуїція”[17, с. 204] і задає риторичне запитання: “як багато додаткового тексту слід дослідити інтерпретатору”[17, с.203]? Верм’юл застережує:

цілісний (holistic) текстуалізм є небезпечним інструментом в руках схильних до помилок інтерпретаторів. Він ризикує створити цілісний, добре узгоджений (highly coherent), але фундаментально помилковий аналіз, який здійснює одночасне неправильне читання цілого набору пов’язаних правоположень. Обережні інтерпретатори (risk-averse), можуть віддати перевагу незначній неузгодженості (нелогічності, *incoherence*) в інтерпретації конкретного правоположення, ніж широкому, інтегрованому, але помилковому погляду універсального характеру [17, с. 205]”.

Використання судами широкої палітри традиційних способів тлумачення, насправді створює величезні витрати і примножує процеси для адміністративної системи. Тобто, “витрати” на інтерпретаційні рішення полягають не тільки у використанні певних інструментів (час і ресурси, які витрачають суди та сторони). Використання цих інструментів також створює значну невизначеність для агентств, законодавців і учасників ринку:

“коли канони різного роду, законодавча історія з її великим обсягом та внутрішньою неоднорідністю, і насправді увесь прийнятий кодекс – всі в одному судовому чемодані (judicial kit-bag) і чекають на своє використання, агентствам та іншим особам буде важко передбачити, якою ж буде доля тлумачення [17, с. 210]”.

Тому, на думку Верм’юла, кращою альтернативою широкому текстуалізму (використанню інших нормативних актів) є суворий режим “судової поваги” (deference): “агентства, не суди, мають бути уповноважені визначати наскільки далеко уходити в дослідження додаткових доказів щодо намірів і цілей законодавця ... агентства мають глибоке розуміння певного закону та експертизу у відповідній законодавчій політиці” [17, с. 205]. Наостанок, серед переваг несудового тлумачення Верм’юл визначає політичну відповідальність адміністративного агентства, яке робить його чутливим до теперішніх законодавців і парламентських комітетів, ніж до оригінальних намірів законодавця [17, с. 209]. Водночас, це не свідчить, що вони поступаються судам у питаннях цільового (телеологічного) тлумачення. Як і в бейсболі, зазначає Верм’юл, щоб досягати пікової швидкості, слід у певній мірі поступитися силою. Втім, це не означає, що один гравець не може бути одночасно швидшим і сильнішим за іншого [17, с. 209]. Адже, як далі зазначає Верм’юл, що стосується доступу до інформації, агентства є ближчими до закону (його історії, його *оригінальних цілей* та компромісів) за звичайного суддю, а тому і розуміють їх краще та можуть використовувати цю інформацію, в т.ч., щоб протистояти політичному впливу чинних законодавців [17, с. 210].

Тлумачення не завжди можна чітко відмежувати від впровадження певної політики *(policy)*, тому повноваження тлумачити правила є необхідним компонентом експертизи створення певної політики агентством у зв’язку з конкретною проблемою або індустрією [16, с. 66]. Верм’юл додає, що Агентства, на відміну від суддів, не мусять дотримуватись суто формалістичного підходу при тлумаченні, оскільки вони розуміють, як відступ від тексту може знизити його передбачуваність або іншим чином порушити юридичну конструкцію [17, с. 213]. Тому агентства, на відміну від суддів, можуть належно вдаватися і до складних форм інтерпретації з використанням зовніш-

[1] У постанові КАС від 16 червня 2025 року по справі № 160/8292/23 ”Застосування положень статей 139 та 143 КАС України *передбачає обов`язкове системне тлумачення* цих норм, яке передбачає, що учаснику справи недостатньо лише «задекларувати» понесення в майбутньому судових витрат, а тим паче витрат на правову допомогу, а необхідно також *довести неможливість з поважних причин оплатити* її до прийняття рішення (постанови, ухвали) і на підтвердження таких причин надати відповідні докази”. Дійсно, у вказаній справі мала місце “прогалина”, оскільки ст. 139 КАС передбачає стягнення виплат, які лише підлягають оплаті, але не понесені. Водночас, ст. 143 КАС передбачає, що в разі неподання з поважних причин “доказів, що підтверджують розмір *понесених* нею судових витрат, суд … може вирішити питання про судові витрати після ухвалення рішення по суті позовних вимог”[19].

ніх (позатекстуальних) матеріалів [17, с. 214]. *Централізованість* інтерпретаційної влади в руках адміністративних Агентств знижує невизначеність і видатки для інтерпретаційного режиму правової системи в цілому. При цьому, Верховному Суду США бракує інституційної спроможності[1] взяти координацію всього процесу тлумачення на себе [17, с. 224].

Отже, проаналізувавши позицію А. Верм'юла, можемо погодитися з такими тезами (узагальнено): (1) Наразі не має чіткої і переконливої позиції про те, що саме судді мають авторитетно тлумачити норми законів, мають якісь значні переваги над іншими суб'єктами. Подібні судження часто мають декларативно-абстрактний характер, схожий на ідолопоклонство, ніж на реальну, прагматично та емпірично виважену позицію. Слід досліджувати інституційну спроможність певного органу для здійснення інтерпретації. (2) Під час здійснення інтерпретації нормативного положення слід звертати увагу на операційні витрати (особливо час), ризики (помилки, які може припуститись інтерпретатор), потенційні наслідки – правова невизначеність. Використання широкого арсеналу способів (канонів) тлумачення не гарантує правильність тлумачення. Слід розрізняти двозначність внутрішню (лінгвістичну) та зовнішню (невідповідність текста явним намірам законодавця).

Альтернативної точки зору дотримувався А. Скаліа, який в 2015 році, в окремій думці, застережував: "є вагомі причини не дозволяти законодавцю спочатку писати двозначні закони, а потім вирішувати, *що* ця двозначність означає"[20].Таким чином, говорять опоненти Верм'юла, вимога до суддів уступати в інтерпретації адміністративним органам стимулюватиме останніх писати *завідомо* нечітке законодавство, щоб в подальшому підлаштувати його шляхом інтерпретації зі зворотною силою. Проте Верм'юл не погоджується, адже (1) якщо правотворець залишає невизначеність (ambiguity), то він не може бути впевненим, що подальша інтерпретація буде реалізована *іншими адміністраторами* з подібними чи схожими цінностями, як і на момент створення правила. Тому, двозначність, щонайменше, є рівнозначним *ризиком і* для правотворця [16, с. 80]. Можемо додати, що явна двозначність, в першу чергу, призведе до потенційного невиконання нормативного положення, що не є бажаним результатом для законодавця чи уповноваженого ним адміністратора.

2. Справа Kisor v. Wilkie (2019): "Хочете зрозуміти значення правила? Запитайте його автора"

Але судді не поспішали "зрікатися права" на користь потужної адміністративної держави і "йти на маргінес", як передрікав Верм'юл у 2016 році. Навпроти, судову повагу *Auer deference* до самотлумачення поступово, але суттєво, було піддано обмеженням у практиці Верховного Суду США, що ми побачимо у справі *Kisor v. Wilkie (2019)*[2].

Судді нагадали, що судова повага надається у випадках, коли є два і більше варіанти розумного (reasonable) тлумачення двозначного (ambiguous) нормативного положення. Як приклад труднощів, з якими стикаються суди в адміністративних справах, Суд наводить ряд справ, що чітко пов'язані із суто технічними й науковими знаннями (визначення поняття "рідини" для цілей авіаперевезень, "вимираючого виду", "географічних локацій" та інші) однак, для попередньої ілюстрації, наводить ось який випадок:

---

[1] Слід зауважити, що в контексті України можна говорити про значно більшу кількість справ, які переглядає наш Верховний Суд, а тому потенційно і більшу здатність до централізації у питаннях тлумачення. Водночас, як показує практика, правова невизначеність виникає і в межах самого Верховного Суду (між різними колегіями і палатами), а кількість правових питань, якими цей Суд опікується, - неймовірна. Інституційні витрати для досягнення правової визначеності інколи є досить великими (час очікування на проходження справи в усіх інстанціях, кількість справ, які слід розглянути для усунення неоднозначностей, кількість помилкових рішень …). Верховний Суд, на відміну від Комітету парламента, Міністерства, Регулятора не може оперативно усунути інтерпретаційну проблему своїм рішенням (за власною ініціативою і за швидкою процедурою), а має дочекатися відповідної справи, де вона (вчергове) постане. Правова невизначеність може існувати на рівні апеляційних судів у справах, що не проходять процесуальні фільтри, а отже Верховний Суд не може надати авторитетне тлумачення для значної кількості таких випадків. Все це показує, що наш Верховний Суд так само інституційно не спроможний централізовано гарантувати правову визначеність в усіх сферах.

[2] Суд розглядав справу за позовом ветерана війни у В'єтнамі, якому у 1982 році відмовили у визнанні посттравматичного розладу (ПТСР). В 2006 році, на підставі нововиявлених документів, йому встановили розлад, але виплати призначили лише з цієї дати, а не первісного звернення. Спірним виявилося тлумачення терміну "релевантні медичні документи"(medical records), які не було розглянуто із первісним зверненням ветерана: чи є ці записи (1) такими, що існували раніше і могли заперечити підставу первісного рішення про відмову, або такими, що (2) створювали альтернативну підставу для отримання виплат[21]?

"У правилі, виданому на виконання Закону про американців з обмеженими можливостями, Міністерство юстиції вимагає від театрів та стадіонів забезпечення людям з обмеженими можливостями «лінії зору, порівняно *(comparable)* з тією, що і для представників широкої громадськості». … . Чи повинні Вашингтонські майданчики побудувати сидіння для інвалідних візків у такий спосіб, щоб запропонувати можливість перегляду *над глядачами*, навіть коли вони *піднімаються* на ноги? Або достатньо, щоб об'єкт забезпечував порівняно однаковий вид (оглядовість) до тих пір, поки всі *залишаються сидячи* [курсив мій] [21, с. 5]"?

Вирішення подібного питання передбачає, на думку суддів, в першу чергу, зважування витрат і користі (cost-benefit calculation), а саме: "наскільки "витратно" вимагати від власника стадіону брати до увагу непередбачувану поведінку глядачів на спортивній арені, і чи переваги (value) від такого перегляду (виду) дійсно вартують цього? Ці питання є більше для певної політики, ніж для права" [21, с. 9].

Суд прийняв презумпцію, яка завжди спростовна, що "повноваження авторитетного тлумачення своїх регулятивних актів є частиною делегованих агентству правотворчих функцій" [21, с. 8]:

"агентство, яке видало якесь правило перебуває у "кращій позиції реконструювати" його оригінальне значення. Уявіть, що ви не розумієте якийсь текст (скажімо, ... email). Напевно, ви хотіли б запитати про це особу, яка його написала. І з цих самих причин, ми прийняли за необхідне вважати, що Конгрес так само (хоча особа тут є колективним *а*ктором). Агентство, яке "написало регуляторний акт" часто має пряме розуміння, що це правило повинно було означати. Розробники знатимуть, що це правило повинно було в себе включати, а що ні, або як його слід було б застосувати до конкретної проблеми. Звичайно, що є обмеження. Це правило не спрацьовує так само добре, коли агентство навіть і не передбачало певну проблему, коли проєктувало норму … . В такому випадку, воно не буде розкривати спеціальний намір; в кращому випадку (і це вже не так мало) воно буде пропонувати свій погляд (*insight)* на аналогічні проблеми, які розробники розглядали, та на цілі, які вони поставили перед цим регулятивним актом. Таке обгрунтування *(defense)* працює не так добре, коли проходить значний час між ухваленням правила та його інтерпретацією, особливо, якщо це тлумачення відрізняється від іншого, що йому передувало. Резюмуючи, наведена позиція є переконливою для значної категорії тлумачень, які надавали незадовго після прийняття правила *(contemporaneous readings)*. Хочете зрозуміти значення правила? Запитайте його автора [21, с. 9]".

Перший критерій, а відтак і обмеження – це (1) своєчасність тлумачення автором норми (contemporaneous reading)[1]. Логічно, що особи, які розробили нормативний акт, будуть краще розуміти його зміст перший час. В подальшому, особливо в разі зміни складу певного адміністративного органу, авторитетність тлумачення можуть поставити під сумнів. Інтерпретаційна норма автора не має бути "неприємним сюрпризом" (unfair surprise) [21, с. 18][2], особливо, якщо сторони спирались на певну єдину практику застосування норми протягом тривалого часу. (2) Другий полягає в тому, що *deference* виникає лише, якщо норма є дійсно двозначною (geniously ambiguous) і залишається такою навіть "після використання судом всіх стандартних інструментів тлумачення" [21, с. 11]. Регуляторний акт (regulation) не є "двозначним" лише тому, що виявлення єдиного можливого значення вимагає кропіткого (taxing) для суддів дослідження (inquiry) [21, с. 11]. Суду слід уважно розглянути *текст, структуру, історію і ціль* нормативного акта, як би він це робив усіма способами, за відсутності агентства, на яке можна спертися (to fall back on) [21, с. 11]. Можна побачити, що підхід Верм'юла щодо скромної (modest) ролі судді у використанні позатекстуальних джерел не реалізувався на практиці.[3]

Більше того, не всі "розумні тлумачення" агентством "дійсно двозначних норм" обов'язково заслуговують на "судову повагу" (deference). Бувають випадки, коли презумпція делегування інтерпретаційної влади агентству може бути спростована, а "судова повага" адміністративному

[1] *Contemporaneous* на нашу думку, не слід плутати із "сучасними" і актуальним наміром законодавця.

[2] В інших роботах я звертав увагу на підходи ЄСПЛ та конституційних судів європейських країн (Італія, Бельгія), коли автентичне тлумачення порушувало певне усталене розуміння норми через багато років.

3 Вказаний у цій справі підхід не узгоджується із позицією у справі *Chevron*, де "традиційні способи тлумачення" слід використати лише для першого кроку - чи висловився прямо парламент щодо спірного питання. Але вирішення самої "двозначності" вже не є питанням для судді, а скоріше до уповноваженого адміністратора.

тлумаченню стати небажаною (unwarranted). Такими випадками є тлумачення, які не відповідають (3) авторитетному (authoritative or official), (4) експертному (expertise-based) та (5) чесному і зваженому (fair and considered) судженню (judgement) агентства. Позиція (тлумачення), наприклад, не може бути висловлена в "листах третім особам" [21, с. 12], або як "зручна позиція в суді" (convenient litigation position, лише щоб "захистити минуле рішення агентства") [21, с. 17]. Суд звернув увагу, що деякі питання тлумачення можуть краще "підпадати під сферу інтересів судді" (judge`s bailiwick), коли йдеться, наприклад, про висвітлення значення майнового терміну із загального права (common law) [21, с. 17].

3. Рішення у справі *Loper Bright (2024)*[1] *та кінець епохи Chevron deference*

Актом про адміністративну процедуру (АПА) США визначено, що суд, який розглядає правомірність дій адміністративного органу (reviewing court), вирішує (1) "всі відповідні правові питання", (2) "тлумачить … законодавчі положення" [1][2]. Базуючись на обмежувальному розумінні цих двох положень (як такі, що автоматично виключають подібне повноваження агентств (agency)), судді Верховного Суду США у справі *Loper Bright Enterprises v. Raimondo (2024)* відступили від прецеденту *Chevron (1984),* зазначивши, що він був помилковим, а тому слід змінити інтерпретаційну методологію [22, с. 8]. Більшість суддів зауважили, що з тексту АПА чітко вбачається, що лише суди повинні тлумачити *закони*, а не уступати адміністративним органам. Цікавими, з нашої точки зору, є такі тези більшості суддів.

У справах, де не застосовується доктрина *Chevron* суди рутино вимушені стикатись з "двозначностями", але у таких випадках судді не "піднімають руки", оскільки Конгрес, умовно, "не надав достатньо інструкцій", залишивши в законі "прогалину" [22, с. 22]. Навпаки, "суди розуміють, що кожен закон, яким би незрозумілим (непроникним, *impenetrable*) не був, завжди повинен мати одне, "найкраще" (best) значення" [22, с. 22]. І найкращим прочитанням (значенням) (reading) закону в будь-якій справі є те, "до якого прийшов би [самостійно] суд, якби не було залучено адміністративний орган" [22, с. 23]. Суд повторив свою прихильність до *Skidmore deference,* і зазначив, що найкращою презумпцією є та, де "Конгрес очікує від судів виконувати їх звичайну роботу з тлумачення законів, з належною увагою *(due respect)* до поглядів виконавчої гілки влади" [22, с. 25].

Судді *Kagan, Sotomayor і Jackson*, в окремій думці, заявили, що більшість перебрала на себе виключну владу вирішувати будь-які питання, незалежно наскільки експертних або політично зумовлених, та, фактично, повноваження очільника адміністративної політики в країні (administrative czar) [23, с. 3]. Часто прогалини та двозначності є результатом законотворчих дефектів (sloppy drafting) [23, с. 5], можуть виникати від "обмеженості мови та передбачення" (limits of language and foresight) [23, с. 5], а "нормативне положення" з роками може створити проблему, яку тодішній Конгрес навіть не міг передбачати [23, с. 3]. Судді не погодилися із більшістю, адже в у випадках, коли виявляється більше, ніж одне можливе прочитання норми, в реальності не може й існувати "фіксованого" або "одного" і "найкращого значення" на "момент ухвалення норми" [23, с. 7].

Американські науковці спекулюють на тему наслідків цього рішення для перегляду *Auer deference*, яке стосується інтерпретації адміністративним органом *своїх регуляторних актів. C. Squitiery (2024)* вважає, що судам краще почекати, перш ніж припинити *sub silentio* засто-

[1] *Loper Bright Enterprises v. Raimondo*, 603 U.S. (2024). Згідно Акту Конгресу щодо захисту і збереження риби, ухваленого приблизно 1983, спеціалізованим адміністративним органом (його планом) може бути передбачено деякі дискреційні заходи, вимоги, обмеження, які необхідні для збереження і контролю океанічної риби. Закон чітко передбачив три категорії суден, які зобов'язанні покривати витрати, пов'язані із залученням на борт спостерігачів, уповноважених контролювати обсяг виловленої риби: (1) закордонні судна, (2) учасники привільованих програм, а також ті, що працюють (3) в Тихому Океані [22, с.3]. Окремим положенням загального характеру в Акті було передбачено санкцію для власника або оператора судна, у разі не сплати "будь-яких сум для оплати послуг наданих або самостійно залучених спостерігачів"[22, с.4]. Адміністративний орган у своєму плані на виконання Акту додатково передбачив обов'язкове залучення спостерігачів на риболовецькі судна також і в Атлантичному Океані, а у 2020 році створив нове правило, яким зобов'язав власників суден самостійно покривати витрати на таких спостерігачів (710 доларів США/день), що на 20 відсотків знизило їх річний дохід [22, с.4]. Федеральні суди у двох справах використали доктрину *Chevron* і визнали, що мала місце "двозначність" щодо *намірів* Конгресу залучати, на розсуд контролюючого органу, спостерігачів не тільки в Тихому Океані, але і в Атлантичному і щодо примусової сплати цих послуг власниками суден.

[2] "The reviewing court shall decide all relevant questions of law, interpret constitutional and statutory provisions, and determine the meaning or applicability of the terms of an agency action" (5 U.S. Code § 706 - Scope of review) [1]

совувати *Auer deference* і звертає увагу на справу *Kisor v. Wilkie (2019)*, де Суд підтримав *Auer deference*, з огляду на принцип *stare decisis* [24, с. 1, 3]. Згадаємо, що у вказаному рішенні Суд звернув особливу увагу на роль "автора". *Totz (2025)* зазначає, що після рішення Суду складно уявити, як адміністративне правило "судової поваги" (judicial deference) може зберегтися і наступною ціллю буде саме *Auer deference,* існування якої є лише питанням часу [25].

Однак, насправді, федеральні суди США і надалі використовують *Auer deference* щодо автентичних тлумачень (роз'яснень) агентств та *Skidmore deference* щодо делегованого тлумачення ними законів. У справі *Seldon v. Garland (2024)* судді зазначили, що до рішення у справі *Loper* вони б надавали тлумаченням адміністративного агентства суттєву повагу (відступ) (substantial deference), але зараз все одно можуть "розглядати тлумачення агентства для підказки (guidance), але не відступати на користь агентства" [26]. Що стосується тлумачення агентством своїх регуляторних актів, то "[суди] повинні всебічно оцінити тлумачення агентства двозначного нормативного акта, перед тим як надати будь-яку повагу (deference) (відступити)" [26].

У справі *USA v. Steven Verdesoto Peralta (2024)* судді зазначили, що "оскільки *Loper Bright* стосується неоднозначностей саме у законодавчих вказівках агентствам і не вирішив питання про тлумачення агентством власних правил, ми будемо застосовувати останні вказівки Верховного Суду в *Kisor*" і надали повагу (відступили) на користь коментаря, зробленого адміністративним органом, автором норм про призначення покарання [27][1].

4. Роз'яснення правових норм в Україні несудовими органами. Практика надання комітетами Верховної Ради України роз'яснень щодо застосування законів. Чи враховують суди такі роз'яснення?

В іншій статті я згадував про неуспішну спробу наших законодавців закріпити певний вид офіційного роз'яснення (тлумачення) авторами нормативних актів в Законі України "Про правотворчу діяльність" [52]. А. Верм'юл теоретично звертає увагу, що до певної міри, законодавці можуть вирішувати інтерпретаційні проблеми "через внутрішню спеціалізацію, шляхом ще більш розробленої системи комітетів та більшої кількості персоналу" [16, с. 67][2]. Прихильник автентичного тлумачення в Україні, *Марк Цвік,* був переконаний, що відсутність у законодавця права офіційно тлумачити зміст прийнятих ним законів не може позитивно впливати на правозастосовну практику [28].

Єдиний випадок законодавчого закріплення «офіційного (автентичного) тлумачення»[3] передбачено Законом України "Про антимонопольний комітет України", а саме: право "здійснювати офіційне тлумачення власних нормативно-правових актів" (п. 12 ч. 3 ст. 7 "Повноваження антимонопольного комітету") [29]. В цій статті ми можемо сформулювати запитання на майбутнє: (1) Як порівняти таке офіційне тлумачення законів з офіційним тлумаченням законів, що його давав Конституційний Суд України? (2) Чи повинні суди дотримуватись офіційного тлумачення наданого "власним нормам" антимонопольним комітетом?

---

[1] USA v. Steven Verdesoto Peralta, No. 23-13647 (11th cir. 2024), n.d. Справа стосувалася тлумачення неоднозначного положення Федерального керівництва щодо покарань (Sentencing Guidelines). Розмір покарання за зберігання "дитячої порнографії" залежить від кількості знайдених зображень (images). Наприклад, для досягнення третього ступеня покарання - від 150 до 300 зображень. В засудженого було знайдено як "відео", так і "зображення". Адміністративний орган у *коментарі* до свого Федерального керівництва роз'яснив, що кожне відео, кліп, фільм або схоже візуальне відображення слід розглядати як 75 зображень. Судді зазначили, що дійсно мала місце "неоднозначність", а тому вирішили поступитися (надати повагу) тлумаченню адміністративного органу і, відповідно до нього, призначили покарання третього ступеня за зберігання "161 зображення".

[2] Станом на 2016 рік, вказує там же Верм'юл, Конгрес США нараховував 20 000 співробітників і клерків, дюжини основних комітетів та ще більшої кількості субкомітетів. Але, обмеження полягають у зростанні витрат на законодавчий процес та зростаючому ускладнені законодавчих інституцій. Цитуючи інших, Верм'юл зазначає, що законодавці інституційно не спроможні змінювати і адаптувати політику (policy change) і "приходять вже запізно". Тому, власне, делеговане законодавство для виконавчої влади, з однієї сторони, та "судова повага" (judicial deference) до інтерпретацій виконавчої влади, з іншої, є важливими для парламента "[16, с. 67].

[3] На сайті Верховної Ради України у текстах інших чинних законів України термін "офіційне тлумачення" та "офіційне роз'яснення" (в контексті правових норм) не зустрічається.

Закон України "Про адміністративну процедуру" в питаннях тлумачення надає перевагу висновкам Верховного Суду щодо застосування норм права, які є обов'язковими для органів влади, але також згадує: (1) "вибір рішення адміністративного органу здійснюється без відступлення від попередніх рішень, прийнятих тим самим адміністративним органом в однакових чи подібних справах, крім обґрунтованих випадків"(п. 4 ч. 3 ст. 6). (2) "Сумніви щодо правомірності дій та вимог особи, що виникають внаслідок неоднозначного (множинного) трактування норми права, повинні *тлумачитися адміністративним органом* на користь їх правомірності" (ч. 2 ст. 15 Закону) (курсив мій) [30]. Вбачається, що законодавець непрямо передбачив «множинність трактування», повноваження адміністративних органів надавати «тлумачення норма права», яке при цьому має супроводжуватися правилом слідувати адміністративним прецедентам однакових чи подібних справах.

На рівні підзаконних/локальних нормативних актів центральних органів виконавчої влади інколи можна знайти повноваження надавати певні "роз'яснення". Міністерство розвитку громад та територій України, наприклад, "надає узагальнені роз'яснення щодо застосування законодавства з питань ведення Реєстру пошкодженого та знищеного майна"[1]. Принагідно, звертаємо увагу на цікаву назву, яка має створений в рамках Міністерства консультаційний орган – "Група підтримки "єВідновлення". Громадяни можуть звернутися до нього з метою отримання консультацій, рекомендацій та роз'яснень з питань застосування законодавства. Таким чином, за ідеєю, має існувати один центр інтерпретації законодавства у сфері надання компенсації, який би зміг забезпечити *оперативне* тлумачення всі спірних питань [2].

Міністерство юстиції України (Мін'юст) "надає роз'яснення з питань, пов'язаних з діяльністю Мін'юсту", а також "стосовно актів, які ним видаються"[3]. Слід зауважити, що подібні роз'яснення Міністерства є, по-суті, обов'язковими (авторитетними) для державних реєстраторів та нотаріусів [34]. Давайте, у цьому контексті, нагадаємо критерії, які сформував Верховний Суд США для того, щоб надавати повагу тлумаченням агентств (с. 17):

(а) авторитетне (authoritative or official) судження. Роз'яснення Мін'юста надають перші заступники Міністра, що, на нашу думку, відповідає цьому критерію. Саме ж Міністерство, за замовченням, зауважує, що "листи Міністерства юстиції України не є нормативно-правовими актами, не встановлюють правових норм та мають лише інформаційний характер. Їх реальне значення не перевищує авторитету аргументів та суджень, покладених в основу відповідної правової позиції".

(б) чесне і зважене (fair and considered) судження (judgement) агентства. Як правило, ці роз'яснення містять мотивування та стосуються абстрактного питання, Мін'юст у таких випадках не є стороною у судовому спорі.

(в) експертне (expertise-based). Тут слід зауважити, що в контексті "роз'яснення з питань, пов'язаних з діяльністю Мін'юсту" та "актів, які ним видаються" (*Auer deference*) Кабінет Міністрів України (далі – "Кабмін") визначив право Мін'юсту надавати такі роз'яснення, а отже і компетентність. Водночас, нерідко роз'яснення стосуються застосування норм спеціальних законів безпосередньо "пов'язаних з діяльністю Мін'юсту" у сфері державної реєстрації – тут вже можна говорити про здійснення *делегованого тлумачення*. Інколи доцільно говорити про разове *делеговане тлумачення*, у разі перенаправлення Кабміном або Комітетом парламента питання щодо тлумачення норми права. Коли Мін'юст надає тлумачення нормам законів, Цивільного кодексу України, подібні питання можуть краще "підпадати під сферу інтересів судді" (judge`s bailiwick). Тим не менш, на нашу думку, вказані роз'яснення *законів*, особливо коли "стосуються питань, пов'язаних з діяльністю Мін'юсту", мають отримувати повагу *Skidmore або Chevron deference.*

Що стосується надання роз'яснень на звернення громадян, то Мін'юст доцільно зауважує: "роз'яснення законодавства має надаватися в умовах обізнаності з усіма обставинами, в розрізі

[1] Див. п. 7 ч.6 ст. 14 Закону України "Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України" [31].

[2] п. 26 Порядку надання компенсації для відновлення окремих категорій об'єктів нерухомого майна, пошкоджених внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації, з використанням електронної публічної послуги "єВідновлення" [32].

[3] пп. 32 п. 4 Положення про Міністерство юстиції України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 228 [33]

яких постало відповідне питання юридичного характеру. Крім того, надання роз'яснення щодо правового регулювання у конкретній ситуації базується на наведеній у листі інформації та, як наслідок, може не враховувати всіх фактичних обставин, які мають місце в дійсності, однак не зазначені у листі" [35].

Давайте, для аналізу, виокремимо саме ті "роз'яснення" Мін'юсту, які, в контексті нашої роботи, можна називати "тлумаченнями" або "застосуванням" двозначних чи нечітких положень. Інакше кажучи, нас цікавлять саме ті роз'яснення, які створюють "інтерпретаційну норму", а не лише перераховують норми права для конкретних ситуацій. Під час воєнного стану спорадично з'явилося безліч запитань у сфері права власності, переважно, у зв'язку зі знищенням нерухомого майна внаслідок воєнних дій.

(1) Внаслідок воєнних дій власникам знищених/пошкоджених будинків держава виплачує відповідну компенсацію. Виконавчий комітет Запорізької міської ради звернувся за роз'ясненням: чи може особа успадкувати фактично знищене майно та скористатись правом на отримання компенсації? Знищення майна (так само, до речі, як і смерть власника) є однією з підстав припинення права власності (ст. 346 Цивільного кодексу України). Тобто, виникає парадокс. Мін'юст роз'яснив, що "право власності на нерухоме майно у зв'язку з його знищенням припиняється не в момент фактичного знищення, а з моменту проведення державної реєстрації припинення права власності на таке майно …" [36]. Таким чином, було вирішено проблему і подальші спекуляції, протиріччя, які б однозначно виникли в адміністративній та судовій практиці.

(2) Інше роз'яснення було зроблено Мін'юстом у відповідь на звернення автора цієї статті, але до профільного комітету парламента (який далі делегував його Мін'юсту). Згідно норми закону, заявник повинен подати два документи для проведення державної реєстрації права власності на житловий будинок (1) «виписку з книги погосподарського обліку» та (2) «документ, що посвідчує речове право на земельну ділянку»[1]. Чи може таким документом бути сама "виписка з погосподарської книги", якщо в ній згадано про право користування земельної ділянкою та її розмір? Мін'юст зробив таке роз'яснення: "Необхідно звернути увагу, що законодавець не визначає, яким саме документом посвідчується речове право на земельну ділянку у цих випадках, а отже, це право може посвідчуватись будь-яким документом, виданим на законних підставах. … Таким чином, законність використання земельної ділянки її користувачем може бути підтверджена саме випискою з погосподарської книги" [38] [2].

Давайте проаналізуємо позиції судів у справах, де роз'яснення було надано центральними органами виконавчої влади у сфері їх компетенції.

Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (НКРЕКП) поєднує в собі (1) законодавчу, (2) квазісудову та 3) каральну (наглядову) функцію щодо операторів розподілу природного газу/ електроенергії. Як законодавець, НКРЕКП розробила Кодекс газорозподільних систем. В судовій практиці виник спір між підприємством та монополістом щодо застосування положення цього Кодекса[3][39]. Міркування суддів в господарській справі є цікавими з деяких точок зору:

---

[1] Термін в пункті 2 частини першої статті 31 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав та їх обтяжень» [37]. Вказане питання особливо гостро постало в Бериславському районі Херсонської області, де автор зустрів кілька місцевих жителів, будинки яких було знищено під час звільнення від окупації в 2022 році. Ці особи не мали правовстановлюючих документів на будинки, а тому не могли отримати державну компенсацію. Єдині відомості про ці будинки були в книзі «погосподарського обліку», які ведуть селищні ради.

[3] Мін'юст, надаючи власне тлумачення, за аналогією посилається на (застосовує) деякі позиції Верховного Суду, які прямо не стосуються вказаного питання.

[3] Згідно Кодексу газорозподільних систем, пункт 2 глави 6 розділу VI Кодексу ГРМ (в редакції з 12.10.2019 по 06.03.2020): "річна замовлена потужність об`єкта (об`єктів) споживача на розрахунковий календарний рік визначається Оператором ГРМ виходячи з фактичного обсягу споживання природного газу цим об'єктом за газовий рік, що передував розрахунковому календарному року". Водночас, Споживач "має право не пізніше, ніж до 20 жовтня календарного року, … подати Оператору ГРМ уточнену заявку на величину річної замовленої потужності сумарно по всіх його об'єктах". Лише 23 грудня 2019 року споживач звернувся із заявкою, в якій зазначив потрібний йому в 2020 році розмір газу. В 2020 році споживач використав менше газу, ніж було ним зазначено в його заявці, а тому відмовився його сплачувати. В матеріалах справи був лист автора норми - НКРЕКП про те, що Оператор ГРМ не має права брати до уваги уточнену заявку споживача, подану після присічного строку "20 жовтня", а відповідно і враховувати вказаний в ньому обсяг замовленого газу [39].

(1) Судді поставили під сумнів *форму* роз'яснення НКРЕКП – *лист споживачу* за результатми розгляду його скарги, а отже "не є постановою або розпорядженням регулятора, не носить обов`язкового характеру для виконання суб'єктами ринку природного газу"[40][1].

(2) Посилаючись на це, судді дійшли ще одного висновку: "[лист НКРЕКП] не є безумовним *доказом неправомірних дій* відповідача та був правильно оцінений судом в сукупності з урахуванням нормативного регулювання спірних правовідносин та зібраних у справі доказів"(курсив мій) [40]. Чи не сплутали судді питання факту із правом? Тлумачення власних норм Регулятором[2], на нашу думку, не є "доказом" в процесуальному розумінні цього терміну. Його слід використовувати не для встановлення фактичних обставин у справі, але для встановлення змісту норми права. Таким чином, відбувається підміна понять, розмивання межі між питаннями факту і права, помилкове ототожнення *роз'яснення* норми права із *доказами* у справі.

(3) Використавши такі аргументи, судді уникнули необхідності прямо адресувати позицію автора норми. Однак, по суті, позицію автора щодо тлумачення норми вони відхилили: "Доводи апелянта про неправильне застосування … п. 2 гл. 6 розділу VI Кодексу ГРМ, … відхиляються Верховним Судом, оскільки зводяться до *неправильного тлумачення* скаржником приписів Кодексу ГРМ, який не встановлює заборони Оператору ГРМ прийняти до уваги заявку споживача щодо замовленої потужності, подану з порушенням встановлених строків"(курсив мій)[40].

В іншій цивільній справі № 177/1540/24 судді мали застосувати норму Кодексу комерційного обліку, а саме: "5.5.5. Відповідальність за збереження і цілісність [лічильників], пломб та індикаторів …, установлених на електроустановках оператора мережі, зокрема *на опорах ліній електропередачі*, покладається на оператора мережі"[41]. В цій справі суди встановили, що споживач добровільно погодився, щоб лічильник електроенергії встановили на опорі ліній електропередачі, яка належить оператору мережі. Далі, було виявлено відсутність пломби на лічильнику газу, що є грубим порушенням правил та передбачає стягнення вартості необлікованої електроенергії. Автор застосованих норм (НКРЕКП), розглянувши скаргу споживача, у листі роз'яснив, що в подібному випадку споживач не несе відповідальність за факт відсутності пломби, в силу прямої норми ККО («опора») [42]. Суди обох інстанцій згадали в своїх рішеннях про вказане роз'яснення та його скорочений зміст. Суд першої інстанції фактично погодився із цією позицію (з поміж інших аргументів, *obiter dictum*)[3], оскільки задовольнив позовну заяву споживача [43]. Апеляційний суд не погодився із правильністю позиції Регулятора у цій справі, відмовившись від застосування прямого тексту норми [44][4].

В іншій адміністративній справі Верховний Суд розглядав справу щодо умов конкурсу на надання послуг з автоперевезення в м. Черкаси і, по-суті, стосувалася вона лише тлумачення фрази

---

[1] Постанова Верховного Суду від 14.09.2022 у справі № 904/7926/21. Судді звернули увагу, що НКРЕКП приймає обов'язкові рішення для виконання, але не листи підписані одним членом НКРЕКП.

[2] Згадаємо про Антимонопольний комітет.

[3] Рішення Криворізького районного суду Дніпропетровської області від 21 листопада 2024 року по справі № 177/1540/24:"Згідно копії відповіді НКРЕКП на звернення представника позивача зазначено, що відповідальність за цілісність та збереження засобів комерційного обліку, пломб на опорах ліній електропередач покладається на оператора мережі"[43].

[4] Постанови Дніпровського апеляційного суду по справі № 177/1540/24 від 06 серпня 2025 року: "При цьому колегією суддів *не приймається до уваги відповідь НКРЕКП* на звернення представника позивача про те, що відповідальність за цілісність та збереження засобів комерційного обліку, пломб на опорах ліній електропередач покладається на оператора мережі і про те, що відповідач не мав підстав для передачі засобу комерційного обліку та пломб, встановлених на ньому, на збереження споживачу, *оскільки* в даному випадку позивач сам виявив бажання встановлення засобів комерційного обліку на опорі № 69 і прийняв на відповідальне збереження всі пломби"(курсив мій) [44].

В даному випадку, можемо згадати *Frederick Schauer (2021)*. Мова йде не про лінгвістичне тлумачення норми в розумінні "interpretation", а про її застосування (конструювання) (construction) до конкретної ситуації. Побачивши, що пряме застосування норми до ситуації "з опорою", на думку суддів, призведе до нерозумного результату, вони відмовилися її застосувати. Або, послуговуючись термінологією *А. Верм'юла (2006)*, в цій справі можна сказати про зовнішню невизначеність (extrinsic ambiguity), коли текст норми суперечив, на думку суддів, наміру законодавця - притягати до відповідальності споживачів, які, прийнявши на свою відповідальність прилад обліку, порушили умови його збереження (пломби).

На нашу думку, у цій справі судді повинні були надати повагу (Auer deference) позиції автора норми. В протилежному випадку, суддям слід було надати більше власне суддівського мотивування, наприклад, порушення споживачем принципу *estoppel* та «заборону суперечливої поведінки» (*venire contra factum proprium*). Тоді можна було б погодитися, що вказане питання більше підпадає під сферу інтересів суду (judge`s bailiwick), а не Регулятора.

“з 2012 до 2015 року” (до початку 2015 року/до кінця 2015 року?). Суд прямо звернув увагу на “офіційне роз’яснення” Міністерства інфраструктури України [45, п.п. 38, 39][1] та “роз’яснення” у листі Державної інспекції України з безпеки на наземному транспорті [45, п. 40] та зауважив, що відповідачем було взято “неправильне тлумачення положень” (“хибне роз’яснення”) юридичного відділу Черкаського міськвиконкому [45, п. 41].

В українському контексті слід звернути увагу на Закон України “Про комітети Верховної Ради України”:

Стаття 21. Надання комітетами відповідей на депутатські запити, висновків, роз’яснень

…

3. Комітети з питань, віднесених до предметів їх відання, мають право надавати роз’яснення щодо застосування положень законів України. Такі роз’яснення не мають статусу офіційного тлумачення.

Обов’язок Верховної Ради України щодо надання офіційних роз’яснень норм законодавства Конституцією України та законами України не передбачений, що також підтвердив Вищий адміністративний суд України у постанові від 19.08.2024 по справі № 800/311/14 [46]. Водночас, з нашої точки зору, вказана норма містить в собі великий потенціал. (1) Роз’яснення двозначних положень законодавства часто є неминучим, а також потребує спеціальних знань або вимагають політичних (*демократичних*) рішень (обрання між декількома варіантами допустимих значень норми права). В таких випадках, коли відбувається *“лотерея”*, видається розумним, щоб вибір з можливих значень норми робив *відповідальний* суб’єкт. Такими суб’єктами є члени Комітетів Верховної Ради України, принаймні, у порівняння із суддями Верховного Суду. З однієї сторони, члени Комітетів є особами, які, *ex officio,* повинні мати спеціальні знання (експертизу) у своїх галузях (віданнях), а з іншої – носіями *законодавчої* влади. Члени комітетів часто є авторами законопроєктів, які знаходяться у сферах їх відання та/або надають висновки в процесі їх ухвалення.

(2) Опоненти автентичного тлумачення заперечують доцільність роз’яснення норм законів Комітетами з огляду на те, що закон приймає більшість народних депутатів, а членів Комітетів значно менше. Автор, розмірковуючи над цим питанням, вирішив зробити аналогію з Верховним Судом, який ніколи не надає висновки щодо застосування норм права *більшістю* усього складу Верховного Суду[2], але колегіями чи палатами у складі трьох – п’яти суддів. У рідких випадках – десяти або двадцяти одного судді (Об’єднана та Велика Палати Верховного Суду). Втім, юридична спільнота не заперечує, що позиція певної кількості суддів Верховного Суду, тим не менш, створює правовий висновок щодо застосування норм права. Така позиція, в принципі, є позицією усього Верховного Суду, як інституції. Чому тоді ми маємо ставити під сумнів, щонайменше, *авторитетність* роз’яснення (тлумачення), що надається профільним Комітетом Верховної Ради?

(3) Інше застереження проти роз’яснення комітетів стосується того, що сам законодавець визначив, що вони “не мають статусу офіційного тлумачення”. Але чи ця фраза автоматично нівелює будь-яку вага подібних роз’яснень? Згідно ч.ч. 5 і 6 ст. 13 Закону України “Про судоустрій та статус суддів”, висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов’язковими для всіх суб’єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права, а також *враховуються* іншими судами при застосуванні таких норм права. Ключовою відмінністю подібних висновків від офіційного тлумачення є те, що (а) підставою для надання офіційного тлумачення не є вирішення

[1] Постанова Верховного Суду від 20.02.2019 у справі № 711/7895/16-а. Порядком проведення конкурсу з перевезення пасажирів на автомобільному маршруті загального користування, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 03 грудня 2008 року № 1081 було передбачено конкурсні бали за загальну кількість пасажирських місць в автобусах, які має учасник: від 400 до 600 включно + 6 балів; понад 600 +10 балів. Водночас, Додаток № 4 до Порядку передбачав: “з 2012 до 2015 року кількість місць збільшується на 10 відсотків зазначеної величини щороку”. Тобто, яку кількість пасажирських місць слід мати станом на жовтень 2016 року, для того щоб отримати максимальних 10 балів? 600 + 30% (три роки) = 810, або +40% (чотири роки) = 840? Чи включати в розрахунок весь 2015 рік? Апеляційний та Верховний Суд погодилися з тлумаченнями центральних органів виконавчої влади та зазначили, що застосовувати 10 % збільшення можна лише до 2012, 2013, 2014 років. Тому, суди задовольнили позовну заяву учасника конкурса, якому помилково не нарахували 10 балів за наявних в нього 780 місць (600+30%) і не визнали переможцем.

[2] Див, наприклад, офіційний сайт Вищої кваліфікаційної комісії суддів. Облік посад суддів: 196 – кількість посад,, 151 – фактична кількість суддів (45 вакантних посад) - https://vkksu.gov.ua/oblik.

конкретної судової справи, (б) воно має силу закону і ставало частиною норми права, яку тлумачили (на сайті Верховної ради робили доповнення). Позиції Верховного Суду доводиться шукати у безодні Єдиного державного реєстру судових рішень.

У 2023 р., наприклад, профільний Комітет роз'яснив значення слова «після» в контексті строку притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності та опублікував його на офіційному сайті.[1] Вказане роз'яснення використовують дисциплінарні палати Вищої ради правосуддя[2].

У 2019 р. Комітет з архітектури та будівництва роз'яснив, що "органи державного архітектурного нагляду не здійснюють контроль за діяльністю органу місцевого самоврядування при затвердженні містобудівної документації на місцевому рівні". Судді апеляційної інстанції використали це роз'яснення як додатковий аргумент *(obiter dictum),* процитувавши його в постанові[3] [47].

Комітет Верховної Ради з питань інформатизації та зв'язку роз'яснив порядок застосування обчислення розміру плати за доступ до об'єкту електроенергетики. У судовому спорі споживача з оператором системи розподілу електроенергії досліджували таке питання: чи гранична вартість встановлення однієї електроопори включає в себе й податок на додану вартість (оператор стверджував, що податок оплачується окремо). Суд зазначив, що "позивачем здійснено аналіз рекомендацій органів державної влади, які *застосовано як рекомендовані*, що не мають статусу офіційного тлумачення"[4] [48]. Цікавим видається роз'яснення Комітету Верховної ради України з питань фінансів і банківської діяльності[5][49], яке суди застосували сімнадцять разів у період 2007-2013 р.р.[6] *По-перше*, воно стосувалось не закону, а указу Президента України «Про спрощену систему оподаткування, обліку і звітності суб'єктів підприємницької діяльності» № 727/98 від

---

[1] Див., наприклад, Комітет з питань правової політики надав роз'яснення щодо застосування окремих положень законів України. Офіційний портал Верховної Ради України: "...використання у абзаці другому частини другої статті 42 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» прийменника «після» означає, що дисциплінарне провадження щодо судді починає здійснюватися з дня отримання…".

[2] Див., наприклад, ухвалу про відкриття дисциплінарної справи стосовно судді Окружного адміністративного суду міста Києва Саніна Б.В.від 02.06.2025 № 1166/1дп/15-25.

[3] Шостий апеляційний адміністративний суд у постанові від 13.03.2019: "... позиція *підтверджується також роз'ясненнями Комітету з питань будівництва*, містобудування і житлово-комунального господарства Верховної Ради України, Мінрегіону (копії роз'яснень додаються) Зокрема, в роз'ясненні Мінрегіону від 06.03.2019 року … чітко зазначено, що відповідно до чинного законодавства ні Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, ні Державна архітектурно - будівельна інспекція не здійснюють державного нагляду за діяльністю органу місцевого самоврядування при затвердженні містобудівної документації на місцевому рівні (курсив мій)"[47].

[4] Господарський суд Кіровоградської області у рішенні від 27 вересня 2018 по справі № 912/1531/18: "*Згідно роз'яснення Комітету порядку застосування обчислення розміру плати за доступ до об'єкту електроенергетики повинно обчислюватись наступним чином:* " ... . Оскільки Законом визначені граничні розміри плати за доступ до елементів інфраструктури об'єкта доступу розмір плати за доступ до елементів інфраструктури об'єкта доступу визначається власником інфраструктури цього об'єкта доступу в межах розмірів визначених Законом з *урахуванням податку на додану вартість*, якщо власник інфраструктури є платником цього податку (курсив мій)» [48].

[5] Щодо складу обсягу виручки фізичної особи - суб'єкта підприємницької діяльності, який є платником єдиного податку, здійснює діяльність згідно з договором комісії і [...] Комітети Верховної Ради; Лист від 11.04.2001 № 06-10/206: "Комітет ВРУ з питань фінансів і банківської діяльності розглянув лист ДПА України … щодо складу обсягу виручки фізичної особи - суб'єкта підприємницької діяльності, який є платником єдиного податку, здійснює діяльність згідно з договором комісії і виступає у цьому договорі Комісіонером, та повідомляє. … Відповідно до абзацу п'ятого ст.1 Указу виручкою від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) вважається сума, фактично отримана суб'єктом підприємницької діяльності на розрахунковий рахунок або (та) в касу за здійснення операцій з продажу продукції (товарів, робіт, послуг). *Отже, у нормах Указу мова може йти лише про виручку від реалізації (продажу) продукції (товарів, робіт, послуг), що належить суб'єкту підприємницької діяльності - фізичній особі за правом власності* (курсив мій)"[49].

[6] Ухвала 15.06.2010 по справі № 20151/09/9104 Львівський апеляційний адміністративний суд; Постанова від 05.07.2007 по справі № ас-27/182-07, Господарський суд Харківської області; Постанова від 26.06.2008 по справі № 2-а-934/08, Постанова від 27.07.2009 по справі № 2-а-1263, Постанова від 31.03.2009 по справі 2-а-5323/08/0970, Івано-Франківський окружний адміністративний суд; Постанова від 28.05.2010 по справі № 2954/10/2070, Харківський окружний адміністративний суд; Ухвала від 31.03.2010 по справі № 2-а-41128/09/2070, Харківський апеляційний адміністративний суд; Постанова від 12.12.2007 Господарський суд Харківської області; Постанова від 05.07.2007 справа № ас-27/180-07 Господарський суд Харківської області; Постанова від 17.10.2012 по справі № 2а-175/10/0970; Львівський апеляційний адміністративний суд; Постанова від 09.02.2011 по справі №2а-9670/10/1870 Сумський окружний адміністративний суд; Постанова від 29.10.2009 по справі № 41128/09/2070, Харківський окружний адміністративний суд; Постанова від 23.12.2009 по справі 4-740/09, Приморський районний суд м. Одеси; Постанова від 04.06.2010 по справі № 2а-10722/08/0570 Донецький окружний адміністративний суд; Ухвала від 20.08.2010 по справі № 2а-10722/08/0570, Донецький апеляційний адміністративний суд; Постанова від 04.02.2010 по справі № 2а-4271/09/1/0170, Окружний адміністративний суд Автономної Республіки Крим

03.07.1998 р. У всіх зазначених судових рішеннях вказане роз'яснення Комітету було процитовано і фактично застосовано, а справу вирішено на користь платника податків. Проте, суддями не було надано жодних міркувань стосовно того, чи повинні вони надавати повагу подібним роз'ясненням, за яких умов, тощо.

Слід зауважити, що були і рішення, де судді чітко відмовилися застосовувати вказане роз'яснення. В одному зазначено, що: "будь-які роз'яснення щодо трактування … Указу Президента України … не можуть бути прийняті судом до уваги, оскільки відповідний указ Президента України є нормативно-правовим актом вищої юридичної сили"[50][1].

У своїх роз'ясненнях міністерства або комітети вживають словосполучення про їх "інформаційний характер" та "не містить норм права". На нашу думку подібний підхід помилковий. По-перше, з психологічної точки зору, виникає заперечення: для чого ставити під сумнів потенційну силу такого роз'яснення, зазначаючи про те, що воно не є обов'язковим (є інформаційним)? Суддя, на нашу думку, *самостійно* має оцінити силу такого роз'яснення і надати свої коментарі. Те, що роз'яснення має інформаційний характер, не свідчить автоматично, що інші органи влади (суди) можуть взагалі не аналізувати його зміст. У випадках з комітетами ВРУ видається, що відсутність в їх роз'яснень статусу "офіційного" не свідчить про відсутність будь-якої юридичної сили. Яка саме сила, станом на сьогодні питання не вирішено, а відповідні доктрини не розроблено. Це призводить до суттєвої прогалини у правовій системі, відсутності мотивації в представників законодавчої та виконавчої влади активно брати участь в тлумаченні правових норм.

Відносно того, що такі роз'яснення "не містять норм права" слід зауважити, що подібне твердження слід розуміти, як "нових матеріальних норм права", адже "інтерпретаційна норма" не створює нове правило, а розкриває зміст матеріальної.

5. Використання методу "включеного спостереження"[2] аспірантом для отримання актів делегованого та автентичного тлумачення Комітетами парламента, центральними органами виконавчої влади

05.12.2023 аспірант звернувся до Комітету з питань правової політики щодо надання роз'яснення стосовно застосування пункту 3 частини третьої статті 10 Закону України "Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень". Комітет делегував це роз'яснення до Міністерства юстиції України, в силу предметної компетенції Міністерства у цих питаннях [51].

17.02.2024 аспірант звернувся щодо надання роз'яснення (1) терміна "нежитлові приміщення" в контексті закону про надання компенсації за знищене майно внаслідок військової агресії та чи підлягають такі допоміжні (нежитлові) приміщення (сараї, гаражі, літні кухні, і т.д.) компенсації, (2) а також зміст статті 44 Цивільного кодексу (ЦК) України щодо опікуна над майном фізичної особи зниклої за особливих обставин[3]. Оскільки опікун над майном особи "приймає виконання цивільних обов'язків" та "управляє цим майном в її інтересах", ми поставили питання, чи входить до повноважень опікуна "отримання компенсації за пошкоджений внаслідок воєнної агресії житловий будинок і розпорядження такою компенсацією для проведення ремонту будинка"[52]?

Комітет з правової політики повідомив, що нежитлові приміщення в житлових будинках, які було знищено/пошкоджено, підлягають відшкодуванню. Проте не уточнив, що він вважає "нежитловими" (допоміжними) приміщеннями в розумінні закону – приміщення у межах будинку або також і окремі споруди на земельній ділянці. Комітет далі роз'яснив, що предметом роз'яснень комітету парламента можуть бути *виключно* положення закону України. 15.04.2024 Комітет делегував роз'яснення другого питання Кабміну, оскільки воно стосувалося і застосування Порядку надання компенсації за державною програмою "єВідновлення" [53]. 14.03.2025 Кабмін змінив законодавство і прямо зазначив, що: "У разі коли власником пошкодженого об'єкта нерухомого майна є фізична особа, яка визнана безвісно відсутньою, або особа, зникла безвісті за особливих обставин, отримувачем компенсації є опікун над майном такої особи" [54]. Відтак, наше інтерпретаційне припущення виправдало себе, але не було підтверджено оперативно (більше року не-

[1] Харківський окружний адміністративний суд у постанові від 16.05.2013 по справі № 14459/12/2070.

[2] Автор статті, на подальших етапах зробив помилку, коли викрив, що є «аспірантом». Таким чином метод включеного спостереження в цій статті реалізувався частково і невідомо, як це вплине на подальше дослідження.

[3] Згідно ЦК України: "Стаття 44. Опіка над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, а також особи, зниклої безвісти за особливих обставин … 3. Опікун над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти за особливих обставин, *приймає виконання цивільних обов'язків на її користь*, погашає за рахунок її майна борги, *управляє цим майном в її інтересах*".

визначеності) у роз'ясненні. З іншої сторони, вбачається ще одна перевага звернення до автора/адміністратора норми для роз'яснення – подальше ідентифікація проблеми та централізоване усунення двозначності вже законодавчою (сутнісною) нормою.

16.04.2024 автор звернувся щодо надання автентичного тлумачення терміну *«документ, що посвідчує речове право на земельну ділянку»* в п. 2 ч. 1 ст. 31 ЗУ "Про державну реєстрацію речових прав та їх обтяжень" [55]. Комітет делегував відповідь на зазначене питання Міністерству юстиції України, з огляду на його відомчу компетенцію в питаннях державної реєстрації речових прав на нерухоме майно [56]. Слід зазначити, що вказане включене спостереження виявилося успішним, адже Мін'юст опублікувало відповідь на наше звернення на своєму сайті для невизначеного кола осіб, що полегшить державну реєстрацію права власності на житлові будинки в подібних випадках [38].

06.06.2024 аспірант звернувся до профільного комітета і просив (1) надати автентичне тлумачення (роз'яснення) терміна *«власник [...] пошкоджених/знищених об'єктів нерухомого майна»*, що зазначено в п.п а) п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону України від 23.02.2023 № 2923-IX та (2) пояснити, чи може особа (крім спадкоємців), яка отримала у власність *вже пошкоджений/знищений* об'єкт нерухомого майно подати заяву на отримання компенсації від держави? Комітет делегував надання відповіді на це звернення Кабміну без додаткових пояснень [58]. Аспірант отримав роз'яснення від Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України такого змісту: "У контексті питання про відчуження знищеного майна та отримання компенсації новим власником варто констатувати, що положення Закону та прийнятих на його виконання підзаконних нормативно-правових актів не містять застережень щодо впливу моменту набуття права власності на об'єкт нерухомого майна на реалізацію права на отримання компенсації"[59]. Цікаво, що Шостий апеляційний адміністративний суд у справі № 320/48639/23 у постанові від 09 липня 2025 року дійшов іншого висновку, а саме: «оскільки нерухоме майно було придбано вже після такого пошкодження, новий власник не має права на отримання компенсації за нього від держави» [60].

22.02.2024 аспірант звернувся до Комітету з питань охорони здоров'я, материнства та дитинства щодо роз'яснення застосування статті 30-1 Закону України «Про охорону дитинства»[1] [61]. Профільний Комітет не надав своєї відповіді. Слід звернути увагу на подальші позитивні законодавчі зміни 14.05.2025, які усунули потребу в тлумаченні положення[2].

31.01.2025 аспірант звернувся до Комітета з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності та просив роз'яснити: "1. Який юридичний наслідок передбачає Законодавець у разі складення протоколу про адміністративне правопорушення пізніше двадцяти чотирьох годин з моменту виявлення особи, яка вчинила правопорушення, тобто, порушення строку передбаченого у ст. 254 КУпАП? 2. Яка юридична сила роз'яснення щодо застосування положень законів України, наданого відповідно до ч. 3 ст. 21 ЗУ "Про комітети Верховної Ради України""[62]? В цьому контексті важливо, що на відміну від усіх інших, справи про адміністративні правопорушення не може переглянути Верховний Суд у касаційному порядку. Відтак, неможливо отримати уніфікований підхід з певних питань, однакове застосування норм права різними судами в різних областях. Цим аспірант обґрунтовував додаткову необхідність втручання законодавця, шляхом надання роз'яснення.

---

[1] Згідно статті 30-1 Закону на момент звернення автора до Комітета (в редакції 2016 р.): "Статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, надається органом опіки та піклування *за місцем реєстрації дитини як внутрішньо переміщеної особи*"(курсив автора). Аспірант просив Комітет: "Роз'яснити, чи наявність реєстрації дитини як ВПО в одному населеному пункті унеможливлює звернення в інтересах дитини для отримання статусу до органів опіки та піклування в іншому населеному пункті (за місцем виявлення такої дитини місцевими органами виконавчої влади та/або органами місцевого самоврядування як передбачено пунктом 5 Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів від 5 квітня 2017 р. № 268)" [61]. Проблема полягає в тому, що у 2016, коли норму проєктували, усі діти, які постраждали внаслідок воєнних дій, були внутрішньо-переміщеними особами (ВПО) з Донецької та Луганської областей, а тому було доцільним надавати їм статус саме за місцем реєстрації ВПО. Але далі ситуація змінилася таким чином, що діти, які не є ВПО постраждали, або діти, які були ВПО в інших містах, вирішили повернутися на деокуповані території та отримати статус.

[2] Принагідно зауважимо, що в подальшому, частина сьома статті 30-1 в редакції Закону № 4440-IX від 14.05.2025 була змінена так: "Статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, надається органом опіки та піклування за місцем звернення або за місцем виявлення такої дитини місцевими органами виконавчої влади та/або органами місцевого самоврядування".

Відповідь голови Комітету видається цікавою з декількох позицій: (1) Комітет відрізняє поняття (а) "роз'яснення щодо застосування положень законів" від (б) "тлумачення". Комітет далі зазначив, що аспірантом "фактично ставиться питання щодо тлумачення положень", але "парламентські комітети не наділені повноваженнями тлумачення норм законів України". Далі Комітет пояснює:

"Крім того, роз'яснення норми права, як однієї із форм неофіційного тлумачення, надається у разі, коли нормою закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі закону, або нормами різних законів чи різних нормативно-правових актів припускається неоднозначне (множинне) трактування волі законодавця, матеріалізованої у нормі права (роз'яснення смислу норм права з метою найбільш правильної їх реалізації)" [63].

На нашу думку, має місце термінологічна плутанина: "неофіційне тлумачення", "тлумачення", "роз'яснення норми права", "роз'яснення щодо застосування положень законів", "трактування". При цьому ключовим є те, що "припускається неоднозначне (множинне)" трактування волі. Таким чином, Комітет пише, що його роз'яснення все таке є неофіційними *тлумаченнями*.

(2) З іншої точки зору, Комітет звернув увагу на процедурну форму прийняття рішення про надання роз'яснення – *засідання Комітету*. Оскільки з окресленого в зверненні питання засідання не проводили, Комітет не надав відповіді по суті [63].

21.05.2025 аспірант надіслав звернення до Комітета з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів щодо застосування норм Закону України № 3515-IX від 09.12.2023 "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо призначення і виплати одноразової грошової допомоги" у часі, а також роз'яснення такого питання: "Чи означає виключення зі статті … прикметника "неповнолітні" перед словом "діти" те, що право на отримання одноразового грошової допомоги, за новою редакцією норми, мають повнолітні діти [загиблого військовослужбовця]?" [64]. Комітет роз'яснив загальні положення щодо дії нового закону в часі, але звернув увагу: "забезпечення виконання законів є повноваженнями органів виконавчої влади. З огляду на це … Комітет звернувся до Кабінету Міністрів України з проханням дати доручення відповідним центральним органам виконавчої влади розглянути порушені у Вашому зверненні питання. За наслідками розгляду Вас буде поінформовано додатково відповідним органом" [65, с. 2].

В даному випадку, відбувається пряме делегування у сфері тлумачення норм права. "Забезпечення виконання законів", за цією логікою, можна вважати також "інтерпретаційними заходами" виконавчої влади. І дійсно, як можна виконувати закон, зміст якого не зрозумілий? Відтак, навіть можливість виконання (адміністративних) законів неможливе, в деяких випадках, без попереднього їх тлумачення. Але чи слід завжди чекати на потенційний спір і проходити всі судові інстанції для отримання роз'яснення норми права? Слід звернути увагу, що Комітет не зазначає, що питання тлумачення мають вирішувати виключно суди. Вказаний підхід нагадує підхід у справі *Chevron (1984),* де було введено законодавчу презумпцію про те, що всі прогалини чи двозначності є делегацією законодавцем по відношенню до виконавчої влади, в межах компетенції, вирішити це питання.

Аспірант звертає увагу, що в цьому випадку включене спостереження виявилось особливо успішним, з точки зору (1) спостереження процедури зовнішнього та внутрішнього делегування (Комітетом до Кабміну/Кабміном до ЦОВ); (2) кооперації різних інтерпретаторів в рамках питань, що входять до їх компетенції; (3) повноти та аргументованості остаточної відповіді. На доручення Прем'єр Міністра України Департаментом соціального забезпечення Міністерства оборони України, спільно з Мін'юстом та Міністерством соціальної політики України, було розглянуто наше звернення [66, с. 1]. В остаточній відповіді було спочатку повністю процитовано запитання аспіранта (усього шість), а потім у послідовності надано відповіді. Такий підхід (питання – відповідь) дає можливість краще зрозуміти суть інтерпретаційного акта широкому колу осіб, зокрема, правозастовувачам[1]. (4)Можемо також спостерігати, що органи виконавчої влади

[1] На думку Мін'юста, "використовуючи системний підхід під час аналізу … норм законів можна припустити, що застосоване у нормі формулювання "діти", як правило, вказує саме на правовий зв'язок між дітьми та їх батьками незалежно від віку чи іншого правового статусу". Тобто, виключення зі статті прикметника "неповнолітні" означає, що, з моменту набрання чинності новим законом повнолітні діти також зможуть отримати одноразову грошову допомогу [66].

самостійно звертаються до законодавців для отримання роз'яснення норм законів[1][66]. Нам це видається правильною практикою, як з демократичної точки зору, так і з прагматичної точки зору – процесуальна економія в судах, економія часу, витрат на юридичні спори, зменшення правової невизначеності і т.п.

За замовчанням, автори відповіді повідомили: "Водночас інформуємо, що листи міністерств, інших центральних органів виконавчої влади мають лише інформаційний характер" [66, с. 5]. Останній приклад показує, що представники законодавчої влади та центральних органів виконавчої влади здійснили значний обсяг інтерпретаційної роботи для вирішення ряду питань, що стосуються широкого кола осіб. Чи заслуговують результати цієї роботи на *Auer deference*, або, як мінімум, *Skidmore*? На нашу думку, очевидно, що так.

Інший приклад "включеного спостереження" стосується звернення аспіранта до Кабміна про надання роз'яснення п.п .12, 14 Положення "Про порядок призначення житлових субсидій", затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 1995 р. № 848 [67]. Внутрішньо-переміщена особа оселилася, з дозволу місцевої влади, в житловому будинку, власники якого померли під час обстрілу. Далі ця особа звернулася за призначенням їй субсидії на житлово-комунальні послуги, які вона споживала в цьому будинку. Пенсійний фонд України відмовив у призначенні субсидії оскільки за адресою будинка наявна заборгованість [68, с. 2]. Виникло запитання: чи повинна внутрішньо-переміщена особа сплачувати заборгованість за попереднього власника будинка для того, щоб отримати субсидію за цією адресою, або ж заборгованість має належати саме цій особі[2]?

Міністерство соціальної політики України (автор норм), розглянувши, за дорученням Кабміна, звернення аспіранта [68], надало своє роз'яснення. У відповіді Міністерство зауважило, що підставою для відмови є наявність заборгованості "*в особи*, яка звертається за призначенням житлової субсидії", а не заборгованості за адресою будинка, та пояснило детальний алгоритм перевірки заборгованості для уникнення подібних ситуацій в майбутньому[3] [69]. Вказане роз'яснення, на нашу думку, потенційно спроможне попередити (і сподіваємося попередило) значну кількість непотрібних адміністративних судових спорів, розвантажити судову систему, сприяти правовій визначеності.

Висновки. Важливість автентичного та/або делегованого (несудового) тлумачення при наявності "двозначностей" у нормі було усвідомлено в практиці Верховного Суду США. Станом на сьогодні, *Skidmore deference* (надання належної поваги (due respect)) визнається цим Судом. *Auer deference* (повага до автентичного тлумачення агентством своїх норм) наразі застосовується судами США. Водночас, обов'язок суддів слідувати делегованому тлумаченню агентствами щодо "двозначностей" у законах (*Chevron deference)*, було скасовано у справі *Loper Bright (2024).*

Оскільки в Україні відсутня будь-яка доктрина з цього приводу, але роз'яснення періодично надаються, ми вважаємо за необхідне впровадити *Skidmore deference* у наші реалії. А саме: обов'язок судді брати до уваги, коментувати роз'яснення уповноважених на це представників інших гілок влади та надавати мотивування у разі незгоди з таким. Дослідження показало, що суди використовують несудові тлумачення, але спорадично, без чіткої методології.

Обов'язок враховувати аргументи автора/адміністратора норми має, на нашу думку, призвести до того, що українські судді будуть ретельніше мотивувати свої рішення, не абстрактно, а з огляду на конкретні аргументи. Очікується, що у справах, де висновок суду може стосуватись вели-

1 У відповіді є покликання на лист Комітета Верховної Ради України з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів від 03.07.2024 на запит Міністерства оборони України щодо надання "роз'яснення норм … стосовно права дітей загиблих (померлих) військовослужбовців, на отримання одноразової грошової допомоги" Комітет аналогічно повідомив, що "право на отримання одноразової грошової допомоги має розповсюджуватись на всіх дітей, незалежно від віку"[66].

2 Згідно Положення "Про порядок призначення житлових субсидій", затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 1995 р. № 848: "14. Житлова субсидія не призначається … , якщо: … 5) уповноваженим органом отримано інформацію про наявність простроченої понад три місяці (на дату надання такої інформації) заборгованості з оплати житлово-комунальних послуг …".

3 Лист Міністерства соціальної політики № 74/0/97-25/316 від 02.01.2025 - "У разі звернення внутрішньо переміщеної особи за субсидією та отримання інформації про наявність заборгованості, доцільно з'ясувати обставини її утворення. Якщо сума заборгованості … виникла до початку проживання внутрішньо переміщеної особи за адресою домогосподарства і водночас не перевищує визначену межу за період проживання внутрішньо переміщеної особи у цьому житлі, така заборгованість не повинна бути підставою для відмови у призначенні субсидії"[69].

кої кількості суб'єктів (зразкові адміністративні справи, адміністративні справи, які стосуються оскарження нормативного акта, будь-які справи на розгляді Великої Палати Верховного Суду) слід розглядати за обов'язковою участю автора або уповноваженого ним адміністратора, з детальним аналізом його аргументів. Водночас, в разі наявності в матеріалах будь-якої судової справи інтерпретаційного рішення зі сторони автора/адміністратора норми, суддя повинен уважно таке проаналізувати, можливо, за аналогією з висновком судового експерта у сфері фактів у процесуальних кодексах: "Стаття 110. Оцінка висновку експерта судом …. Відхилення судом висновку експерта повинно бути мотивоване в судовому рішенні" [9].

У випадках Комітетів Верховної Ради України, можемо зауважити, що підхід *Auer*/*Chevron deference* може мати більш практичне значення. В даному випадку, роз'яснення надається представниками законодавчої влади, які спеціалізуються (повинні) на вузькому колі питань, часто беруть участь в розробці певного нормативного положення.

Метод включеного спостереження за роботою Комітетів, Мін'юсту та інших центральних органів виконавчої влади (ЦОВВ) показав, що фактично наявна інституційна спроможність централізованого надання роз'яснень з різних питань, делегування (зовнішнє і внутрішнє) конкретних питань. Деякі роз'яснення Комітетів та ЦОВВ були деталізованими, а також опубліковано для широкого кола осіб. Рекомендуємо, що у випадку Комітетів, посилання на їх роз'яснення слід публікувати поруч зі статтею закону («додатково див. Роз'яснення», як, наприклад, у статті 286-1 Кримінального кодексу України) [70].

Ми очікуємо, що запровадження *"судової поваги"* до роз'яснень може зменшити або усунути вже наявну правову невизначеність, попередити кількість судових спорів щодо "питань права", подолати "процесуальні фільтри", у випадку, коли питання права, на думку автора/адміністратора норми, має фундаментальне значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. 5 U.S. Code Chapter 7 Part I – Judicial Review. LII / Legal Information Institute. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/5/part-I/chapter-7 дата звернення: 22.08.2025).
2. Definition of deference. Collins Dictionaries. URL: https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/deference дата звернення: 22.08.2025).
3. Schauer F. Constructing interpretation. Boston university law review. 2020. Virginia Public Law and Legal Theory Research Paper No. 2020-74. URL: https://ssrn.com/abstract=3714933 (дата звернення: 22.08.2025).
4. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI : станом на 8 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text (дата звернення: 21.08.2025).
5. U.S. Supreme Court. Edwards' Lessee v. Darby, 25 U.S. 206 (1827). URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/25/206/#210 (дата звернення: 22.08.2025).
6. U.S. Supreme Court. United States v. Moore, 95 U.S. 760 (1877). URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/95/760/ (дата звернення: 22.08.2025).
7. U.S. Supreme Court. United States v. Eaton, 169 U.S. 331 (1898). URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/169/331/ (дата звернення: 22.08.2025).
8. U.S. Supreme Court. Skidmore v. Swift & Co., 323 U.S. 134 (1944). URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/323/134/ (дата звернення: 22.08.2025).
9. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV: станом на 17 лип. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 21.08.2025).
10. U.S. Supreme Court. Bowles v. Seminole Rock & Sand Co., 325 U.S. 410 (1945). URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/325/410/#F6.
11. 5 U.S. Code § 553 – Rule making. LII / Legal Information Institute. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/5/553#a (дата звернення: 21.08.2025).
12. U.S. Supreme Court. U.S.A., Inc. v. NRDC, 467 U.S. 837 (1984). URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/467/837/#F9.
13. U.S. Supreme Court. Auer v. Robbins, 519 U.S. 452 (1997). URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/519/452.

14. Christopher v. SmithKline Beecham Corp., 567 U.S. 142 (2012) https://www.oyez.org/cases/2011/11-204.
15. Leske K.O., Sunstein C.R., Vermeule A.A Rock Unturned: Justice Scalia's (Unfinished) Crusade Against The «Seminole Rock» Deference. Administrative Law Review. 2017. Т. 1, № 69. С. 1–42. URL: https://www.jstor.org/stable/44648606 (дата звернення: 22.08.2025).
16. Vermeule A. Law's Abnegation: From Law's Empire to the Administrative State. Harvard University Press, 2016. 272 с.
17. Vermeule A. Judging under Uncertainty An Institutional Theory of Legal Interpretation : монографія. Harward: Harvard University Press, 2006. 346 с.
18. Постанова Верховного Суду від 24.04.2024 у справі № 140/12873/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ (дата звернення: 22.08.2025).
19. Постанова Верховного Суду від 16.05.2025 у справі № 160/8292/23 – https://reyestr.court.gov.ua/ (дата звернення: 22.08.2025).
20. U.S. Supreme Court. Concurrence (Scalia) in Perez v. Mortgage Bankers Ass'n, 575 U.S. 92 (2015). URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/575/92.
21. U.S. Supreme Court. Kisor v. Wilkie, №18-15, 26.06.2019. URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/588/18-15.
22. U.S. Supreme Court. Loper Bright Enterprises v. Raimondo, № 22–451, 28.06.2024. URL: https://www.supremecourt.gov/opinions/23pdf/22-451_7m58.pdf.
23. Kagan, J (dissenting) U.S. Supreme Court. Loper Bright Enterprises v. Raimondo, № 22–451, 28.06.2024. URL: https://www.supremecourt.gov/opinions/23pdf/22-451_7m58.pdf.
24. Auer after Loper Bright, by Chad Squitieri – Yale Journal on Regulation. URL: https://www.yalejreg.com/nc/auer-after-loper-bright-by-chad-squitieri (дата звернення: 21.08.2025).
25. Totz R. Judicial Constraints on Agency Action | The Regulatory Review. URL: https://www.theregreview.org/2025/02/09/spotlight-judicial-constraints-on-agency-action (date of access: 21.08.2025).
26. The United States Court of Appeals for the Sixth Circuit. Seldon v. Garland, № 23-3685, 31.10.2024. URL: https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca6/23-3685/23-3685-2024-10-31.html (дата звернення: 22.08.2025).
27. The United States Court of Appeals for the Eleventh Circuit. USA v. Steven Verdesoto Peralta, No. 23-13647, 29.10.2024. URL: https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca11/23-13647/23-13647-2024-10-29.html (дата звернення: 22.08.2025).
28. Цвік М. Про офіційне тлумачення законів України. *Вісник Академії правових наук України*. 1997. Т. 4, № 11. С. 51–60. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/4739 (дата звернення: 22.08.2025).
29. Про Антимонопольний комітет України: Закон України від 26.11.1993 № 3659-XII: станом на 15 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3659-12#Text (дата звернення: 21.08.2025).
30. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX: станом на 15 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text (дата звернення: 21.08.2025).
31. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23.02.2023 № 2923-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-IX#Text (дата звернення: 22.08.2025).
32. Про затвердження Порядку надання компенсації для відновлення окремих категорій об'єктів нерухомого майна, пошкоджених внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації, з використанням електронної публічної послуги "єВідновлення": Постанова Каб. Міністрів України від 21.04.2023 № 381: станом на 17 лип. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/381-2023-п#Text (дата звернення: 21.08.2025).
33. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України: Постанова Каб. Міністрів України від 02.07.2014 № 228: станом на 29 трав. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-п#Text (дата звернення: 21.08.2025).

34. М-во юстиції України. Державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень. Роз'яснення у сферах державної реєстрації. URL: https://minjust.gov.ua/other/rozyasnennia_u_sferakh_derzhavnoi_reiestratsii/derg_reestr_rechov_aktiv (дата звернення: 22.08.2025).
35. Лист-роз'яснення Міністерства юстиції України від 05 червня 2025 року № 79690/78929-19-25/8.4.4 «Щодо надання роз'яснення деяких питань, пов'язаних із проведенням державної реєстрації на речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень підставі договору іпотеки». URL: https://minjust.gov.ua/files/general/2025/07/21/20250721091546-88.pdf (дата звернення: 22.08.2025).
36. Лист-роз'яснення Міністерства юстиції України від 05 травня 2024 року № 68570/74158-26-24/8.4.4 «Щодо надання роз'яснення законодавства стосовно особливостей переоформлення у порядку спадкування права власності на нерухоме майно, яке було знищене внаслідок ведення бойових дій». URL: https://minjust.gov.ua/files/general/2024/05/08/20240508164126-14.pdf (дата звернення: 22.08.2025).
37. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 № 1952-IV: станом на 8 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text (дата звернення: 21.08.2025).
38. Лист-роз'яснення Міністерства юстиції України від 19 червня 2024 року № 89358/Я-19443/19.1.3 «Щодо надання роз'яснення терміна «документ, що посвідчує речове право на земельну ділянку», що визначений пунктом 2 частини першої статті 31 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав та їх обтяжень". URL: https://minjust.gov.ua/files/general/2025/05/13/20250513180914-49.pdf.
39. Про затвердження Кодексу газорозподільних систем: Постанова Нац. коміс., що здійснює держ. регулювання у сферах енергетики та комун. послуг від 30.09.2015 № 2494: станом на 15 трав. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1379-15#Text (дата звернення: 21.08.2025).
40. Постанова Верховного Суду від 14.09.2022 у справі № 904/7926/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ (дата звернення: 21.08.2025).
41. Про затвердження Кодексу комерційного обліку електричної енергії: Постанова Нац. коміс., що здійснює держ. регулювання у сферах енергетики та комун. послуг від 14.03.2018 № 311: станом на 24 лип. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0311874-18#Text (дата звернення: 17.08.2025).
42. Формагей О. Відповідь національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг № 8764/20.3/7-24. 7 серп. 2024 р. адвокат Якименко С.Г. Лист. URL: https://drive.google.com/file/ d/17feGRi0BqGthjDtFuvx_mYH7EfkhVJgI/view (дата звернення: 22.08.2025).
43. Рішення Криворізького районного суду Дніпропетровської області від 21.11.2024 у справі № 177/1540/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123244093.
44. Постанова Дніпровського апеляційного суду у справі № 177/1540/24 від 06.08.2025. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129482346.
45. Постанова Верховного Суду від 20.02.2019 у справі № 711/7895/16-а. URL: https://reyestr.court.gov.ua.
46. Постанова Вищого адміністративного суду України від 19.08.2024 у справі № 800/311/14. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/40203827.
47. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 13.03.2019 у справі № 826/3497/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80454022.
48. Рішення Господарського суду Кіровоградської області від 27.09.2018 у справі № 912/1531/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/76940626.
49. Щодо складу обсягу виручки фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності, який є платником єдиного податку, здійснює діяльність згідно з договором комісії і виступає у цьому договорі Комісіонером: Лист від 11.04.2001 № 06-10/206. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v_206450-01#Text (дата звернення: 22.08.2025).
50. Постанова Харківського окружного адміністративного суду від 16.05.2013 у справі № 14459/12/2070. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/31513811.
51. Маслов Д. Відповідь Комітета з питань правової політики. 19 груд. 2023 р. адвокат Якименко Т.С. № 04-26/18-2023/279580. Лист. URL: https://drive.google.com/file/d/17feGRi0BqGthjDtFuvx_mYH7EfkhVJgI/view (дата звернення: 22.08.2025).

52. Якименко Т. Про надання роз'яснення законодавства у сфері надання компенсації для відновлення окремих категорій об'єктів нерухомого майна, пошкоджених внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації. 18 лют. 2024 р. адвокат Якименко Т.С. Комітет з питань економічного розвитку Верховної Ради України. Заява. URL: https://drive.google.com/file/d/17feGRi0BqGthjDtFuvx_mYH7EfkhVJgI/view (дата звернення: 22.08.2025).
53. Мовчан О. Відповідь Комітету з питань економічного розвитку. 15 берез. 2024 р. адвокат Якименко Т. № 04-16/18-2024/58042. Лист. URL: https://drive.google.com/file/d/14I7nnfqKcjEfBVSY9ujB4RxkKxIlv1Hh/view (дата звернення: 22.08.2025).
54. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо відновлення окремих категорій об'єктів нерухомого майна, пошкоджених внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації, та надання компенсації за такі об'єкти : Постанова Каб. Міністрів України від 14.03.2025 № 296. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/296-2025-п#Text (дата звернення: 21.08.2025).
55. Якименко Т. [щодо надання автентичного тлумачення терміна «документ, що посвідчує речове право на земельну ділянку» в п. 2 ч. 1 ст. 31 ЗУ "Про державну реєстрацію речових прав та їх обтяжень"]. 16 квіт. 2024 р. адвокат Якименко Т.С. КомітетуВРУ.Звернення. URL:https://drive.google.com/file/d/1LSY_EPU8SmTiQh38nE_LvSAO0uY8_PKk/view (дата звернення: 22.08.2025).
56. Наталуха Д. Відповідь Комітету з питань економічного розвитку. 3 трав. 2024 р. адвокат Якименко Т. № 04-16/18-2024/98774. Лист. URL: https://drive.google.com/file/d/14I7nnfqKcjEfBVSY9ujB4RxkKxIlv1Hh/view (дата звернення: 22.08.2025).
57. Якименко Т. [щодо надання автентичного тлумачення терміна «власник[...] пошкоджених/знищених об'єктів нерухомого майна» в п.п а) п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону України від 23.02.2023 No 2923-IX]. 16 квіт. 2024 р. адвокат Якименко Т.С. Комітету з питань економічного розвитку Верховної Ради. України. Звернення. URL: https://drive.google.com/file/d/1LO7IBGRRpSX_08s3Q7LZcoNPJ-790PU4/view?usp=sharing (дата звернення: 22.08.2025).
58. Наталуха Д. Відповідь Комітету з питань економічного розвитку. 28 черв. 2024 р. адвокат Якименко Т. № 04-16/18-2024/143878. Лист. URL: https://drive.google.com/file/d/14I7nnfqKcjEfBVSY9ujB4RxkKxIlv1Hh/view (дата звернення: 22.08.2025).
59. Козловська Н. Відповідь Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України. 12 лип. 2024 р. адвокат Якименко Т. 12663/28/10-24. Лист. URL: https://drive.google.com/file/d/14I7nnfqKcjEfBVSY9ujB4RxkKxIlv1Hh/view (дата звернення: 22.08.2025).
60. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 09.07.2025 у справі № 320/48639/23 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128739192.
61. Якименко Т. [про надання роз'яснення (автентичного тлумачення) щодо застосування статті 30-1 Закону України «Про охорону дитинства»]. 16 квіт. 2024 р. адвокат Якименко Т.С. Комітету з питань охорони здоров'я, материнства та дитинства. Звернення. URL: https://drive.google.com/file/d/1Sy8kvP_ExoVCqr_WVFCRlSs5ef_RTi0m/view (дата звернення: 22.08.2025).
62. Якименко Т. [про надання офіційного роз'яснення (автентичного тлумачення)]. 31 січ. 2025 р. адвокат Якименко Т.С. Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної. діяльності. Звернення. URL: https://drive.google.com/file/d/1ddV2LDtXGdNG3h5vepUpqRQjQ3VydV6q/view?usp=sharing (дата звернення: 22.08.2025).
63. Іонушас С. Відповідь Комітету Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності. 28 лют. 2025 р. адвокат Якименко Т. 04-27/12-2025/48216. Лист. URL: https://drive.google.com/file/d/1hu_6CWYxyjVzluclhjHuyhWkxZPXAQz2/view (дата звернення: 22.08.2025).
64. Якименко Т. [про надання офіційного роз'яснення (автентичного тлумачення)]. 21 трав. 2025 р. адвокат Якименко Т.С. Комітет з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів. Звернення. URL: https://drive.google.com/file/d/12ffvTcHwDXrgKXiLmg5jGY5sE4Wahgf/view?usp=sharing (дата звернення: 22.08.2025).
65. Третьякова Г. Лист Комітета з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів. 16 черв. 2025 р. адвокат Якименко Т. № 04-30/19-2025/139358. Лист. URL: https://drive.google.com/file/d/13ISoJMTYRT-bH57YniWZuITkqqGjabEO/view.

66. Галімський С. Відповідь Департамента соціального забезпечення Міністерства оборони України. 15 лип. 2025 р. адвокат Якименко Т. № 220/13/22897. Лист. URL :https://drive.google.com/file/d/1ut87K0EFS6IbYRKuVyfbExcwuj4jzyPE/view.
67. Якименко Т. [про надання роз'яснення (автентичного тлумачення) п.п. 12 і 14 Положення про порядок призначення житлових субсидій, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 1995 р. № 848] 04 груд. 2024 р. адвокат Якименко Т. Каб. Мін. Звернення. URL: https://drive.google.com/file/d/1V-4ALQZh3VBqnSZ1sZ9WZXqtp5X3yBhA/view.
68. Венгер В. Відповідь Департаменту пенсійного забезпечення, страхових виплат, соціальних послуг, житлових субсидій та пільг Пенсійного фонду України. 25 вер. 2024. адвокат Якименко Т. № 40449-48227/X-03/8-2800/24. Лист. URL: https://drive.google.com/file/d/1tjLK4-IFGDSKqVKazyy0OOCEkis-RV6J/view.
69. Устименко С. Відповідь Міністерства соціальної політики України. 02 січн. 2025 р. адвокат Якименко Т. № 74/0/97-25/316. Лист. URL: https://drive.google.com/file/d/1-QCMWtmRm-o1yEEE-RFq3da51AeHuY6i/view.
70. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III: станом на 17 лип. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 25.08.2025).

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.26

LEGAL MECHANISM FOR ENSURING HUMAN RIGHTS IN UKRAINE: CONCEPT, ELEMENTS, STATUS, AND AREAS FOR IMPROVEMENT

Yarmol L.V.,
Doctor of Law, Professor,
Professor of Theory and Philosophy of Law,
Constitutional and International Law
Lviv Polytechnic National University)
ORCID ID: 0000-0001-8465-8579
e-mail liliia.v.yarmol@lpnu.ua

Oliinyk Ya.S.
Doctor of Law, Professor,
Professor at the Department of International and Criminal Law
Lviv Polytechnic National University
ORCID ID: 0000-0002-5906-4565
e-mail: yaryna.s.bohiv@lpnu.ua

Yarmol L.V., Oliinyk Ya.S. Legal mechanism for ensuring human rights in Ukraine: concept, elements, status, and areas for improvement.

The article presents a general theoretical description of the legal mechanism for ensuring human rights in Ukraine, as well as proposals for its improvement.

It is stated that rights are the most important value given to humans by God. Enshrining human rights in legal sources is an important but insufficient step in ensuring them. Human rights also require organizational, procedural, and educational guarantees. Legal protection of rights is the primary duty of every state. However, only the joint efforts of individuals, the state, and other actors in society will allow for the most effective results in the realization, protection, and defense of human rights.

It is emphasized that the legal mechanism for ensuring human rights is a structural element of the social mechanism. The structure of the social mechanism for ensuring human rights includes: religious, moral (ethical), and legal norms; international legal principles and norms; activities of various entities to ensure human rights, etc. The social mechanism for ensuring human rights includes the following mechanisms: 1) the international mechanism for ensuring human rights; 2) the legal mechanism for ensuring human rights (domestic); 3) the mechanism for ensuring human rights through other social means (moral, religious, etc.).

The concept of the legal mechanism for ensuring human rights is formulated as a system of effective legal guarantees for the implementation, protection, and defense of human rights enshrined in normative legal acts and other sources of state law, as well as the means by which human legal consciousness is formed. The elements of the legal mechanism for ensuring human rights are highlighted.

The report highlights massive human rights violations committed by the Russian Federation as a result of its full-scale military invasion of Ukraine. The Russian Federation has caused significant violations of both natural human rights and subjective legal rights enshrined in Ukrainian legislation and is committing genocide against the Ukrainian people.

The main directions for improving the mechanism for legal protection of human rights in Ukraine were proposed. Among them, one of the most important is to stop the full-scale military invasion of the Russian Federation into the territory of Ukraine and bring those responsible to justice.

Key words: human rights, legal mechanism for ensuring human rights, war in Ukraine, state, human rights violations, improvement.

Ярмол Л.В., Олійник Я.С. Юридичний механізм забезпечення прав людини в Україні: поняття, елементи, стан і напрями вдосконалення.

У статті представлено загальнотеоретичну характеристику юридичного механізму забезпечення прав людини в Україні, а також сформульовано пропозиції щодо його удосконалення.

Стверджено, що права – це найважливіша цінність людини подарована їй Богом. Закріплення прав людини у джерелах правах – важливий, але не достатній крок у їх забезпеченні. Права людини потребують ще й організаційного, процедурного, виховного гарантування. Юридичне забезпечення прав є основним обов'язком кожної держави. Однак, лише спільні зусилля людини, держави та інших суб'єктів суспільства дозволять досягнути найефективніших результатів щодо реалізації, охорони та захисту прав людини.

Наголошено, що юридичний механізм забезпечення прав людини є структурним елементом соціального механізму. У структурі соціального механізму забезпечення прав людини є: релігійні, моральні (етичні), юридичні норми; міжнародно-правові принципи та норми; діяльність різноманітних суб'єктів щодо забезпечення прав людини тощо. Соціальний механізм забезпечення прав людини охоплює такі механізми: 1) міжнародний механізм забезпечення прав людини; 2) юридичний механізм забезпечення прав людини (внутрішньодержавний); 3) механізм забезпечення прав людини за допомогою інших соціальних засобів (моральних, релігійних тощо).

Сформульовано поняття юридичного механізму забезпечення прав людини як система ефективних юридичних гарантій реалізації, охорони та захисту прав людини, закріплених у нормативно-правових актах та в інших джерелах права держави, а також засобів, за допомогою яких формується правосвідомість людини. Виокремлено елементи юридичного механізму забезпечення прав людини.

Наголошено на масових порушеннях прав людини Російською Федерацією в результаті її повномасштабного воєнного вторгнення на територію України. Російська Федерація спричинила значні порушення як природних прав людини, так і суб'єктивних юридичних прав, закріплених законодавством України та здійснює геноцид проти Українського народу.

Запропоновано основні напрями вдосконалення механізму юридичного забезпечення прав людини в Україні. Серед них один із найважливіших – це припинення повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації на територію України, притягнення винних до юридичної відповідальності.

Ключові слова: права людини, юридичний механізм забезпечення прав людини, війна в Україні, держава, порушення прав людини, удосконалення.

Statement of the problem. Rights are the most important value given to humans by God. Enshrining human rights in legal sources is an important but insufficient step in ensuring them. Human rights also require organizational, procedural, educational, and other guarantees. Legal protection of rights is the primary responsibility of every state. It is the state that has effective, specific means to guarantee human opportunities. However, it should be emphasized that only the joint efforts of individuals, the state, and other actors in society will achieve the most effective results in the realization, protection, and defense of human rights.

In the current period of full-scale military invasion of Ukraine by the Russian Federation (hereinafter referred to as the RF), this terrorist state is massively violating fundamental human rights and committing genocide against the Ukrainian people. Therefore, effective legal protection of human rights is particularly important in Ukraine in the context of war.

The purpose of the study is to analyze the concept, elements, and state of the legal mechanism for ensuring human rights in Ukraine, and to formulate proposals for its improvement.

Status of research on the issue. Certain international, theoretical, legal, and sectoral issues, including constitutional issues, concerning the concept, elements, and legal mechanisms for ensuring human rights, as well as problems related to guaranteeing human rights in Ukraine during wartime, have been studied in the works of Ukrainian scholars: D. Barsuk, Y. Holodnyk, P. Davydenko, O. Dovhal, O. Ivanchenko, Y. Kyrychenko, A. Misyats, I. Shcherbatyuk, and others. However, there is a lack of in-depth research on this issue in domestic legal science.

Presentation of the main material. One of the most important guarantees of human rights is legal protection provided by the state. It is the state that is the subject of society that has the most effective means of ensuring human rights. At the same time, it should be remembered that such means in the

hands of the state can be both a blessing for society - when the state is a legal entity - and an instrument of violence – when the state is totalitarian.

Y. Kyrychenko rightly points out that the constitutional rights and freedoms of individuals and citizens must be matched by the state's obligation to ensure them in the form of special state legal activity [9, p. 34].

In addition to the state, other institutions of society - religious and public organizations, in particular human rights organizations, the media, and specific individuals - also carry out important activities to ensure human rights. We agree with O. Ivanchenko that effective interaction between society, each individual, and the state will make it possible to solve many important problems [8, p. 27].

According to I. Shcherbatyuk, an important element of human rights policy is regular government reports and alternative reports by non-governmental organizations on the state of human rights in Ukraine [14, p. 271].

P. Davydenko emphasizes that the mechanism for protecting human and civil rights is not limited to the activities of the state, as there are international means of protection and assistance from non-governmental (civil society) organizations, as well as individuals' independent protection of their rights and freedoms [4, pp. 73-74].

A. Misyats asserts that nearly 20 human rights organizations operating in Ukraine contribute significantly to the state's observance of the rights and freedoms of citizens and individuals: the Center for Civil Liberties, the Ukrainian-American Bureau for Human Rights, the Ukrainian Center for Human Rights, the Ukrainian Helsinki Human Rights Union, and others. The activities of these organizations are extremely important for guaranteeing human rights: they provide legal education, study current Ukrainian legislation in accordance with international human rights standards, and prepare educational programs on human rights for various special and professional groups [10, p. 214].

Thus, scientific literature examines not only the legal mechanism for ensuring human rights, but also related mechanisms - social and socio-legal.

In our opinion, it is appropriate to talk about the social mechanism for ensuring human rights, which includes: religious, moral (ethical), and legal norms; international legal principles and norms; the activities of various actors to ensure human rights, etc. In view of this, the social mechanism for ensuring human rights includes the following mechanisms:

1) the international mechanism for ensuring human rights;

2) the legal mechanism for ensuring human rights (domestic);

3) the mechanism for ensuring human rights through other social means (moral, religious, etc.).

Thus, the legal mechanism for ensuring human rights is a structural element of such a social mechanism. It is given particular attention in legal literature.

The legal mechanism for ensuring human rights is based on legal guarantees (means) for the realization, protection, and defense of rights. However, it is worth emphasizing the special significance of the mechanism for forming human legal consciousness in the mechanism under consideration. It is the level and state of legal consciousness of various subjects that determines how human rights will be realized, protected, or defended.

Thus, the legal mechanism for ensuring human rights is a system of effective legal means (guarantees) for the implementation, protection, and defense of human rights enshrined in normative legal acts and other sources of state law, as well as means by which human legal consciousness is formed.

The mechanism for the legal enforcement of human rights consists of the following elements:

- national legislation (including ratified international treaties as part of it), which proclaims human rights;
- the mechanism for shaping human legal consciousness;
- the legal mechanism for the implementation of human rights;
- the legal mechanism for the protection of human rights;
- the legal mechanism for the defense of human rights.

The mechanism for forming a person's legal consciousness includes means by which the consciousness of the individual is «filled» with a system of concepts, views, ideas, emotions, and feelings regarding natural law and current, past, or desired legal law.

The legal mechanism for the realization of human rights includes legal means aimed at implementing human rights in practical life.

A legal mechanism for the protection of human rights exists when human rights have not yet been violated and all measures are aimed at preventing human rights violations. A legal mechanism for the protection of human rights encompasses a set of legal guarantees that are used to stop human rights violations, remove obstacles to their implementation, and restore, recognize, or confirm human capabilities.

Domestic scholars have researched various types and elements of the legal mechanism for ensuring human rights in their scientific works (international mechanism, legal mechanism for ensuring the protection of the rights, freedoms, and legitimate interests of citizens by state bodies, mechanism for ensuring judicial protection of human and civil rights, etc.).

Thus, D. Barsuk emphasized that the international mechanism for ensuring human rights is a set of international institutions, norms, principles, and procedures that ensure the observance, implementation, and protection of human rights at the international level [1, p. 142].

Y. Golodnik defined the concept of a legal mechanism for ensuring the protection of the rights, freedoms, and legitimate interests of citizens by state bodies as follows: «This is a system of guarantees defined and guaranteed by the state, through which the protection and defense of the rights, freedoms, and legitimate interests of citizens are ensured and implemented in specific forms and procedures» [3, p. 36].

O. Dovgal analyzed the mechanism for ensuring judicial protection of human and civil rights and formulated the following concept: «It is a system of normative legal acts and courts defined and guaranteed by the state, through which the protection and defense of the rights, freedoms, and legitimate interests of citizens are ensured and implemented in specific forms and procedures [5, p. 17].

Key issues in the legal protection of human rights in Ukraine

The proclamation of Ukraine as a sovereign, independent, democratic, social, and legal state (Article 1 of the Constitution of Ukraine) obliges our state to guarantee human rights and the rights of other entities in a real and maximum way. Unfortunately, despite this, there are a number of issues in the legal protection of human rights in our country.

The main problem in the current situation is the massive violation of human rights by the Russian Federation as a result of its full-scale military invasion of Ukraine. The Russian Federation has caused significant violations of both natural human rights and subjective legal rights enshrined in Ukrainian legislation.

As a terrorist state, the Russian Federation has violated all the natural rights of people in Ukraine, granted to them by God, as well as the natural rights of people in other states. The unrest and anxiety of many people around the world create problems in the realization of their rights. The Russian Federation's war is also causing a food crisis in the world. The aggressor's threats to use nuclear weapons and the pollution of the environment as a result of military actions pose a danger not only to the citizens of Ukraine, but also to other countries of the world. The world has been shaken by the Russian Federation's military aggression.

The Russian Federation is committing genocide against the Ukrainian people. On April 14, 2022, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted a resolution «On the Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine «On the Commission of Genocide in Ukraine by the Russian Federation» [13]. In this document, the Ukrainian parliament recognizes as genocide against the Ukrainian people the actions committed by the armed forces of the Russian Federation and its political and military leadership during the latest phase of the Russian Federation's armed aggression against Ukraine, which began on February 24, 2022. The Ukrainian legislature also appealed to international organizations and parliaments of foreign states to recognize the actions of the Russian Federation as genocide against the Ukrainian people, as well as crimes against humanity and war crimes on the territory of Ukraine.

The explanatory note to the Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine «On the Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine «On the Commission of Genocide in Ukraine by the Russian Federation» dated April 14, 2022 outlines the forms of genocide against the Ukrainian people:

- numerous acts of atrocities committed by the armed forces of the Russian Federation in the temporarily occupied territories (in particular, in the cities of Bucha, Irpin, Mariupol, the urban-type settlements of Borodianka, Gostomel, and many other settlements on the territory of Ukraine), which manifested themselves in mass killings, abductions, deprivation of liberty, their torture, rape, desecration of the bodies of those killed and tortured, shootings of individuals and entire families, including children, who were trying to evacuate from the occupied territories;

- blockade of settlements, destruction of civilian infrastructure in such settlements, combined with obstruction of access to humanitarian supplies and evacuation of the civilian population;
- numerous cases of forced displacement of thousands of people, including children, from Ukraine to the territory of the Russian Federation or to the territories of Ukraine temporarily occupied by the Russian Federation;
- numerous cases of physical and psychological violence against representatives of Ukrainian state authorities and local self-government bodies, representatives of public organizations and other local activists, journalists, clergy, as well as other influential figures in Ukrainian society. Such actions are aimed at suppressing and destroying the elite of the Ukrainian people;
- a series of actions by the Russian Federation aimed at creating conditions for the gradual destruction of the Ukrainian people by undermining economic potential and security, manifested in the destruction of economic infrastructure. Such actions are aimed at creating the preconditions for the gradual impoverishment of the Ukrainian people through a lack of food and other resources necessary for survival;
- targeted actions by the Russian Federation to destroy the cultural values of the Ukrainian people (museums, historical monuments, religious buildings, books, prohibition of the Ukrainian language in territories controlled by the occupiers, etc. [12].

The Russian Federation has violated the natural rights of all categories of the Ukrainian population. As a result of the Russian Federation's military actions, as of July 23, 2025, 639 children have been killed and 2,066 wounded in Ukraine. A total of 177,745 crimes of aggression and war crimes have been recorded, as well as 22,631 crimes against the national security of Ukraine. These are the data of the Office of the Prosecutor General [7].

We are observing significant violations of freedom of religion in connection with the full-scale military invasion of Ukraine by the Russian Federation. Such violations occur in both occupied and unoccupied territories of Ukraine.

At least 500 religious buildings in Ukraine have suffered varying degrees of damage between February 24, 2022, and September 24, 2023, as a result of the full-scale invasion by the Russian Federation. Of these, more than 100 religious sites have been either completely destroyed or severely damaged and can no longer be used for religious services. At least 283 Orthodox religious buildings and more than 155 Protestant buildings have been damaged. At least 15 Jewish buildings, 12 Catholic buildings, and 7 Muslim buildings have also been destroyed. At least 7 religious educational institutions have been shelled [2].

In his speech at the International Religious Freedom Summit on «Violations of Religious Freedom in War and Conflict Zones» (Washington, D.C.), Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights D. Lubinets emphasized that «what the Russian Federation is doing on our land is a war against values, including freedom of religion» [11].

During his speech, the parliamentary ombudsman also highlighted the figures recorded since the beginning of the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation:

– at least 76 acts of religious persecution in Ukraine;

– at least 29 clergymen or religious leaders of various denominations have been killed or taken prisoner by Russian soldiers;

– about 600 religious sites have been damaged or destroyed [11].

Another problem in the area of freedom of religion is the spread of the «Russian world» in Ukraine. In our opinion, this ideology poses a threat to Ukraine's state sovereignty and national security.

Main directions for improving the mechanism of legal protection of human rights in Ukraine

We believe that eliminating problems in the field of legal protection of human rights in Ukraine is possible primarily when the activities of entities in this field are clearly based on the principles of legality, justice, humanity, and democracy.

We propose the following main directions for improving the mechanism for legally ensuring human rights in Ukraine:

- ending the full-scale military invasion of Ukraine by the Russian Federation, bringing the Russian Federation to international justice as a terrorist state, and holding representatives of this state and other states accountable for war crimes, genocide against the Ukrainian people, and other offenses committed during the war in Ukraine;
- enshrining in the Constitution of Ukraine special sections devoted to 1) guarantees of fundamental human and civil rights and freedoms; 2) children's rights and legal guarantees for their protection;

- bringing the provisions of Ukrainian laws on human rights into line with international human rights standards;
- adopting Ukrainian laws that will fill the gaps in the regulatory framework for the implementation of certain human rights (e.g., the right to peaceful assembly). This requirement stems directly from the Constitution of Ukraine (Part 2 of Article 39);
- improving Ukrainian laws on human rights, and ultimately all Ukrainian laws, so that they express the will of the majority or the entire population;
- restricting human rights only in cases specified by law, taking into account the necessity and expediency for society;
- increasing the level of mutual responsibility between the individual and the state;
- improving procedural and legal mechanisms for ensuring human rights, which would contribute to the real, rather than declarative, guarantee of human rights;
- overcoming corruption in Ukraine;
- strengthening the role of Ukraine's judicial bodies as the most reliable and effective legal guarantee for the protection of human rights;
- more effective application by Ukrainian courts of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (Council of Europe, 1950) and the practice of the European Court of Human Rights as sources of law when considering cases;
- raising the level of legal awareness, in particular legal culture, among officials and other participants in public and state life;
- more effective legal protection of the rights of categories of people who particularly need it in the current circumstances: children; military personnel; women; socially vulnerable persons (pensioners, persons with disabilities, low-income persons, etc.); persons residing in the temporarily occupied territory of Ukraine; hostages who have been captured and/or are being held in the occupied territory or in the territory of the Russian Federation; internally displaced persons, etc.;
- more effective legal protection of vital human rights: the right to life, the right to social protection; the right to an adequate standard of living for oneself and one's family, including adequate food, clothing, and housing; the right to health care and medical assistance; the right to an environment that is safe for life and health, the right to safety, etc.

It should be emphasized that despite the trials, the Ukrainian people are courageously resisting the enemy, turning to God in prayer for help. The defenders of Ukraine ask people to pray for them personally, for victory, and for an end to the war. We also see how people in other countries around the world are turning to God en masse with prayers, asking for an end to the war and for just punishment for the criminals. We also hear appeals to God for an end to the war from Ukrainian officials.

Representatives of religious denominations in Ukraine and around the world are also praying to God for an end to the war and for peace in Ukraine. For example, the head of the Ukrainian Greek Catholic Church, His Beatitude Sviatoslav, rightly emphasized that, «in his opinion, thanks to the fact that the Ukrainian people believe in God, we are strong and invincible. Thanks to the fact that we are strong with God's power, we have the ability to defeat the enemy and stand firm in our struggle» [6].

Conclusions. Thus, the legal mechanism for ensuring human rights is a structural element of the social mechanism. The concept of a legal mechanism for ensuring human rights is defined as a system of effective legal means (guarantees) for the implementation, protection, and defense of human rights enshrined in normative legal acts and other sources of state law, as well as means by which a person's legal consciousness is formed.

The mechanism for the legal enforcement of human rights consists of the following elements: national legislation (including ratified international treaties as part of it), which proclaims human rights; the mechanism for the formation of human legal consciousness; the legal mechanism for the implementation of human rights; the legal mechanism for the protection of human rights; and the legal mechanism for the defense of human rights.

The article highlights the massive violations of human rights by the Russian Federation as a result of its full-scale military invasion of Ukraine. The Russian Federation has caused significant violations of both natural human rights and subjective legal rights enshrined in Ukrainian legislation and is committing genocide against the Ukrainian people.

The main directions for improving the mechanism of legal protection of human rights in Ukraine are proposed.

REFERENCES:

1. Барсук Д.М. Міжнародний механізм забезпечення прав людини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право.* 2025. Випуск 87: частина 1. С. 137–144.
2. В Україні понад 500 релігійних споруд знищено або пошкоджено внаслідок російського вторгнення. URL: https://risu.ua/v-ukrayini-ponad-500-religijnih-sporud- (дата звернення: 02.07.2025).
3. Голодник Ю.А. Механізм забезпечення захисту прав і свобод громадян в діяльності органів державної влади. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право.* 2023. Випуск 78: частина 2. С. 32–37.
4. Давиденко П.О. Механізм забезпечення конституційних прав людини в умовах воєнного стану: дис. … д-ра філософії [спец. 081 – Право]; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2023. 226 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19929/1/Davydenko_dys.pdf (дата звернення: 12.07.2025).
5. Довгаль О.П. Механізм забезпечення судового захисту прав людини в Україні. *Право і суспільство.* 2025. № 2. С. 14–19.
6. «Завдяки тому, що український народ вірить у Бога, ми сильні і непереможні», – Глава УГКЦ у 96-й день війни. *Інформаційний ресурс Української Греко-Католицької Церкви: веб-сайт.* 2022. 30 травня. URL: http://news.ugcc.ua/video/zavdyaki_tomu_shcho (дата звернення: 30.07.2025).
7. Злочини вчинені в період повномасштабного вторгнення РФ. *Офіс Генерального прокурора.* 24.07.2025. URL: https://gp.gov.ua/ (дата звернення: 24.07.2025).
8. Іванченко О.М. Держава, суспільство і особистість в ракурсі легітимності права: індикатори взаємодії. *Право і суспільство.* 2023. № 2. Т. 1. С. 21–27.
9. Кириченко Ю.В. Конституційні обов'язки української держави: загальна характеристика. *Право і суспільство.* 2024. № 5. С. 31–37.
10. Місяць А.П. Проблемні аспекти реалізації в Україні юридичних гарантій забезпечення прав людини і громадянина. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. *Серія Право.* 2024. Випуск 82: частина 1. С. 209–214.
11. Омбудсман України працюючи у Вашингтоні, виступив на Міжнародному саміті релігійної свободи, присвяченому тематиці «Порушення свободи віросповідання в зонах війни та конфлікту». URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/ombudsman-ukrayini (дата звернення: 07.06.2025).
12. Пояснювальна записка до Постанови Верховної Ради України «Про заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» від 14.04. 2022 р. № 2188-IX. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20 (дата звернення: 12.07.2025).
13. Про заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні: Постанова Верховної Ради України від 14.04. 2022 № 2188-IX. *База даних «Законодавство України»* /ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20 (дата звернення: 12.07.2025).
14. Щербатюк І.О. Фундаментальні принципи державної політики у сфері прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. *Серія Право.* 2025. Випуск 89: частина 1. С. 266–272.

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.565.2(477+44):347.91+347.98:34.03
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.27

«ПРІОРИТЕТНЕ ПИТАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОСТІ» VS «КОНСТИТУЦІЙНА СКАРГА»: У ПОШУКУ ЕФЕКТИВНОСТІ ІНСТИТУТІВ

Бадида А.Ю.,
кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-5980-5132
e-mail: Andrianna.badyda@gmail.com

Бадида А.Ю. «Пріоритетне питання конституційності» vs «конституційна скарга»: у пошуку ефективності інститутів.

Дослідження зосереджується на комплексному системному аналізі та порівняльному вивченні функціональних особливостей двох важливих конституційно-правових механізмів: французького інституту пріоритетного питання конституційності (QPC) та українського інституту конституційної скарги. Головною метою такого аналітичного підходу є виявлення ключових відмінностей у їхньому функціонуванні, ефективності застосування та правових наслідках для подальшого визначення оптимальних шляхів модернізації та вдосконалення українського конституційного інституту. Особливу наукову та практичну цінність у цьому контексті становить французький досвід імплементації QPC, оскільки ця модель демонструє унікальне та збалансоване поєднання трьох важливих елементів: механізму судового фільтрування справ, принципу відкритого та доступного звернення громадян, а також прямої та безпосередньої інтеграції процедур конституційного контролю у загальний процес судового розгляду справ, що забезпечує ефективність конституційного правосуддя.

У статті здійснено порівняльний аналіз інституту пріоритетного питання конституційності (QPC) у Французькій Республіці та конституційної скарги в Україні. Розкрито правові засади функціонування обох механізмів, зокрема, підстави, суб'єктів та предмету звернень, строки розгляду та процесуальні особливості. Показано, що французька модель QPC передбачає більш широкий доступ до конституційного контролю та є інтегрованою у судове провадження, адже будь-яка із сторін процесу може ініціювати конституційне питання безпосередньо під час розгляду справи, а рішення Конституційної ради автоматично впливає на основне провадження.

Натомість в Україні конституційна скарга має обмежений характер: нею можуть скористатися лише фізичні чи юридичні особи приватного права після остаточного судового рішення, і лише щодо закону, який безпосередньо був застосований у справі. Окремо наголошено на відсутності нормативно встановлених строків розгляду скарги Конституційним Судом України, що негативно впливає на ефективність захисту прав людини. Крім того, окреслено судову практику обох країн: рішення Конституційної ради щодо захисту прав та рішень Конституційного Суду України, ухвалених на підставі конституційної скарги.

За результатами аналізу запропоновано шляхи вдосконалення українського механізму, зокрема, впровадження фільтраційної інстанції, автоматичного перегляду справ після визнання норми неконституційною та розширення суб'єктного складу. Зроблено висновок, що французька модель є більш гнучкою та ефективною. Вона зорієнтована на реальний захист прав і свобод людини.

Ключові слова: конституційна скарга; Конституційний Суд України; пріоритетне питання конституційності (QPC), Конституційна рада Франції; права людини; судовий контроль; строки розгляду; суб'єкти звернення; суди.

Badyda A.Yu. “Priority question of constitutionality” vs “constitutional complaint”: in search of the effectiveness of institutions.

The study focuses on a comprehensive systemic analysis and comparative study of the functional features of two important constitutional and legal mechanisms: the French institution of the priority question of constitutionality (QPC) and the Ukrainian institution of the constitutional complaint. The main goal of such an analytical approach is to identify key differences in their functioning, effectiveness of application and legal consequences in order to further determine the optimal ways of modernization and improvement of the Ukrainian constitutional institution. The French experience of implementing the QPC is of particular scientific and practical value in this context, since this model demonstrates a unique and balanced combination of three important elements: the mechanism of judicial filtering of cases, the principle of open and accessible appeal of citizens, as well as direct and immediate integration of constitutional control procedures into the general process of judicial consideration of cases, which ensures the effectiveness of constitutional justice.

The article provides a comparative analysis of the institution of priority question of constitutionality (QPC) in the French Republic and constitutional complaint in Ukraine. The legal principles of the functioning of both mechanisms are disclosed, in particular, the grounds, subjects and subject of appeals, terms of consideration and procedural features. It is shown that the French model of QPC provides for wider access to constitutional control and is integrated into judicial proceedings, since any of the parties to the proceedings can initiate a constitutional question directly during the consideration of the case, and the decision of the Constitutional Council automatically affects the main proceedings.

In contrast, in Ukraine, a constitutional complaint is of a limited nature: it can be used only by individuals or legal entities of private law after a final court decision, and only in relation to the law that was directly applied in the case. Separately, the absence of regulatory deadlines for considering a complaint by the Constitutional Court of Ukraine, which negatively affects the effectiveness of human rights protection, is emphasized. In addition, the judicial practice of both countries is outlined: decisions of the Constitutional Council on the protection of rights and decisions of the Constitutional Court of Ukraine adopted on the basis of a constitutional complaint.

According to the results of the analysis, ways of improving the Ukrainian mechanism are proposed, in particular, the introduction of a filtration instance, automatic review of cases after the norm is recognized as unconstitutional, and the expansion of the subject composition. It is concluded that the French model is more flexible and effective. It is oriented towards the real protection of human rights and freedoms.

Key words: constitutional complaint; Constitutional Court of Ukraine; priority issue of constitutionality (QPC), Constitutional Council of France; human rights; judicial control; deadlines for consideration; subjects of the appeal; courts.

Актуальність цього дослідження полягає у системному аналізі функціональних відмінностей між двома інститутами – пріоритетного питання конституційності у Французькій Республіці та конституційної скарги в Україні з тим, щоб знайти шляхи вдосконалення українського інституту. Особливої ваги набуває зарубіжний досвід, зокрема, французька модель QPC, як така, що поєднує елементи судового фільтрування, відкритого доступу та прямої імплементації конституційного контролю у процес розгляду справи у суді.

Метою статті є здійснення порівняльного аналізу механізмів QPC у Французькій Республіці та конституційної скарги в Україні для визначення їх ефективності як засобів захисту прав людини, виявлення спільних та відмінних рис, а також пошук можливостей адаптації окремих елементів французької процедури до українського правопорядку.

Стан дослідження. Очевидно, що інститут конституційної скарги в Україні є предметом дослідження українських вчених: В. Лемак, С. Шевчук, С. Головатий та багато інших. Відповідно, процедура QPC знаходиться у науковому полі французьких авторів, зокрема: Д. Руссо, С. Бензіна, К. Магнон, А. Леваде та інші. Існує потреба у дослідженні двох інститутів – конституційної скарги та QPC – у порівняльному ключі з метою вдосконалення української моделі та розвитку національної доктрини прав людини.

Основний виклад матеріалу. «Пріоритетне питання конституційності» (з французької – question prioritaire de constitutionnalité, далі – QPC) – це інститут, котрий введений конституційною реформою 2008 року у Французькій Республіці. Правовою основою QPC є Конституція Франції, до якої було внесено зміни Конституційним законом від 23 липня 2008 року, ст. 61-1 якої дозво-

ляє оскаржувати положення закону, яке застосовується у справі, яке порушує права й свободи, гарантовані Конституцією [1]. Подальша імплементація цієї норми була здійснена Органічним законом від 10 грудня 2009 року. Крім того, Постанова від 7 листопада 1958 року про органічний закон про Конституційну раду також зазнала істотних змін. Після реформи до тексту вказаної Постанови було додано ст. 23–2, сутність якої зводиться до того, що «Суд без зволікання виносить мотивоване рішення про передачу пріоритетного питання конституційності до Державної ради чи Касаційного суду» [2]. Поява QPC змінила систему конституційного контролю у Французькій Республіці, адже з'явився апостеріорний контроль за законами (до того конституційна юрисдикція обмежувалася апріорним контролем – оцінкою на предмет відповідності конституції законодавчого положення до його промульгації).

Правове регулювання конституційної скарги в Україні забезпечується Законом від 2 червня 2016 року, яким було доповнено ст. 151-1 Конституції України, яка надала право громадянам особисто звертатися до Конституційного Суду України (далі – КСУ) з метою перевірки конституційності закону, що був застосований в остаточному судовому рішенні у справі [3]. Сама процедура реалізації права на конституційну скаргу регулюється Законом «Про КСУ» у редакції від 13 липня 2017 року [4].

Порівняльний аналіз обидвох інститутів доцільно здійснити через вивчення суб'єктів звернення (прямий чи опосередкований), предмету скарги (норма закону чи її застосування) та ефективності обох процедур (строк розгляду, вплив на судову практику).

Усі сторони судового процесу у Французькій Республіці можуть підняти QPC, незалежно від того, чи мають вони статус фізичної чи юридичної особи, приватного чи публічного права, позивачі, відповідачі, незалежно від того, володіють вони французькою мовою, чи ні, мають французьку національність, чи ні. Як тільки відповідна особа має право діяти по суті, вона має право ініціювати QPC [5]. Суддя не може цього робити за посадою. Таким чином, будь-яка особа, яка бере участь у судовому процесі, може порушити QPC.

Передача QPC можлива за дотримання таких умов: оспорюване положення є застосовуваним до спору або є основою розгляду; це положення не оголошене конституційним на основі рішення Конституційної ради; питання не позбавлене серйозності [2].

Пріоритетне питання конституційності розглядається судом першої інстанції та за умов, визначених законом, направляється до Державної ради чи Касаційного суду, а ті, в свою чергу, продовжують детальніше вивчати порушене питання і вирішувати, чи слід передавати заяву до Конституційної ради. У результаті цього, так звані «судді-фільтри» (Касаційний суд та Державна рада) фактично стали «негативними» конституційними суддями [6]. Погоджуємося з вченим Бертраном Матьє у тому, що QPC зробив судових та адміністративних суддів суддями щодо конституційності закону, адже оцінюючи серйозність питання (або його новизну), суддя обов'язково здійснює первинний контроль конституційності закону [7, p. 235]. Вважаємо, що наявність подвійного фільтру запобігає надмірному навантаженню на Конституційну раду і гарантує, що до неї надходитимуть лише ті питання, які є значимими з точки зору захисту прав людини. Інший бік медалі – зниження доступу до органу конституційної юрисдикції через «фільтри».

В Україні процедура реалізації права на конституційну скаргу передбачена Законом «Про КСУ». Ст. 77 вказаного Закону передбачено умови прийнятності конституційної скарги, серед яких вичерпання усіх національних засобів захисту та трьох місячний термін з дня набрання законної сили остаточним рішенням. Власне сама скарга (письмове клопотання) подається особою, яка вважає, що остаточне судове рішення у її справі було прийняте на підставі закону, що не відповідає положенням Конституції (ст. 55 Закону) [4]. Із формулювання ст. 56 Закону випливає, що суб'єктами права на конституційну скаргу є фізичні особи або юридичні особи приватного права (проте чітко визначено у ч. 2 ст. 56, що «юридичні особи публічного права» до суб'єктів не належать) [4]. Важливо також підкреслити, що у Франції особа повинна бути учасником судового процесу (будь-якої інстанції), а в Україні фактично особа уже отримала остаточне судове рішення, у якому було застосовано оскаржуваний закон. Тобто, у першому випадку (QPC) – акцент ставиться на законі, що застосовується, а у другому – на захисті індивідуального права особи.

Предмет QPC у Франції становлять чинні закони і лише у частині їх відповідності «правам і свободам, гарантованим Конституцією». Точніше предметом пріоритетного питання конституцій-

ності, виходячи як із положень ст. 61–1 Конституції, так і ст. 23–1 вказаного Органічного закону, є саме «законодавче положення». Це поняття можна розуміти або з формальної точки зору (коли йдеться про текст, прийнятий у вигляді закону), або за матеріальним критерієм (коли йдеться про текст, який підпадає під дію закону), або навіть через нормативний аналіз (коли йдеться про будь-яке положення, що має силу закону незалежно від його форми). Усі ці підходи дійсні для визначення широкого поняття, що використовується QPC. На практиці це, по суті, текст, ухвалений парламентом (звичайний закон, органічний закон або постанова, прийнята парламентом), незалежно від того, був він прийнятий до 1958 року чи після. Це також може бути закон країни Нова Каледонія. Поняття охоплює будь-яке положення, що міститься в акті, що має силу закону, за винятком законів про референдум [8, с. 154]. Адміністративні акти (постанови, накази, окремі рішення) по суті виключені із сфери дії QPC, а перевірка їх конституційності забезпечується адміністративними судами.

Предметом конституційної скарги в Україні може бути лише закон України (чи окреме його положення), який застосований у конкретному остаточному судовому рішенні. Причому, застосування оспорюваного закону в остаточному судовому рішенні у справі особи є умовою виникнення у цієї особи правосуб'єктності щодо звернення з конституційною скаргою до Конституційного Суду України та прийнятності конституційної скарги (п. 2 абз. 5 мотивувальної частини Ухвали Першої колегії суддів Другого сенату КСУ від 2019 року) [9]. Іншими словами, якщо будь-яка норма згадана, але не застосована у рішенні, вона не підлягає перевірці.

Строк розгляду QPC Конституційною радою становить три місяці з моменту звернення. Сторонам надається можливість представити свої зауваження у змагальному порядку. Слухання є відкритим, за винятком виняткових випадків, визначених внутрішнім регламентом Конституційної ради (ст. 23-10 Органічного закону від 10 грудня 2009 року про застосування ст. 61-1 Конституції) [10]. Звісно, що ще потрібно враховувати час розгляду справи «фільтраційними» судами. Щодо цього ст. 23-4 передбачає, що протягом трьох місяців з моменту отримання повідомлення, передбаченого ст. 23-2 або останнім абзацом ст. 23-1, Державна рада або Касаційний суд виносить рішення щодо направлення пріоритетного питання конституційності до Конституційної ради. Звертаємо увагу, що у ст. 23-2 йдеться про суд першої інстанції, який невідкладно виносить рішення передати запит до Державної ради чи Касаційного суду, тобто не вказано чіткого строку розгляду. У сукупності строк розгляду пріоритетного питання конституційності максимально становить 6 місяців, проте при цьому слід враховувати те, що суди першої інстанції навряд чи передадуть справу до вищих судів у той же день.

На відміну від французької моделі QPC, у якій чітко встановлені граничні строки розгляду справ, у Законі «Про КСУ» нормативно не встановлено строку розгляду конституційної скарги. На практиці це призводить до затягування процедур та підриває ефективність конституційної скарги як засобу захисту прав людини.

З моменту запровадження QPC у 2010 році Конституційна рада винесла сотні рішень, які суттєво вплинули на французький правопорядок. Були визнані неконституційними положення, які обмежували свободу слова, дискримінували громадян, переглянуто положення щодо соціального захисту тощо. Проте критика діяльності Ради також присутня у Франції. Зокрема, С. Бензіна у своєму дослідженні приводить статистику, яка призводить до висновку про зниження реального впливу пріоритетного питання конституційності як інструменту захисту прав людини. Значна частина рішень є або формальними (відповідність із застереженнями – 12 %), або обмежено ефективними (часткова неконституційність – 6 %, відхилення – 4 %). Вказана авторка пропонує реформувати процедуру QPC шляхом поділу її на дві стадії: оцінка конституційності та визначення юридичних наслідків [11].

За час функціонування інституту конституційної скарги в Україні було прийнято ряд важливих рішень: щодо дискримінації у реалізації права на житло (від 22 червня 2022) [12], про посилений соціальний захист військовослужбовців (від 6 квітня 2022) [13] тощо. Важливо розуміти загальний вплив таких рішень на правову систему, адже завдяки інституту скарги відбулося посилення індивідуального доступу до правосуддя, суди стали активніше враховувати позиції КСУ, а також після таких рішень парламент змушений переглядати норми або щонайменше враховувати ризик їх неконституційності під час ухвалення нових.

Проведений вище аналіз дозволяє сконструювати певні рекомендації щодо вдосконалення українського механізму конституційної скарги, що випливають із французького досвіду:

Ввести механізм фільтрації скарг (до прикладу, Верховний Суд України може перевіряти правову підставу, якість звернення тощо). Це могло б підвищити якість скарг та зменшить навантаження на КСУ.

Запровадити вплив рішень КСУ на правопорядок у цілому, а не лише на заявника. Така проблема у Франції відпадає, адже QPC буквально інтегрований у судовий процес. А рішення Конституційної ради автоматично впливає на справу, зупиняючи її до моменту вирішення питання конституційності. В Україні на приктиці є відсутнім механізм автоматичного перегляду справ, де була застосована неконституційна норма.

Щодо суб'єктів звернення, то можливо можна розширити їх коло, якщо йдеться про системне порушення прав.

Висновки. Конституційна скарга в Україні має більш вузьку процедуру порівняно з QPC у Франції, адже вона може бути подана лише після винесення остаточного судового рішення, лише щодо закону, який безпосередньо застосований у справі, і лише тією особою, яка вважає свої права порушеними. Натомість, у Франції процедура QPC може ініціюватись будь-якою стороною під час судового розгляду у будь-якій інстанції, щодо закону який лише підлягає застосуванню. Зважаючи на те, що французький механізм є менш обмеженим, варто зазначити про те, що він є більш ефективним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Texte intégral de la Constitution du 4 octobre 1958 en vigueur. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur (дата звернення: 13.01.2025).
2. Ordonnance n° 58-1067 du 7 novembre 1958 portant loi organique sur le Conseil constitutionnel. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000705065 (дата звернення: 19.01.2025).
3. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (в редакції зі змінами станом на 2024 рік). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 23.01.2025).
4. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 року № 2136-VIII (зі змінами і доповненнями). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19 (дата звернення: 23.01.2025).
5. Guide pratique sur la question prioritaire de constitutionnalité. Conseil national des barreaux. 2023. Janvier. 36 p. URL: https://www.cnb.avocat.fr/sites/default/ files/documents/cnb_guide_ question-prioritaire-constitutionnalite.pdf (дата звернення: 19.01.2025).
6. Бадида А.Ю. Державна рада та Касаційний суд у ролі квазіконституційних органів у Французькій Республіці. *Приватне та публічне право.* 2024. № 4. С. 3–6.
7. Bertrand Mathieu. Conseil constitutionnel français exercé dans le cadre des questions prioritaires de constitutionnalité. *Open Edition Books*. pp. 233–243. URL: https://books.openedition.org/dice/5595 (дата звернення: 21.01.2025).
8. Бадида А.Ю. Механізм пріоритетного питання конституційності у Французькій республіці. *Право України*. 2023. Вип. 7. С. 152–158.
9. Ухвала Першої колегії суддів Другого сенату Конституційного Суду України від 28 лютого 2019 р. № 51-2(II)/2019 «Про відмову у відкритті конституційного провадження …», мотивувальна частина, пункт 2, абзац 5. URL: https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/33-vymogy-do-konstytuciynoyi-skargy (дата звернення: 23.01.2025).
10. Loi organique n° 2009-1523 du 10 décembre 2009 relative à l'application de l'article 61-1 de la Constitution. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000021446446 (дата звернення: 21.01.2025).
11. Samy Benzina. Dix ans de QPC: au-delà de la communication du Conseil constitutionnel. *Jus Politicum Blog.* 17 décembre 2020. URL: https://blog.juspoliticum.com/2020/12/17/dix-ans-de-qpc-au-dela-de-la-communication-du-conseil-constitutionnel-par-samy-benzina%E2%80%A8/ (дата звернення: 26.01.2025).
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституц1иною скаргою Абрамовича Олексія Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності)

пункту 2 частини другої статті 40 Житлового кодексу України (щодо дискримінації у реалізації права на житло). Другий сенат. Справа № 3-39/2021(86/21). Київ. 22 червня 2022 року. № 5-р(II)/2022. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/5-r_2_2022.pdf (дата звернення: 26.01.2025).

13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Поліщука Сергія Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 163 Закону Україн «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та (справа членів їх сімей». Другий сенат. Справа № 3-192/2020(465/20). Київ. Справа № 3-192/2020(465/20). 6 квітня 2022 року. № 1-р(II)/2022. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_r_2_2022.pdf (дата звернення: 26.01.2025).

УДК 342.7(477)+342.72/73(438)(043.5)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.28

СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ДИТЯЧОГО ОМБУДСМАНА У КОНТЕКСТІ ЮВЕНАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

Батанов О.В.,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
провідний науковий співробітник відділу
конституційного права та місцевого самоврядування
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-0239-4539

Батанов О.В. Становлення та функціонування інституту дитячого омбудсмана у контексті ювеналізації конституційного права.

У статті досліджуються актуальні проблеми конституційного права та конституціоналізму в аспекті забезпечення прав дитини. Зазначається, що серед фундаментальних конституційних цінностей на сучасному етапі розвитку конституціоналізму вагоме місце займають права дитини. Стверджується, що особливе значення в умовах сьогодення набуває проблематика ювенальної політики, становлення ювенального правосуддя та функціонування держави у сфері захисту прав дитини. Під впливом цього сучасні конституції більшості країн останнім часом стали комплексно закріплювати не лише права дитини, а й загальні принципи ювенальної політики.

Поява на конституційному рівні норм щодо прав дитини, конституціоналізація їх правосуб'єктності, у тому числі в аспекті майбутніх поколінь з точки зору екології, економіки, цифровізації, медицини та біоетики тощо свідчить про свого роду ювеналізацію конституційного права. На погляд автора, ця тенденція полягає в посиленні уваги держави до конституційних прав, інтересів та потреб дітей і молоді через інституційне, нормативне й практичне оформлення відповідних гарантій у системі конституційного регулювання. Це явище відображає загальносвітову гуманістичну тенденцію, орієнтовану на визнання дітей не лише об'єктами опіки, а й суб'єктами права – повноправними учасниками публічного життя.

У цьому контексті не викликає сумніву, що саме захист прав дітей є одним з магістральних напрямів ювенальної політики держави, під якою розуміється діяльність державних і недержавних інституцій щодо створення умов з метою всебічного розвитку дітей та їх соціального становлення як повноправних членів громадянського суспільства. При цьому, зміст ювенальної політики демократичної держави проявляється у системній єдності низки нормативно-визначених та організаційно забезпечених видів та напрямів її діяльності щодо охорони і захисту прав дітей.

Досвід демократичних держав свідчить, що цілеспрямована й ефективна реалізація політики у сфері захисту прав дітей забезпечується цілісним механізмом – системою компетентних державних органів, що створюють належні умови для реалізації, охорони та захисту прав, свобод і законних інтересів дитини у передбачених законодавством формах за допомогою відповідних засобів і способів попередження або усунення їх порушень. У сфері захисту прав дитини діють органи як загальної, так і спеціальної компетенції. Серед таких служб важливе місце займає інститут дитячого омбудсмана.

У статті аналізується зарубіжний досвід застосування омбудсманівської концепції щодо впливу на ювенальні відносини з метою представлення інтересів та захисту прав дитини. Розглядаються фактори, які обумовлюють створення та функціонування інституту дитячого омбудсмана, а також основні тенденції його розвитку в сучасному світі.

Ключові слова: конституціоналізм, конституційні права дитини, дитина, конституційно-правовий статус дитини, міжнародне гуманітарне право, захист прав дитини, збройний конфлікт,

гарантії захисту прав дитини, омбудсман, дитячий омбудсман, захист прав дитини в період збройного конфлікту.

Batanov O.V. The formation and functioning of the institution of the ombudsman for children in the context of the juvenilisation of constitutional law.

The article examines topical issues of constitutional law and constitutionalism in terms of ensuring children's rights. It is noted that children's rights occupy an important place among fundamental constitutional values at the current stage of constitutionalism development. It is argued that the issues of juvenile policy, the establishment of juvenile justice and the functioning of the state in the field of child rights protection are of particular importance in today's world. Under the influence of this, the modern constitutions of most countries have recently begun to comprehensively enshrine not only children's rights, but also the general principles of juvenile policy.

The emergence of constitutional provisions on children's rights and the constitutionalisation of their legal capacity, including in terms of future generations from the perspective of ecology, economics, digitalisation, medicine, bioethics, etc., indicates a kind of juvenilisation of constitutional law. In the author's view, this trend consists in the state's increased attention to the constitutional rights, interests and needs of children and young people through the institutional, regulatory and practical formalisation of relevant guarantees in the system of constitutional regulation. This phenomenon reflects a global humanistic trend focused on recognising children not only as objects of care, but also as subjects of law – full participants in public life.

In this context, there is no doubt that the protection of children's rights is one of the main directions of the state's juvenile policy, which is understood as the activities of state and non-state institutions aimed at creating conditions for the comprehensive development of children and their social integration as full members of civil society. At the same time, the content of the juvenile policy of a democratic state is manifested in the systematic unity of a number of normatively defined and organisationally supported types and directions of its activities regarding the protection and defence of children's rights.

The experience of democratic states shows that the purposeful and effective implementation of policies in the field of child rights protection is ensured by a comprehensive mechanism – a system of competent state bodies that create appropriate conditions for the implementation, protection and defence of the rights, freedoms and legitimate interests of children in the forms provided for by law, using appropriate means and methods to prevent or eliminate violations thereof. In the field of child rights protection, there are both general and specialised authorities. Among such services, the institution of the children's ombudsman plays an important role.

The article analyses foreign experience in applying the ombudsman concept to influence juvenile relations with the aim of representing the interests and protecting the rights of children. It considers the factors that determine the creation and functioning of the institution of the children's ombudsman, as well as the main trends in its development in the modern world.

Key words: constitutionalism, constitutional rights of the child, child, constitutional and legal status of the child, international humanitarian law, protection of children's rights, armed conflict, guarantees for the protection of children's rights, ombudsman, children's ombudsman, protection of children's rights during armed conflict.

Постановка питання. Права людини сьогодні є однією з ключових проблем юридичної доктрини та практики конституційного правокористування, які розглядаються з самих широких та різноманітних позицій – з філософсько-гуманістичної точки зору, в аспекті сутності та явища публічної влади, її завдань та функцій, принципів модернізації політичної системи, проведення соціально-економічної та культурної політики, боротьби з екологічними загрозами, злочинністю тощо. По суті права людини «відкрили фундаментальну тему про відносини між громадянами та державами» та розкрили «внутрішній конфлікт в міжнародному співтоваристві, який існує між порядком та справедливістю, між суспільством та державою» [4, с. 482].

Так, на думку зарубіжних дослідників, в середині XX ст. в розумінні прав людини «відбулася революція, яка втілила природно-правову доктрину в нормах міжнародного і національного права» [3, с. 261], яка дозволила подивитися на них (права людини – *Авт.*), як на «нові стандарти цивілізації» [2]. Без перебільшення, дотримання прав людини вже стало частиною сучасних уявлень про міжнародну легітимність держав. Права людини міцно увійшли до арсеналу правового

регулювання всередині держави і не можуть бути проігноровані країнами в їх зовнішній політиці. При цьому «внутрішній порядок реалізації норм про права людини залишається визначальним, а сама тематика даних прав демонструє можливість прогресу в міжнародних відносинах» [3, с. 261–264].

Таким чином, актуалізувалася проблематика прав людини в зв'язку з здійсненням зовнішніх функцій та конституційно-правовим забезпеченням зовнішньополітичної діяльності держави в умовах глобалізації та міждержавної інтеграції, гармонізацією правових систем та формуванням глобального конституціоналізму, а самі права людини стали інструментом, що зближує норми і цінності людства, держав і міжнародного співтовариства.

В Україні, в умовах реформування соціально-економічної, політичної і духовної сфер життя та активним формуванням інститутів громадянського суспільства, актуальною залишається проблема удосконалення конституційно-правового механізму захисту прав людини. Саме для цього, наслідуючи правовим традиціям демократичних країн, в Україні було запроваджено інститут омбудсмана – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, що став важливим способом забезпечення прав людини.

Втім, соціальна напруга та незахищеність окремих верств населення, зокрема, дітей, пенсіонерів, осіб з інвалідністю, військовослужбовців, ветеранів, мігрантів, внутрішньо переміщених осіб, етнічних меншин, підприємців, пацієнтів та інших категорій громадян, свідчить про необхідність удосконалення національних механізмів та утворення спеціалізованих форм захисту прав людини, у тому числі зміцнення відповідних контрольних омбудс-функцій.

Ці та інші питання актуалізувалися та загострилися в умовах повномасштабного збройної агресії рф та триваючої зараз російсько-української війни.

З точки зору сучасної конституціоналістики, а також внутрішніх та зовнішніх викликів у сфері прав людини в Україні, одними з найактуальніших та важливих є питання формування та дієвого функціонування спеціалізованих служб захисту прав людини, в системі яких особливе місце займає інститут дитячого омбудсмана.

Мета статті: дослідження теоретичних та праксеологічних проблем становлення та функціонування дитячого омбудсмана у контексті реалізації ювенальної політики у зарубіжних країнах.

Стан розробки проблеми. У вітчизняній науці різні аспекти статусу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та омбудсманів у зарубіжних країнах плідно досліджувався у працях багатьох вчених-конституціоналістів. Так, у працях О.Д. Агєєва досліджені зарубіжні моделі та перспективи запровадження в Україні інституту омбудсмана з питань міграції [5]. С.В. Банах здійснює порівняльне дослідження функцій омбудсманів у сучасному світі [6-7]. Дослідження В.Б. Барчука присвячені проблемам включення омбудсмана у процес забезпечення національної безпеки [8]. У працях Л.В. Голяк розглянуто світовий досвід організації та діяльності спеціалізованих омбудсманів [15]. К.О. Закоморна одна з перших у вітчизняній науці запропонувала порівняльну характеристику інституту омбудсмана як засіб забезпечення прав і свобод людини та громадянина [19]. О.В. Марцеляк досліджував світовий досвід та особливості української моделі конституційно-правового статусу омбудсмана [27]. Н.С. Наулік здійснила порівняльне дослідження інституту омбудсмана в Україні та Республіці Польща [30]. І.М. Нєдов звертав увагу на особливості адміністративно-правової правосуб'єктності місцевих омбудсманів [31] тощо.

Концептуальний аналіз праць цих та інших дослідників переконливо доводить, що сутність інституту омбудсмана та його видову характеристику в першу чергу визначає функціональний аспект його діяльності, який багато у чому й визначає його спеціалізацію. Звідси саме у фокусі суб'єктно-функціональної спрямованості та спеціалізації актуалізуються питання становлення та діяльності ювенальних форм захисту прав дитини, в тому числі й дитячого омбудсмана.

У свою чергу, проблематика ювенальної політики предметно розглядалась І.Е. Борисюк, Р.М. Опацьким, О.В. Темченко – у контексті здійснення ювенальної функції та ювенальної політики громадянського суспільства та держави [9; 32; 36], М.Ю. Веселовим – з точки зору функціонування ювенальної юстиції [10], Н.М. Крестовською – з позиції формування ювенального права [23], І.І. Волковою, І.В. Волошиною, Ю.В. Губаль, О.М. Кудрявцевою, Н.В. Лінник, О.О. Навроцьким, Н.М. Опольською, І.І. Пилипишиною, О.М. Ригіною – з точки зору становлення, реалізації та захисту прав дитини в цілому [12-13; 16; 24-25; 29; 33-35], О.І. Вінгловською, О.В. Китайкою, О.В. Шевченко-Бітенською – з точки зору політики міжнародного співробітництва та імплементації міжнародних стандартів прав дитини [11; 20; 38] тощо.

Методологічною основою статті є діалектичний підхід, завдяки якому проаналізовано зарубіжний досвід становлення та функціонування дитячого омбудсмана у контексті реалізації ювенальної політики та визначено його вплив на процеси ювеналізації конституційного права. В дослідженні використано також системний, порівняльний, формально-логічний і структурно-функціональний методи.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі проблеми прав людини в цілому та, зокрема, прав дитини з об'єктивних причин набувають дедалі більшої ваги, а необхідність ефективного здійснення правозахисної діяльності й оперативного реагування громадянського суспільства та держави на виклики у сфері прав людини постає вкрай непростим завданням чи не для кожної з держав.

Щодо України, то її діяльність у зазначеному напрямку головним чином мотиваційно зумовлена потребою виконання державою як її головного обов'язку щодо утвердження і забезпечення прав і свобод людини, у т. ч. і прав дитини, враховуючи як в цілому загальні конституційні принципи щодо прав людини, зокрема, положення ч. 1 ст. 52, згідно якої «діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним», так і власне обумовленні функціонально-телеологічним призначенням Конституції України обов'язки держави, які закріплені у її Преамбулі у частині щодо дбання про «забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя», підтвердження «незворотності європейського та євроатлантичного курсу України», іманентною складовою якого є верховенство права, демократія та права людини, прагнення «розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу», усвідомлення відповідальності перед «нинішнім та прийдешніми поколіннями», враховуючи, саме діти є майбутнім української державності тощо.

Поява на конституційному рівні норм щодо прав дитини, конституціоналізація їх правосуб'єктності, у тому числі в аспекті майбутніх поколінь з точки зору екології, економіки, цифровізації, медицини та біоетики тощо свідчить про свого роду ювеналізацію конституційного права. На наш погляд, ця тенденція полягає в посиленні уваги держави до конституційних прав, інтересів та потреб дітей і молоді через інституційне, нормативне й практичне оформлення відповідних гарантій у системі конституційного регулювання. Це явище відображає загальносвітову гуманістичну тенденцію, орієнтовану на визнання дітей не лише об'єктами опіки, а й суб'єктами права – повноправними учасниками публічного життя, забезпечуючи захист не лише нинішнього, а й майбутніх поколінь, розвиток конституціоналізму та соціально-правової держави тощо.

У цьому контексті не викликає сумніву, що саме захист прав дітей є одним з магістральних напрямів ювенальної політики держави, під якою розуміється діяльність державних і недержавних інституцій щодо створення умов з метою всебічного розвитку дітей та їх соціального становлення як повноправних членів громадянського суспільства. При цьому, зміст ювенальної політики демократичної держави проявляється у системній єдності низки нормативно-визначених та організаційно забезпечених видів та напрямів її діяльності щодо охорони і захисту прав дітей. У широкому аспекті захист прав дітей традиційно вважається частиною соціальної функції держави та являє собою систему юридичних, економічних, соціальних, культурних, організаційних заходів щодо забезпечення, охорони і відновлення у разі порушення прав, свобод і законних інтересів дітей. У вузькому аспекті захист прав дітей розглядається як діяльність державних органів і суспільних інституцій, що спрямована на убезпечення дитини від порушення її прав, поновлення порушених прав і притягнення порушників до відповідальності тощо.

Як свідчить вітчизняний та зарубіжний досвід, цілеспрямована й ефективна реалізація державної політики у сфері захисту прав дітей забезпечується цілісним механізмом – системою компетентних державних органів, що створюють належні умови для реалізації, охорони та захисту прав, свобод і законних інтересів дитини у передбачених законодавством формах за допомогою відповідних засобів і способів попередження та/або усунення їх порушень. У сфері захисту прав дитини діють органи як загальної, так і спеціальної компетенції [9]. Серед таких служб, зокрема, унікальне місце займає інститут дитячого омбудсмана [14; 17-18; 21-22; 26; 37].

Зарубіжна практика застосування омбудсманівської концепції [1; 6-7; 15; 19; 26] до інституціонального впливу на ювенальні відносини з метою представлення інтересів та захисту прав дитини, свідчить про систему факторів, які обумовлюють створення та функціонування таких інститутів, а також кількох основних тенденцій їх розвитку в сучасному світі.

Як свідчить світовий досвід, інститутові дитячого омбудсмана належить унікальна роль у загальному механізмі захисту прав людини, оскільки нормальний стабільний розвиток будь-якої держави в майбутньому визначається становищем дітей у даний час. Порівняно із дорослими діти мають особливі права, які потребують особливого захисту та особливих механізмів його здійснення, що дозволяло би забезпечити цілеспрямований та пріоритетний захист кожної дитини та дітей загалом. Загальновизнаною вважається думка, що дитинство – це найщасливіший період життя людини, а діти як майбутнє будь-якої держави оточені любов'ю та всебічною турботою з боку дорослих. На жаль, реалії сьогодення свідчать про інше. У нашому нестабільному, іноді жорстокому світі від різних негараздів, таких, як несправедливість, знущання та насильство, експлуатація, бідність тощо передусім страждають діти.

Слушною є думка, що становище дітей щодо захисту їхніх прав є надзвичайно вразливим, оскільки вони в силу свого віку та пов'язаних із цим особливостей психічного, фізичного та інтелектуального розвитку, а також через обмежену дієздатність здебільшого не можуть самостійно звернутися за захистом своїх прав і законних інтересів. Вони не мають також політичних прав, насамперед права голосувати, отже не можуть впливати на зміни у політичній та економічній ситуації держави.

Протягом тривалого часу про права дитини турбувалися лише батьки або інші законні представники дітей і у випадку порушення прав дитини самими законними представниками, а також у випадку, коли вони не відстоюють порушені права дитини, та залишається беззахисною. В сучасний період діти отримали статус самостійних суб'єктів права, а захист їхніх прав та законних інтересів набули вагомості й ширшого розповсюдження.

У міру того, як стає відомо дедалі більше фактів про порушення й зловживання, жертвами яких стають діти, зростає й прагнення міжнародного співтовариства зміцнити права дитини. Глобальний моніторинг свідчить, що у світі більше сотні мільйонів дітей існують лише за рахунок виснажливої праці, дрібних крадіжок, проституції чи жебрацтва; десятки мільйонів дітей працюють у небезпечних або шкідливих для здоров'я умовах; понад ста мільйонів дітей віком від 6 до 11 років позбавлені можливості відвідувати школу; щороку мільйони дітей вмирають від захворювань, які піддаються профілактиці або лікуванню; у країнах, що розвиваються, приблизно понад ста мільйонів дітей віком до 5 років живуть в умовах соціальної бідності; мільйони дітей, включаючи дітей більш заможних суспільств, позбавлені піклування, з ними погано поводяться, їх сексуально експлуатують або вони стають жертвами зловживання наркотиків тощо.

Щодо вітчизняного досвіду, то сфера прав дитини в Україні переживає кризу багаторівневого характеру, яка особливо посилюється в умовах російсько-української війни. За цих умов актуалізуються питання не лише національного конституційного права, а й міжнародного конституційного права, міжнародного права прав людини, в тому числі й прав дитини, міжнародного гуманітарного права, в тому числі й міжнародних гарантій захисту прав дитини в період збройного конфлікту тощо. Йдеться насамперед про мілітаризацію дитинства, внаслідок якої діти щоденно стають жертвами обстрілів, мінування, депортацій. Точна кількість дітей, які загинули, були викраденими чи депортованими не може бути встановлена достеменно, зважаючи на закритість та свідому викривленість інформації з боку рф, складність та небезпечність доступу до тимчасово окупованих територій тощо. Лише за офіційними даними за період повномасштабного вторгнення загинуло понад 650 дітей, понад 20 тисяч вважаються жертвами викрадення та депортації. Втім, зрозуміло, що ці жахливі цифри є набагато більшими.

Значно ускладнює ситуацію із дотриманням прав дитини і вимушена мобільність, враховуючи що понад мільйон дітей набули статусу внутрішньо переміщених осіб. Це суттєво впливає на стан реалізації більшості прав дітей, в тому числі на освіту, насамперед щодо рівного доступу до освітніх послуг, особливо в прифронтових районах, безпечного освітнього середовища, інклюзивності освітнього процесу тощо. Системні проблеми існують у сфері охорони здоров'я, зокрема щодо доступності та ефективності медичних, психологічних і реабілітаційних послуг, підтримки дітей з інвалідністю тощо. Проблемними є й інші питання у сфері прав дитини. Зокрема йдеться про доволі низький рівень обізнаності дітей щодо своїх прав, механізмів їх захисту та відсутність системної правопросвітницької політики для неповнолітніх у закладах освіти; сучасні цифрові загрози та відсутність ефективного механізму захисту дітей у цифровому середовищі (кібербулінг, шкідливий контент, онлайн-експлуатація) та відповідного цифрового контролю і просвітництва з боку батьків і держави; зростання кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського

піклування; зростання фізичного, психологічного, сексуального та інших видів насильства над дітьми, доволі низький рівень виявлення і реагування на відповідні порушення; відсутність достатньої кількості кваліфікованих кризових центрів та соціальних ювенальних служб, як і в цілому повноцінної системи ювенального правосуддя тощо.

Природньо ці та інші питання знаходяться в орбіті конституційної правозахисної діяльності спеціалізованих служб, в тому числі й насамперед омбудсманівських, що, у свою чергу, актуалізує питання щодо вивчення та рецепції позитивного зарубіжного досвіду у цій сфері.

Як свідчить зарубіжний досвід, омбудсманом у справах дітей прийнято називати незалежний орган, який запроваджується спеціально для забезпечення реалізації прав дітей. Назва «омбудсман» у даному випадку є узагальнюючою, оскільки в різних країнах його можуть називати по-різному (уповноважений з прав дитини у Великобританії та багатьох інших країнах, контролер із захисту прав дитини у Литві, комісар з прав дитини у Новій Зеландії та Бельгії).

Перший омбудсман у справах дітей був призначений у Норвегії в 1981 році. Відповідні структури було створено в багатьох країнах, зокрема, в Данії, Швеції, Австрії, Франції, Греції, Ісландії, Ірландії, Ізраїлі, Польщі та багатьох інших. Однак із більш як 180 країн, які ратифікували Конвенцію з прав дитини, лише деякі з них наважилися запровадити посаду омбудсмана з прав дитини.

Правовий статус омбудсманів у справах дітей в різних країнах є відмінним від статусу парламентських омбудсманів, і в багатьох випадках вони діють як структури на базі неурядових організацій. Однак, не зважаючи на різноманітність їхніх прав і повноважень, спільним для них залишається обов'язок забезпечення реалізації та дотримання прав дітей.

В залежності від закріплення правового статусу прийнято розрізняти низку моделей омбудсманів у справах дітей: омбудсмани, запроваджені спеціальним актом парламенту – самостійний орган, тісно пов'язаний з парламентом (так званий «парламентський» омбудсман); омбудсмани, створені при конкретних міністерствах на основі законодавства про соціальний захист дітей; омбудсмани, які запроваджені і функціонують у межах існуючих державних органів (так звані «виконавчі омбудсмани»); омбудсмани, що створюються на базі неурядових організацій (так звані «громадські омбудсмани»).

Так, омбудсман у справах дітей Норвегії (Barneombudet) був запроваджений спеціальним законом «Акт про Омбудсмана у справах дітей Норвегії», який надав омбудсманові широке коло повноважень щодо захисту інтересів та прав дітей, обмежуючи його лише щодо втручання у розгляд судових справ цивільного характеру.

До кола обов'язків омбудсмана Швеції з питань захисту дітей входять усі справи, що стосуються дітей і молоді. Однією із найважливіших функцій омбудсмана з питань захисту дітей є представництво інтересів дітей і молоді в парламентських дебатах про надання можливості неповнолітнім та молоді бути почутими й домогтися того, щоб до їхніх думок прислуховувалися. Для ознайомлення із «дитячими» проблемами омбудсман використовує не тільки письмові скарги, розмови по телефону, а й різноманітні опитування та дослідження, навіть Дитячий канал в Інтернеті, метою якого є розширення зв'язків між неповнолітніми та інформування про їхні права. Омбудсман часто відвідує шкільні заклади, центри відпочинку молоді та інші місця, де збираються підлітки. Для зручнішого спілкування з омбудсманом запроваджена спеціальна інформаційна лінія безпосереднього зв'язку з ним, щоби діти могли запитати про свої права й отримати пораду щодо того, де і як їм зможуть допомогти у вирішенні різноманітних проблем.

Ініціатива запровадження інституту Омбудсмана у справах дітей у Польщі належала неурядовим організаціям, які домоглися внесення змін до Конституції країни щодо юридичного обґрунтування необхідності створення даного інституту. Відповідно до цих змін і доповнень Конституції омбудсман у справах дітей отримав статус нарівні зі статусом таких високих посадовців, як Президент Національного Банку Польщі або Голова Вищої Палати Контролю. Закон встановлює, що всі дії Омбудсмана у справах дітей Польщі спрямовані на створення необхідних умов для повного та гармонійного розвитку дитини, захисту її від насильства, жорстокості, експлуатації, боротьби з деморалізацією та іншими формами неналежного ставлення до дітей. Закон також надає Омбудсманові у справах дітей право висловлювати відповідним органам влади та організаціям побажання та пропозиції щодо покращення добробуту та захисту прав дітей, виходити із відповідними пропозиціями до законодавчого органу з метою створення нових законів, які стосуються дітей, або внесення змін до вже існуючих законів.

До омбудсманів, які запроваджені відповідно до законодавства про соціальний захист дітей, можна віднести, наприклад, засноване у 1981 році Бюро захисту інтересів дітей Південної Австралії, яке було підзвітне державному департаментові соціального забезпечення. Для створення незалежного органу та активізації роботи з покращення добробуту дітей і захисту їхніх прав даний орган було об'єднано з Офісом у справах сім'ї та боротьби із домашнім насильством та створено новий орган – Офіс у справах сім'ї та дітей.

Посада уповноваженого з прав дитини Нової Зеландії була запроваджена на основі спеціально прийнятого законодавчого акта «Про дітей, молодь та сім'ю». До його обов'язків входить проведення моніторингу реалізації державної політики щодо покращення добробуту дітей, виявлення проблем реалізації та захисту прав дітей.

В Австрії, де діяльність інституту спеціалізованих омбудсманів передбачена Федеральною Конституцією, посада Уповноваженого у справах дітей та молоді була запроваджена на підставі Федерального закону про піклування за молоддю. Саме у цьому законі окреслені головні принципи роботи даного омбудсмана. Відповідні закони були прийняті і на рівні суб'єктів федерації Австрії. Підставою для запровадження інституту спеціалізованого омбудсмана у справах дітей та молоді в Австрії стала громадсько-політична дискусія на тему жорстокості та насильства щодо дітей, яка розгорнулася наприкінці 80-х років минулого століття. Саме вона слугувала запровадженню у 1989 році посади дитячого омбудсмана як незалежного органу, що здійснює контроль і моніторинг за забезпеченням прав дітей.

Висновки. Отже, враховуючи, що в умовах повномасштабного збройного вторгнення рф та триваючої вже понад 11 років російсько-української війни кількість та спектр проблем та викликів, пов'язаних із правами дитини набуває масштабного характеру, а також оцінюючи позитивний зарубіжний досвід реалізації державної ювенальної політики, особливо актуалізується питання не лише посилення функціональних та організаційних можливостей Уповноваженого Верховної Ради з прав людини у сфері захисту прав дітей, а й утворення та діяльності цілої системи спеціалізованих ювенальних інституцій, у тому числі парламентського омбудсмана з прав дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Batanov O., Verlos N., Lotiuk O., Sinkevych O. Ombudsman Institute: Basic Models and Problems of Reception in Constitutional Law. *Amazonia Investiga*. Volume 9. Issue 29. May 2020. P. 273–281. URL: https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1393/1245.
2. Donnelly J. Human Rights: a new standard of civilization? *International Affairs.* 1998. Vol. 74. № 1. P. 1–23.
3. Foreign Policy and Human Rights. Issues and Responses / ed. by R.J. Vincent. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. 283 p.
4. Wheeler N.J. Pluralist and Solidarist Conception of International Society: Bull and Vincent on Humanitarian Intervention. *Millennium: Journal of International Studies*. 1992. № 21. P. 463–489.
5. Агєєв О.Д. Конституційно-правовий статус омбудсмана з питань міграції: зарубіжні моделі та перспективи запровадження в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2017. 23 с.
6. Банах С.В. Функції омбудсманів у сучасному світі: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 197 с.
7. Банах СВ. Функції омбудсманів у сучасному світі: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Маріуполь, 2014. 24 с.
8. Барчук В. Б. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини як суб'єкт забезпечення національної безпеки: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». Київ, 2006. 21 с.
9. Борисюк І.Е. Правовий механізм взаємодії громадянського суспільства та Української держави у сфері захисту прав дитини: дис. … д-ра філос. за спец. 081 «Право». Одеса, 2021. 259 с.
10. Веселов М.Ю. Адміністративно-правові засади функціонування ювенальної юстиції в системі забезпечення прав дітей в Україні: дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ, 2020. 381 с.

11. Вінгловська О.І. Імплементація міжнародних стандартів прав дитини в національному законодавстві України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право». Київ. 2000. 186 с.
12. Волкова І.І. Адміністративно-правовий механізм захисту прав дітей: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Запоріжжя, 2021. 205 с.
13. Волошина І.В. Конституційно-правовий статус дитини в Україні: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ. 2016. 237 с.
14. Говоров В.С. Дитячі регіональні омбудсмани: зарубіжний досвід функціонування. *Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ.* 2012. Вип. 2(57). С. 24–34.
15. Голяк Л.В. Інститут спеціалізованого омбудсмана: світовий досвід організації та діяльності: монографія. Львів: Видавництво «ЗУКЦ», 2011. 304 с.
16. Губаль Ю.В. Конституційно-правовий статус дитини в Україні та Угорщині: порівняльно-правове дослідження: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород. 2015. 207 с.
17. Дакал А. Зарубіжний досвід формування та реалізації державної політики щодо захисту прав дітей: роль інституту омбудсмана у справах дітей. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України.* 2012. № 4. С. 211–219.
18. Досвід інституту Уповноваженого з прав дитини: перспективи для України: збірник матеріалів Міжнар. конф (м. Київ, 11–12 жовтня 2006 р.). Київ: Вид. дім «Шкільний світ», 2007. 230 с.
19. Закоморна К.О. Інститут омбудсмана як засіб забезпечення прав і свобод людини та громадянина (порівняльно-правовий аналіз): автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». 1999. 19 с.
20. Китайка О.В. Конституційно-правовий статус дитини в Україні та міжнародні ювенально-правові стандарти: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Одеса, 2018. 231 с.
21. Кожевникова В.О. Світові моделі дитячого омбудсмана. *Право і безпека*. 2006. № 5. С. 19–21.
22. Крестовська Н.М. Правові основи співробітництва дитячих омбудсманів європейських країн. *Правове життя сучасної України*: тези доп. 10-ї ювіл. звіт. наук. конф. професорсько-викладацького і аспірантського складу ОНЮА 27-28 квітня. Одесса: Фенікс / відп. ред. Ю.М. Оборотов, 2007. С. 10–13.
23. Крестовська Н.М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан: дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень». Одеса. 2008. 468 с.
24. Кудрявцева О.М. Конституційно-правові основи захисту прав дитини в Україні: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2014. 230 с.
25. Лінник Н.В. Міжнародно-правовий захист економічних прав дитини: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право». Одеса. 2011. 202 с.
26. Марцеляк О.В. Запровадження дитячого омбудсмана у світі та Україні. *Актуальні проблеми держави і права.* Вип. 18. 2003. С. 280–284.
27. Марцеляк О.В. Конституційно-правовий статус інституту омбудсмана: світовий досвід та українська модель: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». Одеса, 2004. 36 с.
28. Матусевич А.Л. Особливості адміністративно-правового захисту прав і свобод дитини в Україні: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ, 2024. 197 с.
29. Навроцький О.О. Забезпечення прав дитини в Україні: теоретичні і практичні засади адміністративно-правового регулювання: дис. …д-ра юрид. наук: дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Харків. 2018. 472 с.
30. Наулік Н.С. Інститут омбудсмана в Україні та Республіці Польща: порівняльне дослідження: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». Київ, 2007. 19 с.

31. Нєдов І.М. Місцевий омбудсман як суб'єкт адміністративного права: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Запоріжжя, 2011. 20 с.
32. Опацький Р.М. Ювенальна політика в Україні: адміністративно-правові засади формування та реалізації: монографія / за заг. ред. Б.О. Логвиненка. Дніпро, Дніпроп. держ. ун-т внут. справ. 2020. 520 с.
33. Опольська Н.М. Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні (загальнотеоретичний аспект): дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ. 2010. 225 с.
34. Пилипишина І.І. Забезпечення права дитини на безпеку в умовах воєнного стану: дис. … д-ра філософії за спец. 081 «Право» у галузі знань 08 «Право». Вінниця, 2025. 207 с.
35. Ригіна О.М. Права дитини в США: історико-правове дослідження: дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень». Львів, 2025. 537 с.
36. Темченко О.В. Соціальна функція Української держави з забезпечення прав дітей: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Одеса, 2013. 247 с.
37. Фоменко М.В. Щодо запровадження інституту омбудсмана з прав дитини в Україні. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Право».* 2011. Вип. 17. С. 186–191.
38. Шевченко-Бітенська О.В. Правові механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право». Одеса. 2015. 210 с.

УДК 342.2.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.29

ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА СУБ'ЄКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА АЛЬТЕРНАТИВНУ (НЕВІЙСЬКОВУ) СЛУЖБУ

Голуб В.К.,
аспірант кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
адвокат
ORCID: 0009-0001-0327-992X
e-mail: Golubvk@ukr.net

Голуб В.К. Поняття, сутність та суб'єкти конституційного права на альтернативну (невійськову) службу.

У статті на основі аналізу низки наукових позицій та нормативної бази у сфері надання громадянину права на відмову від несення військової служби за переконаннями, розглянуті проблемні правові питання щодо поняття та сутності конституційного права людини та громадянина на альтернативну (невійськову службу і кола суб'єктів його здійснення.

Право на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою розглядаються у міжнародному та національному законодавстві як основне право людини, джерелом якого є свобода думки, совісті і релігії. Воно надає будь-якій особі право на звільнення від обов'язкової військової служби, якщо вона не може бути узгоджена з релігією або переконаннями цієї особи. Таке право покликано сприяти реалізації громадянином свободи думки, совісті та свободи віросповідання, Під таким правом розуміється, як дозволене й гарантоване законами держави право громадян відповідно до своїх переконань і ставлення до релігії проходити замість військової служби цивільну службу, не пов'язану з носінням і застосуванням зброї.

Звернуто увагу, що право громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою є гарантована законом можливість, яка спрямована на задоволення релігійних переконань громадянина. Тобто, право громадянина вірити, мислити і діяти згідно зі своєю релігією, мотивує його поведінку (почуття, емоції, волю), що ґрунтується на релігії, яка визначає його ставлення до відстоювання свого заперечення проходити військову службу з огляду на свої релігійні переконання та заміни такої на проходження цивільної служби, без забезпечення якої він буде позбавлений вільної можливості нормально існувати і розвиватися, за умови дотримання ним законності та правопорядку

Акцентовано, що сутність конституційного права громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою полягає в можливості громадянина не з примусу, а відповідно до його переконань обирати невійськову службу. Це право безпосередньо пов'язане з реалізацією свободи думки, совісті та свободи віросповідання, які належать до основних свобод людини в демократичній державі. Юридичне значення права на заміну військової служби альтернативною службою з погляду реалізації свободи думки, свободи совісті та свободи віросповідання означає дозволене і гарантоване законами держави право громадян відповідно до своїх переконань і ставлення до релігії проходити замість військової служби цивільну службу, не пов'язану з носінням і застосуванням зброї.

За результатами проведеного дослідження зроблено висновок, що суб'єктом цього права є не будь яка особа, а саме громадянин призовного віку, який з огляду на свої переконання відмовляється від проходження військової служби.

Ключові слова: поняття права на заміну від виконання військової служби на альтернативну цивільну службу, сутність права на альтернативну (невійськову) службу, суб'єкти права на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою.

Holub V.K. Concept, essence and subjects of the constitutional right to alternative (non-military) service.

Based on the analysis of a number of scientific positions and the regulatory framework in the area of granting a citizen the right to conscientious objection to military service, the article examines the problematic legal issues relating to the concept and essence of the constitutional right of a person and a citizen to alternative (non-military) service and the range of subjects of its exercise.

The right to replace military service with alternative (non-military) service is considered in international and national legislation as a fundamental human right, the source of which is freedom of thought, conscience and religion. It provides any person with the right to be exempted from compulsory military service if it cannot be reconciled with the person's religion or beliefs. Such a right is intended to facilitate the exercise by a citizen of freedom of thought, conscience and freedom of religion. Such a right is understood as the right of citizens, permitted and guaranteed by the laws of the State, in accordance with their beliefs and attitude to religion, to perform civilian service not involving the carrying and use of weapons instead of military service.

The author emphasises that the right of citizens to replace military service with alternative (non-military) service is a possibility guaranteed by law and aimed at satisfying the religious beliefs of a citizen. That is, the right of a citizen to believe, think and act in accordance with his/her religion motivates his/her behaviour (feelings, emotions, will) based on religion, which determines his/her attitude to upholding his/her objection to military service on the basis of his/her religious beliefs and replacing it with civilian service, without which he/she will be deprived of the free opportunity to exist and develop normally, provided that he/she observes law and order.

It is emphasised that the essence of the constitutional right of citizens to replace military service with alternative (non-military) service is the ability of a citizen to choose non-military service not under duress, but in accordance with his/her beliefs. This right is directly related to the exercise of freedom of thought, conscience and religion, which are fundamental human freedoms in a democratic state. The legal significance of the right to replace military service with alternative service in terms of the exercise of freedom of thought, freedom of conscience and freedom of religion means the right of citizens, permitted and guaranteed by the laws of the State, in accordance with their beliefs and attitude to religion, to perform civilian service which does not involve carrying and using weapons instead of military service.

The study concludes that the subject of this right is not just any person, but a citizen of military age who, due to his or her beliefs, refuses to perform military service.

Key words: concept of the right to substitute military service for alternative civilian service, essence of the right to alternative (non-military) service, subjects of the right to substitute military service for alternative (non-military) service.

Постановка проблеми. За останнє десятиліття значно розширився обсяг прав людини, який постійно наповнюється новим змістом і набуває більш вагомих механізмів захисту цих прав, зокрема й на національному рівні. Незважаючи на зміни, що відбулися, окремі права людини послідовно не отримують належної гарантії їх реалізації. Це стосується і права людини на заміну військової служби альтернативною, цивільною, у разі, якщо її переконанням чи віросповіданню суперечить несення військової служби.

Основною метою наукової статті є теоретичне обґрунтування проблемних правових питань щодо поняття, сутності та суб'єктів конституційного права людини та громадянина на альтернативну (невійськову) службу, а також розроблення відповідних пропозицій щодо їх вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Нині в українському конституційному праві взагалі відсутні дисертаційні, та надто мало спеціальних досліджень присвячених праву людини, громадянина на альтернативну (невійськову) службу. Проте з окремими аспектами цієї проблематики можна ознайомитися у працях таких дослідників, як В. Бедя, Д. Бєлова, Ю. Битяк, В. Братковського, Є. Григоренка, І. Митрофанова, Я. Фокіна, Є. Ярмола та ін.

Виклад основного матеріалу. Важливим джерелом міжнародного права, що визначає право особи на альтернативну цивільну службу, є ухвалена Комісією ООН з прав людини 8 березня 1989 року резолюція № 59 «Відмова від військової служби з міркувань сумління», в якій закріплено право кожної людини на відмову від військової служби з міркувань совісті, як законне здійснення права на свободу думки, совісті та релігії, що випливає зі статті 18 Загальної декларації прав лю-

дини, а також зі статті 18 Міжнародного пакту про громадянські права, Міжнародної декларації прав людини та декларації прав людини, а також зі статті 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [1].

Відповідно до резолюції під переконаннями совісті розуміють щирі моральні переконання, в основі яких можуть лежати релігійні або гуманістичні ідеї, переконання мають бути щирими. Критерії щирості чітко визначити неможливо, що створює певні труднощі при розв'язанні питання про заміну військової служби альтернативною цивільною службою. У зв'язку з цим проблема оцінки доводів молодих людей, які відмовляються від військової служби, доводять, що їхні переконання справді є серйозними, стійкими та обґрунтованими, має предметно-смисловий характер.

В основі такої відмови можуть лежати насамперед релігійні переконання, що суперечать як службі зі зброєю, так і взагалі застосуванню насильства в будь-якій формі. Але призовник може також дотримуватися й ідей гуманізму, і його позиція може повністю ґрунтуватися на принципі глибокого протесту проти вбивства людей за будь-яких обставин [1].

Комісія з прав людини ООН рекомендувала державам, у яких існує система обов'язкової військової повинності та де таких положень ще не прийнято, запровадити різноманітні альтернативні форми служби для осіб, які відмовляються від військової служби з міркувань совісті, які були б сумісними з міркуваннями совісті, які слугували б приводом для відмови, наголошуючи при цьому, що такі альтернативні форми служби мають у принципі мати невійськовий чи цивільний характер, відповідати суспільним інтересам та не повинні мати характер покарання. Комісія рекомендує не піддавати осіб, які відмовляються від військової служби, тюремному ув'язненню [1].

Таким чином, резолюція № 59 від 1989 року Комісії з прав людини ООН «Відмова від військової служби з міркувань совісті» є першим правовим документом міжнародного характеру, що регламентує питання, що розглядається. Згодом, на підставі її було ухвалено кілька резолюцій, присвячених проблемі відмови від військової служби [2].

Другу групу міжнародно-правових актів, що діють у цій сфері, становлять міжнародно-правові акти спеціального характеру, які визначають питання альтернативної цивільної служби. Ідея визнання державами права громадян на відмову від військової служби за переконаннями совісті виникла в 60-х роках у надрах пацифістського руху як виклик мілітаризму. У 1971 році Комісія ООН з прав людини виступила з ініціативою гармонізації встановлюваного державами військового обов'язку з міжнародно-правовими актами про права людини. Потім було ухвалено низку резолюцій Генеральної Асамблеї ООН з рекомендаціями державам розглянути питання про визнання прав громадян на відмову від військової служби за переконаннями совісті. Комісія 22 березня 1971 року звернулася до Генерального секретаря ООН з питанням представити їй інформацію про відмову від військової служби з міркувань сумління і запросити в держав дані щодо національного законодавства та практики, що стосуються відмови від військової служби з міркувань сумління та альтернативної громадянської служби. У 1989 році на Паризькій нараді Конференції з людського виміру це питання було запропоновано до розгляду на основі офіційних пропозицій держав - учасниць НБСЄ. У документі Копенгагенської наради закріплюється положення про необхідність визнання відмов від військової служби за переконаннями совісті (ст. 18) [3, с. 46].

У Резолюції Європейського парламенту від 2 травня 1993 р., чітко сформульовано, що «право на відмову від військової служби через переконання, як воно визначене в Резолюції 89/59 Комісії ООН з прав людини, повинно бути введене як основне людське право у законодавчі системи держав-членів» [4].

Також 18 січня 1994 р. Парламентська асамблея Ради Європи (надалі – ПАРЄ) ухвалила чергову Резолюцію з цього питання. У ній говориться, що право на відмову від військової служби за переконаннями є частиною поняття про право на свободу думки, совісті та віросповідання, як це визнається у статті 9 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини. Крім того наголошено, що такою яка відмовляється від військової служби за переконаннями, слід вважати будь-яку людину, яка через свої глибокі переконання совісті відмовляється від виконання військової служби або будь-якої безпосередньої або непрямої участі у війнах або збройних конфліктах. Переконання може бути релігійного, етичного, морального, філософського, політичного або подібного характеру. Цим людям, незалежно від характеру переконань, держава повинна надати право відмовитися від носіння зброї або від участі у війнах чи збройних конфліктах. Це право слід поширювати і на осіб, які вже призвані на військову службу, а також на професійних

військовослужбовців, чиї свідомі переконання в бажанні відмовитися від служби в армії сформувалися після їхнього вступу до збройних сил [5].

У тій же Резолюції 1994 р. підкреслюється: «Право на відмову від військової служби є реальним правом людини, що визнається і Комісією ООН з прав людини в Резолюції 1989/59...» і стверджується: Європарламент «твердо дотримується тієї позиції, що право на відмову від військової служби за переконаннями нерозривно пов'язане з правами і основними свободами людини, яких Європейський Союз зобов'язується дотримуватися і тому Європейське Співтовариство несе відповідальність за удосконалення законодавства з цих питань» [5].

Не дивлячись на те, що міжнародних стандартів, які регулюють питання відмови від військової служби з міркувань совісті не існує, в більшості демократичних країн спостерігається чітка тенденція дозволяти людям, чиї моральні або релігійні переконання не дозволяють їм нести військову службу, проходити альтернативну (невійськову) службу [6; 7; 8].

Право на відмову від військової служби за переконаннями не є правом як таким, оскільки в міжнародних договорах Організації Об'єднаних Націй немає прямої згадки про це право, тобто права на проходження альтернативної служби, проте його зазвичай характеризують як похідне право - право, що випливає з тлумачення права на свободу думки, совісті та релігії [9, с. 7].

Право на проходження альтернативної служби відстоюється низкою міжнародних організацій, включаючи Комітет ООН з прав людини, Європейський суд з прав людини та ПАРЄ [10, с. 121].

Багато людей заявляють про своє право відмовитися від військової служби (з міркувань совісті) на тій підставі, що джерелом цього права є свободи, гарантовані статтею 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (надалі – МПГПП). У зв'язку з такими відмовами збільшується кількість держав, що звільняють за законом від обов'язкової військової служби громадян, які дійсно сповідують релігійні або інші переконання, що забороняють їм нести військову службу, та замінюють таку службу альтернативною національною службою [10, с. 49-50].

Вперше статтю 18 МПГПП Комітет з прав людини ООН застосував у справі «Юн та інші проти Республіки Корея» [11], де заявив, що право на відмову за переконаннями засноване на статті 18 і стосується всіх Держав-сторін Пакту. У справі «Чон та інші проти Республіки Корея» [12], Комітет підтвердив попередню позицію і дійшов висновку, що держава зобов'язана надавати ефективний засіб правового захисту. У справі «Чжон та інші проти Республіки Корея» [13], Комітет повторив попередні аргументи і додав, що «Право на відмову від військової служби за релігійними або іншими переконаннями є невіддільною частиною права на свободу думки, совісті і релігії. Воно надає будь-якій особі право на звільнення від обов'язкової військової служби, якщо вона не може бути узгоджена з релігією або переконаннями цієї особи».

Європейський суд вперше визнав право на відмову за переконаннями у 2011 році у справі «Баятян проти Вірменії» [14]. У цій справі (пункт 101 Рішення) Суд відступив від аргументації своїх попередніх рішень, з огляду на важливі зміни, що сталися як у внутрішніх правових системах держав-членів Ради Європи, так і на міжнародному рівні (пункт 110) [14]. Для того, щоб підпадати під дію цього права, особа повинна бути «мотивована серйозним і непереборним конфліктом між обов'язком служити в армії і своєю совістю або своїми глибоко і щиро сповідуваними релігійними або іншими переконаннями» [14] і має бути наявним тверде, незмінне і щире несприйняття участі у війні в будь-якій формі або носіння зброї [15]. Визнання права на відмову за переконаннями надало державам можливість запровадити альтернативну цивільну службу «дійсно цивільного характеру», яка не є «стримуючою або каральною» [16], а також зобов'язання держави створити «ефективну та доступну процедуру» визначення статусу особи, яка відмовляється нести військову службу за переконаннями (далі – відмовника), у тому числі забезпечити ухвалення рішень достатньо незалежним органом [17; 18; 19].

Загалом, у своїй практиці Європейський суд оцінює, чи підпадає заявник під визначення відмовника; чи існують альтернативи, що ефективно вирішують проблеми відмовників, у тому числі альтернативна служба, що не має характеру покарання; і чи має різне поводження або покарання відмовників законну мету, розумне обґрунтування, а також чи є воно пропорційним і необхідним у демократичному суспільстві. Зазначені аспекти оцінюються з урахуванням того, чи забезпечують закони, що застосовуються, справедливий баланс між інтересами держави і правами людини. Суд також вивчив питання наявності належних правових норм, що застосовуються, пояснивши, чому судова практика з цього питання традиційно розглядається в поєднанні зі статтею 14 про недискримінацію [20; 21; 22; 23; 24].

Рада з прав людини ООН, посилаючись на всі відповідні попередні резолюції та рішення, зокрема на рішення 2/102 Ради з прав людини від 6 жовтня 2006 року та резолюції Комісії з прав людини 2004/35 від 19 квітня 2004 року та 1998/77 від 22 квітня 1998 року, в яких Комісія визнала право кожної особи на відмову від несення військової служби з міркувань совісті як законне здійснення права на свободу думки, совісті і релігії, закріпленого у статті 18 Загальної декларації прав людини і у статті 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і в Зауваженні загального порядку № 22 (1993) Комітету з прав людини, закликає всі держави і надалі, в міру необхідності, проводити перегляд свого законодавства, політики і практики щодо відмови від військової служби з міркувань совісті, зокрема розглядаючи, серед іншого, можливість запровадження альтернативи військовій службі у світлі цієї резолюції [25].

Держави, що визнають право на відмову від військової служби за релігійними або іншими переконаннями, зазвичай передбачають альтернативну невійськову службу при іншому державному відомстві – наприклад, у сфері охорони здоров'я, соціального забезпечення або освіти [26, с. 2].

А тому, саме за допомогою імплементації міжнародно-правові норми про права людини втілюються в національному законодавстві, що є ознакою будь-якої демократичної держави, яка не тільки закріплює вказані права в Основному законі, але повинна створити механізми для дотримання їх на практиці.

Це положення має важливе значення для нашої держави, яка проголосила себе правовою державою де не тільки повинні домінувати справедливі закони у яких має втілюватись верховенство права та забезпечуватись права і свободи людини, але й гарантуватись принцип недопустимості звуження існуючих прав і свобод людини та відповідальності влади перед людиною.

Конституція України ухвалена 1996 року, проголосила пріоритет людини, її прав і свобод стосовно інших соціальних цінностей.

Основні права і свободи людини і громадянина - це насамперед конституційні права, які можна визначити як гарантовані державою і закріплені в Конституції можливості вчиняти ті чи інші дії, обирати вид і міру поведінки, користуватися наданими політичними, соціальними і духовними благами для задоволення своїх інтересів і потреб. Таке визначення склалося в науці державного права, а запропоноване формулювання є результатом аналізу визначень, висловлених різними авторами [27; 28].

Також, основні права людини – гарантована законом міра свободи (можливості) особистості, яка у відповідності з досягнутим рівнем розвитку суспільства здатна забезпечити її існування і розвиток та закріплена в якості міжнародного стандарта як загальна і рівна для всіх людей. Ознаками основних прав людини є: 1) можливості (свободи) людини діяти певним чином або утриматися від певних дій, спрямовані на задоволення потреб, без яких вона не здатна нормально існувати і розвиватися; 2) можливості, які мають правовий характер, оскільки закріплені в правових актах, які утворені в межах держави та на міжнародному рівні. При цьому, негативні права вважаються основоположними і абсолютними. Вони з'явилися раніше інших прав і розвивалися як група прав на незалежність громадян від влади (свобода віросповідання, свобода совісті, право на винахід, на недоторканість власності, свобода думки, свобода слова…). Ці права мають назву "права свободи", "права громадянських свобод", "громадянські права і свободи" [29, с .4].

У «Великій українській енциклопедії» під альтернативною службою розуміється, служба, запроваджена для виконання обов'язку перед суспільством для осіб, що відмовляються від проходження строкової військової служби з релігійних, політичних, моральних, етичних переконань, за станом здоров'я тощо [30].

У низці вітчизняних нормативно-правових актів визначені юридичні засоби реалізації, охорони і захисту свободи вибору світогляду та віросповідання, а також окремих її елементів (можливостей), зокрема таких, як право на альтернативну (невійськову) службу [31; 32].

Цілий ряд фундаментальних положень щодо правового захисту релігійної свободи знайшли своє відображення у деяких інших законах і підзаконних нормативних актах нашої держави, що сприяє більш ширшому її втіленню. Система національного законодавства у сфері здійснення релігійних прав та забезпечення свобод у приватноправовій сфері складається з наступних правових актів: Цивільного кодексу України; Цивільно-процесуального кодексу України; законів «Про альтернативну (невійськову) службу»; «Про освіту», «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» тощо [36, с. 20–23].

В Основному Законі України стверджується, що якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, то виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою (частина 4 статті 35), при цьому право на життя та здоров'я, недоторканність і безпека людини визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (стаття 3) [34].

Аналізуючи конституційну норму (частина 4 статті 35) Є. Григоренко акцентує на тому, що є не зрозумілою юридична природа альтернативної служби, у зв'язку з чим зауважує він, її у переважній більшості розуміють саме як право на альтернативну службу. Оскільки право – це міра можливої поведінки, а отже, громадянин реалізує його за власним бажанням, то у нього як відзначає дослідник, є можливість вибору – не тільки реалізувати чи не реалізувати це право, а також у будь-який час після початку відмовитися від подальшої його реалізації. Саме таке розуміння альтернативної служби вважає вчений, призвело до того, що Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу», розглядає її теж як право [37, с. 257-258].

Спеціальна юридична література містить різні визначення прав людини: 1) права людини – це певним чином внормована її свобода; 2) права людини – це певні її потреби або інтереси; 3) права людини – це її вимоги щодо надання певних пільг, скеровані суспільству, державі, законодавству; 4) права людини – це певний тип (форма існування, спосіб вияву) моралі [38, с. 5].

Досліджуючи поняття та сутність прав людини І. Щербай класифікує права людини, а саме: а) природні права людини (це ті права, які надаються людині від народження, надані Богом і супроводжують людину аж до самої смерті); б) фізичні права людини (це ті права, які задовольняють матеріальні, духовні та інші потреби людини); в) особисті права людини (це ті права, які захищають права, свободи й інтереси громадянина) [39, с. 639-640].

А. Колодій та А. Олійник виділяють фізичні й особисті права. Фізичні права – це можливості людей, що описують їхнє фізичне і біологічне існування, задоволення матеріальних, духовних та деяких інших потреб, а особисті права – це можливості людини і громадянина щодо захисту своїх прав, свобод і законних інтересів [40, с. 167]. О. Зайчук та Н. Оніщенко ототожнюють терміни особисті і громадянські права. На їхню думку, особисті (громадянські) права – це людські можливості, що забезпечують її фізичну та морально-психологічну індивідуальність. Вони слугують запорукою індивідуальної автономності і свободи, засобом захисту суб'єктів від тиранії з боку держави та інших людей. Це природні права людини, що визнаються та закріплюються державою, гарантують їй певний рівень свободи і надають реальну можливість вільно розпоряджатися собою, гарантують невтручання в особисте життя [41, с. 184].

З погляду класифікації прав особистості право на заміну військової служби альтернативною цивільною службою необхідно відносити до числа особистих прав людини [42; 43; 44].

Комітет з прав людини ООН вказуючи на підстави для відмови від військової служби з релігійно-етичних мотивів, підкреслює, що такі мотиви повинні застосовуватись без будь-якої дискримінації за всіма віросповіданнями й іншими переконаннями, а відтак будь-яка альтернативна служба для осіб, які відмовилися від військової служби з релігійно-етичних мотивів, повинна здійснюватись без жодної дискримінації [45].

Тобто, Комітет з прав людини ООН чітко дає зрозуміти, що право на відмову від військової служби за переконаннями є особистим правом, відмінним від права, яке може здійснюватися лише на підставі приналежності до будь-якої конкретної релігійної групи.

Більшість учених виокремлюють як визначальні критерії зазначених прав такі сутнісні властивості, як гарантування індивідуальної свободи, тобто можливості безперешкодного вибору різних варіантів поведінки громадянина у сфері суспільних відносин, побуту, приватного життя, а також сприяння якнайкращому прояву духовних інтересів, здібностей, прагнень особистості [43, с. 37].

Таким чином, ядро правового інституту альтернативної цивільної служби складають як норми міжнародного права так і конституційні норми, що визначають право громадянина на заміну військової служби альтернативною цивільною службою.

Так, у Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань, ухваленій Резолюцією 36/55 Генеральної Асамблеї ООН у 1981 р., стверджується, що релігія або переконання є для кожного, хто їх дотримується, одним з основних елементів його розуміння життя та що свободи релігії чи переконань слід повністю дотримуватися і гарантувати [46].

Висновки. Право громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою є гарантована законом можливість, яка спрямована на задоволення релігійних переконань громадянина. Тобто, право громадянина вірити, мислити і діяти згідно зі своєю релігією, мотивує його поведінку (почуття, емоції, волю), що ґрунтується на релігії, яка визначає його ставлення до відстоювання свого заперечення проходити військову службу з огляду на свої релігійні переконання та заміни такої на проходження цивільної служби, без забезпечення якої він буде позбавлений вільної можливості нормально існувати і розвиватися, за умови дотримання ним законності та правопорядку.

Право громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою розглядаються у міжнародному та національному законодавстві як основне право людини, джерелом якого є свобода думки, совісті і релігії. Воно надає будь-якій особі право на звільнення від обов'язкової військової служби, якщо вона не може бути узгоджена з релігією або переконаннями цієї особи. Таке право покликано сприяти реалізації громадянином свободи думки, совісті та свободи віросповідання, Під таким правом розуміється, як дозволене й гарантоване законами держави право громадян відповідно до своїх переконань і ставлення до релігії проходити замість військової служби цивільну службу, не пов'язану з носінням і застосуванням зброї.

Право громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою є конституційним правом, яке є гарантоване державою та закріплена в Конституції можливість, обирати цивільну службу взамін військової служби, через свої переконання. Таке право відноситься до системи міжнародного та національного законодавства у сфері здійснення релігійних прав та забезпечення свобод. Воно покликано забезпечити автономність громадянина від державної влади, яка надасть йому спроможність належним чином реалізувати такі свої права людини як свобода думки, свобода совісті та віросповідання задля задоволення своїх інтересів і потреб, які є основоположними та абсолютними правами, що становлять основу будь-якої демократичної та правової держави.

Право громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою відноситься до особистих прав та є складовим елементом правового статусу людини і громадянина, що отримало правове закріплення в демократичному суспільстві. Таке право громадянина є одним із найважливіших компонентів конституційного (базового) статусу особи, який об'єднує не тільки конституційні права, свободи та їхні гарантії, але й обов'язки закріплені в Основному законі країни. Зміст такого конституційного статусу становлять права й обов'язки, які представлені й гарантовані всім і кожному громадянину Основним законом в ході реалізації права на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою .

Сутність конституційного права громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою полягає в можливості громадянина не з примусу, а відповідно до його переконань обирати невійськову службу. Це право безпосередньо пов'язане з реалізацією свободи думки, совісті та свободи віросповідання, які належать до основних свобод людини в демократичній державі. Юридичне значення права на заміну військової служби альтернативною службою з погляду реалізації свободи думки, свободи совісті та свободи віросповідання означає дозволене і гарантоване законами держави право громадян відповідно до своїх переконань і ставлення до релігії проходити замість військової служби цивільну службу, не пов'язану з носінням і застосуванням зброї.

Право громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) цивільною, передбачене частиною 4 статті 35 Конституції України, є конституційним правом українських громадян, йому притаманні ті самі ознаки, що й іншим основним правам і свободам.

Право громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою є суб'єктивним правом, яке реалізується у правовідносинах громадянина з державою, з моменту вимоги громадянина про заміну йому військової служби на цивільну (альтернативну) службу з огляду на його релігійні переконання. Оскільки, з огляду на Основний закон України, громадянин має право на заміну військової служби, якщо його релігійним переконанням суперечить несення такої.

Суб'єктом цього права є не будь-яка особа, а саме громадянин призовного віку, який з огляду на свої переконання відмовляється від проходження військової служби. За українським законодавством суб'єктами цього права є тільки члени діючих згідно закону релігійних громад, віровчення яких забороняє користування зброєю. За міжнародним законодавством суб'єктами цього права

є будь-який громадянин призовного віку, який відмовляється від військової служби з огляду на його не тільки його релігійні, але й етичні та політичні міркування. Тобто суб'єктом цього права визнається навіть та особа, яка не є послідовником якогось певного віровчення, а будь-який призовник, який дотримується поглядів, що перешкоджають йому брати участь у військовій службі.

За міжнародним законодавством суб'єктами права на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою є будь-яка людина, як та що призивається на військову службу, так і та яка вже проходить службу в тому числі і на професійній основі, чиї свідомі переконання в бажанні відмовитися від служби в армії сформувалися після її вступу до збройних сил. Це право, забезпечує пріоритет інтересів окремо взятого громадянина, які набувають завдяки його закріпленні в конституції, реальним гарантіям захисту та встановлює розумний і гуманний компроміс між вільним вираженням думки, свободою совісті, віросповідання, переконань і військовим обов'язком. Це право являється тим правовим інструментом, завдяки якому забезпечується баланс та компроміс інтересів громадянина та держави.

Важливість конституційного закріплення права громадянина на заміну військової альтернативною цивільною службою, визначається, насамперед, тим, що це право є об'єктом конституційного захисту. Тобто, право на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою є приписом конституційного рівня, який покликаний гарантувати та захищати це право разом з іншими основоположними правами і свободами людини, які у своїй сукупності являють собою серцевину конституційного ладу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Commission on Human Rights resolution 1989/59. Conscientious objection to military service URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/E-CN_4-RES-1989-59.pdf.
2. The international Centre for the legal protection of human rights. – London, Lemited Kingdom, 1996. 157 p.
3. Громовчук М.В., Бєлов Д.М. Релігія та право: теоретико-методологічні засади співвідношення. Аналітично-порівняльне право. № 2. 2022. С. 44–52.
4. The right to conscientious objection to military service. Doc. 6752, report of the Committee on Legal Affairs and Human Rights, Rapporteur: Mr Rodotà, Italy, Independent Left. URL: https://rm.coe.int/09000016809762e4.
5. Защита основного права человека право на отказ от воинской службы по убеждениям совести в Европе. Международная амнистия. MA: VH 01/02/D7, LONDON WCIX 8DJ, UNITED KINGDOM 1997. 77 с. URL: https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/05/EUR010021997RUSSIAN.pdf.
6. Рекомендація (1987) R 8 про відмову від обов'язкової військової служби з міркувань совісті, прийнята Радою міністрів Ради Європи 9 квітня 1987 р. на 406-му засіданні заступників міністрів, URL: http://cm.coe.int/stat/E/Public/1987/1987r8.htm.
7. Резолюція Комісії ООН з прав людини 1998/77. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/E-CN_4-RES-1998-77.pdf.
8. Резолюція Комісії з прав людини 2002/45. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/E-CN_4-RES-2002-45.pdf.
9. Отказ от военной службы по убеждениям. HR/PUB/12/1 Нью-Йорк и Женева, 2012 год. 88 с.
10. Права людини: Компендіум Стандартів, Передових Практик та Рекомендацій. Organization for Security and Co-operation in Europe. 13 вересня 2024. – 326 с. URL: https://www.osce.org/uk/odihr/576219, с. 121.
11. Guidelines for Review of Legislation Pertaining to Religion or Belief. Organization for Security and Co-operation in Europe. 28 September 2004. – 71 с. URL: https://www.osce.org/odihr/13993?download=true%20.
12. Комітет з прав людини ООН. Повідомлення № 1593-1603/2007. URL: https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPRiCAqhKb7yhslPWnUpp4BdB1noqT%2BdRusWojgc4Gxtc4OYOSePcQhkYfdLCnTcsKARufGfBtx3mbtYFcnJP5GtP3hcWe4wtre2y%2B%2FzkOB9DFAwEwsDl7lT9xB7YduCb2VsZvKOi7DCTcf5OWsHvMozl%2BISZXhhWx8U%3D.

13. Комітет з прав людини ООН. Повідомлення № 1642–1741/2007. Погляди прийняті 24 березня 2011 року.
14. Європейський суд з прав людини. Справа «Баятян проти Вірменії» (23459/03), 07.07.2011. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105611.
15. Європейський суд з прав людини. Справа «Енвер Айдемір проти Туреччини» (26012/11). 07.09.2016. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163456.
16. Європейський суд з прав людини. Справа «Адян та інші проти Вірменії» (75604/11), 12.10.2017. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-177429.
17. Європейський суд з прав людини. Справа «Савда проти Туреччини» (42730/05), 12.09.2012. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111414.
18. Європейський суд з прав людини. Справа «Папавасілакіс проти Греції» (66899/14), 15.09.2016. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-166850.
19. Європейський суд з прав людини. Справа «Дягілєв проти Росії» (49972/16). 07.09.2020. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-201649.
20. Європейський суд з прав людини. «N. проти Швеції» (10410/83), 11.10.1984. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74737.
21. Європейський суд з прав людини. «Пітерс проти Netherlands» (21132/93),06.04.1994. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-1835.
22. Європейський суд з прав людини.Справа «Тліменос проти Греції» (34369/97), 06.04.2000. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58561.
23. Європейський суд з прав людини. Справа «Феті Деміpташ проти Туреччини» (5260/07), 17.04.2012. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108617.
24. Європейський суд з прав людини. Справа «Савда проти Туреччини» (42730/05), 12.09.2012. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111414.
25. A/HRC/RES/20/2. Conscientious objection to military service. Human Rights Council. 16 July 2012 20th session. URL: https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A/HRC/RES/20/2.
26. Права человека в вооруженных силах: Свод стандартов, хорошей практики и рекомендаций - Защита прав человека военнослужащих на национальном уровне. Organization for Security and Co-operation in Europe. 4 марта 2021. – 322 с. URL: https://www.osce.org/ru/odihr/507065.
27. Витрук Н.В. Правовой статус личности в СССР., 1985 г. 175 с.
28. Масленников В.А. Конституционные права и обязанности граждан СССР., 1979 г. 128 с.
29. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Бєлов Д.М., Данканич М.М. Основні права людини. Ужгород, 2003. 66 с.
30. Альтернативна служба / Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Альтернативна служба.
31. Про освіту: Закон України в редакції 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1060-12.
32. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України в редакції 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12.
33. Кривенко Ю. Законодавчі гарантії здійснення релігійних прав та свобод. *Часопис цивілістики*. 2013. Вип. 14. С. 20–23.
34. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 1996, № 30, ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1% 80#n4331(дата звернення: 24.11.2024).
35. Права людини в Україні – 2016. Доповідь правозахисних організацій / За ред.: А.П. Бущенка, О.А. Мартиненка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. Харків 2017. 315 с. URL: https://www.helsinki.org.ua›wp-content›uploads›2016/12›Prava-2016-povna-versiya PDF.
36. Кривенко Ю. Законодавчі гарантії здійснення релігійних прав та свобод. *Часопис цивілістики*. 2013. Вип. 14. С. 20–23.
37. Права людини в Україні – 2016. Доповідь правозахисних організацій / За ред.: А.П. Бущенка, О.А. Мартиненка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. Харків 2017. 315 с. URL: https://www.helsinki.org.ua›wp-content›uploads›2016/12›Prava-2016-povna-versiya PDF.

38. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина. Київ: Атіка, 2004. 464 с.
39. Щербай І. Поняття та сутність прав людини. Аналітичне-порівняльне правознавство / редкол.: Ю.М. Бисага (голов. ред.), В.В. Заборовський, Д.М. Бєлов, С.Б. Булеца та ін.; ДВНЗ «УжНУ». Ужгород, 2023. № 1. С. 636–640. Бібліогр.: с. 640 (14 назв). URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/278803/273454.
40. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 332 с.
41. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
42. Клочков В.В. Религия, государство, право. М., 1978. 287 с.
43. Розенбаум Ю.А. Советское государство и церковь. М., 1985. 174 с.
44. Гаевая Н.П. Советское законодательство о свободе совести: вопросы теории и практики применения. Дис .... канд. юрид. наук. Киев, 1985.
45. Сообщение № 402/1990, Х. Бринкхоф против Нидерландов (соображения приняты 27 июля 1993 года). Документы Организации Объединенных Наций, Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи, A/48/40 (том II). стр. 121, пункт 9.3.
46. Декларация о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии или убеждений Принята резолюцией 36/55 Генеральной Ассамблеи от 25 ноября 1981 года URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/relintol.shtml.
47. Громовчук М.В., Бєлов Д.М. Релігія та право: співвідношення в умовах війни. *Науковий вісник УжНУ.* Серія «Право». Випуск 71(3). 2022. С. 55–65.

УДК 342.565.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.30

НАЛЕЖНА КВАЛІФІКАЦІЯ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНА ВИМОГА ДО КАНДИДАТА НА ПОСАДУ СУДДІ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Гончар О.О.,
аспірант кафедри процесуального права,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Гончар О.О. Належна кваліфікація як визначальна вимога до кандидата на посаду судді Конституційного Суду України.

Стаття присвячена питанням особливостей нормативно-правового регулювання процедури підтвердження належної кваліфікації кандидатів у судді Конституційного Суду України (далі – КСУ).

З'ясовано, що кваліфікація кандидата у судді КСУ за критерієм відповідності рівня компетентності у сфері права відбувається у два етапи. Перший етап має формальний характер, на якому уповноважені органи суб'єктів призначення судді КСУ перевіряють документальне підтвердження кандидатом у судді КСУ наявності юридичної освіти (наукового ступеня, вченого звання) і стажу професійної діяльності у сфері права. Другий етап кваліфікації кандидата у судді КСУ слід розглядати як дію, яка засвідчує, що конкретний кандидат взмозі працювати правильно і дійсно дати очікувані результати. Таку кваліфікацію здійснює Дорадча група експертів під час оцінювання кандидатів у судді КСУ, під час якого рівень кваліфікації кандидата у судді КСУ визначається не за формальними ознаками, а ретельною перевіркою природних здібностей кандидата у судді КСУ вміти практично застосовувати здобуті знання та наявності бажання інноваційно та всебічно підходити до вирішення казусів.

Встановлено, що оцінювання Дорадчою групою кандидатів у судді КСУ щодо належної кваліфікації у галузі права проводиться за трьома параметрами. Найперше, проводиться формальна перевірка щодо обов'язкових вихідних даних, підтверджених документально. По-друге, здійснюється аналіз наявної та, за потреби, додатково отриманої за відповідними запитами інформації. По-третє, безпосереднє отримання показників для оцінювання та прийняття вмотивованого рішення. Третій параметр найважливіший, оскільки призначений для вирішення двох взаємопов'язаних груп питань. До однієї відноситься з'ясування наявності довіри до тих, хто здійснює оцінювання, тобто до членів Дорадчої групи, яка базується на таких критеріях: наявність досвіду та надійності присвоєних звань членів Дорадчої групи, придатність розроблених Дорадчою групою критеріїв оцінювання кваліфікації кандидатів у судді КСУ для досягнення мети поставленого завдання. Також, довіра включає наявність регулярної комунікації з Дорадчою групою, взаємну доступність та чіткість обмінюваної інформації. До другої – безпосереднє оцінювання кандидатів у судді КСУ шляхом виконання ними письмового завдання та, у разі потреби, проведення додаткових співбесід. У зв'язку з чим з'ясовано, що належна кваліфікація кандидата у судді КСУ підтверджується не лише теоретичними знаннями законодавства, а перш за все критичним мисленням на предмет того, як ці знання застосовувати у практичній площині.

Доведено переваги обрання до КСУ суддів з різним практичним досвідом у сфері права, а не виключно суддів загальної юрисдикції та науковців, тому що суддівські призначення мають ґрунтуватися на заслугах, а не відображати політичні чи інші форми упередженості на користь чи проти певних типів кандидатів.

Запропоновано розширити перелік вимог щодо наявності освітнього рівня для кандидатів у судді КСУ та за потреби визначити квоту для суб'єктів призначення суддів КСУ для осіб з такою спеціальністю як «міжнародне право».

Ключові слова: Конституційний Суд України, конкурсний добір, процедура призначення, суддя, кваліфікація судді, адвокат, прокурор.

Honchar O.O. Proper qualification as a definitive requirement for candidates to the position of judge of the Constitutional Court of Ukraine.

This article addresses the specific aspects of normative-legal regulation of the procedure for confirming proper qualification of candidates for judges of the Constitutional Court of Ukraine (hereinafter – CCU).

It has been clarified that the qualification of a candidate for CCU judge based on the criterion of compliance with the level of competence in the field of law occurs in two stages. The first stage has a formal nature, during which authorized bodies of CCU judge appointment subjects verify the documentary confirmation by the candidate for CCU judge of the presence of legal education (academic degree, academic title) and professional experience in the field of law. The second stage of qualification of a candidate for CCU judge should be considered as an action that certifies that a specific candidate is able to work correctly and actually deliver expected results. Such qualification is carried out by the Advisory Group of Experts during the evaluation of candidates for CCU judges, during which the qualification level of a candidate for CCU judge is determined not by formal characteristics, but by thorough verification of the natural abilities of the candidate for CCU judge to practically apply acquired knowledge and the presence of desire to innovatively and comprehensively approach the resolution of legal cases.

It has been established that the evaluation by the Advisory Group of candidates for CCU judges regarding proper qualification in the field of law is conducted according to three parameters. First and foremost, a formal verification is conducted regarding mandatory initial data confirmed by documentation. Second, an analysis of available and, if necessary, additionally obtained information upon relevant requests is carried out. Third, direct obtaining of indicators for evaluation and making a reasoned decision. The third parameter is the most important, as it is designed to resolve two interrelated groups of issues. One relates to clarifying the presence of trust in those who conduct the evaluation, i.e., members of the Advisory Group, which is based on such criteria: the presence of experience and reliability of assigned titles of Advisory Group members, the suitability of evaluation criteria for qualification of candidates for CCU judges developed by the Advisory Group for achieving the goal of the assigned task. Also, trust includes the presence of regular communication with the Advisory Group, mutual accessibility and clarity of exchanged information. The second group involves direct evaluation of candidates for CCU judges through their completion of written assignments and, if necessary, conducting additional interviews. In connection with this, it has been clarified that proper qualification of a candidate for CCU judge is confirmed not only by theoretical knowledge of legislation, but primarily by critical thinking regarding how to apply this knowledge in practical terms.

The advantages of electing to the CCU judges with diverse practical experience in the field of law, rather than exclusively judges of general jurisdiction and scholars, have been proven, because judicial appointments should be based on merit rather than reflecting political or other forms of bias in favor of or against certain types of candidates.

It has been proposed to expand the list of requirements regarding the presence of educational level for candidates for CCU judges and, if necessary, to determine a quota for CCU judge appointment subjects for persons with such specialty as «international law.»

Key words: Constitutional Court of Ukraine, competitive selection, appointment procedure, judge, judge qualification, lawyer, prosecutor.

Постановка проблеми. Для інституційної та сталої демократії, верховенства права та належного врядування немає альтернативи кваліфікованому та якісному складу Конституційного Суду України, який потрібний для тлумачення писаної конституції та чіткого, справедливого і передбачуваного застосування закону. Правова база для забезпечення якісного складу суддів КСУ включає процедуру обрання суддів КСУ трьома суб'єктами призначення суддів КСУ за сприяння Дорадчої групи експертів (далі – Дорадча група) в оцінюванні моральних якостей і рівня компетентності у сфері права кандидатів на посаду судді КСУ.

Спосіб, у який судді КСУ виконуватимуть свої обов'язки, залежить від їхніх юридичних навичок, моральних якостей та професійної етики, які можуть бути різною мірою сформовані юридичними школами та подальшим навчанням чи підвищенням кваліфікації у межах опанованої професії, а також дотриманням норм та стандартів поведінки в найширшому розумінні. Всі ці аспекти мають бути ретельно вивчені та перевірені не лише Дорадчою групою, але й всіма суб'єктами призначення суддів КСУ, так як всі гілки влади несуть спільну відповідальність за якісний склад КСУ.

Судді повинні бути обізнаними в законі, готовими проводити глибокі юридичні дослідження та здатні писати рішення, які є чіткими, логічними та переконливими. Обов'язок судді – знати, як використовувати свої знання у здійсненні правосуддя та як застосовувати закон за постійно мінливих умов. Їхні судження повинні бути здоровими, і вони повинні бути здатні приймати обґрунтовані рішення, які витримають ретельну перевірку. Судді повинні бути справедливими та неупередженими, позбавленими будь-якого політичного запалу. Тому належна кваліфікація є визначальною вимогою до кандидата на посаду судді КСУ, хоча й оцінюється Дорадчою групою в останню чергу.

Метою статті є дослідження нормативно-правового регулювання процедури підтвердження належної кваліфікації кандидатів у судді КСУ.

Стан опрацювання проблематики. Деякі аспекти нормативно-правового регулювання процедури добору суддів КСУ були предметом наукових розвідок у працях Ю. Барабаша, Б.О. Бондаренка, А.М. Івановської, В. Ковальчук і Н. Шабелько, С. Різника, О. Щербанюк і Л. Бзової, Т.О. Цимбалістого, Ю.В. Дереш і А.О. Романчук та інших. Попри це, питанням особливостей нормативно-правового регулювання процедури підтвердження належної кваліфікації кандидатів у судді КСУ приділено недостатньо уваги, що вказує на актуальність обраної теми дослідження.

Виклад основного матеріалу. Високий статус судді КСУ та складність справ, які перебуватимуть у його провадженні та потребуватимуть вирішення на основі положень Конституції України, зобов'язує кандидата у судді КСУ мати належну кваліфікацію.

Поняття «кваліфікації» Академічний тлумачний словник української мови розглядає як «ступінь придатності, підготовленості до якого-небудь виду праці» і «фах, професію, спеціальність» [1], а поняття «належний» –«який потрібний, необхідний; відповідний» [2]. Схоже поняття «кваліфікації» розкривається у юридичних енциклопедіях. Зокрема, під кваліфікацією розуміють «рівень теоретичних і практичних знань за відповідною професією або спеціальністю, який відповідає тарифному розряду, категорії, ученому ступеню тощо» [3, с. 69] або «ступінь професійної підготовки працівника, наявність у нього знань, уміння і навичок, необхідних для виконання ним певного виду роботи», залежно від якої працівнику присвоюється певний тарифний розряд згідно з тарифно-кваліфікаційним довідником. [4]

У Законі України «Про вищу освіту» під кваліфікацією розуміється «визнана закладом вищої освіти або іншим суб'єктом освітньої діяльності у сфері вищої освіти та засвідчена документом про вищу освіту сукупність визначених освітньою програмою та здобутих особою компетентностей (результатів навчання)», а під «компетентністю» – «здатність особи успішно соціалізуватися, навчатися, провадити професійну діяльність, яка виникає на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей» [5].

Отже, належна кваліфікація означає, що особа підготовлена для виконання певної професійної діяльності, що підтверджується здобутими знаннями, засвідченим дипломом, наявністю отриманого досвіду професійної діяльності та умінням продемонструвати здобуті компетенції практично.

Стаття 148 Конституції України [6] та ч. 1 ст. 11 Закону України «Про Конституційний Суд України» (далі - Закон № 2136-VIII) визначають, що суддя КСУ має мати вищу юридичну освіту, стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ятнадцять років, бути правником із визнаним рівнем компетентності.

Для підтвердження наявності вищої юридичної освіти, кандидати на посаду судді КСУ протягом тридцяти днів з дня оприлюднення оголошення про початок конкурсного відбору подають відповідно до конкурсної комісії, Апарату Верховної Ради України, Ради суддів України копію диплома про вищу юридичну освіту (з додатками) ступеня магістра, здобуту в Україні, та/або копії документів про вищу юридичну освіту відповідного ступеня, здобуту за кордоном, разом із копіями документів, що підтверджують їх визнання в Україні (п. 7 ч. 2 ст. 10-5 Закону № 2136-VIII). Законом № 2136-VIII передбачено можливість подання кандидатами у судді КСУ копій документів про науковий ступінь, вчене звання (за наявності), проте ці документи радше призначені для підтвердження рівня компетентності у сфері права, аніж для підтвердження наявності вищої юридичної освіти.

У такий же термін та спосіб кандидати на посаду судді КСУ подають копії документів, що підтверджують стаж професійної діяльності у сфері права (п. 5 ч. 2 ст. 10-5 Закону № 2136-VIII).

Частина 2 ст. 10-6 Закону № 2136-VIII визначає, що відповідність осіб, які виявили намір обійняти посаду судді КСУ, визначеним Конституцією України та цим Законом вимогам до Судді щодо освіти і стажу, встановлює конкурсна комісія, Комітет, Рада суддів України, на підставі чого ухвалюється рішення про допуск або про відмову в допуску до конкурсного відбору. Після чого копії документів, поданих кандидатами на посаду судді КСУ, надсилаються до Дорадчої групи експертів (далі – Дорадча група) для оцінки моральних якостей і рівня компетентності у сфері права кандидатів на посаду судді КСУ та надання списку кандидатів, оцінених Дорадчою групою (ч. 4 ст. 10-6 Закону № 2136-VIII).

Повноваження «розроблення та ухвалення методології оцінювання моральних якостей і рівня компетентності у сфері права кандидатів на посаду судді Конституційного Суду з урахуванням кращих міжнародних стандартів і практик (у тому числі щодо відбору суддів Європейського суду з прав людини, суддів Суду справедливості Європейського Союзу тощо)» належить Дорадчій групі (п. 2 ч. 25 ст. 10-2 Закону № 2136-VIII) [7]

Частина 5 ст. 10-8 Закону № 2136-VIII встановлює черговість та порядок проходження кандидатами у судді КСУ оцінювання за визначеними критеріями. Спочатку Кандидати оцінюються Дорадчою групою за критерієм високих моральних якостей, а на відповідність критерію визнаного рівня компетентності у сфері права оцінюються лише ті Кандидати, які отримали від Дорадчої групи оцінку «відповідає» за критерієм високих моральних якостей.

З огляду на законодавче регулювання процедури добору суддів КСУ, «кваліфікація кандидата у судді КСУ за критерієм відповідності рівня компетентності у сфері права» відбувається у два етапи. На першому етапі Конкурсна комісія, Комітет, Рада суддів України встановлює відповідність осіб, які виявили намір обійняти посаду судді КСУ, визначеним Конституцією України та Законом № 2136-VIII вимогам до Судді щодо освіти і стажу, після чого ухвалюють рішення про допуск або про відмову в допуску до конкурсного відбору (п.2 ст. 10-6 Закону № 2136-VIII). Тобто, уповноважені органи суб'єктів призначення судді КСУ перевіряють документальне підтвердження кандидатом у судді КСУ наявності юридичної освіти (наукового ступеня, вченого звання) і стажу професійної діяльності у сфері права. Тому перший етап кваліфікації кандидата у судді КСУ має вочевидь формальний характер. Другий етап кваліфікації кандидата у судді КСУ слід розглядати як дію, яка засвідчує, що конкретний кандидат взмозі працювати правильно і дійсно дати очікувані результати. Таку кваліфікацію здійснює Дорадча група під час оцінювання кандидатів у судді КСУ, під час якого рівень кваліфікації кандидата у судді КСУ визначається не за формальними ознаками, а ретельною перевіркою природних здібностей кандидата у судді КСУ вміти практично застосовувати здобуті знання та наявності бажання інноваційно та всебічно підходити до вирішення казусів, що свідчить про те, що «кваліфікація» має бути «належною», тобто потрібною, необхідною та відповідною саме для виконання обов'язків судді КСУ.

Участь експертів Дорадчої групи у кваліфікаційному оцінюванні кандидатів у судді КСУ є вагомою частиною забезпечення якісного відбору майбутніх суддів КСУ. Кваліфікаційне оцінювання може потребувати чимало часу, кропіткої та ретельної роботи зі збору даних, їх перевірки, уточнення показників, тому важливо щоб параметри перевірки були детально прописані для обрання найбільш достойних кандидатів. Тому, 4 грудня 2023 р. Дорадча група затвердила Методологію оцінювання моральних якостей і рівня компетенції у сфері права (далі – Методологія), яку застосовуватимуть під час відбору кандидатів на посади суддів КСУ. [8].

Згідно п. 2 ч. 3 ст. 10-8 Закону № 2136-VIII кандидат на посаду судді КСУ вважається таким, що відповідає критерію визнаного рівня компетентності у сфері права, якщо кандидат володіє необхідними знаннями для виконання повноважень судді Конституційного Суду [7]. Методологія включає критерії компетенції у сфері права, за якими оцінюються кандидати у судді КСУ. Згідно п. 4 ст. 2 Методології, володіння необхідними знаннями для виконання повноважень судді КСУ оцінюється у таких сферах як: конституційного права, (конституційного) процесуального права, міжнародного права прав людини, статусу судді КСУ, правового аналізу та прийняття рішень.

У сфері правового аналізу та прийняття рішень кандидат у судді КСУ має знати «як ідентифікувати, розрізняти, порівнювати, узагальнювати та використовувати різноманітні джерела права; розуміти історію справи, аналізувати докази; ефективно збирати, аналізувати та узагальнювати інформацію» [8]; вміти «формулювати обґрунтоване рішення, викладати його зрозумілою та чіткою мовою», «аналізувати складні юридичні питання» [8]. Знання кандидата у судді КСУ відо-

бражаються у продуктивності, яка засвідчує, що Кандидат вміє дотримуватися часових рамок та знає, як досягти високої якості у своїй правничій діяльності [8].

Під час оцінювання Дорадча група «може використовувати будь-яку інформацію, яка має значення для цього, включаючи, але не обмежуючись, винесеними судовими рішеннями та іншими юридичними документами, науковими та подібними працями, звітами і подібними роботами, які можуть викликати сумніви щодо того, чи вміє Кандидат аналізувати і розглядати складні юридичні справи та формулювати письмові висновки» [8]. Отже, якість підготовки кандидата у судді КСУ має бути комплексною і системною, для чого можна вивчати власний досвід кандидата у судді КСУ у законодавчій роботі, підвищенні кваліфікації, проходження навчання чи стажування тощо.

Стаття 4 Методології встановлює етапи оцінювання критерію визнаного рівня компетентності у сфері права Дорадчою групою, до яких входять: вивчення інформації та збір даних про кандидатів у судді КСУ; за потреби отримання пояснень від кандидатів у судді КСУ; затвердження умов проведення письмового оцінювання; проведення письмового оцінювання; прийняття рішення про проведення додаткових співбесід за результатами письмового оцінювання; ухвалення й виготовлення вмотивованого рішення. Відповідно, оцінювання Дорадчою групою належної кваліфікації у галузі права кандидатів у судді КСУ проводиться за трьома параметрами. Найперше, проводиться формальна перевірка щодо обов'язкових вихідних даних, підтверджених документально. По-друге, здійснюється аналіз наявної та, за потреби, додатково отриманої за відповідними запитами інформації (у Методології описуються методи збирання та аналізування даних). По-третє, безпосереднє отримання показників для оцінювання та прийняття вмотивованого рішення.

Третій параметр оцінювання найскладніший, оскільки, на наш погляд, потребує вирішення двох взаємопов'язаних груп питань. Однією з важливих груп питань є з'ясування наявності довіри до тих, хто здійснює оцінювання, тобто до членів Дорадчої групи. Довіра базується на таких критеріях: наявність досвіду та надійності присвоєних звань членів Дорадчої групи, а також придатність розроблених Дорадчою групою критеріїв оцінювання кваліфікації кандидатів у судді КСУ для досягнення мети поставленого завдання. Довіра включає наявність регулярної комунікації з Дорадчою групою, взаємну доступність та чіткість обмінюваної інформації. Зокрема, довіра до членів Дорадчої групи визначається законодавчими критеріями формування складу Дорадчої групи, так як ч. 4 ст. 10-2 Закону № 2136-VIII висуває до члена Дорадчої групи високі вимоги: 1) на день призначення досягла сорока п'яти років; 2) має вищу юридичну освіту ступеня магістра, здобуту в Україні, та/або вищу юридичну освіту відповідного ступеня, здобуту за кордоном; 3) має стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше двадцять років; 4) має високі моральні якості; 5) є правником із визнаним рівнем компетентності; 6) відповідає критерію політичної нейтральності. Також, п. 6 ч. 5 ст. 10-2 Закону № 2136-VIII, серед інших заборон, забороняє бути членом Дорадчої групи особі, яка є суддею, прокурором, слідчим, дізнавачем, державним службовцем або обіймає політичну посаду відповідно до Закону України «Про Кабінет Міністрів України». Обмеження щодо призначення суддів не поширюється на осіб, призначення яких здійснює з'їзд суддів України [7]. Придатність розроблених Дорадчою групою критеріїв оцінювання кваліфікації кандидатів у судді КСУ для досягнення мети поставленого завдання вирішена у Методології, а наявність регулярної комунікації з Дорадчою групою, взаємну доступність та чіткість обмінюваної інформації забезпечується положеннями Методології та власне й рішеннями та діями Дорадчої групи.

Друга група питань стосується безпосереднього оцінювання кандидатів у судді КСУ: Чи зрозумілий порядок оцінювання Дорадчою групою кандидатів у судді КСУ?; Чи сумісні критерії оцінювання відповідному законодавству?; Чи можна бути впевненим, що до оцінювання одних кандидатів застосовуються жорсткіші показники, аніж до інших (за умови однакових показників, що оцінюються)? Тому, видається вірним, що письмова частина оцінювання кандидатів у судді КСУ відбувається відкрито і транслюється в режимі реального часу через офіційні веб-ресурси КСУ та на сторінках Дорадчої групи. Умови проведення письмового оцінювання завчасно надсилаються кандидатам у судді КСУ, також перед початком письмового оцінювання Голова Дорадчої групи інформує присутніх про процедуру проведення цієї частини конкурсної процедури добору суддів КСУ.

Для розробки завдань для проведення письмового оцінювання кандидатів у судді КСУ Дорадчою групою затверджується склад зовнішньої групи міжнародних експертів, які є фахівцями у

сфері конституціоналізму, за участі щонайменше одного українського правника (Зовнішня група-1). «Склад такої групи не є публічно відомим з метою захисту фактичної і можливої конфіденційної інформації щодо предмета письмових запитань» [9, с. 34]. Розроблені варіанти письмових завдань Зовнішня група-1 передає Дорадчій групі в день проведення письмового оцінювання кандидатів у судді КСУ. За допомогою одного з кандидатів у судді КСУ відкривається сейф-пакет із п'ятьма варіантами завдань та випадковим чином обирається одне, яке є однаковим для всіх кандидатів у судді КСУ. Після оголошення завдання розпочинається відлік відведеного часу для виконання письмового завдання. Письмова частина завдання виконується винятково на наданих Дорадчою групою комп'ютерах шляхом набору тексту відповіді на завдання. Надані комп'ютери підключення до Інтернет-мережі не мають. Кандидатам у судді КСУ заборонено користуватися під час виконання завдання будь-якими матеріалами та пристроями, аніж наданими Дорадчою групою. Також, для виконання завдання Дорадча група завчасно забезпечує кандидатів у судді КСУ нормативно-правовими актами, серед яких Конституція України, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод з протоколами до неї, а також деякі Закони України за рекомендацією Зовнішньої групи-1. Після спливу 3 годин на виконання завдання, всі кандидати роздруковують та засвідчують підписом свої відповіді у двох примірниках, один з яких залишився у Дорадчої групи для перевірки, а інший примірник відповіді кандидати залишають собі. Дострокове виконання завдання можливе, а перевищення відведеного часу для виконання завдання – ні. Кандидати у судді КСУ попереджаються, що приміщення, у якому проводиться письмова частина завдання, є одночасно укриттям, тому в разі оголошення повітряної тривоги виконання завдання продовжується. [10] Дорадча група невідкладно опрацьовує відповіді та інформує кандидатів та громадськість щодо того чи є необхідність в проведенні додаткових співбесід з кандидатами в рамках оцінювання рівня компетентності у сфері права.

Належна кваліфікація кандидата у судді КСУ підтверджується не лише теоретичними знаннями законодавства, а перш за все критичним мисленням на предмет того, як ці знання застосовувати у практичній площині. Тому, у разі потреби, з кандидатами у судді КСУ можуть проводитися додаткові співбесіди. Рішення про необхідність додаткових співбесід приймається не пізніше ніж через 15 днів після письмового оцінювання. В такий же строк Дорадчою групою приймається рішення про відсутність необхідності проведення додаткових співбесід, якщо додаткові співбесіди Дорадчою групою не призначаються, та приймається вмотивоване рішення щодо оцінки визнаного рівня компетентності у сфері права. Наприклад, 6 грудня 2024 року та 18 лютого 2025 року Дорадча група провела засідання, на яких, за результатами аналізу письмових відповідей кандидатів на завдання з конституційної проблематики, ухвалила рішення не проводити додаткових співбесід та перейшла до ухвалення рішень щодо компетентності кандидатів у судді КСУ [11; 12]

Для проведення додаткових співбесід із кандидатами у судді КСУ готуються індивідуальні набори із 2 запитань для кожного кандидата у судді КСУ. Для цього Дорадчою групою затверджується склад Зовнішньої групи-2, якою може бути та сама Зовнішня група-1. Зовнішня група-2 обирає по одному набору на кандидата у судді КСУ, які в день співбесіди через Секретаріат КСУ передаються Дорадчій групі за 30 хв. до початку співбесіди. Члени-доповідачі ставлять по одному запитанню, можуть бути додаткові чи уточнюючі питання. У такому випадку, Дорадча група ухвалює та виготовляє вмотивоване рішення упродовж 15 днів з дня проведення додаткових співбесід з усіма кандидатами.

За критерієм визнаного рівня компетентності у сфері права кандидати отримують оцінку «відповідає» або «не відповідає» (ч. 6 ст. 10-8 Закону № 2136-VIII), однак, на будь-якому етапі відбору повинно бути не менше двох кандидатів на одну вакантну посаду. Якщо за результатами проведеного оцінювання кількість кандидатів, які відповідають критерію визнаного рівня компетентності у сфері права, становить менше ніж дві особи на одну вакантну посаду судді КСУ, Дорадча група невідкладно офіційно поінформує про це суб'єктів призначення суддів КСУ для оголошення повторних конкурсів.

Стосовно кандидатів, які отримали оцінку «відповідає» Дорадча група формує загальний список усіх оцінених кандидатів, який передається до уповноважених органів суб'єктів призначення суддів КСУ для прийняття відповідних рішень (ч. 7 ст. 10-8 Закону № 2136-VIII). Також, всі рішення Дорадча група публікує на своїй сторінці офіційного сайту КСУ.

Отже, належна кваліфікація кандидата у судді КСУ засвідчує, що кандидат на посаду судді КСУ має вищу юридичну освіту, стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ятнад-

цять років, є правником із визнаним рівнем компетентності, що підтверджується теоретичними знаннями та практичними навичками і вміннями, які уможливлюють якісне виконання доволі складних професійних обов'язків судді КСУ.

Як вірно зауважує експертка з конституційного права Центру політико правових реформ О. Івасюк, «питанню відповідності критерію визнаного рівня компетентності у сфері права загалом приділено меншу увагу через меншу публічність цього процесу та самого його змісту», тому пропонує підсилити значення професійних компетентностей шляхом зміни порядку проведення етапів оцінювання за двома критеріями [9, с. 41]. Однак, Законом № 2136-VIII встановлений порядок оцінювання компетентностей кандидатів у судді КСУ у сфері права після оцінювання кандидатів критерію високих моральних якостей, а розроблення та ухвалення методології оцінювання моральних якостей і рівня компетентності у сфері права кандидатів на посаду судді КСУ віднесено до виключної компетенції Дорадчої групи. Слід визнати, що особа не може бути обрана суддею КСУ і не має змісту оцінювати компетентності кандидата у сфері права, якщо орган, який проводить відбір, не переконаний у бездоганній репутації кандидата.

Загалом, на перший погляд видається, що законодавче регулювання підтвердження належної кваліфікації кандидата у судді КСУ не містить жодних дискусійних питань і є дещо схожим із вимогами, які визначені до кандидатів у судді загальної юрисдикції у ст. 69 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», згідно якої кандидат на посаду судді відповідає критерію компетентності, якщо він володіє знаннями у сфері права та вміє їх застосовувати, має навички юридичного письма та правничої аргументації, когнітивні здібності (ч. 8). Як вірно зазначає О.В. Щербанюк, «конституції та закони про конституційні суди різних країн передбачають підвищені вимоги для кандидатів з метою призначення в орган конституційного контролю найкращих. …Підвищені вимоги до бездоганної репутації кандидатів на посаду судді конституційного суду пропорційні повноваженням судді. Така легітимна мета обмежень пов'язана з обов'язком держави забезпечувати належне функціонування своїх інституцій і встановлювати такі правила, щоб державна влада здійснювалася відповідно до суспільних інтересів» [13, с. 9-10]. Дійсно, посада судді КСУ і посада судді суду загальної юрисдикції схожі, проте їх не можна вважати однозначними чи тотожними, в першу чергу за вагомістю рішень, що прийматимуться.

З цих міркувань доцільно додатково дослідити деякі аспекти кваліфікаційних вимог до суддів КСУ та дати відповіді на такі питання: «Чи має першочергове значення для виконання обов'язків судді КСУ наявність саме вищої юридичної освіти порівняно із суддею суду загальної юрисдикції?» та «Чи впливає на особу майбутнього судді КСУ його попередня професійна діяльність у сфері права і яким чином вона може впливати на подальше прийняття ним рішень у відповідних справах порівняно із суддею суду загальної юрисдикції?».

Щодо вимоги про юридичну освіту. Якщо для суддів загальної юрисдикції така вимога є обов'язковою, що не піддається сумніву, то для суддів конституційних судів, з огляду на досвід деяких європейських країн, наявність юридичної освіти не є пріоритетною. Наприклад, в Австрії члени та заступники членів Конституційного Суду, окрім закінченої юридичної освіти, можуть мати освіту в галузі права і політології, а до складу Конституційної Ради Франції можуть бути висунуті всі громадяни, які користуються громадянськими та політичними правами [14, с. 118-119]. У Звіті Венеційської комісії «Про склад Конституційних судів» зазначається: «якості, необхідні для конституційного судді, у більшості випадків відображають необхідність юридичної кваліфікації для забезпечення компетентного складу суду. З іншого боку, надмірна правова спеціалізація може підірвати різноманітність складу деяких конституційних юрисдикцій» та робиться висновок про те, що має бути передбачене законом рівномірне і недискримінаційне збалансоване представництво різних груп суспільства (п. 2.3) [15, с. 10]. Тому, доцільно розширити перелік вимог щодо наявності освітнього рівня для кандидатів у судді КСУ та за потреби визначити квоту для суб'єктів призначення суддів КСУ для осіб з такою спеціальністю як «міжнародне право». Наразі це критично необхідно з огляду на триваючий процес вступу України до ЄС для досягнення суттєвого прогресу в узгодженні свого законодавства з правовою базою ЄС.

Щодо стажу роботи у сфері права. 20 січня 2025 року Вища кваліфікаційна комісія суддів України роз'яснила порядок обчислення стажу професійної діяльності у сфері права в межах процедури добору на посаду судді місцевого суду. «Згідно з п. 2 ч. 7 ст. 69 Закону України від 02.06.2016 № 1402-VIII «Про судоустрій і статус суддів» стаж професійної діяльності у сфері права – стаж професійної діяльності особи за спеціальністю після здобуття нею вищої юридичної

освіти. У роз'ясненнях Міністерства юстиції України, викладених у листах від 30.09.2009 № 31-32/310, від 04.03.2014 № 2755-0-33-14/13.1, зазначено, що до стажу роботи у сфері права зараховується період роботи на посадах з реалізацією повноважень, пов'язаних з правоохоронними, правовиконавчими, правоустановчими функціями. За змістом робота у сфері права передбачає розробку або застосування норм права і носить систематичний характер. Це період роботи в органах державної влади (у тому числі судах, органах юстиції, прокуратури), нотаріату, адвокатури, місцевого самоврядування, у профспілкових комітетах та інших громадських організаціях, на підприємствах, в установах, організаціях будь-якої форми власності. Пунктом 4 ч. 7 ст. 69 Закону № 1402-VIII стаж наукової роботи у сфері права віднесений законом до професійної діяльності у сфері права». [16].

У більшості країн Європи кандидати у судді КСУ мають мати досвід роботи у сфері права на посадах судді, прокурора, адвоката, нотаріуса, професора права, викладача права та ін., або на конкретних посадах в органах державної служби чи органах місцевого самоврядування) тощо. В той час як ст. 13 Закону про Конституційний Суд Португалії визначає, що до Конституційного суду можуть бути обрані лише судді [17], а в Угорщині членом Конституційного Суду може бути обраний громадянин, який є юристом-теоретиком з видатними знаннями (професор університету або доктор Академії наук Угорщини) [18].

Виникає питання, чому в цих країнах суддями КСУ не можуть стати адвокати, прокурори, слідчі, державні службовці? З цього приводу слід обговорити судження високоповажної леді Роуз, судді Верховного Суду Сполученого Королівства, висловленої 16.06.2022 р. у промові «Що робить суддю хорошим?», в якій Леді Роуз розмірковує над усталеним припущенням: якщо ви є хорошим та успішним адвокатом, то з вас вийде хороший суддя. Адже багато з навичок, необхідних для того, щоб бути провідним адвокатом, зовсім не є тим, що потрібно, щоб бути хорошим суддею – цілеспрямоване прагнення лише однієї сторони аргументу, здатність допитувати свідків, щоб змусити їх говорити те, що ви хочете, щоб вони сказали, здатність зробити абсолютно погане юридичне твердження правдоподібним та привабливим. Усе це таланти, від яких, можна сподіватися, адвокат може і повинен рішуче відмовитися, обіймаючи судову посаду (п. 8) [19]. Отже набір навичок адвоката може суперечити якостям, потрібним судді, адже не кожен хороший адвокат автоматично є хорошим кандидатом на посаду судді КСУ. Для цього потрібна зміна не лише ролі, але й професійної етики, стилю мислення та ставлення до справедливості. Талант до переконування в судовому процесі не повинен переважити чесність, а вміння боротися за одну сторону – змінитися умінням чути обидві. Крім цього, посада судді КСУ вимагає набагато більше, ніж навички, розвинені шляхом представлення справ у суді. Цей висновок також актуальний по відношенню до професії прокурора, слідчого, державного службовця, тому що в силу прийнятої ними присяги такі особи зобов'язані служити перш за все державі а також виконувати вказівки свого керівництва. З чого можна зробити висновок, що не заангажованим досвідом роботи в галузі права є лише досвід роботи у науковій сфері.

Також у цій промові леді Роуз наводить практичний досвід сера Сідні під час виконання ним обов'язків судді Конституційного суду Південної Африки. З одинадцяти суддів цього Конституційного суду … п'ятеро були суддями Високого Суду, деякі прийшли безпосередньо з колегії адвокатів, і принаймні четверо в певний момент були науковцями, а також працювали в приватній практиці як адвокати або юристи. Один був політичним вигнанцем. Сер Сідні пише: «Усі вони були хорошими юристами, але що мене вразило, так це глибина та різноманітність їхнього досвіду в галузі права та життя». Це розмаїття, сказав він, освітлювало їхні дискусії, коли він засідав, особливо коли доводилося зважувати конкуруючі інтереси – індивідуальні, урядові та соціальні. «Я не маю жодних сумнівів», – сказав він, – «що ця різноманітність надала суду в цілому зрілості судження, якої він би інакше не мав» (п. 36) [19].

Дослідивши наведені позиції можна висновувати про перевагу обрання до КСУ суддів з різним практичним досвідом у сфері права, а не виключно суддів загальної юрисдикції та науковців, тому що суддівські призначення мають ґрунтуватися на заслугах, а не відображати політичні чи інші форми упередженості на користь чи проти певних типів кандидатів. Це має забезпечити висококваліфікований, гідний суспільної довіри склад КСУ.

Висновки. Обрання судді КСУ здійснюється на основі чітко визначених критеріїв та за публічно оголошеною процедурою. Таке коротке, але важливе положення встановлює мінімальний стандарт прозорості щодо характеристик, які кваліфікують осіб для призначення на посаду судді

КСУ, так і кроків, які виконуються, коли особу розглядають для відбору. Критерії для суддівської посади КСУ визначаються Конституцією та Законом № 2136-VIII, а уповноважений орган – Дорадча група, використовуючи свій власний досвід та знання, уповноважена розробляти критерії та інструменти для використання під час оцінювання кандидатів у судді КСУ. Прозорість вимагає, щоб такі конкретні критерії або підходи до оцінювання були опубліковані поряд з основними конституційними та законодавчими критеріями, щоб як претенденти на посаду судді КСУ, так і широка громадськість були обізнані з якостями, за якими шукають суддів КСУ. Для оцінки навичок та здібностей кандидатів у судді КСУ використовуються письмові завдання, які формуються та проводяться незалежним органом – Дорадчою групою, що є очевидною перевагою, а за потреби – можуть проводитися усні співбесіди. Загалом, кваліфікація дозволяє виконувати конкретно встановлену роботу певної міри складності, з чого можна зробити висновок, що неможливість вказаного виконання свідчить про відсутність кваліфікації щодо виконання конкретної роботи. Тому, за критерієм визнаного рівня компетентності у сфері права кандидати у судді КСУ цілком очікувано можуть отримати від Дорадчої групи оцінку «відповідає» або «не відповідає».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Словник української мови: в 11 томах. Том 4, 1973. Стор. 128. URL: https://sum.in.ua/s/kvalifikacija.
2. Словник української мови: в 11 томах. Том 5, 1974. Стор. 117. URL:https://sum.in.ua/s/nalezhnyj.
3. Велика українська енциклопедія: тематичний реєстр гасел з напряму «Юридичні науки» / Укладачі: Бабка В.Л., Шумило М.М.; за ред. д. і. н., проф. Киридон А.М. – К: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. – 152 с.
4. Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол.: Ю70 Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. URL:https://leksika.com.ua/10591004/ure/kvalifikatsiya.
5. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text.
6. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text
7. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19/ed20170713#Text.
8. Методологія оцінювання моральних якостей і рівня компетенції у сфері права Дорадчої групи експертів , ухваленої згідно протоколу № 2 засідання Дорадчої групи експертів від 04 грудня 2023 р. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/metodologiya_dge.pdf.
9. Івасюк О. Моніторинговому звіті за результатами проведення конкурсного відбору на посаду судді КСУ за новою процедурою (станом на 26.11.2024 р.). URL: https://pravo.org.ua/books/monitoryngovyj-zvit-za-rezultatamy-provedennya-konkursnogo-vidboru-na-posadu-suddi-ksu-za-novoyu-protseduroyu.
10. 8 лютого 2025 | Дорадча група експертів | письмове оцінювання кандидатів на посаду судді КСУ. URL: https://www.youtube.com/watch?v=bcTHjU8qWZ8.
11. Дорадча група експертів підвела підсумки конкурсу на посаду судді КСУ за квотою з'їзду суддів України URL: https://ccu.gov.ua/storinka/doradcha-grupa-ekspertiv-pidvela-pidsumky-konkursu-na-posadu-suddi-ksu-za-kvotoyu-zyizdu.
12. Протокол № 16 засідання Дорадчої групи експертів від 18 лютого 2025 року. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/protokol_no_16_vid_18.02.2025.pdf.
13. Щербанюк О.В. Вступ до актуальної теми. *Право України*, 2023. № 7. С. 9–11. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/pravoukr-2023-7-pravo_2023_7.pdf.
14. Гончар О.О. Європейський досвід добору суддів органів конституційної юрисдикції. *Аналітично-порівняльне правознавство,* 2025. № 3. Ч. 1. С. 112–123.
15. The composition of Constitutional Courts. CDL-STD(1997)020. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-STD(1997)020-e.
16. Роз'яснення щодо обчислення стажу професійної діяльності у сфері права в межах процедури добору на посаду судді місцевого суду. Вища кваліфікаційна комісія суддів України. 20 січня 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#n2338.

17. Law of the Constitutional Court: Law no. 28/82, of 15 November URL: https://www.tribunalconstitucional.pt/tc/content/files/en/lawoftheconstitutionalcourt.pdf.
18. Törvény az Alkotmánybíróságról. 2011. évi CLI. URL: https://alkotmanybirosag.hu/alkotmanybirosagi-torveny.
19. What makes a good Judge? The Right Hon Lady Rose of Colmworth DBE. 16 June 2022. URL: https://supremecourt.uk/uploads/barnards_inn_reading_lady_rose_speech_2022_807c8d91ed.pdf.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.31

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ МЕТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Гришко Л.М.,
кандидат юридичних наук, старший дослідник,
завідувач наукового сектору
Науково-дослідного інституту ДБМС,
Національна академія правових наук України

Гришко Л.М. Деякі питання визначення мети забезпечення репродуктивних прав людини.
У статті порушено проблему мети забезпечення репродуктивних прав. Звертається увага, що з розвитком технологій постає потреба перегляду достатності забезпечення репродуктивних прав з урахуванням сучасних викликів та можливостей новітніх технологій. Не зважаючи за заборони в сфері генної інженерії, що закріплені у міжнародних актах, немає жодних гарантій їх дотримання і в результаті ці всі положення можуть бути порушені. Все це вимагає прискіпливої уваги до формування стратегії державної політики у сфері забезпечення репродуктивних прав.

У статті зроблено наступні висновки та застереження: право на інформацію в межах реалізації репродуктивних прав, відіграє надзвичайну важливість; мета правового забезпечення репродуктивних прав визначає напрям, межі та зміст заходів. Не слід забувати про обмеження в сфері генної інженерії, медичної етики і загалом в галузі прав людини щодо допустимих заходів забезпечення репродуктивних прав; належне врегулювання реалізації репродуктивних прав це про створення реальної можливості для їх реалізації. Проте в межах проблем забезпечення репродуктивних прав лежать серйозні глобальні питання, що пов'язані зі збереженням геному. Тому будь-яка ціль має бути співставна із збереженням геному людини для створення умови виживання людства, тобто умов для реалізації репродуктивних прав; розвиток технологій не завжди є аргументом до розширення сутності та змісту прав, якщо це суперечить засадам збереження геному людини. Проте слід наголосити на тому, що орієнтиром не може бути те, що люди готові або не готові сприйняти. Репродуктивні права обмежені біологічною природою людського організму. Додати властивості, які здоровій людини не притаманні може означати не просто порушення етичних правил, а й незворотне порушення біологічних характеристик людини, які в результаті можуть мати непрогнозовані наслідки; найважливішою, але не єдиною є мета збереження біологічного виду та забезпечення виживання людства, оскільки вона не спрямовує на пошуки щастя і забезпечення прав конкретної людини. В межах забезпечення цієї мети, відмову мати дітей можна розглядати як перешкоду до збереження людства та збереження біологічного виду. Мета повинна бути коректною та враховувати баланс між суспільними та приватними інтересами; рішення кожної держави впливає на загальносвітові підходи тлумачення змісту і меж допустимого в сфері забезпечення репродуктивних прав, зокрема, через практику ЄСПЛ.

Ключові слова: міжнародно-правове регулювання репродуктивних прав людини, репродуктивні права людини, цілі забезпечення репродуктивних прав, конституційно-правове регулювання допоміжних репродуктивних технологій, гарантії реалізації репродуктивних прав людини.

Hryshko L.M. Some issues of determining the goal of ensuring human reproductive rights.
The article raises the issue of the purpose of ensuring reproductive rights. It is noted that with the development of technology, there is a need to review the adequacy of ensuring reproductive rights, considering modern challenges and the capabilities of new technologies. Despite the prohibitions in the field of genetic engineering, which are enshrined in international acts, there are no guarantees of their observance and as a result, all these provisions may be violated. All this requires meticulous attention to the formation of a strategy of state policy in the field of ensuring reproductive rights. The article makes the following conclusions and reservations: the right to information within the framework of the

implementation of reproductive rights plays an extremely important role; the purpose of legal ensuring reproductive rights determines the direction, boundaries and content of measures. We should not forget about the restrictions in the field of genetic engineering, medical ethics and in general in the field of human rights regarding permissible measures to ensure reproductive rights; proper regulation of the implementation of reproductive rights is about creating a real opportunity for their implementation. However, within the framework of the problems of ensuring reproductive rights, there are serious global issues related to the preservation of the genome. Therefore, any goal must be comparable to the preservation of the human genome to create conditions for the survival of humanity, that is, conditions for the realization of reproductive rights; the development of technology is not always an argument for expanding the essence and content of rights if this contradicts the principles of preserving the human genome. However, it should be emphasized that the guideline cannot be what people are ready or not ready to accept. Reproductive rights are limited by the biological nature of the human body. Adding properties that are not inherent in a healthy person may mean not only a violation of ethical rules, but also an irreversible violation of human biological characteristics, which as a result may have unpredictable consequences; the most important, but not the only goal is the preservation of the biological species and ensuring the survival of humanity, since it does not aim at the pursuit of happiness and ensuring the rights of a particular person. Within the framework of ensuring this goal, the refusal to have children can be considered as an obstacle to the preservation of humanity and the preservation of the biological species. The goal must be correct and take into account the balance between public and private interests; The decision of each state influences global approaches to interpreting the content and limits of what is permissible in the field of ensuring reproductive rights, through the practice of the ECHR.

Key words: international legal regulation of reproductive human rights, reproductive human rights, goals of ensuring reproductive rights, constitutional legal regulation of assisted reproductive technologies, guarantees of the implementation of reproductive human rights.

Постановка проблеми. Зі жвавим розвитком технологій постає потреба перегляду достатності забезпечення репродуктивних прав з урахуванням сучасних викликів та можливостей новітніх технологій. Тут постають одночасно і релігійні і моральні питання, проте, все це має відповідати міжнародним стандартам у галузі прав людини та медичної етики.

Не зважаючи за заборони в сфері генної інженерії, що закріплені у міжнародних актах, немає жодних гарантій їх дотримання і в результаті ці всі положення можуть бути порушені, як і заборона ведення агресивної війни. На жаль, реально стримуючих механізмів на міжнародному рівні сьогодні немає. Все це вимагає прискіпливої уваги до формування стратегії державної політики у сфері забезпечення репродуктивних прав.

Слід згадати про проблему належного конституційно-правового регулювання допоміжних репродуктивних технологій. У грудні 2021 року Кабінет Міністрів України зареєстрував проєкт Закону № 6475 (щодо допоміжних репродуктивних технологій), який став черговою спробою врегулювати відносини, щодо використання допоміжних репродуктивних технологій. Проте проєкт Закону України «Про допоміжні репродуктивні технології» так і не було прийнято. Згідно із пояснювальною запискою до Законопроєкту, прогнозувалося наступне: удосконалення надання медичної допомоги населенню при проведенні лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій (далі – ДРТ); захист прав громадян, які лікуються із застосуванням ДРТ; захист прав донорів репродуктивних клітин; захист прав дітей, народжених в результаті ДРТ; посилення авторитету України як держави, здатної захистити права усіх своїх громадян в сфері репродукції [1]. Отже, можна констатувати двоскладову мету, де першою складовою є забезпечення прав людини, а другою – посилення авторитету України. Другу складову слід розширити, оскільки йдеться не просто про авторитет чи імідж України, а про спільні зусилля демократичних держав щодо забезпечення прав людини у світі, а також збереження генному людини.

Загалом, визначення мети законопроєкту істотно впливає на зміст. Україна сьогодні має достатній науковий потенціал, щоб забезпечити високі стандарти правового регулювання репродуктивних прав. Водночас, проблема забезпечення репродуктивних прав, шляхом застосування ДРТ є глобальною проблемою.

Глобалізаційні процеси спричинюють трансформацію ціннісних уявлень, які протягом багатьох століть сприймались як належні і відображали самобутність певного типу суспільства, навіть ті, де релігійний фактор історично є визначальним щодо прийнятності. Прямим наслідком

цих процесів стануть суттєві змістовні перетворення та модифікації в аксіологічно-правовій сфері [2, с. 24, 29]. Тому слід приділяти належну увагу тому, в якому напрямку змінюються ціннісні орієнтири та на досягнення яких цілей направлено законодавство.

Метою дослідження є виокремлення питань щодо визначення мети забезпечення репродуктивних прав людини. Вирішення даної проблеми ускладняється її перетином з правовою, етичною, політичною, соціальною, культурною та релігійною складовими. Очевидно, що вона не може бути вирішена в межах однієї статті і тому ми зосередимося на ключових питаннях.

Стан опрацювання проблематики. Питаннями забезпечення репродуктивних прав людини останнім часом займалися Д. Бєлов.О. Білаш, Л. Богачова, С. Болдіжар, М. Менджул, Н. Парамонов, О. Шулепова та ін.

Дисертаційне дослідження Н. Парамонова представляє важливий ракурс дослідження репродуктивних прав. Н. Парамонов звертає увагу на поступальний розвиток цілей щодо прав людини. Так, вчений відзначає, що цікавим є той факт, що серед Цілей розвитку тисячоліття ООН 2000 року, не міститься згадок про репродуктивне здоров'я і репродуктивні права. Лише 5 мета закликала до скорочення материнської смертності, а шоста – боротися з поширенням ВІЛ/СНІДОМ. У 2005 році до цього переліку завдань був доданий пункт 5Б, що вимагав забезпечити до 2015 року загальний доступ до отримання допомоги у сфері репродуктивного здоров'я [3, с. 220; 4, с. 38].

Слід відзначити колективне монографічне дослідження «Четверте покоління прав людини: особливості правового регулювання, проблеми та перспективи розвитку в сфері охорони здоров'я». Дослідження розкриває трансформацію правового регулювання прав людини четвертого покоління в контексті розвитку інформаційних технологій, теоретичні та практичні проблеми правового регулювання застосування ДРТ, клонування та ін. [2, с. 40].

Л. Богачова, О. Шулепова, звертають увагу на складові змісту права на репродуктивне здоров'я, відзначаючи право на інформацію про репродуктивні права, що є основою для їх реалізації. Тут слід відзначити, що право на інформацію в межах цих прав, на нашу думку, критично важливе, оскільки знання про новітні методики лікування та планування сім'ї впливає не тільки на реалізацію репродуктивних прав в межах певної родини, а й на демографічні показники. Також авторки статті відзначають, що у міжнародній судовій практиці немає єдності щодо розгляду справ, пов'язаних з порушенням репродуктивних прав людини. Також слід погодитися з висновком, що порушення репродуктивних прав людини зачіпає приватну сферу її життя. У статті констатовано, що станом на 2021 рік проти України ще немає поданих позовів до ЄСПЛ у репродуктивній сфері і для України нині впровадження висновків ЄСПЛ у національне законодавство є дуже важливим, адже існує необхідність захисту і відновлення основоположних прав громадян у сфері репродукції. Проте не деталізується, які саме рішення і які саме позиції повинна врахувати Україна при розробці поточного законодавства [5, с. 17, 18,19].

А. Дутко, М. Заболотна правильно визначають, що найважливішим призначенням репродуктивні прав є забезпечення процесу виживання людства як біологічного виду, збереження цивілізації та подальшої соціалізації людства [6, с. 88]. Проте це далеко не повне визначення мети забезпечення репродуктивних прав. Окремо цьому питанню увагу не приділяють, проте, слід. Загальна ціль відома, але її досягнення стане можливим лише через конкретизацію та деталізацію її сутності та складових.

Виклад основного матеріалу. Системність у досліджені питання забезпечення репродуктивних прав передбачає аналіз, оцінку та переосмислення конституційних цінностей, та, за необхідності доповнення і уточнення їх змісту в аспекті репродуктивних прав. Питання забезпечення репродуктивних прав не просте і слід чітко визначити, що однозначно слід заборонити, а що слід забезпечити.

Для початку слід виокремити систему конституційних цінностей, які є максимально наближеними до забезпечення репродуктивних прав людини. Звичайно, базові цінності закріплюються в конституційно-правових нормах, а вже потім через горизонтальний ефект отримують продовження на рівні галузевого законодавства. Отже, конституційні норми в питаннях забезпечення репродуктивних прав (і не тільки) відіграють особливу роль. Безумовно, через загально-регулятивний характер вони окреслюють становище громадян не в якій-небудь одній сфері діяльності, а в основних її галузях [7, с. 12].

Засади забезпечення репродуктивних прав базуються на положеннях конституційних норм з урахуванням системності прав та свобод людини. Базовими положеннями Конституції України

саме в цій сфері є наступні: збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави (ст. 16); правовий захист, матеріальна і моральна підтримкою материнства і дитинства (ч. 2 ст. 24); сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою (ч. 3 ст. 51) та ін. [8].

Мета правового забезпечення репродуктивних прав визначає напрям, межі та зміст заходів. Не слід забувати про обмеження в сфері генної інженерії, медичної етики і загалом в галузі прав людини щодо допустимих заходів забезпечення репродуктивних прав. Міжнародно-правове регулювання репродуктивних прав людини закладає основні засади для впровадження механізмів їх забезпечення. Сутнісне і ключове обмеження щодо цілей визначається поняттям «геном людини». Відповідно до статті першої Загальної декларації про геном людини та права людини, геном людини лежить в основі фундаментальної єдності всіх членів людської родини, а також визнання їхньої притаманної гідності та різноманітності. У символічному сенсі він є спадщиною людства [9]. Відповідно, спадщину слід охороняти, бо це спільне надбання і втручання в геном людини є неприпустимим.

У передмові до публікації Всесвітньої організації здоров'я (далі ВООЗ), що присвячена Керівним принципам етичного збору та обміну даними геному датованому 2024 р., директорка Департаменту досліджень у сфері охорони здоров'я ВООЗ Д. Рідер наводить цілі дослідження геному людини. Констатується, що зі зростанням розуміння геному людини, продовжує зростати потенціал геноміки для покращення розуміння здоров'я та хвороб і зрештою, покращення здоров'я окремих осіб та населення в цілому. У 2022 році Наукова рада ВООЗ зосередилася на геноміці як на темі своєї доповіді «Прискорення доступу до геноміки для глобальної охорони здоров'я». Цілком правильно відзначається, що збір, доступ, використання та обмін геномними даними людей пов'язані з етичними, правовими, соціальними та культурними проблемами. Наголошується, що потенційні переваги геноміки можуть бути реалізовані лише за умови збору, доступу, використання та обміну такими даними. Відповідно, у доповіді Наукової ради як конкретну мету було визначено сприяння етичному, правовому, справедливому та відповідальному обміну даними геному людини і представлені у 2024 році принципи направлені на забезпечення цього обміну [10].

Мета усіх цих заходів – розвивати геноміку для здоров'я окремих осіб та населення в цілому, захищати індивідуальні та колективні права та інтереси, а також сприяти суспільній довірі. Описані принципи визнають важливість та цінність даних геному людини. Їх використання є критично важливим, на думку ВООЗ, для того, щоб реалізувати перспективи геноміки для всього населення планети. Це має здійснюватися таким чином, щоб виявляти та пом'якшувати етичні, правові, соціальні та культурні проблеми, які можуть виникнути [10]. І це, на нашу думку, є надскладною задачею. Так, безумовно, дослідження геному людини можуть сприяти кращому забезпеченню репродуктивних прав та свобод. При цьому, таке «пом'якшення» повинно мати свої межі.

Наприклад, до складних етичних питань можна віднести питання розпорядження кріоконсервованим біологічним матеріалом після смерті пацієнтів, тобто постмортальна репродукція. О. Данченко, Ю. Левчук у 2023 році звернули на це увагу, наголосивши на положеннях Загальної Декларація про біоетику та права людини щодо заклику держав до дослідження етичних проблем і вжиття відповідних заходів у зв'язку з наслідками науково-технічного прогресу та, зокрема, застосуванням новітніх технологій. Постмортальна репродукція лежить в полі етики і поки відсутні єдині підходи щодо неї [11].

Водночас, збереження генофонду Українського народу як обов'язок держави з відголоском Чорнобильської катастрофи на фоні війни, вимагає конкретних заходів. Це особливе положення Основного Закону не є типовим для конституцій. Проте, в сенсі даного обов'язку держави можна також тлумачити зміни до законодавства, оскільки в результаті палких дискусій у 2024 році на законодавчому рівні закріплено забезпечення безоплатного збереження репродуктивних клітин військовослужбовців навіть у разі смерті або оголошення судом померлим ще протягом трьох років. Подальше зберігання таких клітин може бути продовжене за рахунок іншої особи, визначеної у заповіті [12]. Отже, дане етичне питання вирішено на користь збереження генофонду нації. У початковому варіанті забезпечувалося тільки прижиттєве збереження репродуктивних клітин, що в своїй сутті не повно відповідало цілі такого відбору клітин.

Також вчені відзначають, що незважаючи на те, що мета допомогти бездітній подружній парі мати дитину носить виключно позитивний характер вбачають наявність етичної проблеми. Так, масове використання кріоконсервованих репродуктивних клітин та ембріонів, з позиції Церкви,

суперечить низці моральних норм, основною з яких є наступна: «Народження однієї дитини дається ціною створення і знищення інших дітей» [2, с. 180].

Належне врегулювання реалізації репродуктивних прав це про створення реальної можливості для їх реалізації. І це стосується не тільки репродуктивних прав. У межах проблем забезпечення репродуктивних прав лежать серйозні глобальні питання, що пов'язані зі збереженням геному. Тому, будь-яка ціль має бути співставна із збереженням геному людини для створення умов для реалізації репродуктивних прав, тобто умов для виживання людства.

Зазначимо, що ВООЗ визнає, що біологічні зразки є обмеженим ресурсом і мають культурне значення в багатьох контекстах. Тому збір, доступ, використання та обмін біологічними зразками може вимагати додаткових міркувань, окрім тих, що визначені в нових принципах [10, с. 2, 3]. Такий погляд, на нашу думку, є закликом до формування стандартів досліджень у даній сфері.

Є ще одне питання, яке є ключовим для подальшого розвитку правового регулювання репродуктивних прав. Однозначно, розвиток технологій впливає на розвиток прав, а потреба забезпечити права впливає на напрям розвитку технологій. Проте, науковий прогрес також може негативно впливати на реалізацію прав та створювати додаткові загрози, однаково, як і ліквідувати їх. Сьогодні тренди розвитку поширюються, в тому числі, на права людини через розвиток технологій і зміни моральних устоїв. Завданням же конституційного права є врегулювання засад забезпечення репродуктивних прав, щоб поєднати суспільні, приватні інтереси та людства в цілому.

Водночас, розвиток прав людини на основі появи нових технологій не слід розглядати як те, що немає меж. Аргументи, що ґрунтуються на розвитку прав без врахування сутності конкретного права є слабкими та потребують перевірки. Так, розвиток технологій, з одного буку розширює можливості забезпечення прав та свобод, а з другого боку, створює загрози, про що й згадує ВООЗ в Керівних принципах 2024 року. У будь-якому випадку, розвиток технологій не завжди є аргументом до розширення сутності та змісту прав, якщо це суперечить засадам збереження геному людини.

До прикладу, вчені в межах монографічного дослідження піднімають істотну проблему, висвітлюючи її через помилкові цілі, якими сьогодні пояснюють клонування. Клонування заборонено в Україні, що можна зрозуміти з самої назви Закону України «Про заборону репродуктивного клонування людини», який діє з 2005 року [13]. Проте, терапевтична мета клонування в світі розглядається більш прийнятною і менш «гострою» формою клонування, оскільки з нею пов'язують отримання позитивних результатів, спрямованих на боротьбу та подолання важких і невиліковних хвороб (таких як рак, діабет, хвороба Паркінсона, Альцгеймера та інших). Однак і тут, як і при абортах, зіштовхуємося з певною аксіологічною дилемою, яка криється у відсутності єдності з приводу трактування статусу ембріона, у тому числі, з якого моменту його можна сприймати як живу істоту, що володіє правом на життя. Ми погоджуємося з висновком, що **жодні терапевтичні та дослідницькі цілі** не можуть йти в розріз з цінністю життя. Вчені переконані, що на шляху до масштабного прийняття людством даного права неминучою є трансформація ціннісних орієнтирів, особливо у контексті репродуктивного клонування, які сучасне суспільство навряд чи готове прийняти [10, с. 40]. Проте, слід наголосити на тому, що орієнтиром не може бути те, що люди готові або не готові сприйняти.

Репродуктивні права обмежені біологічною природою людського організму. Додати властивості, які здоровій людини не притаманні може означати не просто порушення етичних правил, а й незворотне порушення біологічних характеристик людини, які в результаті можуть мати непрогнозовані наслідки.

Ми переконані, що зміни сутності біологічної репродуктивної природи людини слід розглядати як ймовірну загрозу нормальні реалізації репродуктивних прав, оскільки такі втручання не пов'язані із тими біологічними характеристиками, що закладені в людину Богом.

Забезпечення репродуктивних прав - заходи та механізми направлені на реалізацію фізіологічних процесів з метою реалізації або утримання від реалізації права на продовження роду. Тобто, йдеться про обмеження мети фізіологічним, біологічним колом або ж можливостями організму здорової людини. Забезпечення направлене на освіту, планування, утримання від реалізації і т д. Все що поза межами цілей можна розглядати як загрозу суспільним інтересам, наприклад, клонування людини, оскільки наслідки непрогнозовані.

А. Дутко, М. Заболотна, як ми вже відзначали, вказують, що найважливішим призначенням репродуктивних прав є забезпечення процесу виживання людства як біологічного виду, збере-

ження цивілізації та подальшої соціалізації людства [6, с. 88]. Найважливішим, але не єдиним, оскільки мета «збереження біологічного виду та забезпечення виживання людства» не спрямовує на пошуки щастя і забезпечення прав конкретної людини. Так, відмову мати дітей можна розглядати як перешкоду до збереження людства та біологічного виду. Шаблонне визначення мети не призведе до вирішення реальних проблем в сфері забезпечення репродуктивних прав. Отже, важливий контекст, середовище тлумачення змісту репродуктивних прав. Слід коректно визначити мету, яка має враховувати баланс між суспільними та приватними інтересами щодо кожного з репродуктивних прав.

Згідно із Концепцією Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації на 2006-2015 роки», зниження рівня народжуваності та підвищення рівня загальної смертності ставить під загрозу її майбутнє і робить проблему репродуктивного здоров'я загальнонаціональною. Мета Програми полягає у поліпшенні репродуктивного здоров'я населення України як важливої складової забезпечення соціально-економічного потенціалу країни. Важлива роль у виконанні Програми відводиться запровадженню принципу системності у розв'язанні проблем репродуктивного здоров'я. Серед очікувань передбачено продовженню середньої очікуваної тривалості життя; задоволення потреб населення в ефективній, якісній і доступній медико-санітарній допомозі; створенню умов для безпечного материнства, формування та збереження репродуктивного здоров'я підлітків; поліпшенню репродуктивного здоров'я населення; забезпечення дотримання основних принципів охорони репродуктивного здоров'я, які покладені в основу стратегії ВООЗ для країн європейського регіону. У результаті виконання Програми передбачається: підвищити показник народжуваності на 10-15 відсотків; знизити рівень материнської і малюкової смертності на 20 відсотків; знизити частоту штучного переривання вагітності на 20–25 відсотків [14]. Проблеми, цілі та задачі залишаються актуальними і сьогодні, оскільки війна лише погіршила ситуацію.

Важливо враховувати практику Європейського суду з прав людини (далі - ЄСПЛ) при проведені наукових досліджень, при цьому враховувати етичні, релігійні відмінності та політико-правову дійсність України. Дослідження практики ЄСПЛ щодо рішень про реалізацію репродуктивних прав передбачає вивчення позицій Суду за ст. 8 Європейської конвенції з прав людини (далі - ЄКПЛ). При цьому, у практиці ЄСПЛ є також факти визнання порушення ст. 3 у поєднанні зі ст. 8 ЄКПЛ. До прикладу, Рішення у справі «P.P. проти Польщі» від 26 травня 2011 р. Суд визнав порушення Статті 3 ЄКПЛ (заборона нелюдського та принизливого поводження), бо ставлення до заявниці, яка знаходилася у вразливій ситуації, було принизливим, а можливість виконання генетичних тестів була змарнована зволіканням, відсутністю належного догляду та інформування. Лікарі були проти аборту і всіляко затримували проведення тестів. У результаті цього заявниця не змогла отримати інформацію про діагноз, стан здоров'я плода, встановленого з точністю шляхом генетичної експертизи в термін, у межах якого дозволено робити аборт. Суд також визнав порушення Статті 8 Конвенції (право на повагу до приватного та сімейного життя) через відсутність у законодавстві держави ефективних механізмів, які дали б можливість скористатися доступними засобами діагностики та на основі отриманих результатів прийняти рішення стосовно аборту. Суд вважає, що природа питань, які стосуються ухвалення жінкою рішення припинити вагітність, є такою, для якої фактор часу є надзвичайно важливим. Чинні процедури повинні гарантувати, що такі рішення ухвалюватимуться вчасно [15].

Отже, тут слід відзначити, що надання переваги певному переконанню щодо абортів (за чи проти) може викликати перешкоджання в проведені відповідних досліджень та неможливості проведення аборту через сплин допустимих законом строків. Цей приклад ще раз підкреслює, що правильно визначені цілі та слідування їм в процесі забезпечення репродуктивних прав мають ключове значення. Отже, держава повинна здійснювати нагляд та передбачити відповідні заходи відповідальності за ухиляння від сприяння в реалізації цих прав. Необхідно належно прописати зобов'язання медичних працівників при виявленні випадків (навіть підозр), коли особа наділяється правом прийняти рішення щодо своїх репродуктивних прав, інакше втрачається сутність цих прав. Отже, цілі забезпечення репродуктивних прав можна досягти, якщо забезпечити своєчасний доступ до інформації та процедур.

Загалом, репродуктивна політика завжди тісно переплетена з проблемами демографії та здоров'я населення. Слід вказати, що мета збільшення кількості населення держави не може досягатися через нехтування та обмеження репродуктивних прав. Рішення кожної держави впливає на

загальносвітові підходи тлумачення змісту і меж допустимого в сфері забезпечення репродуктивних прав, зокрема, через практику ЄСПЛ.

В українській правовій доктрині медичного права пропонується використання поняття «терезів репродуктології», яке передбачає врівноваження життя і здоров'я людини із ступенем комерціалізації у зазначеній сфері. Окреме місце на цих терезах займає сурогатне материнство (допоміжна гестація) у якому утримання балансу є найскладнішим [10, с. 239]. Цей баланс також повинен враховувати дотримання загальної мети забезпечення репродуктивних прав.

Проблема балансу також часто виникає при реалізації репродуктивних прав батьків. І бажання в реалізації репродуктивних прав пари може не збігатися. Наприклад, як у справі «Evans v. the United Kingdom» (2007 р.), згідно якої заявниця страждала раком яєчників. Перед їх видаленням вона і її партнер Д. вдалися до екстракорпорального запліднення. Проте, після припинення відносин партнер відкликав свою згоду на використання ембріонів і ембріони підлягали знищенню. Отже, пані Еванс була позбавлена можливості коли-небудь мати власних, генетично рідних дітей. Висловивши співчуття пані Еванс, Європейський суд з прав людини не знайшов порушення статей 2, 8 і 14 ЄКПЛ: створені ембріони не мали право на життя у зв'язку з тим, що в національному праві чітко закріплене правило про необхідність згоди обох біологічних батьків. Пані Еванс була ознайомлена із положеннями законодавства до процедури запліднення. На думку Суду, баланс конкуруючих приватних і публічних інтересів в справі був дотриманий [16; 10, с. 239].

Висновки. З огляду на проведене дослідження слід зробити наступні висновки:

1. Право на інформацію в межах реалізації репродуктивних прав, на нашу думку, відіграє критичну важливість, оскільки знання про новітні методики лікування та планування сім'ї впливає не тільки на реалізацію репродуктивних прав в межах певної родини, а й на демографічні показники. Цілі забезпечення репродуктивних прав окреслюють можливості та заборони у цій сфері.

2. Мета правового забезпечення репродуктивних прав визначає напрям, межі та зміст заходів. Не слід забувати про обмеження в сфері генної інженерії, медичної етики і загалом в галузі прав людини щодо допустимих заходів забезпечення репродуктивних прав. Міжнародно-правове регулювання репродуктивних прав людини закладає основні засади для впровадження механізмів їх забезпечення.

3. Належне врегулювання реалізації репродуктивних прав, - це про створення реальної можливості для їх реалізації. Проте, в межах проблем забезпечення репродуктивних прав лежать серйозні глобальні питання, що пов'язані зі збереженням геному. Тому, будь-яка ціль має бути співставна із збереженням геному людини для реалізації репродуктивних прав, в т.ч. забезпечення умов виживання людства.

4. У будь-якому випадку, розвиток технологій не завжди є аргументом до розширення сутності та змісту прав, якщо це суперечить засадам збереження геному людини. Проте, слід наголосити на тому, що орієнтиром не може бути те, що люди готові або не готові сприйняти. Репродуктивні права обмежені біологічною природою людського організму. Додати властивості, які здоровій людини не притаманні може означати не просто порушення етичних правил, а й незворотне порушення біологічних характеристик людини, які в результаті можуть мати непрогнозовані наслідки.

5. Найважливішою, але не єдиною є мета «збереження біологічного виду та забезпечення виживання людства», оскільки не спрямовує на пошуки щастя і забезпечення прав конкретної людини. Так, відмову мати дітей можна розглядати як перешкоду до збереження людства та збереження біологічного виду. Шаблонне визначення мети не призведе до вирішення реальних проблем в сфері забезпечення репродуктивних прав. Отже, важливий контекст, середовище тлумачення змісту репродуктивних прав. Слід коректно визначити мету, яка має враховувати баланс між суспільними та приватними інтересами щодо кожного з репродуктивних прав.

6. Загалом, репродуктивна політика завжди тісно переплетена з проблемами демографії та здоров'я населення. Слід вказати, що мета збільшення кількості населення держави не може досягатися через нехтування та обмеження репродуктивних прав. Рішення кожної держави впливає на загальносвітові підходи тлумачення змісту і меж допустимого в сфері забезпечення репродуктивних прав, зокрема, через практику ЄСПЛ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Проект Закону про допоміжні репродуктивні технології: № 6475 від 28.12.2021. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73524.

2. Четверте покоління прав людини: особливості правового регулювання, проблеми та перспективи розвитку в сфері охорони здоров'я: монографія / за заг. ред.: д.ю.н., проф. С.Б. Булеци; д.ю.н., доц. М.В. Менджул. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. 444 с.
3. Berer M. "HIV/AIDS, sexual and reproductive health: intersections and implications for national programmes", *Health Policy and Planning* 19, Suppl. 1. Oxford University Press, 2004. P. 219–232. URL: https://www.jstor.org/stable/45090223.
4. Парамонов Н. В. Репродуктивні права в Україні та сусідніх державах: конституційне дослідження : дис. … д-ра філософії [спец. 081 - Право] / Ужгородський національний університет. Ужгород, 2023. 198 с.
5. Богачова Л.Л., Шулепова О.О., Огляд практики європейського суду з прав людини у сфері захисту репродуктивних прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 12. С. 16–20. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/1.
6. Дутко А. О., Заболотна М. Р. Репродуктивні права фізичної особи: сутність, поняття та класифікація. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2016. № 3. С. 82–90. https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/ 1753/1/%D0%94%D1%83%D1%82%D0%BA%D0%BE.pdf.
7. Бєлов Д.М., Громовчук М.В. Конституційно-правові засади статусу особи: окремі аспекти. Аналітично-порівняльне правознавство. 2021. № 1 С. 11–15. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.01.2.
8. Конституція України: Конституція, Закон від 28.06.1996 (зі змін.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.
9. Universal Declaration on the Human Genome and Human Rights URL: https://www.unesco.org/en/legal-affairs/universal-declaration-human-genome-and-human-rights?hub=387.
10. Guidance for human genome data collection, access, use and sharing. Geneva: World Health Organization; 2024. 18 p. URL: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/379554/9789240102149-eng.pdf?sequence=1.
11. Данченко О., Левчук Ю. Правові та етичні проблеми постмортальної репродукції в умовах воєнного стану / «Юридична практика». Дата публікації: 13.01.2023. URL: https://pravo.ua/pravovi-ta-etychni-problemy-postmortalnoi-reproduktsii-v-umovakh-voiennoho-stanu.
12. Про внесення зміни до пункту 2 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» щодо збереження генофонду Українського народу: Закон України від 07.02.2024 № 3573-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3573-20#Text.
13. Про заборону репродуктивного клонування людини: Закон України 14.12.2004 № 2231-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2231-15#Text
14. Про схвалення Концепції Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації на 2006-2015 роки»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 квітня 2006 р. № 244-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/244-2006-%D1%80#Text.
15. Case Of R.R. v. Poland». URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-104911%22]}.
16. Case of «Evans v. the United Kingdom» (Application ғ 6339/05): Judgment of the European Court of Human Rights, 10 April 2007. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-80046.

УДК 342.5; 340.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.32

УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОВНОВАЖЕНЬ УПОВНОВАЖЕНОГО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ

Жмакін С.А.,
аспірант кафедри адміністративного та інформаційного права
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0009-0009-1526-8898

Жмакін С.А. Удосконалення правових механізмів реалізації повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у сфері захисту екологічних прав.

У статті досліджується правовий статус та повноваження Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у сфері забезпечення екологічних прав громадян. Проаналізовано нормативно-правове регулювання діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та висвітлено його ключову роль у системі захисту екологічних прав людини в Україні. Окрема увага приділяється практичним аспектам реалізації цих повноважень, викликам, що постають перед інституцією, особливо в умовах воєнного стану, а також перспективам посилення його ролі у сфері екологічної безпеки та сталого розвитку.

В статті акцентується увага на безпрецедентній екологічній шкоді, спричиненою війною, що створює нові та складні виклики для захисту екологічних прав та захисту природнього навколишнього середовища.

Метою є аналіз повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в екологічній сфері та обґрунтування посилення його ролі через інституціоналізацію екологічного омбудсмена. Висвітлено правові засади діяльності Уповноваженого, його незалежність та універсальність мандату, що поширюється на екологічні права. Систематизовано основні повноваження: розгляд звернень, парламентський контроль, заходи реагування (подання, звернення до суду, публічні заяви) та сприяння вдосконаленню законодавства.

Проаналізовано сучасні виклики: масштаби шкоди від війни, потреба в координації, низька обізнаність громадян, проблеми виконання рекомендацій. Обґрунтовано, що перспективи посилення ролі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини пов'язані зі спеціалізацією його апарату. Введення посади екологічного омбудсмена в Україні не дублюватиме, а доповнить і поглибить існуючу систему захисту, забезпечуючи необхідну спеціалізацію та оперативну гнучкість. На відміну від Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який має широкий мандат, екологічний омбудсмен буде вузькоспеціалізованим фахівцем. Це дозволить накопичувати глибокі знання в галузі екологічного права, природоохоронних стандартів, технічних аспектів забруднення, екологічних ризиків, а також специфіки екологічних злочинів (особливо в умовах війни). Це дозволить ефективніше сприяти екологічній безпеці та сталому розвитку України.

Ключові слова: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, екологічні права, екологічний омбудсмен, повноваження, захист прав людини, парламентський контроль, природоохоронне законодавство, екологічна безпека, сталий розвиток.

Zhmakin, S.A. Improving legal mechanisms for exercising the powers of the Ukrainian Parliament Commissioner for human rights in environmental protection.

The article examines the legal status and powers of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights (Ombudsman) in the field of ensuring citizens' environmental rights. It analyzes the regulatory framework governing the Ombudsman's activities and highlights his key role in the system of human environmental rights protection in Ukraine. Particular attention is paid to the practical aspects

of exercising these powers, the challenges faced by the institution, especially under martial law, and the prospects for strengthening its role in environmental security and sustainable development.

The article emphasizes the unprecedented environmental damage caused by the war, which creates new and complex challenges for the protection of environmental rights and the natural environment.

The aim is to analyze the powers of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights in the environmental sphere and to substantiate the strengthening of his role through the institutionalization of an environmental ombudsman. The legal foundations of the Ombudsman's activities, his independence, and the universality of his mandate, which extends to environmental rights, are highlighted. The main powers are systematized: consideration of appeals, parliamentary control, response measures (submissions, appeals to court, public statements), and promotion of legislative improvement.

Current challenges are analyzed: the scale of war-related damage, the need for coordination, low public awareness, and problems with the implementation of recommendations. It is argued that the prospects for strengthening the role of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights are linked to the specialization of his apparatus. The introduction of the position of an environmental ombudsman in Ukraine will not duplicate, but rather complement and deepen the existing protection system, providing the necessary specialization and operational flexibility. Unlike the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, who has a broad mandate, an environmental ombudsman will be a highly specialized expert. This will allow for the accumulation of deep knowledge in environmental law, environmental protection standards, technical aspects of pollution, environmental risks, and the specifics of environmental crimes (especially in wartime conditions). This will more effectively contribute to environmental security and sustainable development in Ukraine.

Key words: Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, environmental rights, environmental ombudsman, powers, human rights protection, parliamentary control, environmental legislation, environmental security, sustainable development.

Постановка проблеми. Екологічні права людини, закріплені у статті 50 Конституції України, є невід'ємною складовою комплексу основоположних прав і свобод. Утім, попри конституційне закріплення, ефективність реалізації цих прав в Україні часто стикається зі значними викликами, особливо в умовах інтенсивного антропогенного навантаження, спадщини минулого та, що найгостріше, наслідків повномасштабної військової агресії, яка завдає колосальної екологічної шкоди. За інформацією Міндовкілля, на 08 лютого 2024 року сума збитків, завданих довкіллю України від війни, становить 2194 млрд грн, зокрема щодо: атмосферного повітря – 1 080,8 млрд грн; земельних ресурсів – 1024,3 млрд грн; водних ресурсів – 82,2 млрд грн. Працівники Держекоінспекції зафіксували 3877 фактів заподіяння шкоди довкіллю внаслідок збройної агресії рф [1]. Як зазначає В. Бредіхіна та М. Ільїна, воєнні конфлікти тягнуть за собою не лише катастрофічні соціально-економічні наслідки, а є однією з найвпливовіших загроз для навколишнього природного середовища Аналіз періоду від Першої світової війни до повномасштабного вторгнення рф в Україну свідчить про системний зв'язок між збройними конфліктами та негативними екологічними наслідками, що виражаються у забрудненні ґрунтів, атмосферного повітря, водних та інших природних ресурсів, призводять до поступового руйнування екосистем та скорочення біорізноманіття. Необхідно погодитися з думкою авторів, що ці екологічні наслідки не є локальними, а часто набувають транскордонного та глобального характеру, поглиблюючи проблеми для всього природного середовища планети [2, с. 260].

У системі захисту прав людини в Україні центральне місце посідає інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений). Будучи конституційним органом парламентського контролю за дотриманням прав і свобод людини і громадянина, Уповноважений має широкі повноваження для реагування на порушення, зокрема й у екологічній сфері. Актуальність дослідження його повноважень у цьому контексті має науковий інтерес, оскільки ефективність діяльності Уповноваженого безпосередньо впливає на стан забезпечення екологічної безпеки та правового захисту громадян в екологічних відносинах.

Метою цієї статті є комплексний аналіз повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в екологічній сфері, виявлення особливостей їх реалізації та окреслення перспектив посилення ролі цієї інституції шляхом введення окремої інституції – екологічного омбудсмена.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження охоплює аналіз нормативно-правових актів, офіційних звітів, а також наукових праць, що висвітлюють як загальні аспекти діяльності Упов-

новаженого Верховної Ради України з прав людини, так і специфіку захисту екологічних прав, особливо в умовах воєнного стану. Праці Бредіхіної В.Л., Ільїної М.О., Ромціва О.І., Кузнецової М.Ю., Гресь Н.М., Шапрана В.В., Бондар Н.А., Осетрова Р.В. дозволяють екстраполювати окремі висновки на діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в екологічній сфері. Проте на сьогоднішній день залишилось ще багато проблем, які потребують свого якнайшвидшого вирішення.

Виклад основного матеріалу. З початку широкомасштабного вторгнення рф на територію України 24 лютого 2022 року система захисту прав і свобод людини зазнала серйозних випробувань. В умовах війни суттєво зростає роль національних інституцій, що мають мандат із захисту прав людини. Однією з ключових є інституція Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини — незалежного конституційного органу парламентського контролю за дотриманням прав і свобод людини і громадянина. Як зазначає О. Ромців, важливість ефективного функціонування інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в умовах війни полягає, по-перше, у здійсненні нагляду та швидкого реагування за наявними випадками порушення прав і свобод людини на території України. По-друге, його діяльність спрямована на попередження таких порушень та внесення пропозицій щодо покращення правового становища громадян. По-третє, право на звернення про захист свого права гарантується кожній особі незалежно від наявності громадянства, статі, релігії чи політичних переконань, що втілює принцип рівності [3, с. 64]. Діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини регулюється Конституцією України (ст. 55, 101–103) [4] та Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [5]. Цей Закон визначає його правовий статус, повноваження, організаційні засади діяльності та гарантії незалежності.

Уповноважений є незалежним органом, що здійснює парламентський контроль за дотриманням прав і свобод людини і громадянина органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими і службовими особами, а також об'єднаннями громадян, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності. Ця широка юрисдикція автоматично поширюється й на екологічну сферу, оскільки екологічні права є невід'ємною частиною прав людини. Необхідно окреслити фактори, які визначають місце Уповноваженого в системі захисту екологічних прав: Уповноважений не обмежується конкретними галузями права, а здійснює захист усіх конституційних прав, включаючи екологічні; інституційна та фінансова незалежність Уповноваженого гарантує його об'єктивність та неупередженість у розгляді справ, пов'язаних з екологічними порушеннями; діяльність Уповноваженого надає альтернативний, часто більш оперативний та менш формалізований шлях захисту прав, аніж судовий; окрім реагування на вже вчинені порушення, Уповноважений може здійснювати превентивні заходи, спрямовані на попередження екологічних загроз.

Стаття 50 Конституції України закріплює право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на відшкодування завданої шкоди порушенням цього права та вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення [4]. Більш широкий перелік екологічних прав міститься в статті 9 Закону України «Про охорону навколишнього природнього середовища»: а) безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище; б) участь в обговоренні та внесення пропозицій до проектів нормативно-правових актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, внесення пропозицій до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, юридичних осіб, що беруть участь в прийнятті рішень з цих питань; в) участь в розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів; г) здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів; д) об'єднання в громадські природоохоронні формування; е) вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом; є) участь у громадських обговореннях з питань впливу планованої діяльності на довкілля; ж) одержання екологічної освіти; з) подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище; и) оскарження у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян у порядку, передбаченому законом; і) участь у

процесі здійснення стратегічної екологічної оцінки. Законами України можуть бути визначені й інші екологічні права громадян [6]. Погоджуючись з думкою Т. Гейворда щодо надання захисту довкілля статусу фундаментального права не означає надання йому абсолютного пріоритету над іншими важливими соціальними цінностями, але це ставить його на більш рівні позиції з іншими – особливо економічними та майновими – правами. Отже, найфундаментальніше питання полягає в тому, як збалансовувати основні цінності та інтереси суспільства між собою [7, с. 570].

На основі аналізу статті 9 зазначеного Закону України та Розділ IV Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», який закріплює низку повноважень, які Уповноважений реалізує для захисту екологічних прав, ці повноваження можна систематизувати таким чином:

по-перше, розгляд звернень громадян. Уповноважений приймає та розглядає звернення громадян України, іноземців, осіб без громадянства, а також юридичних осіб щодо порушення їхніх прав і свобод, включно з екологічними. Це може стосуватися забруднення навколишнього середовища, ненадання доступу до екологічної інформації, ігнорування участі громади в екологічних рішеннях тощо. За результатами розгляду звернення Уповноважений або його представник може провести перевірку обставин, викладених у зверненні, у тому числі з виїздом на місце.

по-друге, проведення парламентського контролю. Уповноважений має право безперешкодного доступу до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності. Це дозволяє йому оперативно отримувати інформацію та проводити перевірки щодо дотримання природоохоронного законодавства. Уповноважений може запитувати та отримувати необхідні документи, матеріали та інформацію від будь-яких суб'єктів, що мають відношення до порушень екологічних прав. Уповноважений має право отримувати пояснення від посадових та службових осіб, причетних до порушень.

по-третє, заходи реагування на виявлені порушення. За результатами перевірки Уповноважений може вносити органам державної влади, органам місцевого самоврядування, об'єднанням громадян, підприємствам, установам, організаціям та їх посадовим і службовим особам подання щодо необхідності вжиття заходів для усунення виявлених порушень прав людини. Уповноважений має право звертатися до суду із заявою про захист прав і свобод громадян, якщо порушення не були усунуті іншими шляхами. Уповноважений може публічно висвітлювати факти порушень екологічних прав, що привертає увагу суспільства та сприяє притягненню винних до відповідальності. Уповноважений має право готувати спеціальні доповіді щодо стану дотримання прав у певній сфері, зокрема екологічній, та подавати їх до Верховної Ради України.

по-четверте, сприяння вдосконаленню законодавства. Уповноважений може надавати пропозиції щодо вдосконалення законодавства у сфері охорони довкілля та забезпечення екологічних прав, базуючись на аналізі виявлених порушень та системних проблем. До прикладу, в 2023 році Уповноваженим здійснений моніторинг Закону України «Про управління відходами», розроблені рекомендації щодо удосконалення механізму реалізації та зроблено аналіз станом 01.01.2025 року щодо не прийняття 8 з 16 нормативно-правових актів, необхідних для реалізації цього Закону [8].

Отже, ці повноваження дозволяють Уповноваженому здійснювати контроль за дотриманням екологічних прав та ефективно реагувати на їх порушення. Необхідно також зауважити, що в Щорічних доповідях про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина України за 2022 [9], 2023 [1] та 2024 [8] роки, Уповноваженим здійснювався аналіз права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, яке відносять до групи економічних прав та частково право на екологічну інформацію у контексті інформаційних прав.

Н. Бондар та Р. Осетров підкреслюють, що найбільшими викликами, з якими стикається людство сьогодні є глобальні та системні екологічні наслідки людської діяльності, які можуть стати проблемою для виживання нашого виду. Стає все більш очевидним, що вирішення цієї проблеми вимагає серйозних суспільних змін, а як наслідок і правових, які будуть глибші, ніж просто забезпечення якості навколишнього середовища або обмеження впливу економічного зростання на навколишнє середовище [10, с. 14].

Наразі діяльність Уповноваженого в екологічній сфері стикається з низкою викликів, що вимагають особливої уваги: війна спричинила безпрецедентні екологічні катастрофи, документування та реагування на які вимагає значних ресурсів та спеціалізованих знань. Забруднення територій, руйнування інфраструктури, лісові пожежі та мінування земель створюють комплексні проблеми, що виходять за рамки звичних повноважень; ефективний захист екологічних прав вимагає тісної

координації Уповноваженого з іншими державними органами (Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України, Державна екологічна інспекція, правоохоронні органи) та громадськими організаціями; недостатній рівень обізнаності громадян про свої екологічні права та механізми їх захисту, що обмежує кількість звернень до Уповноваженого; виконання рішень та рекомендацій і хоча подання Уповноваженого мають значний авторитет, їхнє виконання залежить від добросовісності суб'єктів, яким вони адресовані.

Перспективи посилення ролі Уповноваженого в екологічній сфері включають створення окремого підрозділу або призначення профільного представника – екологічного омбудсмена, який матиме спеціалізовані знання та повноваження для роботи з екологічними проблемами. На відміну від Уповноваженого ВРУ, який має широкий мандат, екологічний омбудсмен буде вузькоспеціалізованим фахівцем. Це дозволить накопичувати глибокі знання в галузі екологічного права, природоохоронних стандартів, технічних аспектів забруднення, екологічних ризиків, а також специфіки екологічних злочинів (особливо в умовах війни). Спеціалізований апарат екологічного омбудсмена зможе швидше та ефективніше реагувати на скарги, проводити експертні оцінки, розслідування та моніторинг, оскільки не буде розпорошуватися на інші сфери прав людини. Це дозволить прискорити розгляд справ та ухвалення рішень.

Необхідно погодитися з думкою науковців, що запровадження зазначеної інституції має бути на загальнодержавному рівні з можливістю призначення регіональних представників. Наявність представників обумовлена: великою територією країни; біологічною різноманістістю тварин, рослин, корисних копалин; наявністю тимчасово окупованих територій; високим рівнем забруднення атмосферного повітря, вод, землі у зв'язку з бойовими діями; необхідністю співпраці з іншими державами та міжнародними організація у сфері охорони навколишнього середовища; екологічною просвітницькою діяльністю [11, с. 114].

Висновки. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини відіграє важливу роль у системі захисту екологічних прав громадян, здійснюючи парламентський контроль та реагуючи на порушення. Правові засади діяльності Уповноваженого, закріплені в Конституції та спеціальному законі, надають йому широкі повноваження для захисту всіх прав людини, включно з екологічними, забезпечуючи його незалежність та універсальність мандату. Основні повноваження Уповноваженого в екологічній сфері охоплюють розгляд звернень, проведення парламентського контролю, застосування заходів реагування (подання, звернення до суду, публічні заяви) та сприяння вдосконаленню законодавства. В умовах сучасних викликів, зокрема масштабної екологічної шкоди від військової агресії, реалізація цих повноважень стикається з особливими труднощами, що вимагають посиленої координації та спеціалізації.

На нашу думку, перспективи посилення ролі Уповноваженого в екологічній сфері пов'язані зі спеціалізацією його апарату. Введення посади екологічного омбудсмена в Україні не просто не дублюватиме повноваження Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а доповнить та поглибить існуючу систему захисту, надаючи їй необхідної спеціалізації та оперативної гнучкості, що дозволить інституту Уповноваженого ефективніше сприяти забезпеченню екологічної безпеки та сталому розвитку України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. URL: https://mvs.gov.ua/upload/2/0/1/5/2/3/shhoricna-dopovid.pdf (дата звернення: 25.07.2025).
2. Бредіхіна В.Л., Ільїна М.О. Історія формування законодавства з регулювання впливу воєнних конфліктів на навколишнє природне середовище. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2025. Випуск 89. Частина 2. С. 255–262 DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.38.
3. Ромців О.І. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: діяльність в Умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №8. С. 62–64. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/11.
4. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 26.03.2025).

5. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 р. № 776/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 26.03.2025).
6. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1264-12 (дата звернення: 26.03.2025).
7. Hayward Tim. Constitutional Environmental Rights: a Case for Political Analysis. *Political studies*. 2000. Vol 48. P. 558–572. URL: https://www.academia.edu/ 3994493/Constitutional_ Environmental_Rights_a_Case_for_Political_Analysis?email_work_card=thumbnail.
8. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. URL: https://mvs.gov.ua/upload/2/1/2/1/9/4/shhoricna-dopovid-upovnovazenogo-2024-roci.pdf (дата звернення: 25.07.2025).
9. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. URL: https://mvs.gov.ua/upload/1/7/8/9/6/5/shhoricna-dopovid-upovnovazenogo.pdf (дата звернення: 25.07.2025).
10. Бондар Н.А., Осетров Р.В. Інституційне та функціонально-правове забезпечення екологічної функції держави. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 11–16. URL: http://journalapp.uzhnu.edu.ua/article/view/284362, DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.1.
11. Кузнецова М.Ю., Гресь Н.М., Шапран В.В. Запровадження посади уповноваженого з екологічних прав людини в Україні з урахуванням збільшення негативних факторів впливу на стан навколишнього середовища. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2024. Випуск 83: частина 2. С. 110–115. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.2.15.

УДК 342.4:340.13
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.33

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ ЯК ІНСТИТУТ ПОДОЛАННЯ ПРАВОВИХ ПРОГАЛИН У НАЦІОНАЛЬНІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ

Завальнюк С.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
НУ «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-3146-0216
e-mail: zav.sv@ukr.net

Завальнюк С.В. Конституційний Суд України як інститут подолання правових прогалин у національній правовій системі.

У статті досліджується роль Конституційного Суду України як ключового інституту подолання правових прогалин у національній правовій системі. Визначено, що правові прогалини є об'єктивним явищем, зумовленим як недосконалістю законотворчого процесу, так і динамікою суспільних відносин, що ускладнюють правозастосування та створюють ризики правової невизначеності.

Автор акцентує увагу на тому, що Конституційний Суд України, не будучи нормотворчим органом, забезпечує усунення прогалин завдяки низці інструментів: офіційному тлумаченню Конституції та законів; визнанню неконституційними положень нормативних актів, які створюють правові колізії чи прогалини; формуванню обов'язкових правових позицій, що виступають орієнтиром для судів та інших органів влади; здійсненню превентивного контролю щодо проектів змін до Конституції.

Показано, що практика Конституційного Суду України містить численні приклади подолання правових прогалин, серед яких рішення у справах про соціальні гарантії, декомунізаційне законодавство, а також рішення Другого сенату від 21 січня 2025 року № 3-р(II)/2025, яке усунуло невизначеність у сфері податкових правовідносин та підтвердило значення принципу юридичної визначеності як складової верховенства права.

Обґрунтовано, що діяльність Конституційного Суду України забезпечує сталість і цілісність правового поля, формує баланс між поділом влади та необхідністю оперативного усунення дефектів у законодавстві, а також сприяє гармонізації національного права з європейськими стандартами. Підкреслено, що адаптація законодавства до європейських норм потребує дотримання балансу між національним правом та міжнародними зобов'язаннями. В умовах воєнного стану зростає значення Конституційного Суду України як гаранта конституційного ладу, прав і свобод людини та недопущення узурпації влади.

Зроблено висновок, що Конституційний Суд України є провідним механізмом забезпечення правової визначеності, стабільності та демократичного розвитку держави, а його роль у подоланні правових прогалин має фундаментальне значення для функціонування правової системи.

Ключові слова: Конституційний Суд України, конституційна юстиція, конституційний контроль, правова система, прогалини у праві, усунення правових прогалин, подолання правових прогалин.

Zavalniuk S.V. The Constitutional Court of Ukraine as an institution for overcoming legal gaps in the national legal system.

The article examines the role of the Constitutional Court of Ukraine as a key institution for overcoming legal gaps in the national legal system. It is established that legal gaps are an objective phenomenon caused both by the imperfection of the law-making process and by the dynamics of social relations, which complicate law enforcement and create risks of legal uncertainty.

The author emphasizes that the Constitutional Court of Ukraine, not being a legislative body, eliminates legal gaps through a number of instruments: official interpretation of the Constitution and

laws; declaring unconstitutional provisions of normative acts that create legal conflicts or gaps; formation of binding legal positions that serve as guidelines for courts and other authorities; and preventive control over draft amendments to the Constitution.

It is demonstrated that the practice of the Constitutional Court of Ukraine contains numerous examples of overcoming legal gaps, including decisions on social guarantees, decommunization legislation, as well as the decision of the Second Senate of January 21, 2025, No. 3-r(II)/2025, which eliminated uncertainty in the field of tax relations and confirmed the significance of the principle of legal certainty as a component of the rule of law.

It is substantiated that the activity of the Constitutional Court of Ukraine ensures the stability and integrity of the legal framework, creates a balance between the separation of powers and the need for the prompt elimination of defects in legislation, and contributes to the harmonization of national law with European standards. It is emphasized that the adaptation of legislation to European norms requires maintaining a balance between national law and international obligations. Under martial law, the role of the Constitutional Court of Ukraine as a guarantor of the constitutional order, human rights and freedoms, and the prevention of power usurpation becomes increasingly important.

The conclusion is drawn that the Constitutional Court of Ukraine is a leading mechanism for ensuring legal certainty, stability, and the democratic development of the state, and its role in overcoming legal gaps is of fundamental importance for the functioning of the legal system.

Key words: Constitutional Court of Ukraine, constitutional justice, constitutional control, legal system, gaps in law, elimination of legal gaps, overcoming legal gaps.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження ролі Конституційного Суду України у забезпеченні цілісності правової системи зумовлюється низкою важливих правових, політичних та соціальних чинників, що впливають на функціонування держави у сучасних умовах, особливо є вкрай важливим для розуміння механізми правової стабільності, захисту Конституції та забезпечення демократичного розвитку Української держави.

Аналіз ролі Конституційного Суду України у забезпеченні цілісності правової системи набуває особливої значущості як з наукової, так і з практичної точки зору. Врахування факторів, що зумовлюють актуальність такого дослідження в контексті сучасних викликів держави і суспільства, є надзвичайно важливим. До ключових аспектів слід віднести наступне. По-перше, Конституційний Суд виступає єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, який у процесі конституційного судочинства здійснює захист принципу верховенства Конституції, а також прав і свобод громадян. Цілісність правової системи є невід'ємною основою для забезпечення ефективного правового захисту, рівності перед законом та мінімізації ризиків правового свавілля. Для забезпечення цілісності правової системи важливими є ефективна діяльність судів, зокрема Конституційного Суду, який гарантує відповідність законодавства Конституції, та Верховного Суду, який забезпечує єдність судової практики. По-друге, європейський вектор розвитку України та необхідність гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу вимагають чіткого дотримання конституційних принципів і стандартів. Україна перебуває в активному процесі адаптації свого законодавства до європейських норм. Це вимагає збереження узгодженості між національним правом і міжнародними зобов'язаннями. Конституційний Суд забезпечує правову визначеність, стабільність та передбачуваність, що є основою для довіри громадян до державних інституцій. По-третє, в умовах воєнного стану, значно зростає потреба у збереженні конституційного ладу, захисті прав людини. У цьому контексті Конституційний Суд України виступає як гарантія дотримання принципів демократії, верховенства права. Крім того, актуальність цієї теми стає ще більш вагомою через необхідність зміцнення підвищення результативності конституційного контролю та покращення співпраці між гілками влади в контексті реформування правової системи.

Метою дослідження є аналіз конституційно-правового статусу Конституційного Суду України, визначення його ключової ролі у підтриманні цілісності, узгодженості та стабільності національної правової системи, а також оцінка ефективності його рішень у контексті захисту принципів верховенства права, конституційності законодавства та дотримання прав і свобод людини.

Стан опрацювання проблематики. Питанням, пов'язаним із визначенням ролі Конституційного Суду України у забезпеченні цілісності правової системи та місця в сучасному механізмі держави, присвячені праці таких дослідників, як І. Бичков, В. Буняк, А. Івановська В. Кампо,

М. Козюбра, А. Крусян, Г. Мурашин, В. Мусіяка, М. Савчин, А. Селіванов, В. Скомороха, Ю. Тодики, С. Шевчук. Однак, зважаючи на нагальність і багатоаспектність таких проблем, доводиться констатувати першочерговість потреби в подальших наукових дослідженнях означеної проблематики.

Виклад основного матеріалу. Цілісність правової системи представляє собою фундаментальну умову забезпечення стабільності державного правопорядку, прогнозованості правової регуляції та справедливого здійснення правосуддя. З точки зору наукового аналізу, ця категорія повинна розглядатися не лише як статична характеристика, але і як складний динамічний процес, що адаптується до сучасних викликів, соціальних трансформацій та глобальних стандартів регулювання. Відтак, досягнення цілей та вирішення актуальних завдань політико-правових реформ у державі й суспільстві вимагають впровадження ефективної системи конституційного контролю в Україні. Ця система відіграє ключову роль серед інших політико-правових інститутів, що сприяють дотриманню конституційної законності та верховенства права. Особливе місце належить конституційному правосуддю, яке виступає як спеціалізована форма конституційного контролю та дієвий механізм охорони Конституції держави. Саме конституційна юстиція в демократичних країнах виступає ефективним засобом адаптації національних правових систем до європейських стандартів правозахисту.

Переважна більшість дослідників виокремлюють дві основні моделі конституційного контролю, що склалися у XX ст.: американську і європейську [1, с. 551-552]. Системи судоустрою в різних країнах є доволі різноманітними. Їх моделі залежать від багатьох чинників: належності національної правової системи до тієї чи іншої правової сім'ї, впливу на неї національних традицій, форм державного устрою, міжнародних судових установ, досвіду зарубіжних країн тощо. Найпоширенішими в сучасному світі, в т.ч. в Європі, є трьох- і чотирьохрівневі (ланкові) системи судоустрою [2, с. 75]. Конституційний контроль було запроваджено в європейських державах для того, щоб у системі влади був незалежний арбітр, головним завданням якого була б перевірка актів законодавчої та виконавчої влади на предмет їх конституційності (відповідності Конституції), а також тлумачення Конституції (та інших актів законодавства) [3, с. 136].

Конституцією України у 1996 році було запроваджено європейську модель конституційної юстиції, яка насамперед передбачає утворення спеціалізованого органу влади, виключною прерогативою якого є здійснення конституційного контролю. Принципово важливим критерієм вирізнення саме судових органів конституційного контролю виступає відсутність права ініціювати здійснення такого контролю за власною ініціативою [4, с. 32-33]. На думку С. Шевчука, «судовий конституційний контроль здійснюється не тільки завдяки тому, що Конституція є нормативно-правовим актом, а й тому, що вона має найвищу юридичну силу і запроваджує фундаментальні цінності та принципи правової системи як критерій чинності підпорядкованих Конституції інших правових актів» [5, с. 230].

Ситуація щодо визначення ролі Конституційного Суду України суттєво змінилася після ухвалення Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 р. № 1401-VIII [6], унаслідок чого із Розділу VIII «Правосуддя» виключено згадку про Конституційний Суд України. В такий спосіб було «враховано особливе функціональне призначення Конституційного Суду України та здійснюваний ним вплив на організацію та здійснення публічної влади» [4, с. 34]. Унаслідок конституційної реформи 2016 року з ч. 3 ст. 124 та ч. 1 ст. 147 Конституції України зникло положення про віднесення Конституційного Суду України до судової влади й визначення Конституційного Суду України як єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні. Як зазначають О. Панкевич та М. Гаврильців така характеристика певною мірою відповідає і його сучасній ролі та сутності, адже Конституційний Суд України зберіг більшість дореформених повноважень (окрім офіційного тлумачення законів), які забезпечують йому виняткову роль у структурі державного механізму України [7, с. 14].

Конституційний контроль виконує кілька основних функцій. Передусім він спрямований на забезпечення верховенства Конституції, тобто гарантування того, що всі правові акти, рішення державних органів та правозастосовна практика відповідають фундаментальним конституційним нормам. Другою важливою функцією є захист прав і свобод людини, оскільки через механізми конституційного контролю забезпечується відповідність правового регулювання міжнародним стандартам захисту прав людини та виключається можливість прийняття дискримінаційних чи антидемократичних норм. Також конституційний контроль виконує стабілізуючу функцію,

оскільки він запобігає правовим колізіям, зловживанням владою та неконституційним змінам у системі державного управління [8, с. 161-162]. Як слушно зазначає О. Водянніков «Принцип верховенства Конституції означає не тільки ієрархію норм у правовій системі. Якщо його викласти іншими словами, а саме, що принцип верховенства Конституції означає підпорядкування закону положенням, принципам і цінностям Конституції і, як наслідок, підпорядкування волі законодавця таким положенням, принципам і цінностям – змінюється сама констеляція найвищих органів державної влади. Функціонально місія захисту Конституції виводить орган конституційної юрисдикції на щабель, вищий за класичну тріаду влади (законодавча, виконавча, судова) [9]. Розглядаючи роль Конституційного Суду України в правовій системі, дослідники зазначають, що він є вищим конституційним органом і посідає особливе місце в системі поділу влади, яка закріплена в Конституції України. За своїм статусом КСУ належить до системи вищих органів державної влади, є на рівні таких інститутів державної влади, як Глава держави, Парламент, Уряд, Верховний Суд. За певними ознаками Конституційний Суд України стоїть навіть вище цих органів, адже через здійснення конституційного контролю цей орган може впливати на їхню діяльність шляхом вирішення справ про конституційність виданих ними актів і офіційного тлумачення Конституції України [7, с. 17].

Одним із важливих напрямів діяльності Конституційного Суду України є забезпечення належного функціонування правової системи шляхом подолання правових прогалин. Під правовою прогалиною у вітчизняній теорії права розуміють відсутність у чинному законодавстві необхідної норми, яка б регулювала певні суспільні відносини, або наявність неповного, суперечливого чи нечіткого регулювання, що створює труднощі у правозастосуванні. Хоча Конституційний Суд не є нормотворчим органом і не має права самостійно створювати нові правові норми, його рішення й правові позиції мають вагоме значення для подолання прогалин. Це відбувається кількома шляхами:

– офіційне тлумачення положень Конституції України та законів (у межах повноважень, визначених ст. 147–150 Конституції України), яке конкретизує зміст і межі застосування норм, ліквідуючи правову невизначеність;

– визнання нормативно-правових актів або їх положень неконституційними, що усуває з правової системи дефектні норми, які створюють прогалини чи правові колізії;

– формування обов'язкових для всіх органів влади правових позицій, які стають орієнтирами для правозастосування, компенсуючи відсутність чіткого регулювання до внесення змін у законодавство;

– превентивний контроль щодо проектів змін до Конституції, який запобігає появі нових прогалин у конституційному регулюванні.

Практика Конституційного Суду України містить низку рішень, у яких Суд фактично усував правові прогалини. Так, Другий сенат Конституційного Суду України 21.01.2025 виніс рішення № 3-р(II)/2025 у справі № 3-4/2024(28/24) за конституційною скаргою Товариства з обмеженою відповідальністю «Геомакс-Ресурс» щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого припису абзацу другого п.п. 14.1.212 п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України, в якому акцентував увагу на тому, що верховенство права як нормативний ідеал для кожної системи права і як універсальний та інтегральний принцип права потрібно розглядати, зокрема, у контексті такої засадничої його складової, як принцип юридичної визначеності» [9]. Рішення Другого сенату стало прикладом подолання прогалини у сфері податкових відносин через уточнення принципу юридичної визначеності у застосуванні норм оподаткування. Це рішення є яскравим прикладом того, як Конституційний Суд України підтримує верховенство Конституції, аргументовано захищає правові відносини та сприяє збереженню цілісності правової системи.

Розбіжності між видами конституційного контролю полягають також у різних формах актів, які приймаються Конституційним Судом України за результатами конституційного провадження: результати конституційного контролю, передбаченого статтею 150 Конституції України, мають форму рішення, а превентивного контролю, передбаченого статтею 159 Конституції України, – форму висновку Конституційного Суду України. Незважаючи на відмінності за формою, рішення і висновки Конституційного Суду України є обов'язковими до виконання [10, с. 317-318]. Обов'язковість ухвалених Конституційним Судом України рішень і висновків є їх визначальною властивістю, яка засвідчує сутність запровадженої моделі судового конституційного контролю в Україні.

Політико-правові перетворення, що відбуваються в суспільстві та державі, є процесом певних змін, сукупність яких дає нову якість для удосконалення та зміцнення правової системи. При цьому всі ці зміни мають відбуватися на певний основі з метою досягнення позитивного, стабільного результату. Такою основою є конституційні цінності – гуманістичні, демократично-правові, універсальні орієнтири, що мають формалізоване відображення в Конституції держави, виявляються в конституційно-оціночній, інтерпретаційній та контрольній діяльності органу конституційної юстиції та визначально впливають на конституційне законодавство, конституційну правосвідомість, конституційний правопорядок та публічно-владну практику.

Дослідження ролі Конституційного Суду України є не лише теоретично важливим, а й практично необхідним у процесі розбудови ефективної, справедливої та стабільної правової системи України. Конституційний Суд гарантує сталість і передбачуваність правового середовища. Його діяльність сприяє правовій визначеності, що особливо важливо у періоди політичної або правової турбулентності. Конституційний контроль є одним із елементів, які об'єднують і визначають верховенство права та демократичну державу. КСУ як орган, що здійснює такий контроль гарантує верховенство Конституції України та забезпечує конституційну законність на основі принципу верховенства права, що є вкрай необхідним для формування цілісної правової системи.

Діяльність КСУ сприяє утвердженню принципу верховенства права, забезпечує контроль за відповідністю всіх нормативних актів Конституції та створює ефективні механізми захисту прав і свобод громадян. Таким чином, Конституційний Суд є центральною інституцією конституційного контролю, яка гарантує стабільність правової системи, запобігає прийняттю неконституційних актів і виконує функцію конституційного арбітра у відносинах між державними інститутами. Його роль у підтриманні правозаконності є визначальною, оскільки саме через механізми конституційного контролю забезпечується верховенство Конституції та її прямий вплив на всі сфери правової системи.

Висновки. Дослідження показало, що Конституційний Суд України є центральним інститутом забезпечення верховенства Конституції, правової визначеності та стабільності правової системи. Його діяльність виходить за межі формального контролю конституційності нормативних актів, охоплюючи функцію подолання правових прогалин, які виникають унаслідок недосконалості законотворчого процесу чи динамічного розвитку суспільних відносин. Хоча Суд не має повноважень нормотворчого органу, його рішення та правові позиції виконують компенсаторну роль, забезпечуючи узгодженість правового поля, запобігаючи правовим колізіям та формуючи орієнтири для правозастосування.

Таким чином, роль Конституційного Суду у подоланні правових прогалин полягає не у заміні законодавця, а у забезпеченні сталості та цілісності правового поля. Його діяльність дозволяє забезпечити баланс між принципом поділу влади та потребою в оперативному усуненні дефектів правового регулювання, що особливо важливо в умовах реформ, євроінтеграції та воєнного стану. Завдяки цьому Конституційний Суд України виступає ключовим гарантом недопущення правового вакууму та збереження безперервності правового регулювання в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пілюк С.В. Сучасні моделі конституційного контролю. *Форум права*. 2012. № 3, с. 550–557. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4913bf32-7a04-4a03-9797-f4a67901a598/content.
2. Козюбра М.І. Система судоустрою України: історія, сучасний стан і перспективи в контексті конституційної реформи. *Центр Разумкова. Національна безпека і оборона*. № 5-6, 2016. С. 75–79. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/ core/bitstreams/74073c90-fcc7-443d-9a9d-10638ed3cef4/content.
3. Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of law Checklis t at national level: case of Ukraine) / за заг. ред. М. Козюбри, упорядники та автори коментарів: В. Венгер, А. Заєць, Є. Звєрєв, М. Козюбра, Ю. Матвєєва, О. Цельєв; Центр дослідження проблем верховенства права та його втілення в національну практику України Національного університету «Києво-Могилянська академія». Київ, 2020. 144 с. URL: https://rm.coe.int/rule-of-law-checklist-at-national-level-case-ofukraine/1680a07dd0.
4. Терлецький Д.С., Батан Ю.Д., Запорожець В.І. Конституційна юстиція: навч.-метод. посібник / за заг. ред. Д.С. Терлецького. Одеса, 2021. 154 с.

5. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. К.: Укр. центр правн. студій, 2001. 302 с.
6. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text.
7. Панкевич О., Гаврильців М. Конституційний Суд України: деякі дискусійні питання щодо його місця в сучасному механізмі держави. *Соціально-правові студії.* 2021. Вип. 4 (14). С. 12–19. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4271/1/03.pdf.
8. Лисик М.А. Правозаконність як принцип функціонування сучасної держави. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2025. 208 с.
9. Водянніков О. Пряма дія Конституції і розмежування юрисдикції між судами системи судоустрою і Конституційним Судом України. *Constitutionalist.* 2022. URL: https://constitutionalist.com.ua/vodiannikov-o-priama-diia-konstytutsii-i-rozmezhuvannia-iurysdyktsii-mizh-sudamy-systemy-sudoustroiu-i-konstytutsijnym-sudom-ukrainy.
10. Рішення Конституційного Суду України другий Сенат у справі за конституційною скаргою Товариства з обмеженою відповідальністю «Геомакс-Ресурс» щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого припису абзацу другого підпункту 14.1.212 пункту 14.1 статті 14 Податкового кодексу України в редакції Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» від 28 грудня 2014 року № 71-VIII. Справа № 3-14/2024 (28/24) від 21 січня 2025 року № 3-р(II)/2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ v003p710-25#Text.
11. Гураленко Н., Гордєєв В. Конституційний контроль у практиці Конституційного Суду України. *Право та державне управління*. 2022. № 2. С. 316–319.
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 158 та статті 159 Конституції України (справа щодо внесення змін до Конституції України). Справа № 1-26/98 від 9 червня 1998 року № 8-рп/98 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-98#Text.

УДК 342.7:34.096:004(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.34

ЦИФРОВІ ПРАВА ГРОМАДЯН УКРАЇНИ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ТА МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Захарчук І.В.,
старший викладач кафедри «Правознавство»,
Північноукраїнський інститут ім. Героїв Крут
ПрАТ «ВНЗ «МАУП»,
ORCID: 0000-0001-6957-9004

Захарчук І.В. Цифрові права громадян України: конституційно-правове закріплення та механізми реалізації.

У статті досліджуються теоретико-правові засади цифрових прав як складової системи основних прав і свобод людини та громадянина, з урахуванням їх конституційно-правового та інформаційно-правового вимірів. Розкрито зміст поняття «цифрові права», до яких віднесено право на доступ до інтернету, захист персональних даних, цифрову ідентифікацію, свободу вираження поглядів онлайн, право на забуття, доступ до відкритих даних, захист від цифрової дискримінації та безпечне цифрове середовище. Проаналізовано норми Конституції України, що опосередковано гарантують реалізацію цифрових прав, а також чинне законодавство, зокрема закони «Про інформацію», «Про захист персональних даних», «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», «Про електронні комунікації». Показано, що правове регулювання цифрових прав в Україні залишається фрагментарним та не забезпечує комплексної системи їх реалізації та захисту.

Здійснено порівняльний аналіз українського та європейського підходів, зокрема положень Хартії основоположних прав ЄС, Загального регламенту про захист даних (GDPR) та Декларації цифрових прав і принципів ЄС. Виокремлено проблеми правозастосування, серед яких – відсутність єдиного визначення цифрових прав, часткова імплементація міжнародних стандартів, прогалини у кібербезпеці, недостатня цифрова грамотність населення та нерозвиненість судової практики у цій сфері. Особлива увага приділяється впливу воєнного стану та зростання кібератак на стан забезпечення цифрових прав.

Обґрунтовано необхідність прийняття окремого закону «Про цифрові права», внесення змін до Конституції України з прямим закріпленням основних цифрових прав, гармонізації національного законодавства з правом ЄС, посилення інституційних механізмів захисту, підвищення цифрової грамотності громадян та розвитку технічних гарантій безпеки. Зроблено висновок, що комплексний підхід, який поєднує законодавчі, інституційні, технічні та освітні заходи, є ключовою умовою ефективної реалізації цифрових прав в умовах цифрової трансформації та євроінтеграції України.

Ключові слова: цифрові права, конституційні гарантії, інформаційне право, електронне врядування, захист персональних даних, кібербезпека, ЄС, GDPR.

Zakharchuk I.V. Digital rights citizens of Ukraine: constitutional and legal entrenchment and implementation mechanisms.

The article examines the theoretical and legal foundations of digital rights as part of the system of fundamental human and citizen rights and freedoms, taking into account their constitutional and information law dimensions. It reveals the content of the concept of "digital rights", which includes the right to access the Internet, the protection of personal data, digital identification, freedom of expression online, the right to be forgotten, access to open data, protection against digital discrimination, and a safe digital environment. The analysis covers the provisions of the Constitution of Ukraine that indirectly guarantee the realization of digital rights, as well as current legislation, including the Laws of Ukraine "On Information", "On Personal Data Protection", "On Electronic Identification and Electronic

Trust Services", "On the Basic Principles of Ensuring Cybersecurity of Ukraine" and "On Electronic Communications." It is shown that the legal regulation of digital rights in Ukraine remains fragmented and fails to provide a comprehensive system for their realization and protection.

A comparative analysis of Ukrainian and European approaches is carried out, in particular the provisions of the Charter of Fundamental Rights of the EU, the General Data Protection Regulation (GDPR), and the Declaration on Digital Rights and Principles of the EU. The problems of law enforcement are highlighted, including the lack of a unified definition of digital rights, partial implementation of international standards, gaps in cybersecurity, insufficient digital literacy among the population, and underdeveloped judicial practice in this area. Special attention is paid to the impact of martial law and the growing number of cyberattacks on the state of digital rights protection.

The article substantiates the necessity of adopting a separate law "On Digital Rights", amending the Constitution of Ukraine to directly enshrine the main digital rights, harmonizing national legislation with EU law, strengthening institutional protection mechanisms, increasing citizens' digital literacy, and developing technical security guarantees. It concludes that a comprehensive approach combining legislative, institutional, technical, and educational measures is a key condition for the effective realization of digital rights in the context of Ukraine's digital transformation and European integration.

Key words: digital rights, constitutional guarantees, information law, e-governance, personal data protection, cybersecurity, EU, GDPR.

Постановка проблеми. У сучасному світі цифрові технології визначають новий формат суспільних відносин, трансформують механізми державного управління, економіки, освіти та культури. У такому контексті з'являється і розвивається новий правовий феномен – цифрові права. Вони охоплюють не лише класичні права і свободи людини, адаптовані до цифрового середовища, а й абсолютно нові правомочності, що виникають виключно у зв'язку з використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

В Україні, яка активно розвиває цифрову інфраструктуру та запроваджує електронні послуги, питання правового закріплення та реалізації цифрових прав є особливо актуальним. Попри наявність окремих законів, які регулюють специфічні аспекти цифрових прав (захист персональних даних, електронну ідентифікацію, електронні комунікації), у національному законодавстві немає комплексного нормативного акта, що визначав би їх зміст, класифікацію та гарантії.

Проблема ускладнюється тим, що цифровізація породжує нові загрози – кіберзлочинність, маніпуляції даними, алгоритмічну дискримінацію, поширення дезінформації. Українське право ще не встигає повною мірою реагувати на ці виклики, що ставить під загрозу ефективність реалізації прав громадян.

У цьому контексті особливого значення набуває гармонізація українського законодавства з правовими стандартами Європейського Союзу, де вже сформовано концепцію цифрових прав та закріплено їх у низці міжнародних і наднаціональних документів.

Метою статті є дослідження конституційно-правового закріплення цифрових прав громадян України, визначення їх змісту, класифікації та механізмів реалізації, а також аналіз проблем і перспектив розвитку правового регулювання з урахуванням європейських стандартів.

Стан опрацювання проблематики. Питання цифрових прав активно досліджується як у світовій, так і в українській правовій науці, переважно в межах інформаційного та конституційного права. Це пов'язано із стрімким розвитком інформаційних технологій та цифрову трансформацію суспільства.

Серед українських науковців дослідженнями у цьому напрямку займаються Д.М. Бєлов [1], О.Б. Братасюк [2], Н.В. Верлос [3], Х.В. Дідух [4], Ю.С. Размєтаєва [5], Н.Ф. Ментух [2], які в своїх роботах розглядають окремі аспекти правового регулювання цифрових прав, у тому числі їх визначення, класифікацію та місце в системі конституційних прав в Україні.

Попри значний інтерес до цієї тематики, у більшості робіт цифрові права розглядаються фрагментарно. Комплексний аналіз їх конституційно-правового закріплення в Україні та ефективних механізмів реалізації в умовах європейської інтеграції залишається недостатньо розробленим.

Виклад основного матеріалу. Цифрові права – це сукупність прав і свобод, що забезпечують можливість вільного доступу до цифрових технологій, використання цифрових ресурсів та захист особи у цифровому середовищі. До таких прав можна віднести:

– право на доступ до інтернету;
– право на захист персональних даних;

– право на цифрову ідентифікацію;
– право на свободу вираження поглядів онлайн;
– право на забуття (видалення персональних даних);
– право на доступ до відкритих даних;
– право на захист від цифрової дискримінації;
– право на безпечне цифрове середовище.

У сучасних правових системах цифрові права розглядають як похідні від класичних конституційних прав і свобод, проте з урахуванням особливостей їх реалізації в інформаційному суспільстві.

Конституція України 1996 року не містить терміна «цифрові права». Проте низка її статей фактично закладають підґрунтя для їх реалізації. Зокрема це:

– ст. 31 гарантує таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, що поширюється і на електронні комунікації.
– ст. 32 передбачає право на невтручання в особисте і сімейне життя та захист персональних даних;
– ст. 34 гарантує свободу думки і слова, а також право на вільний збір, зберігання, використання та поширення інформації, що охоплює і цифрові канали комунікації [6].

Крім Конституції, цифрові права також регулюються низкою законів:

– Закон України «Про захист персональних даних» [7];
– Закон України «Про інформацію» [8];
– Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [9];
– Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [10];
– Закон України «Про електронні комунікації» [11].

Проте у більшості з них цифрові права подані розрізнено, без єдиного системного підходу, що знижує ефективність їх реалізації та захисту.

У праві Європейського Союзу цифрові права активно формуються на базі Хартії основоположних прав Європейського Союзу (2000 р.) [12], Загального регламенту про захист даних (GDPR, 2016 р.) [13] та Декларації цифрових прав і принципів (2022 р.) [14].

Європейський підхід до правового регулювання цифрових прав базується на таких ключових засадах:

– визнання доступу до інтернету базовим правом;
– пріоритет захисту приватності та персональних даних;
– забезпечення прозорості алгоритмів;
– право на цифрову освіту та інклюзію;
– заборона дискримінації у цифровому середовищі.

Україна, в рамках процесу євроінтеграції, повинна наблизити своє законодавство до цих стандартів.

Механізми реалізації цифрових прав включають:

– нормативно-правові, до яких належать закони, підзаконні акти, міжнародні договори;
– інституційні, тобто діяльність уповноважених органів, таких як Міністерство цифрової трансформації, Уповноважений Верховної Ради з прав людини;
– технічні, до яких відноситься впровадження електронної ідентифікації (Дія ID), електронного підпису, захищених каналів комунікації;
– освітні, наприклад, цифрова грамотність громадян як умова реалізації їх прав;
– судові – це захист цифрових прав у національних судах та Європейському суді з прав людини.

Незважаючи на поступове формування нормативної та інституційної бази захисту цифрових прав в Україні, їх фактична реалізація залишається недостатньо ефективною. Це зумовлено комплексом чинників – від законодавчих прогалин до технічних, організаційних та соціокультурних бар'єрів.

Однією з ключових проблем є недостатнє законодавче закріплення та відсутність цілісної системи законодавства, яка б визначала та врегульовувала цифрові права як окремий правовий інститут. Конституція України гарантує низку базових прав, релевантних цифровій сфері (право на свободу слова, на приватність, на доступ до інформації тощо), проте не містить прямих положень про цифрові права як окрему категорію.

Існуючі нормативні акти – Закон України «Про інформацію», «Про захист персональних даних», «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» та інші – регулюють лише окремі аспекти. Проте є відсутньою єдина дефініція «цифрових прав» у національному законодавстві, багато норм є фрагментарними та не узгодженими між собою, а деякі міжнародні стандарти, такі як General Data Protection Regulation (GDPR), імплементовані лише частково, що ускладнює взаємодію з правопорядком Європейського Союзу.

Через це виникають правові прогалини, які дозволяють державним органам або приватним компаніям обходити стандарти захисту цифрових прав.

Рівень цифрової безпеки в Україні залишається недостатнім, особливо в умовах зростання масштабів кібератак, пов'язаних з воєнним станом та агресією РФ. Найпоширеніші технічні виклики це кібератаки на державні реєстри та критичну інфраструктуру (наприклад, атаки на «Дію» та інші державні сервіси), використання шкідливого програмного забезпечення для збору персональних даних громадян, а також недостатній рівень захисту каналів передачі інформації, особливо у сфері електронного документообігу.

Згідно зі звітом Держспецзв'язку за 2024 рік, кількість зафіксованих кібератак на державний сектор збільшилася більш ніж на 30% у порівнянні з 2022 роком, що прямо впливає на безпечну реалізацію цифрових прав.

Навіть за наявності технічних можливостей та правових гарантій, низький рівень цифрової грамотності значної частини населення обмежує їхню здатність реалізовувати та захищати власні цифрові права.

Серед основних проблем у цій сфері є:

– недостатня обізнаність громадян про те, які саме цифрові права вони мають;

– нерозуміння механізмів захисту своїх прав у разі їх порушення;

– обмежений доступ до інтернету та сучасних технологій у сільських і віддалених регіонах;

– відсутність систематичного включення цифрової грамотності до шкільних і університетських програм.

В результаті цього значна частина населення пасивно сприймає обмеження цифрових прав або не намагається їх відновити.

Навіть коли громадяни звертаються за захистом порушених цифрових прав, вони стикаються з низкою проблем у правозастосуванні. Так, судова практика у сфері цифрових прав залишається недостатньо сформованою, що призводить до різних підходів у схожих справах. Судді та адвокати не завжди володіють необхідними знаннями у сфері кіберправа та інформаційних технологій. Процедури збору та подання цифрових доказів залишаються складними, особливо у випадках, коли інформація зберігається на серверах за межами України. Висока тривалість судового процесу та значні витрати можуть відбити бажання громадян захищати свої права.

Правове забезпечення цифрових прав в Україні наразі перебуває на стадії активного формування. Попри значну кількість нормативно-правових актів, які опосередковано регулюють цифрові права, система залишається фрагментарною та потребує комплексної модернізації. У цьому контексті можна виділити кілька ключових напрямів для удосконалення:

1) прийняття окремого Закону України «Про цифрові права».

Одним із першочергових кроків має стати розробка та ухвалення єдиного законодавчого акта, який би систематизував і визначив зміст цифрових прав, їх класифікацію, гарантії реалізації та механізми захисту. У цьому законі слід передбачити:

– визначення поняття «цифрові права» та їх співвідношення з конституційними правами і свободами;

– перелік основних цифрових прав, включно з правом на доступ до інтернету, цифрову ідентифікацію, захист персональних даних, право на забуття, захист від алгоритмічної дискримінації тощо;

– гарантії реалізації цифрових прав, зокрема обов'язки держави, приватних компаній та користувачів;

– процедури судового та адміністративного захисту;

– відповідальність за порушення цифрових прав.

Такий закон сприятиме усуненню фрагментарності правового регулювання та створить зрозумілу правову основу для всіх суб'єктів;

2) внесення змін до Конституції України.

Хоча багато цифрових прав випливають із чинних конституційних норм, їх пряме закріплення дозволить підвищити рівень їх гарантування. Доцільно розглянути можливість внесення змін до:

– ст. 32, шляхом розширення положень про захист персональних даних у цифровому середовищі;

– ст. 34 із прямим зазначенням про свободу вираження поглядів та доступ до інформації в інтернеті;

– а також введення нової статті про основні цифрові права, включно з правом на доступ до інтернету, цифрову освіту та безпечне цифрове середовище.

Такий підхід відповідатиме світовим тенденціям, де конституційне закріплення цифрових прав уже застосовується (наприклад, у Португалії, Естонії);

3) гармонізація з правом Європейського Союзу.

Україна в рамках Угоди про асоціацію зобов'язалася адаптувати національне законодавство до європейських стандартів. В рамках таких зобов'язань та враховуючи шлях України до Європейського Союзу необхідно:

– розглянути можливість імплементації у вітчизняне законодавство положень GDPR [13] у сфері захисту персональних даних, а також положень Декларації цифрових прав і принципів Європейського Союзу (2022 р.) [14];

– запровадити норми щодо прозорості алгоритмів, використання штучного інтелекту та недопущення цифрової дискримінації;

– створити механізми цифрової інклюзії для соціально вразливих груп;

4) розвиток інституційних механізмів захисту цифрових прав.

Ефективна реалізація прав неможлива без відповідних інституційних структур. Для удосконалення в цій сфері потрібно:

– розширити повноваження Уповноваженого Верховної Ради з прав людини у сфері цифрових прав;

– створити спеціалізований орган із моніторингу дотримання цифрових прав, який би діяв за аналогією з Data Protection Authorities у країнах Європейського Союзу;

– забезпечити тісну взаємодію між правоохоронними органами, судами та громадськими організаціями у сфері захисту прав користувачів в інтернеті;

5) підвищення рівня цифрової грамотності населення.

Правові гарантії будуть малоефективними, якщо громадяни не знатимуть про свої цифрові права та не вмітимуть їх реалізовувати. Для цього потрібно:

– розвивати національні програми цифрової освіти («Дія.Цифрова освіта» та інші ініціативи);

– інтегрувати основи цифрової безпеки та правової грамотності у шкільні та університетські програми;

– створювати просвітницькі кампанії щодо захисту приватності, безпеки паролів, перевірки джерел інформації;

6) посилення кібербезпеки та технічних гарантій.

Цифрові права нерозривно пов'язані з безпекою цифрового середовища. Відповідно у цьому напрямку потрібно:

– розвивати інфраструктуру захищених державних інформаційних систем;

– впроваджувати сучасні протоколи шифрування та багатофакторну автентифікацію;

– створювати державні та приватні центри реагування на інциденти кібербезпеки (CERT).

Удосконалення правового регулювання цифрових прав в Україні має бути комплексним і синхронізованим з європейськими стандартами, включати законодавчі, інституційні, технічні та освітні заходи. Лише поєднання усіх цих елементів забезпечить ефективну реалізацію і захист прав громадян у цифровому середовищі.

Висновки. Цифрові права стають ключовим елементом системи прав і свобод громадян в сучасному інформаційному суспільстві. В Україні вони поки що закріплені фрагментарно, що ускладнює їх реалізацію та захист на практиці. Для вирішення цієї проблеми потрібно:

– прийняти окремий закон про цифрові права громадян;

– внести зміни до Конституції України, закріпивши основні цифрові права;

– підвищити цифрову грамотність населення;

– гармонізувати українське законодавство з правовими стандартами Європейського Союзу;
– розвивати інституційні механізми контролю та захисту прав у цифровому середовищі.
– посилювати кібербезпеку та технічні гарантії.

Таким чином, забезпечення належного рівня правового регулювання цифрових прав є одним із ключових завдань сучасної української держави в умовах цифрової трансформації та європейської інтеграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бєлов Д.М., Переш І.Є., Покорба І. Цифрові права людини: доктринальні засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 2. 2024. С. 110–115.
2. Братасюк О.Б., Ментух Н.Ф. Поняття та класифікація цифрових прав в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 58–61.
3. Верлос Н.В. Конституціоналізація цифрових прав людини: вітчизняна практика та зарубіжний досвід. *Часопис Київського університету права*. № 2. 2020. С. 129–133.
4. Дідух Х.В. Цифрові права: український та європейський досвід. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія ПРАВО. Випуск 85: частина 1. 2024. С. 59–65.
5. Размєтаєва Ю.С. Цифрові права людини та проблеми екстериторіальності в їх захисті. *Право та державне управління*. 2020. № 4. С. 18–23.
6. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996, № 30, ст. 141.
7. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010, № 34, ст. 481.
8. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992, № 48, ст. 650.
9. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017, № 45, ст. 400.
10. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017, № 45, ст. 403.
11. Про електронні комунікації: Закон України від 16.12.2020 № 1089-IX. *Офіційний вісник України.* 2021 р., № 6, стор. 10, стаття 306.
12. Charter of Fundamental Rights of the European Union. 2012/C 326/02. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012P/TXT (дата звернення: 10.08.2025).
13. General Data Protection Regulation (GDPR): Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj (дата звернення: 10.08.2025).
14. European Declaration on Digital rights and principles for the Digital Decade. COM(2022) 27 final, 26 January 2022. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52022DC0027 (дата звернення: 10.08.2025).

УДК 342.7 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.35

ПРАВО ГРОМАДЯН НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ В УКРАЇНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВАХ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Кириченко Ю.В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри «Політологія та загальноправові дисципліни»
Національного університету «Запорізька політехніка»
ORCID: 0000-0002-1212-1622
e-mail: kirichenko_yuriy84@ukr.net

Шулежко І.А.,
магістр права
e-mail: Marfavalerkovna0508@gmail.com

Кириченко Ю.В., Шулежко І.А. Право громадян на соціальний захист в Україні та європейських державах: порівняльно-правові аспекти конституційного регулювання.

Досліджено зміст положень відповідних норм конституцій України та європейських держав, у яких закріплено право на соціальний захист.

Зазначено, що право на соціальний захист є одним із найважливіших соціальних прав громадян, яке проявляється в тому, що кожен громадянин має право на допомогу і підтримку з боку суспільства і держави у разі, якщо через об'єктивні обставини він не може забезпечити себе і свою сім'ю. Воно гарантує насамперед непрацездатним за наявності відповідних умов на мінімальному рівні мати певні блага. При цьому це право пов'язане з економічними та іншими можливостями держави і без виділення необхідних коштів не може бути реалізоване

Відзначено, що в юридичній науці не існує однозначного розуміння поняття "соціальний захист" як правової категорії.

Наголошено, що право на соціальний захист є міжнародно визнаним правом, що знайшло своє відображення в ряді конституцій європейських держав. У той же час у конституціях Австрії, Боснії і Герцеговини, Грузії, Ліхтенштейну, Люксембурга, Німеччини, Норвегії та Швеції це право врегульовано нормами галузевого законодавства.

Зроблено висновок про неоднозначність викладення права на соціальний захист в європейських державах. Так, у конституціях Азербайджану, Албанії, Болгарії, Вірменії, Греції, Данії, Іспанії, Латвії, Литви, Північної Македонії, Молдови, Монако, Нідерландів, Польщі, Португалії, Сербії, Словаччини, Словенії, Туреччини, Угорщини, Чехії, Франції, Швейцарії досліджуване право виокремлено в самостійну статтю. Водночас у конституціях Андорри, Бельгії, Естонії, Італії, Румунії, Сан-Марино, Фінляндії та Хорватії це право закріплено поряд з іншими конституційними правами людини, зокрема з правом на охорону здоров'я; правом на навчання та професійну підготовку; правами, пов'язані з пологами, материнством та доглядом за дітьми; з правами на медичну допомогу, житло, безпечне довкілля.

Звернуто увагу на те, що в ч. 1 ст. 46 Конституції України закріплені юридичні підстави, за наявності яких у людини виникає потреба в соціальному забезпеченні, а саме: у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття та старості, які згідно з міжнародними соціальними стандартами відносять до соціальних ризиків, які притаманні кожній людині як члену громадянського суспільства, і зумовлені її біологічною, фізіологічною і соціальною природою.

Запропоновано, враховуючи позитивний досвід європейських держав щодо конституційного регулювання права на соціальний захист, привести положення ст. 46 Конституції України відповідно до європейських стандартів.

Ключові слова: конституція, права людини, конституційні права людини, соціальні права, право на соціальний захист, європейські стандарти.

Kyrychenko Y.V., Shulezhko I.A. The right of citizens to social protection in Ukraine and european states: comparative legal aspects of constitutional regulation.

The content of the provisions of the respective norms of the constitutions of Ukraine and European states that enshrine the right to social protection has been studied.

It is noted that the right to social protection is one of the most important social rights of citizens, manifested in the fact that every citizen has the right to assistance and support from society and the state in case they cannot provide for themselves and their family due to objective circumstances. It guarantees primarily to the incapacitated, under certain conditions, to have certain benefits at a minimum level. At the same time, this right is connected with the economic and other capabilities of the state, and without the allocation of necessary funds, it cannot be implemented.

It is emphasized that in legal science there is no unequivocal understanding of the concept of 'social protection' as a legal category.

A conclusion has been drawn about the ambiguity of the presentation of the right to social protection in European countries. Indeed, in the constitutions of Azerbaijan, Albania, Bulgaria, Armenia, Greece, Denmark, Spain, Latvia, Lithuania, North Macedonia, Moldova, Monaco, the Netherlands, Poland, Portugal, Serbia, Slovakia, Slovenia, Turkey, Hungary, the Czech Republic, France, and Switzerland, the studied right is highlighted in a separate article. At the same time, in the constitutions of Andorra, Belgium, Estonia, Italy, Romania, San Marino, Finland, and Croatia, this right is enshrined alongside other constitutional human rights, in particular the right to health care; the right to education and vocational training; rights related to childbirth, motherhood, and childcare; as well as rights to medical assistance, housing, and a safe environment.

It has been pointed out that part 1 of Article 46 of the Constitution of Ukraine enshrines the legal grounds under which a person has a need for social security, namely: in the case of total, partial, or temporary loss of working capacity, loss of a breadwinner, unemployment, and old age, which, according to international social standards, are considered social risks inherent to every person as a member of civil society, and are determined by their biological, physiological, and social nature.

It is proposed, considering the positive experience of European states regarding constitutional regulation of the right to social protection, to bring the provisions of Article 46 of the Constitution of Ukraine in line with European standards.

Key words: constitution, human rights, constitutional human rights, social rights, right to social protection, European standards.

Постановка проблеми. У системі прав людини важливе місце посідають соціальні права, які, з одного боку, повинні гарантувати кожній людині гідні умови життя, а з іншого, – визначати обов'язок держави забезпечувати всіх нужденних таким мінімумом соціальних можливостей та соціальною захищеністю, який необхідний для підтримки гідності людини, нормального задоволення її матеріальних і духовних потреб [1, с. 278].

Одним із соціальних прав громадян є право на соціальний захист, яке знайшло своє закріплення в ст. 46 Конституції України і яке проявляється в тому, що кожен громадянин має право на допомогу і підтримку з боку суспільства і держави у разі, якщо через об'єктивні обставини він не може забезпечити себе і свою сім'ю [2, с. 216-217]. І тому забезпечення і захист цього права набуває все більшого значення та зумовлює нагальну потребу теоретичного переосмислення його змісту.

Метою статті є дослідження положень норм конституцій України та європейських держав щодо регулювання права на соціальний захист, а також приведення національного конституційного законодавства до європейських стандартів.

Стан опрацювання проблематики. Науково-теоретичним і практичним підґрунтям для дослідження права на соціальний захист стали відповідні положення норм конституцій України та європейських держав, а також наукові праці В.В. Москаленко, П.М. Рабіновича, О.В. Свистунової, С.М. Сивак, І.М. Сироти, Н.М. Стаховської, С.О. Устинової, М.В. Чічкань, М. Чорної, І.С. Ярошенко та інших учених. Однак чимало аспектів зазначеної проблематики залишаються невисвітленими, зокрема, потребує вивчення позитивного досвіду конституційного регулювання права на соціальний захист в європейських державах.

Виклад основного матеріалу. Право на соціальний захист, закріплене в ст. 46 Конституції України, є найважливішим соціальним правом громадян, яке гарантує насамперед непрацездатним за наявності відповідних умов на мінімальному рівні мати певні блага. При цьому це право пов'язане з економічними та іншими можливостями держави і без виділення необхідних коштів не може бути реалізоване [3, с. 182]. У той же час, О.В. Свистунова відзначила, що право на соціальний захист є одним з основних (конституційних) прав і свобод людини та громадянина, оскільки належить до групи соціальних прав, що спрямовані на задоволення соціальних потреб [4, с. 43].

Враховуючи те, що Україна є соціальною державою, тому соціальний захист населення є одним із визначальних напрямів її соціальної політики та реалізації соціальної функції.

Слід зазначити, що в юридичній науці не існує однозначного розуміння поняття "соціальний захист" як правової категорії. Так, П. Д. Пилипенко визначає соціальний захист як явище досить широке за змістом, на відміну від іншого поняття, що властиве для системи відносин, які існують у сфері такого захисту, і має на увазі соціальне забезпечення. На думку вченого, соціальний захист і соціальне забезпечення співвідносяться як частина і ціле. Соціальне забезпечення є лише елементом, складовою частиною соціального захисту [5, с. 3-4]; М.В. Чічкань розглядає соціальний захист як систему правовідносин, що виникають між державою та громадянами. При цьому держава зобов'язана забезпечувати громадян від настання певних обставин, що унеможливлюють їхню повноцінну діяльність, та знижувати ймовірність виникнення таких обставин. А громадяни, в свою чергу, мають право на отримання всебічної допомоги в разі настання передбачених законом умов [6, с. 20-21]; В.В. Москаленко визначає соціальний захист як систему заходів і відповідних інститутів, призначених для забезпечення нормального існування людини, підвищення рівня задоволення її соціальних потреб, якості життя та перспектив [7, с. 42]; С.О. Устинов зазначає, що соціальний захист – це діяльність соціально орієнтованої держави, яка здійснюється через комплекс організаційно-правових та соціально-економічних заходів, метою яких є: по-перше, створення для непрацездатних належних умов для забезпечення своїх соціально-економічних та духовних потреб; по-друге, гарантоване забезпечення громадянам, які потребують соціальної допомоги, рівня життя не нижче від прожиткового мінімуму. І далі автор наголошує, що термін "соціальне забезпечення" є складовим елементом поняття "соціальний захист" [8, с. 94]; М. Чорна під соціальним захистом розуміє систему економічних, соціальних, правових, організаційних заходів, що забезпечує працездатній людині і громадянину відповідні умови для поліпшення свого добробуту за рахунок особистого трудового внеску, а непрацездатним та соціально вразливим верствам працездатного населення – гарантії у користуванні суспільними фондами споживання, матеріальну підтримку, зниження податків [9, с. 156], а І.С. Ярошенко поняття "соціальний захист" визначила як систему суспільних відносин, призначену для задоволення матеріальних потреб громадян зі спеціальних фондів через індивідуальну форму розподілу, замість оплати праці чи як доповнення до неї у випадках, передбачених законодавством, з урахуванням трудового стажу громадян чи соціального фактора або без урахування цих обставин [10, с. 7-8].

Варто наголосити, що право на соціальний захист є міжнародно визнаним правом, що знайшло своє відображення в ряді конституцій європейських держав. У той же час у конституціях Австрії, Боснії і Герцеговини, Грузії, Ліхтенштейну, Люксембурга, Німеччини, Норвегії та Швеції це право врегульовано нормами галузевого законодавства.

Порівняльно-правовий аналіз положень відповідних норм конституцій європейських держав засвідчив про неоднозначність викладення права на соціальний захист. Так, у конституціях Азербайджану, Албанії, Болгарії, Вірменії, Греції, Данії, Іспанії, Латвії, Литви, Північної Македонії, Молдови, Монако, Нідерландів, Польщі, Португалії, Сербії, Словаччини, Словенії, Туреччини, Угорщини, Чехії, Франції, Швейцарії досліджуване право виокремлено в самостійну статтю. Водночас у конституціях Андорри, Бельгії, Естонії, Італії, Румунії, Сан-Марино, Фінляндії та Хорватії це право закріплено поряд з іншими конституційними правами людини, зокрема з правом на охорону здоров'я; правом на навчання та професійну підготовку; правами, пов'язаними з пологами, материнством та доглядом за дітьми.

Конституція України в ч. 1 ст. 46 закріпила положення, відповідно до якого "громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом" [11]. Із змісту цього положен-

ня випливає, що вона адресована громадянам України і тим самим відрізняється від міжнародних документів з прав людини, у яких йдеться про "кожну людину", а також від більшості конституцій європейських держав. І тому, на нашу думку, є доцільним в ч. 1 ст. 46 Конституції України термін "громадяни" замінити на термін "кожен", що буде більше відповідати європейським стандартам.

Варто відзначити, що в ч. 1 ст. 46 Конституції України закріплені юридичні підстави, за наявності яких у людини виникає потреба в соціальному забезпеченні, а саме: у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття та старості, які згідно з міжнародними соціальними стандартами відносять до соціальних ризиків, які притаманні кожній людині як члену громадянського суспільства, і зумовлені її біологічною, фізіологічною і соціальною природою. Соціальні ризики настають незалежно від волі людини, не можуть бути нею усунені самостійно і потребують адекватного реагування з боку суспільства і держави. Перелік цих ризиків, котрі на конституційному рівні визнаються державою, у кожній, конкретній країні має свої відмінності [1, с. 330-331].

Такі соціальні ризики як непрацездатність, хвороба, інвалідність, старість, втрата годувальника та безробіття з незалежних від людини обставин знайшли своє закріплення в конституціях Албанії, Греції, Естонії, Латвії, Північної Македонії, Португалії, Сербії, Словаччини, Туреччини, Хорватії, Чехії, Чорногорії, Швейцарії.

На нашу думку, закріплювати на конституційному рівні вичерпний перелік видів непрацездатності громадян є недоцільним, адже такий перелік відсутній в міжнародно-правових актах у сфері прав людини та конституціях європейських держав.

Також слід звернути увагу на те, що в ч. 1 ст. 46 Конституції України застосовується термін "старість", який означає "період життя, що наступає після зрілості й характеризується поступовим послабленням діяльності організму; похилий вік кого-небудь ..." [12, с. 1189]. У той же час С. Сивак вважає, що "старість – це природний стан організму, обумовлений його фізіологічним, біологічним, психологічним розвитком. А пенсійний вік – це встановлений законодавством соціальний ризик, з яким держава пов'язує виникнення права особи на пенсію" [13, с. 72].

Комплексний аналіз відповідних положень норм конституцій європейських держав засвідчив, що крім України, термін "старість" закріпили на конституційному рівні і законодавці Вірменії, Греції, Естонії, Іспанії, Італії, Латвії, Молдови, Монако, Португалії, Словаччини, Угорщини, Швейцарії. Проте ми підтримуємо позицію Литви, Польщі та Румунії, які в своїх національних конституціях використовують словосполучення "після досягнення пенсійного віку". Так, у ч. 1 ст. 67 Конституції Польщі проголошено, що "громадянин має право на соціальне забезпечення у разі непрацездатності через хворобу або інвалідність, а також після досягнення пенсійного віку ..." [14]. І тому пропонуємо в ч. 1 ст. 46 Конституції України закріпити словосполучення "після досягнення пенсійного віку" замість терміну "старість".

Наявна юридична конструкція ч. 2 ст. 46 Конституції України свідчить про те, що в ній закріплено гарантії соціального забезпечення, а саме: загальнообов'язкове державне соціальне страхування за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створення мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними [11]. Із змісту цього положення випливає, що законодавець використовує термін "соціальне страхування", основною ознакою якого є діяльність по створенню спеціальних страхових фондів із застосуванням страхового методу – внесення обов'язкових платежів (страхових внесків) працюючими і роботодавцями для цільового використання цих коштів на соціальне забезпечення [1, с. 332]. Таким же правовим шляхом пішли й законодавці Андорри, Бельгії, Болгарії, Греції, Іспанії, Північної Македонії, Сан-Марино, Сербії, Словенії, Угорщини, Хорватії та Чорногорії, закріпивши аналогічний термін в своїх національних конституціях.

У ч. 3 ст. 46 Конституції України зазначено, що "пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом" [11]. Цей стандарт виступає кількісним критерієм мінімально допустимого рівня життя громадян, знижувати нижче якого держава не може. Як відзначає С. Приходько, норми Основного Закону України повинні містити положення щодо особливого соціального захисту окремих категорій громадян, зокрема інвалідів, осіб похилого віку, які не можуть утримувати себе, осіб з фізичними, психічними та розумовими вадами, а також стосовно дітей [15, с. 25].

Аналогічне положення щодо рівня життя, не нижче встановленого мінімуму, також закріплено і в конституціях Іспанії, Італії, Молдови, Словаччини, Фінляндії, Хорватії та Чехії. І тому використання в тексті ст. 46 Конституції України такого показника, як прожитковий мінімум, є виправданим.

Висновки. Отже, з огляду на викладене можна зробити висновок, що право на соціальний захист є найважливішим соціальним правом громадян, яке пов'язане з економічними та іншими можливостями держави. І тому забезпечення і захист цього права набуває все більшого значення та зумовлює нагальну потребу теоретичного переосмислення його змісту.

Право на соціальний захист є міжнародно визнаним правом, що знайшло своє закріплення в ряді конституцій європейських держав, за виключенням конституцій Австрії, Боснії і Герцеговини, Грузії, Ліхтенштейну, Люксембурга, Німеччини, Норвегії та Швеції, де це право регулюється нормами галузевого законодавства.

Враховуючи позитивний європейський досвід щодо конституційного регулювання права на соціальний захист, пропонуємо внести наступні зміни до ст. 46 Конституції України: по-перше, термін "громадяни" замінити на термін "кожен"; по-друге, вилучити перелік видів непрацездатності громадян, закріплення якого є недоцільним і який відсутній як в міжнародних документах з прав людини, так і в конституціях європейських держав; по-третє, закріпити замість терміну "старість" словосполучення "після досягнення пенсійного віку", яке використовується в конституціях Литви, Польщі та Румунії. На нашу думку, такий підхід буде більше відповідати європейським стандартам щодо конституційного регулювання права на соціальний захист.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кириченко Ю.В. Актуальні проблеми конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні в контексті європейського досвіду: монографія. Київ: "Центр учбової літератури", 2017. 540 с.
2. Кириченко В.М., Кириченко Ю.В., Соколенко Ю.М. Політико-правова система України: підручник / За заг. ред. В.М. Кириченко. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 304 с.
3. Кириченко Ю.В. Актуальні проблеми конституційно-правового регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав: монографія. Дніпро: Видавництво "Ліра", 2025. 273 с.
4. Свистунова О.В. Сутність та ознаки конституційного права людини та громадянина на соціальний захист. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*. Вип. 4. 2023. С. 42–48.
5. Право соціального забезпечення України: навч. посібник / За ред. П.Д. Пилипенка. Київ: Істина, 2007. 224 с.
6. Чічкань М.В. Правове регулювання соціального захисту інвалідів в Україні. Харків, 2009.
7. Москаленко В.В. Сутність соціального захисту та його місце в політиці соціальної держави. *Наукові записки*. 2023. Том 21. С. 41–44.
8. Устинов С.О. Співвідношення термінів "соціальний захист" та "соціальне забезпечення" в законодавстві України. *Юридична наука і практика*. 2011. № 2. С. 90–95.
9. Чорна М. Сутність права громадян на соціальний захист. *Підприємництво, господарство і право*. № 4. 2019. С. 151–156.
10. Ярошенко І.С. Право соціального забезпечення: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2005, 232 с.
11. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ: Ірпень: ВТФ "Перун", 2001. 1440 с.
13. Сивак С. Конституційні гарантії права на пенсійне забезпечення і пенсійна реформа. *Право України*. № 12. 1997. С. 70–74.
14. Конституція Республіки Польща від 2 квітня 1997 р. URL: http://sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm.
15. Приходько С. Держава і соціальний захист громадян. *Право України*. № 9. 1999. С. 22–26.

УДК 342.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.36

ОБМЕЖЕННЯ ЩОДО ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО КОНСТИТУЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Коваль Т.В.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0003-1150-328X

Коваль Т.В. Обмеження щодо внесення змін до конституції: порівняльно-правовий аспект.
У статті здійснено порівняльно-правовий аналіз обмежень (заборон) щодо внесення змін до конституції. У конституційній теорії вони отримали назву «eternity clauses» («вічні положення»). Мета їх встановлення очевидна та випливає з самої природи конституції, необхідності забезпечення її стабільності та захисту. Водночас, обсяг таких обмежень в європейській конституційній практиці різниться.

Автором з'ясовано, що найбільш чисельною групою серед них є ті, які забороняють змінювати зміст окремих конституційних положень. Як правило, предметом перегляду не можуть виступати основоположні конституційні принципи (цінності), зокрема форма правління, форма державного устрою, незалежність та територіальна цілісність держави, принципи верховенства права, народного суверенітету, права і свободи людини і громадянина, плюралізм, державна (офіційна) мова тощо. Однією з найбільш поширених конституційних заборон є заборона щодо зміни форми правління та форми державного устрою (конституції Франції, Греції, Італії, Румунії, Португалії, Німеччини та ін.). Значна частина конституцій має положення щодо неможливості скасування чи обмеження фундаментальних прав і свобод людини (конституції Німеччини, України, Молдови, Португалії та ін.). Ще одна група заборонних приписів пов'язана з часовими обмеженнями. Деякі конституції (Португалії, Греції) встановлюють конкретний проміжок часу, упродовж якого їх текст не може зазнавати змін (незалежно від предмету перегляду). Вказано, що така «перерва» необхідна для забезпечення сталої роботи державних інституцій, уникнення поспішних та потенційно дестабілізуючих реформ, обмеження впливу політичної кон'юнктури.

У статті згадано і про ситуаційні обмеження щодо внесення змін до конституції. Здебільшого до них відносять події надзвичайного характеру, під час яких влада повинна гарантувати стабільне функціонування держави та суспільства. Це, зокрема, воєнний стан, надзвичайний стан, облога, посягання на територіальну цілісність тощо. Подібні положення містяться в конституціях України, Бельгії, Франції, Естонії, Польщі, Молдови тощо.

Ключові слова: конституція, обмеження щодо внесення змін до конституції, «eternity clauses», формальні конституційні заборони.

Koval T.V. Limitations on amendments to the constitution: a comparative legal aspect.
The article provides a comparative legal analysis of limitations on amendments to the constitution. In constitutional theory, they are referred to as eternity clauses. The purpose of establishing them is obvious and stems from the very nature of the constitution, the need to ensure its stability and protection. At the same time, the scope of such restrictions varies in European constitutional practice.

The author has found that the most numerous group among them are those that prohibit changing the content of individual constitutional provisions. As a rule, fundamental constitutional principles (values) cannot be subject to revision, in particular the form of government, the form of state structure, the independence and territorial integrity of the state, the principle of the rule of law, popular sovereignty, human and civil rights and freedoms, pluralism, the state (official) language, etc. One of the most common constitutional prohibitions is the prohibition on changing the form of government and the

form of state structure (the constitutions of France, Greece, Italy, Romania, Portugal, Germany, etc.). A significant number of constitutions contain provisions on the impossibility of abolishing or restricting fundamental human rights and freedoms (the constitutions of Germany, Ukraine, Moldova, Portugal, etc.). Another group of prohibitions is related to time limits. Some constitutions (Portugal, Greece) establish a specific period of time during which their text cannot be amended (regardless of the subject of the revision). It is stated that such a «break» is necessary to ensure the stable functioning of state institutions, to avoid hasty and potentially destabilizing reforms, and to limit the influence of political circumstances.

The article also mentions situational restrictions on amending the constitution. These mainly include extraordinary events during which the authorities must ensure the stable functioning of the state and society. These include, in particular, martial law, a state of emergency, siege, encroachment on territorial integrity, etc. Similar provisions are contained in the constitutions of Ukraine, Belgium, France, Estonia, Poland, Moldova, etc.

Key words: constitution, limitations on amending the constitution, eternity clauses, formal constitutional prohibitions.

Постановка проблеми. Попри правовий режим воєнного стану та неможливість внесення змін до Конституції України, у національному інформаційному просторі триває дискусія щодо майбутньої конституційної реформи. Полеміка стосується як звичних для конституційно-правового поля тем (децентралізація публічної влади, права і свободи людини і громадянина, конституційний склад Верховної Ради України, функції та повноваження Президента України, конституційне правосуддя тощо), так і порівняно нових (адаптація до членства в Європейському Союзі, євроатлантичний курс України та ін.). Формат пропонованих змін також різниться – від оновлення окремих положень чинної конституції до прийняття нової, що відповідатиме вимогам часу. З огляду на це видається доцільним розглянути процедуру внесення змін до конституційного тексту, зокрема перелік обмежень (заборон) щодо перегляду конституційних норм. Мета їх встановлення очевидна та випливає з самої природи конституції, необхідності забезпечення її стабільності та захисту. Водночас, зміст та обсяг таких обмежень в європейській конституційній практиці потребує детальнішої оцінки.

Метою статті є порівняльно-правовий аналіз обмежень (заборон) щодо внесення змін до конституції.

Стан опрацювання проблематики. Зважаючи на фундаментальне значення Конституції України для національної правової системи**,** науковий інтерес до її приписів має стабільний та незмінний характер. Тематика перегляду конституції, внесення змін та доповнень до неї була предметом дослідження таких вчених, як: К. Бабенко, Д. Бєлов, М. Бєлова, Ю. Бисага, Ф. Веніславський, З. Лунь, П. Стецюк, Ю. Тодика, В. Федоренко, Є. Черняк, О. Щербанюк та ін. Академічний пошук не припинився навіть під час повномасштабного вторгнення. Впродовж останніх років було опубліковано декілька фахових робіт, зокрема стаття Д. Бєлова та М. Бєлової, в якій проаналізовано доктрину та практику зарубіжних країн щодо внесення змін до конституції [1], та стаття О. Щербанюк, в якій розкрито теоретичні та практичні аспекти форм та меж внесення змін і доповнень до конституції [2].

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на можливість внесення змін та доповнень до конституції, її норми прийнято поділяти на три групи: 1) ті, які змінюються у «спрощеному» порядку; 2) ті, які змінюються в «ускладненому» порядку (як правило, із залученням додаткового суб'єкта чи суб'єктів); 3) ті, які не можуть бути змінені у будь-якому порядку та за будь-яких обставин [3, с. 39]. У конституційній теорії остання група норм отримала назву «eternity clauses» – «вічні положення». Вони можуть міститися безпосередньо в тексті конституції (формальні конституційні заборони), а можуть виявлятися через процес тлумачення конституції конституційними судами або іншими органами, що здійснюють конституційний контроль. За підрахунками Д. Жалімаса, формальні конституційні заборони включені майже до 35% конституцій світу [4].

Приписи, що забороняють змінювати ті чи інші положення конституції, також можна класифікувати. Підтримуємо позицію Є. Черняк, яка виокремлює такі групи конституційних заборон: 1) за змістом (предметом) окремих конституційних положень; 2) за часом дії; 3) за окремими обставинами [5, с. 33].

Перша група є найчисельнішою і міститься в текстах багатьох європейських конституцій. Як правило, предметом перегляду не можуть виступати основоположні конституційні принци-

пи (цінності), зокрема форма правління, форма державного устрою, форма політичного режиму, незалежність та територіальна цілісність держави, права і свободи людини і громадянина тощо. Вказані принципи поділяють на загальні (general clauses) та спеціальні (specific clauses). Загальні здебільшого стосуються положень, що пов'язані з державним ладом (республіканізм чи монархізм, федерація чи унітарна держава, територіальна цілісність та ін.), спеціальні – положень, що захищають фундаментальні права і свободи та базові демократичні цінності (плюралізм, верховенство права та ін.) [6, с. 55].

Однією з найпоширеніших конституційних заборон є заборона щодо зміни форми правління та форми державного устрою. Наприклад, відповідно до ст. 89 Конституції Франції республіканська форма правління не може бути предметом ревізії [7, с. 55]. Конституція Греції проголошує, що її приписи можуть піддаватись перегляду за винятком тих, які визначають основу та форму державного ладу країни як парламентської республіки (ст. 110) [8, с. 123]. Заборони щодо зміни республіканської форми правління знаходимо також в конституціях Італії та Румунії (ст.ст. 139 та 148 відповідно). Конституція Португалії (ст. 288) вказує, що закони щодо перегляду конституції повинні поважати, окрім іншого, республіканську форму правління [9]. Наявність вказаних обмежень пояснюється історичними причинами, зокрема тривалою боротьбою проти монархічного ладу. Водночас, дослідники вказують, що неможливість конституційної зміни форми правління фактично усуває майбутні покоління від можливості управління державою [5, с. 33]. До речі, у конституціях сучасних європейських монархій фактично немає положень щодо неможливості зміни форми правління.

В окремих державах предметом конституційного перегляду не може бути форма державного устрою. Так, Основний закон Німеччини у ч. 3 ст. 79 містить положення, згідно з яким зміни, що зачіпають поділ Федерації на землі (тобто федеральний устрій держави – авт.) та принцип участі земель у прийнятті законодавства, є неприпустимими [10, с. 69]. Натомість, Конституція Румунії забороняє змінювати унітарну форму держави. Ст. 148 визначає, що положення, які стосуються національного, незалежного, єдиного та неподільного характеру румунської держави не можуть виступати предметом перегляду [11, с. 119].

Захист територіальної цілісності є ще одним важливим eternity clause у конституціях. Як правило, він властивий державам, які мають болючий досвід авторитарного правління. Показовим є приклад Конституції України, яка у ст. 157 прямо забороняє зміни, що спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності [12]. У цьому контексті варто згадати рішення Конституційного Суду України від 14 березня 2014 р. № 2-рп/2014 (справа про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим), в якому наголошено, що «принципи цілісності і недоторканності території України в межах існуючого кордону, поширення суверенітету України на всю її територію встановлені Конституцією України. Звуження меж існуючого кордону України, виведення будь-якого суб'єкта адміністративно-територіального устрою України з її складу, зміна конституційно закріпленого статусу адміністративно-територіальної одиниці, зокрема Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, як невід'ємної складової частини України шляхом проведення місцевого референдуму суперечать зазначеним конституційним принципам» [13].

Конституції деяких європейських держав містять заборони щодо зміни державної мови. Наприклад, вже згадувана Конституція Румунії (ст. 148) вказує, що положення щодо офіційної мови не можуть бути предметом перегляду за жодних обставин [11, с. 119].

Значна частина конституцій має положення щодо неможливості скасування чи обмеження фундаментальних прав і свобод. Так, Основний закон Німеччини (ст. 79) забороняє змінювати ст.ст. 1 та 20, якими закріплено недоторканність людської гідності, невід'ємність та невідчужуваність прав людини, принцип народного суверенітету та право на опір у разі посягання на конституційний лад [10, с. 16, 29]. Конституція Португалії (ст. 288), яка містить чи не найширший перелік конституційних заборон, відзначає, що закони про перегляд конституції повинні поважати права, свободи та гарантії громадян, права працівників, комісій працівників та профспілкових об'єднань [9]. Конституція Молдови (ст. 142) не допускає перегляд, наслідком якого було б скасування основних прав і свобод громадян чи гарантій таких [14, с. 128]. Конституція України (ст. 157) також забороняє зміни, що передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина [12]. У практиці Конституційного Суду України, який здійснює попередній конституційний контроль щодо законопроєктів про внесення змін до Конституції України, є декілька важливих

справ. Так, свого часу народні депутати України пропонували внести зміни до ст. 46 Конституції України, яка закріплює право на соціальний захист у старості, вимоги щодо віку – 55 років для жінок та 60 років для чоловіків. На думку Суду, «пропоновані зміни, по-суті, обмежують право громадян на соціальний захист у старості, оскільки за своїм буквальним смислом фактично позбавляють (очевидно, всупереч намірам самих авторів законопроекту) права на соціальний захист жінок, старших (вище) 55 років і чоловіків, старших (вище) 60 років, що суперечить вимогам статті 157 Конституції України» [15]. Тому законопроєкт було визнано таким, що не відповідає вимогам Конституції України.

Обмеження щодо внесення змін стосуються й інших базових конституційних цінностей. Наприклад, Основним законом Німеччини (ст. 79) заборонено змінювати положення про демократичний та соціальний характер держави, Конституцією Румунії (ст. 148) – про незалежність органів юстиції та політичний плюралізм, Конституцією Греції (ст. 110) – про рівність громадян перед законом, Конституцією Швейцарії (ст. 139) – про неможливість порушення норм міжнародного права та ін. Конституція Португалії (ст. 288) вказує, що закони про її перегляд мають поважати плюралізм думок та політичних організацій, включаючи політичні партії, та право на демократичну опозицію; розподіл та взаємозалежність органів державної влади; незалежність судів тощо [9].

Друга група заборонних приписів пов'язана з часовими обмеженнями. Деякі конституції встановлюють конкретний проміжок часу, упродовж якого їх текст не може зазнавати змін (незалежно від предмету перегляду). Така «перерва» потрібна для забезпечення сталої роботи державних інституцій, відмежування від політичної кон'юнктури, уникнення поспішних та потенційно дестабілізуючих реформ. Для прикладу, Асамблея Республіки Португалія може знову переглянути конституцію лише через п'ять років після дати опублікування закону про її перегляд (ч. 1 ст. 284) [9]. Такий же строк визначено і Конституцією Греції (ч. 6 ст. 110) [8, с. 124]. Окремо слід згадати і про часові обмеження щодо зміни одних й тих самих положень конституції. Так, Конституція України забороняє протягом строку повноважень Верховної Ради України двічі змінювати одні й ті самі положення Конституції України [10]. Нагадаємо, що термін повноважень українського парламенту становить п'ять років (ч. 1 ст. 76). Щоправда, він може бути коротшим (наприклад, у випадку розпуску Верховної Ради України та призначення Президентом України позачергових виборів до неї).

Окремо слід згадати і про ситуаційні обмеження щодо внесення змін до конституції. Як правило, до них відносять події надзвичайного характеру, під час яких влада повинна гарантувати стабільне функціонування держави та суспільства. Це, зокрема, воєнний стан, надзвичайний стан, облога, посягання на територіальну цілісність тощо. Так, Конституція Молдови (ст. 142) не може бути змінена під час надзвичайного, воєнного стану чи облоги. Конституція Франції (ст. 89) вказує, що будь-яку процедуру її перегляду взагалі не можна розпочинати або продовжувати у разі, якщо існує загроза цілісності державної території [7, с. 55]. Конституція Бельгії (ст. 196) проголошує, що будь-який перегляд конституції не можна починати або продовжувати під час війни або в той період, коли палати парламенту не можуть вільно зібратися на федеральній території. Конституція Естонії (ст. 161) відзначає, що питання щодо її зміни не може постати і конституція не може бути змінена в період надзвичайного або воєнного стану [16]. У Конституції Республіки Польща (ст. 228) закріплено, що під час надзвичайного стану не можна змінювати не лише Конституцію, а й законодавство про вибори (ordynacje wyborcze) до Сейму, Сенату і органів територіального самоврядування, закон про вибори Президента Республіки, а також закони про надзвичайні стани [17, с. 74].

Аналізуючи обмеження щодо внесення змін і доповнень до конституційного тексту, варто згадати і про конституції, які, хоч і не містять конкретного переліку заборон, фактично не дозволяють змінювати її базові принципи (цінності). Так, у ст. 112 Конституції Норвегії, вказано: «… будь-які зміни не повинні суперечити принципам Основного закону, а бути лише модифікаціями певних положень, які не змінюють його конституційний дух» [18, с. 124]. Наявність вказаних формулювань спонукає розуміти конституційні зміни не лише з формальної точки зору, а й з урахуванням загального контексту розвитку держави, системи вищих цінностей, на яких базується суспільство. Національна конституційна практика має декілька подібних прикладів. Так, у висновку від 16 грудня 2019 р. № 7-в/2019 за конституційним зверненням щодо законопроєкту, яким пропонувалося закріпити повноваження Президента України утворювати незалежні регуляторні органи, Національне антикорупційне бюро України, призначати на посади та звільняти з посад

Директора Національного антикорупційного бюро України і Директора Державного бюро розслідувань, Конституційний Суд України вказав: «поділ влади є основним засобом та неодмінною умовою запобігання концентрації влади, а отже, є інструментом проти зловживань нею задля адекватної реалізації прав і свобод людини і громадянина. Таким чином, поділ влади є гарантією прав і свобод людини і громадянина. Тому будь-яке порушення принципу поділу влади, що призводить до її концентрації, у тому числі суміщення не належних певним органам державної влади функцій, порушує гарантії прав і свобод людини і громадянина» [19]. Попри те, що у законопроєкті не було конкретних згадок про скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина, Суд визнав його таким, що не відповідає вимогам ч. 1 ст. 157 Конституції України.

Висновки. Аналіз конституційних положень стосовно обмежень щодо внесення змін до конституцій дозволяє дійти наступних висновків. У конституційній теорії норми конституції, що не можуть бути змінені у будь-якому порядку та за будь-яких обставин, отримали назву «eternity clauses» («вічні положення»). Вони містяться у конституціях багатьох європейських держав, в тому числі і України. Їх прийнято класифікувати за різними критеріями – предметом (змістом), часом дії, обставинами та ін. Як правило, предметом перегляду не можуть виступати основоположні конституційні принципи (цінності), зокрема форма правління, форма державного устрою, незалежність та територіальна цілісність держави, принцип верховенства права, права і свободи людини і громадянина, плюралізм тощо. Заборони часового та ситуаційного характеру (воєнний та надзвичайний стан, облога, посягання на територіальну цілісність) покликані гарантувати стабільне функціонування держави та суспільства в особливі періоди. Окрім цього, обмеження щодо внесення змін до конституції, можуть виявлятися і процесі діяльності органів конституційного контролю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бєлов Д., Бєлова М. Внесення змін до конституції: доктрина та практика зарубіжних країн. *Український часопис конституційного права.* 2023. № 2. С. 19–25.
2. Щербанюк О. Форми та межі внесення змін і доповнень до конституції: теоретичні та практичні аспекти. *Український часопис конституційного права.* 2023. № 4. С. 47–57.
3. Федоренко В. Внесення змін до Конституції в Україні та за кордоном: поняття, моделі, суб'єкти, процедури. *Право і суспільство.* 2021. № 5. С. 32–40.
4. Žalimas, Dainius. Eternity Clauses: a Safeguard of Democratic Order and Constitutional Identity. Speech of the President of the Constitutional Court of Lithuania. November 1, 2017. URL: https://www.gjk-ks.org/wp-content/uploads/vendimet/ Speech_of_the_President_of_the_Constitutional_Court_of_Lithuania_Prof.Dr._Dainius_alimas.pdf (дата звернення: 30.07.2025).
5. Черняк Є. Забороняючі приписи перегляду конституції в системі гарантій її забезпечення. *Український часопис конституційного права.* 2017. № 4. С. 31–37.
6. Putignano, Alessia. The Eternity Clauses in Modern Constitutions: a Danger to Democracy or a Necessary Safeguard? Past, Present, and Future of Constitutional Amendment. Rome. Luiss University, 2023. 124 p.
7. Конституція Французької Республіки (з передмовою В. Шаповала) / В. Шаповал. К.: Москаленко О., 2018. 56 с.
8. The Constitution of Greece. Translated by X. Paparrigopoulos. Athens: Hellenic Parliament, 2022. 155 p.
9. Constitution of the Portuguese Republic. Seventh Revision (2005). URL: https://www.parlamento.pt/sites/EN/Parliament/Documents/Constitution7th.pdf (дата звернення: 01.08.2025).
10. Основний закон Федеративної Республіки Німеччина. Berlin: Deutscher Bundestag, 2024. 146 с. URL: https://www.bundestag.de/resource/ blob/1033364/grundgesetz_uk.pdf (дата звернення: 02.08.2025).
11. Конституції країн світу: Республіка Болгарія, Румунія, Угорщина, Республіка Хорватія / Переклад Т. Руденко / О. Коротюк, О. Лавринович. К.: ОВК, 2021. 250 с.
12. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 05.08. 2025).
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України та Уповноваженого

Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» (справа про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим) від 14 березня 2014 р. № 2-рп/2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-14#Text (дата звернення: 05.08.2025).

14. Конституція Республіки Молдова. Декларація незалежності. Постанова КС № 36 від 05.12.2013 р.: Конституційний блок / Конституційний суд Респ. Молдова; підготовлене під керівництвом А. Тенасе ; переклад укр.: К. Кожухар. Chişinău : Arc, 2016. Tipogr. «Balacron». 156 p.
15. Висновок Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін до статті 46 Конституції України» вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до статті 46 Конституції України) від 2 червня 1999 р. № 2-в/99 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002v710-99 (дата звернення: 07.08.2025).
16. The Constitution of the Republic of Estonia. URL: https://www.riigiteataja.ee/en/eli/521052015001/consolide (дата звернення: 07.08.2025).
17. Конституція Польської Республіки (з передмовою В. Шаповала) / В. Шаповал. К.: Москаленко О.М., 2018. 84 с.
18. Конституції країн світу: Швейцарська Конфедерація, Королівство Норвегія, Фінляндська Республіка / О. Коротюк, О. Лавринович / Переклад Т. Руденко, В. Станіч. К.: ОВК, 2021. 180 с.
19. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 106 Конституції України (щодо закріплення повноважень Президента України утворювати незалежні регуляторні органи, Національне антикорупційне бюро України, призначати на посади та звільняти з посад Директора Національного антикорупційного бюро України і Директора Державного бюро розслідувань) (реєстр. № 1014) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 16 грудня 2019 р. № 7-в/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007v710-19#Text (дата звернення: 08.08.2025).

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.37

КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ ТА ЮРИДИЧНИЙ ЗАХИСТ ПРАВА НА ЖИТЛО В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: МІЖ ПРАВОМ І РЕАЛЬНІСТЮ

Котенджи Е.О.,
аспірант 1 року навчання
кафедри конституційного права,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0005-6989-6903
e-mail: eduardkotendzhy@gmail.com

Котенджи Е.О. Конституційні гарантії та юридичний захист права на житло в умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України: між правом і реальністю.

У статті досліджено трансформацію правової політики України у сфері забезпечення житлових прав її мешканців в умовах збройної агресії Російської Федерації, зокрема зроблено особливий акцент на аналізі захисту житлових прав внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та інших постраждалих від війни власників нерухомого майна. У дослідженні викладено, яким чином повномасштабне вторгнення РФ у 2022 році стало фактором, що істотно змінив особливості правового регулювання у сфері гарантування конституційного права на житло. Було проаналізовано процес і наслідки розробки та реалізації нових інституційних механізмів, які держава, втративши можливість фактично гарантувати недоторканість житла на частині своєї території, запровадила з 2022 року. До того ж, у статті оцінено, наскільки ефективно реалізовані юридичні інструменти, здатні компенсувати матеріальні втрати та забезпечити захист прав вразливих категорій населення.

Об'єктом дослідження стало нормативне регулювання та правозастосовні механізми забезпечення житлових прав в умовах воєнного стану. У статті обґрунтовано, що в обставинах збройної агресії здатність держави забезпечувати реалізацію права на житло для вразливих категорій осіб, які втратили власне нерухоме майно або не мають до нього доступу, є одночасно ключовою метою державної політики у сфері житлових прав та критерієм спроможності публічної влади діяти результативно в умовах війни. Робота фокусує увагу на дослідженні та аналізі таких механізмів, як створення Інформаційно-аналітичної системи об'єктів нерухомого майна для забезпечення ВПО житлом, запровадження цифрової системи збору інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно через застосунок «Дія», юридичні новели у процедурах компенсації та впровадження моделі житлових сертифікатів. До того ж, у статті приділено увагу особливостям співпраці України з її міжнародними партнерами, що спрямована на залучення фінансування на цілі житлового забезпечення.

Уперше на основі комплексного аналізу вітчизняного та зарубіжного наукового доробку, а також зразків нормотворчості органів публічної влади України досліджено прогрес, практичну результативність та прогалини у механізмах формування та реалізації державою її житлової політики після 2022 року. У статті аргументовано, що попри конкретні досягнення у формуванні нормативної бази та адаптації ключових цифрових сервісів, захист житлових прав на територіях, де велися або ведуться бойові дії, впроваджується фрагментарно. Зокрема, досі непослідовною лишається реалізація процедур компенсації за пошкоджені та знищені об'єкти нерухомого майна, механізмів дистанційної фіксації руйнувань, а до кінця 2024 року була відсутня єдина система узгодження між обліком внутрішньо переміщених осіб і даними про об'єкти житлового фонду, що доступні для використання ВПО.

Новизна дослідження полягає у системній оцінці нормотворчих ініціатив, проблематики функціонування державних електронних реєстрів і офіційних цифрових сервісів, а також інституційних аспектів розподілу відповідальності між органами публічної влади у сфері забезпечення житлових прав. Проведена в роботі оцінка впровадження житлових сертифікатів та інших механізмів компенсації за пошкоджені та знищені об'єкти нерухомого майна, цифровізації процедур подання та розгляду заяв на компенсацію, синхронізації системи обліку ВПО та системи об'єктів нерухомого майна для забезпечення житлом цієї категорії осіб, а також висновки, досягнуті внаслідок такої оцінки, стали новими для наукової спільноти.

Наголошено, що ефективна та послідовна розробка нормативної бази та впровадження правозастосовних механізмів є свідченням готовності держави відновити свій суверенітет над окупованими регіонами, прикладом якої на практиці є забезпечення доступу постраждалих осіб до механізмів компенсації безвідносно до того, під контролем якої зі сторін конфлікту наразі перебуває відповідна територія.

Результати цього дослідження дозволяють оцінити поточну ефективність юридичного захисту права на житло в умовах російсько-української війни, водночас пропонуючи напрямки вдосконалення правової політики нашої держави у цій сфері. Зокрема, окреслено потребу в законодавчій деталізації процедур дистанційної фіксації руйнувань, розширенні джерел фінансування компенсаційних механізмів, а також у подальшій цифровізації процесів захисту житлових прав ВПО. Аргументи статті та наведені в ній оцінки мають прикладне значення у контексті формування підходів до післявоєнного відновлення, зокрема для структур, що відповідають за компенсаційні механізми та подальшу розробку правової політики у досліджуваній сфері.

Ключові слова: право на житло, внутрішньо переміщені особи (ВПО), Інформаційно-аналітична система об'єктів нерухомого майна для забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом, пошкоджені та знищені об'єкти нерухомого майна, житловий сертифікат, компенсаційні механізми.

Kotendzhy E.O. Constitutional guarantees and legal protection of the right to housing under the conditions of the full-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine: between law and reality.

This article explores the transformation of Ukraine's legal policy in the field of housing rights under the conditions of the armed aggression of the Russian Federation, with a particular emphasis on the protection of the housing rights of internally displaced persons (IDPs) and other property owners affected by the war. The study outlines how the full-scale invasion by the Russian Federation in 2022 became a factor that significantly altered the regulatory framework for guaranteeing the constitutional right to housing. It analyzes the process and consequences of the development and implementation of new institutional mechanisms that the state, having lost the ability to guarantee the inviolability of housing in regions affected by hostilities or temporary occupation, introduced since 2022. Additionally, the article assesses the extent to which the implemented legal instruments are capable of compensating material losses and ensuring the protection of the rights of vulnerable population groups.

The object of the study is the regulatory framework and law enforcement mechanisms for ensuring housing rights under martial law. The article argues that under conditions of armed aggression, the state's ability to realize the right to housing for vulnerable categories of persons who have lost access to or ownership of their property is both a core objective of state housing policy and a key indicator of the public authorities' institutional effectiveness during wartime. The study focuses on the examination and analysis of mechanisms such as the creation of the Information and Analytical System of Real Estate Objects for Providing Housing to IDPs, the launch of a digital platform for reporting damaged and destroyed real estate via the "Diia" application, legal innovations in compensation procedures, and the introduction of the housing certificate model. Furthermore, the article highlights the specificities of Ukraine's cooperation with international partners aimed at mobilizing funding for housing provision.

For the first time, drawing on a comprehensive analysis of domestic and foreign academic research as well as legislative initiatives undertaken by Ukraine's public authorities, the article examines the progress, practical outcomes, and existing gaps in the mechanisms for developing and implementing state housing policy after 2022. The article contends that despite tangible achievements in building the regulatory framework and adapting key digital services, the protection of housing rights in areas

affected by hostilities remains fragmented. In particular, compensation procedures for damaged and destroyed real estate, mechanisms for remote verification of destruction, and — until the end of 2024 – a unified system for reconciling IDP registration data with the housing stock available for IDP use, remain inconsistent or underdeveloped.

The novelty of this study lies in the systemic evaluation of legislative initiatives, the challenges related to the functioning of state electronic registries and official digital services, as well as the institutional aspects of the allocation of responsibilities among public authorities in the field of housing rights provision. The study provides an assessment of the implementation of housing certificates and other compensation mechanisms for damaged and destroyed real estate, the digitalization of procedures for submitting and reviewing compensation claims, the synchronization between the system for registering internally displaced persons and the system for recording real estate assets used to provide housing for this category of citizens. The conclusions reached through this assessment represent a novel addition to academic research.

It is emphasized that effective and coherent development of the legal framework and enforcement mechanisms serves as evidence of the state's readiness to restore sovereignty over occupied territories – in practice, this is reflected in ensuring access to compensation mechanisms for affected individuals, regardless of which party to the conflict currently controls the relevant territory.

The findings of this study allow for an assessment of the current effectiveness of legal protection of the right to housing under the conditions of the Russian-Ukrainian war, while also offering directions for improving Ukraine's legal policy in this field. In particular, the article outlines the need for further legislative elaboration of remote damage verification procedures, diversification of funding sources for compensation mechanisms, and the continued digitalization of housing rights protection processes for IDPs. The arguments and evaluations presented in the article have practical relevance in shaping post-war recovery strategies, especially for institutions responsible for compensation mechanisms and future policy development in the examined area.

Key words: right to housing, internally displaced persons (IDPs), Information and Analytical System of Real Estate Objects for Providing Housing to IDPs, damaged and destroyed real estate objects, housing certificate, compensation mechanisms.

Постановка проблеми. Російське повномасштабне вторгнення поставило українське суспільство та публічну владу перед тими політико-правовими викликами, які до 2022 року не існували взагалі або мали прояв у значно меншому масштабі. Однією з ключових задач для держави стало гарантування закріпленого у Конституції України права на житло та виконання державою взятого на себе зобов'язання створити умови, за яких громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

Оскільки станом на початок 2024 року під окупацією знаходиться 26% території України [1], зокрема одні з найбільш урбанізованих та густонаселених її регіонів, а зона російсько-українського конфлікту з 2022 року охоплює всю територію України, змога держави гарантувати недоторканість житла на своїй території зазнала значного звуження.

По-перше, за даними Міністерства соціальної політики України, станом на червень 2025 року понад 4,5 млн. мешканців нашої держави є внутрішньо переміщеними особами [2], а отже не мають фізичного доступу до свого майна, можливості користуватись або розпоряджатись ним.

По-друге, окупація частини території України унеможливила реалізацію юридичних механізмів захисту права власності та оренди у цих регіонах.

По-третє, за оцінками Світового банку 13% житлового фонду країни було пошкоджено або зруйновано [3], а за повідомленням Віце-прем'єр-міністра з відновлення України – Міністра розвитку громад та територій України, зробленому у липні 2025 року, внаслідок російської агресії постраждало більше 300 тисяч об'єктів житлового фонду [4]. Продовження бойових дій створює ризик подальшого зростання цієї цифри, що безпосередньо впливає на здатність держави забезпечувати конституційну гарантію недоторканості житла. На територіях, які перебувають у зоні бойових дій або наближені до неї, механізми правового захисту житлових прав де-факто не можуть бути реалізовані, адже держава об'єктивно не спроможна гарантувати фізичну безпеку житла, а також недоторканість власності від втручання третіх осіб.

З огляду на це, публічна влада постала перед завданням забезпечити принаймні мінімальний рівень реалізації гарантій недоторканості житла на територіях, де ведуться або велися бойові дії.

Метою цього **дослідження** є аналіз трансформації та розвитку вітчизняної правової політики у сфері гарантування житлових прав в умовах збройної агресії РФ, зокрема у питаннях забезпечення реалізації права на житло для внутрішньо переміщених осіб та громадян, нерухоме майно яких було пошкоджене чи знищене внаслідок дій держави-агресора. Стаття спрямована на оцінку прогресу та системних прогалин у нормотворчих та правозастосовних механізмах, запроваджених після початку російського повномасштабного вторгнення в Україну, а також покликана сформувати пропозиції щодо вдосконалення інституційної моделі захисту житлових прав в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Нормативним гарантіям та особливостям юридичного захисту права на житло було присвячено низку праць вчених-юристів, що активізували свої наукові дослідження після першого етапу російської агресії проти України та окупації АРК, міста Севастополя і окремих районів Донецької та Луганської областей. Так, протягом попередньої стадії збройного вторгнення РФ, що тривала з 2014 р. по 2022 р., роботи з тематики реалізації права на житло, зокрема внутрішньо переміщеними особами (ВПО), представили вітчизняні науковці А. Бобкова, В. Шеховцова, А. Волкова.

Безпрецедентна ескалація бойових дій та їх масштабування на всю територію України у 2022 році, а також системні виклики глобального масштабу, які Російська Федерація поставила перед світовим правопорядком, архітектурою міжнародної безпеки та механізмами захисту прав людини в умовах збройного конфлікту, зумовили посилення наукового інтересу до зазначеної проблематики серед зарубіжних дослідників. У центрі їх уваги опинилися питання впливу повномасштабної агресії на комплекс соціально-економічних та правових проблем України, політико-правові та економічні реалії інтеграції ВПО в українське суспільство, соціальний захист цієї категорії громадян, з особливою увагою до соціальних виплат та доступу до житла.

Так, американські науковці Джейн Р. Завіска, Бет Мітчнек і Теодор П. Ґербер розглядають забезпечення постраждалих від війни громадян житлом як один із інструментів інтеграції ВПО у нові громади на підконтрольній уряду України територіях [5]. З огляду на це дослідники доходять висновку, що якісно розроблена та стратегічно визначена нормативна і правозастосовна діяльність компетентних органів та посадових осіб України зможе у перспективі досягти більш комплексних соціальних результатів, аніж звичайне забезпечення громадян житлом. Соціально-економічний контекст наслідків російсько-української війни крізь призму внутрішньої міграції та позбавлення значної частини населення можливості користуватись або розпоряджатись своїм нерухомим майном дослідив українсько-американський науковець М. Обрізан [6], тоді як з юридичної точки зору захист права на житло в умовах повномасштабного збройного конфлікту було досліджено у спільній роботі вітчизняної вченої А. Федорової та її чеського колеги О. Гамуляка [7].

Однак попри високу увагу до означеної проблематики, всі згадані дослідження мають низку системних недоліків. З одного боку, фокус на законотворчості та правозастосуванні у цих роботах є опосередкованим. Більшою мірою згадані дослідження, особливо роботи зарубіжних науковців, концентруються на соціальних та інтеграційних аспектах, але мало аналізують правові механізми компенсації, проблематику дистанційної фіксації пошкоджених та зруйнованих об'єктів нерухомого майна та процедурні особливості таких процесів. З іншої сторони, роботи вітчизняних науковців, що стосуються проблем нормотворчості та її впровадження на практиці, були переважно видані до 2022 року, з огляду на що ці матеріали є недостатньо адаптованими до сучасних реалій. Зрештою, нещодавно впроваджені компенсаційні механізми та їх інтеграція з електронними сервісами державних послуг ще не пройшли об'єктивну всебічну оцінку результативності через обмеженість часу їх застосування та поки що недостатню кількість реальних прикладів для визначення їх ефективності. Оскільки згадані юридичні інструменти віднедавна застосовуються у масштабах, що надають базу для повноцінного аналізу, існує потреба у подальшому системному вивченні їх ефективності, а також правових прогалин та адміністративних бар'єрів на шляху до реалізації житлових прав мешканців України в умовах російського повномасштабного вторгнення.

З огляду на це, у даному дослідженні застосовано низку аналітичних підходів, що дозволяють здійснити системну оцінку сучасної державної політики у сфері житлових прав. Зокрема, методологічною основою роботи стали загальнонаукові та спеціальні юридичні методи, що забезпечили комплексне дослідження нормативної бази, цифрових рішень і процедурних механізмів, які формують житлову політику держави після 2022 року. Використання структурно-функціо-

нального методу дозволило оцінити взаємодію між різними органами публічної влади у процесі гарантування житлових прав мешканцям України, а застосування методу системного аналізу — окреслити неузгодженості між нормотворчими, правозастосовними та цифровими компонентами цієї діяльності. Формально-логічний метод надав змогу оцінити ступінь відповідності прийнятих нормативно-правових актів задекларованим державою цілям у сфері гарантування житлових прав, а також виявити правові прогалини, які перешкоджають реалізації компенсаційних механізмів. Практичним матеріалом для проведення цього дослідження стала офіційна звітність органів влади, статистичні дані, тексти прийнятих і запроваджених нормативних актів, а також база державних реєстрів.

Виклад основного матеріалу. Попри воєнні реалії, Україна вже запровадила низку заходів для забезпечення житлових прав на теперішньому етапі, що окреслили та закріпили основні контури політики та юридичні механізми для повноцінної реалізації наявного потенціалу. Так, наприкінці 2024 року Верховна Рада України прийняла закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо додаткових заходів, пов'язаних із забезпеченням внутрішньо переміщених осіб житлом» [8].

Вказаним актом, який передбачав зокрема доповнення закону «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» новими правовими нормами, було значно розширено житлові права згаданої категорій громадян. Принциповою інновацією стало запровадження Інформаційно-аналітичної системи об'єктів нерухомого майна для забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом – єдиної державної системи збору інформації, що реалізується через цифрові сервіси [9]. Таким чином, втративши можливість гарантувати недоторканість житла в окупованих регіонах та на територіях, на яких ведуться бойові дії, держава розробила альтернативний механізм захисту житлових прав внутрішньо переміщених осіб.

Його умови передбачили використання об'єктів різних форм власності, або їх реконструкцію та переобладнання з метою подальшого використання для проживання внутрішньо переміщених осіб. Отже, держава запровадила відкритий доступ до інформації про об'єкти нерухомого майна, за рахунок яких можливо тимчасово відновити права внутрішньо переміщених осіб на житло.

Ці норми, передбачені статтею 4-2 Закону «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» стали логічним продовженням законодавчої новели 2015 року – статті 4-1 Закону, якою було створено Єдину інформаційну базу даних про внутрішньо переміщених осіб [9]. Після створення Інформаційно-аналітичної системи об'єктів нерухомого майна для забезпечення ВПО житлом, було утворено єдину цільову спрямованість цих двох правових механізмів. Тоді як реєстрація ВПО у Єдиній інформаційній базі даних стала передумовою для доступу цієї категорії населення до соціальних гарантій, фінансової допомоги та правового захисту, стаття 4-2 аналізованого закону зосередилася на обліку матеріальних ресурсів, використання яких здатне задовольнити базові права цих осіб на практиці.

Суттєвою прогалиною у вітчизняній законотворчій практиці став той факт, що процес синхронізації персоніфікованого обліку внутрішньо переміщених осіб з обліком матеріальних ресурсів, які можуть бути використані для реалізації права на житло, було започатковано лише через десять років після початку першого етапу російської агресії проти України. До того ж, оскільки ця робота була ініційована майже через три роки після різкого зростання кількості ВПО внаслідок повномасштабного вторгнення у 2022 році, держава протягом окресленого часу не мала змоги своєчасно прогнозувати та задовольняти потреби внутрішньо переміщених осіб у житлі, а отже – максимально результативно формувати цільові програми підтримки та ухвалювати ефективні управлінські рішення щодо розподілу наявних матеріальних ресурсів серед ВПО. Внаслідок цього державна політика з питань забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом залишалася фрагментарною, несистемною та недостатньо гнучкою, що посилило соціальну напругу у приймаючих громадах через необхідність вирішувати ці питання загальнодержавного значення на місцевому рівні.

При цьому необхідність інтеграції системи обліку ВПО та системи обліку нерухомого майна для забезпечення їх потреб існувала вже на початковому етапі широкомасштабної агресії, коли стало очевидно, що формальної реєстрації переміщених осіб недостатньо для забезпечення їхнього права на житло. Відсутність уніфікованої інформаційної системи даних про доступні матеріальні ресурси та нерухомість істотно ускладнювала здатність держави оперативно реагувати на потреби постраждалого населення та реалізовувати відповідні соціальні гарантії.

Однак подолання цієї законодавчої прогалини не призвело до повного та остаточного вирішення проблем реалізації гарантій житлових прав для внутрішньо переміщених осіб. Оскільки можливість забезпечувати недоторканість і безпеку житла на низці своїх територій державою наразі втрачена, Україна мала на практиці довести, що вона не відмовляється від свого суверенітету над тимчасово окупованими регіонами.

Важливим аргументом на користь готовності офіційного Києва відтворити суверенітет над непідконтрольними територіями стало запровадження Постановою Кабінету Міністрів України від 26 березня 2022 р. № 380 єдиної державної системи збору інформації про пошкоджене та знищене житло, що реалізується через цифрові сервіси, зокрема державний мобільний застосунок «Дія» [10]. Цей механізм дозволив громадянам фіксувати факти руйнування майна і претендувати на компенсацію за його пошкодження або знищення.

Незважаючи на те, що система фіксації пошкодженого та зруйнованого житла через ресурс «Дія» була встановлена ще на початку 2022 року, створена тоді цифрова інфраструктура стала функціонально завершеною лише у лютому 2023 року завдяки впровадженню законодавчо визначеної моделі відшкодування. Її було оформлено Законом України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України».

Згаданий нормативний акт започаткував нову для українського законодавства систему відшкодування шляхом видачі сертифікатів на придбання об'єкта житлової нерухомості (житлових сертифікатів), а також впровадження інших форм компенсації за знищені та пошкоджені об'єкти нерухомого майна [11]. Закон було синхронізовано з іншими нормативними джерелами – зокрема, шляхом внесення змін до Закону України «Про судовий збір» від його сплати було звільнено осіб, які подають до суду заяви про встановлення фактів, пов'язаних із збройною агресією та тимчасовою окупацією території України, зокрема фактів, що призвели до втрати документів, необхідних для отримання компенсації за пошкоджені та знищені об'єкти нерухомого майна внаслідок збройної агресії РФ проти України [12]. Такий крок суттєво зменшив фінансові бар'єри доступу до суду, а інші приклади спрощення судових процедур для фіксації фактів знищення або пошкодження житла дозволили громадянам швидше отримувати необхідні докази для подальшого відновлення прав.

Національні суди почали формувати практику у справах щодо компенсації за зруйноване або пошкоджене житло ще до ухвалення Закону № 2923-IX та внесення вищезгаданих змін до Закону «Про судовий збір». Перший етап російської агресії проти України, внаслідок якого у низці населених пунктів Донеччини та Луганщини було зруйновано частину житлового фонду, спонукав громадян звертатися до суду попри відсутність повноцінно розроблених компенсаторних механізмів.

З 2015 року постраждалі вдавалися до судового захисту своїх житлових прав на підставі діючого на той момент законодавства, зокрема Закону України «Про боротьбу з тероризмом». Фактичним початком формування належної судової практики у справах про відшкодування шкоди, завданої руйнуванням та пошкодженням житла, стало рішення Апеляційного суду Донецької області від 11 жовтня 2017 року № 243/11658/15-ц, в якому суд зазначив: «Враховуючи, що спеціальні нормативно-правові акти щодо відшкодування шкоди особам, які постраждали під час проведення антитерористичної операції у Донецькій та Луганській областях, відсутні, з системного аналізу КЦЗ України та Закону № 638-IV (Закону України «Про боротьбу з тероризмом» - прим. Е.К.) випливає, що вони регулюють подібні за змістом відносини, відповідно до ч. 8 ст. 8 ЦПК України до спірних правовідносин щодо відшкодування позивачу шкоди, заподіяної внаслідок пошкодження приміщення терористичним актом, а саме, щодо механізму визначення розміру відшкодування, слід застосовувати норми ст.86 КЦЗ України, яка узгоджується із ст. 19 Закону № 638-IV.»[13].

Таким чином, судова влада продемонструвала кращу адаптивність до викликів російської збройної агресії та оперативність у гарантуванні порушених житлових прав осіб в умовах відсутності належної реакції законотворців на обставини російсько-української війни. Рішення № 243/11658/15-ц заклало основу для позитивної практики у ряді подібних справ, при розгляді яких суди застосовували як підставу для задоволення позовних вимог статтю 1 Протоколу до Конвенції

про захист прав людини і основоположних свобод, статтю 41 Конституції та статтю 19 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» [14, с. 6].

Повномасштабне вторгнення та офіційне визнання Російською Федерацією своєї участі у російсько-українській війні трансформувало українську судову практику у несприятливий для позивачів бік. Не зважаючи на наявність чи відсутність компенсаційного механізму на національному рівні відповідно до певної категорії майна, суди вдалися до практики відмов у задоволенні позовів щодо стягнення майнової та моральної шкоди з Держави Україна [14, с. 10]. Так, Касаційний цивільний суд у своїй Постанові 18 вересня 2024 року у справі № 172/22/23, з одного боку, підтверджує позитивні зобов'язання України у сфері гарантування житлових прав, та зокрема посилається на Постанову Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 року № 326, якою затверджено Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії РФ. Однак з іншої сторони, КЦС дійшов висновку, що руйнування майна позивача внаслідок діянь Російської Федерації виключає матеріальну відповідальність України, з огляду на що залишив касаційну скаргу без задоволення [15].

Натомість, національна судова практика вдалася до притягнення РФ до матеріальної відповідальності за агресію через цивільні позови в українських судах. Позови до Російської Федерації про відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої збройною агресією РФ, зазвичай задовольняються українськими судами, що продемонстрували як суди першої інстанції (зокрема Рішення Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 22.04.2025 р. у справі № 201/14004/24), так і Верховний Суд, чия правова позиція з означених питань була викладена у постанові від 29 січня 2025 року у справі № 754/15605/23 [16].

Незважаючи на сталість такої судової практики та її значення як елементу юридичного визнання збройної агресії Російської Федерації, вона залишається радше декларативною з точки зору практичної реалізації права на компенсацію. Реальний механізм виконання рішень українських судів щодо стягнення матеріальної та моральної шкоди з Росії наразі відсутній, а перспективи добровільного виконання таких рішень агресором є нереалістичними. У зв'язку з цим постає необхідність розробки чітких державних стратегій щодо виконання таких рішень у міжнародно-правовій площині – зокрема, через інструменти конфіскації заморожених активів Російської Федерації за кордоном, використання надприбутків від управління цими активами, а також впровадження у координації з міжнародними партнерами України санкцій проти фізичних та юридичних осіб, відповідальних за ведення Росією агресивної війни.

Попри наявність певних позитивних здобутків у судовій практиці, нинішньої нормативної бази досі недостатньо для ефективного та своєчасного гарантування державою житлових прав своїм мешканцям в умовах бойових дій. Протягом 2024 року відбувалася розробка законопроекту про внесення змін до Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» щодо компенсації знищеного чи пошкодженого майна, що знаходиться на територіях ведення активних бойових дій або тимчасово окупованих Російською Федерацією, а також здійснення законодавчих процедур, необхідних для його прийняття та реалізації. Наприкінці 2024 року процес, необхідний для набрання цим Законом чинності та впровадження відповідних правових механізмів, призупинився на етапі його направлення на підпис Президенту [17], що, у свою чергу, затримало запуск нових інструментів компенсації та їх своєчасне застосування на практиці.

Попри недоліки української законотворчості, держава пожвавила міжнародну співпрацю з метою гарантування житлових прав внутрішньо переміщеним особам. Так, Уряд України масштабував програму «Житло для ВПО», спрямовану на надання пільгових іпотечних кредитів для переміщених осіб, які втратили житло або змушені були його залишити внаслідок війни. Зокрема, у травні 2025 року було укладено угоду з Банком розвитку Ради Європи (БРРЄ) на суму 50 млн євро, що дозволить приблизно 1100 родинам ВПО отримати власне житло на пільгових умовах до кінця поточного року [18]. Процес залучення Україною фінансування від партнерів є постійним та триваючим у часі – так, у другій половині 2024 року БРРЄ надав нашій державі кредит на суму 100 мільйонів євро, а під час Конференції з відновлення України (URC-2025) у Римі Віце-прем'єр-міністром з відновлення України та Головою БРРЄ було підписано угоду

на аналогічну суму для видачі компенсацій у формі житлових сертифікатів в рамках програми "єВідновлення" [4].

Однак реалізація згаданих правових механізмів на практиці стикається з численними викликами. На територіях, де ведуться бойові дії або які перебувають під тимчасовою окупацією, власники нерухомості не мають доступу до майна, що ускладнює належну фіксацію і документування пошкоджень та руйнувань. Додаткову складність створює невизначеність правового та політичного майбутнього окупованих регіонів, оскільки збереження тривалого контролю з боку держави-агресора над цими територіями фактично унеможливлює для громадян реалізацію свого права на отримання компенсації за знищені чи пошкоджені об'єкти нерухомості.

З огляду на це, запропонованих та реалізованих державою кроків для повноцінного забезпечення житлових прав внутрішньо переміщених осіб, та зокрема гарантій недоторканості житла в окупованих регіонах та зоні ведення бойових дій наразі недостатньо. Спеціальний правовий режим захисту житлових прав на територіях, де велися або ведуться бойові дії, впроваджується фрагментарно та непослідовно.

До прикладу, ще у березні 2022 року Кабінет Міністрів України своєю Постановою № 380 затвердив Порядок повідомлення інформації про пошкоджене та знищене внаслідок збройної агресії РФ нерухоме майно, зміст якого фактично надавав власникам такого нерухомого майна незалежно від території, на якій воно перебуває, право самостійно подавати до Реєстру пошкодженого та знищеного майна відповідне інформаційне повідомлення [10]. 7 липня 2025 року Кабінет Міністрів затвердив Постанову, яка дозволяє комісіям дистанційно обстежувати зруйноване житло на територіях активних бойових дій [19]. Однак суттєвим недоліком вітчизняної правотворчості залишається те, що відповідні механізми дистанційної фіксації пошкоджень наразі визначені переважно в актах органів виконавчої влади, тоді як їхнього повного та належного законодавчого закріплення досі не відбулося. До того ж, ухвалення законодавчих новел має відбуватися паралельно із пожвавленням практичних кроків, зокрема розширенням джерел фінансування компенсаційних механізмів за рахунок використання конфіскованих активів підсанкційних юридичних та фізичних осіб, надприбутків від заморожених активів Центрального банку Росії, а також міжнародних донорських програм.

Висновки. Оскільки в умовах збройної агресії Російської Федерації проблема гарантування недоторканості житла та житлових прав мешканців загалом вийшла з межі традиційних для України правових викликів, наша країна має завершити розробку комплексної системної відповіді на згадану проблематику. Діяльність законодавців повинна синхронізуватися із залученням багатоаспектної міжнародної допомоги, пошуком внутрішніх та зовнішніх джерел фінансування компенсаційних механізмів та іншими заходами, де зусилля Верховної Ради України та системи органів виконавчої влади поєднуються із своєчасною реакцією Президента України, а також сприянням та допомогою з боку міжнародних партнерів нашої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Близько 26% території України поки залишаються окупованими Росією – Зеленський. *Укрінформ.* URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3822910-blizko-26-teritorii-ukraini-poki-zalisautsa-okupovanimi-rosieu-zelenskij.html (дата звернення: 11.07.2025).
2. Скільки в Україні внутрішньо переміщених осіб у 2025 році: актуальна статистика ВПО за областями. *Апостроф.* URL: https://apostrophe.ua/ua/news/society/2025-06-09/skilky-v-ukraini-vpo-u-2025-rotsi-aktualna-statystyka-za-oblastyamy/344695 (дата звернення: 11.07.2025).
3. Вартість відбудови України тепер оцінюється у $524 млрд. *Deutsche Welle.* URL: https://www.dw.com/uk/vartist-vidbudovi-ukraini-teper-ocinuetsa-u-524-mlrd-dolariv/a-71743048# (дата звернення: 11.07.2025).
4. Україна та БРРЄ підписали угоду на €100 млн для видачі компенсацій за знищене житло в рамках програми "єВідновлення". *Урядовий портал.* URL: https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-ta-brrie-pidpysaly-uhodu-na-100-mln-dlia-vydachi-kompensatsii-za-znyshchene-zhytlo-v-ramkakh-prohramy-ievidnovlennia (дата звернення: 11.07.2025).
5. Jane R. Zavisca, Beth Mitchneck, Theodore P. Gerber. Housing and integration of internally displaced persons: The case of Ukraine in 2018. URL: https://www.frontiersin.org/journals/

human-dynamics/articles/10.3389/fhumd.2023.1086064/full (дата звернення: 24.07.2025).
6. Maksym Obrizan. Poverty, Unemployment and Displacement in Ukraine: three months into the war. URL: https://ideas.repec.org/p/arx/papers/2211.05628.html (дата звернення: 24.07.2025).
7. Alla Fedorova, Ondrej Hamuľák. Social Rights of Internally Displaced Persons in Ukraine: New Challenges in The Context of Russian Full Scale Military Aggression. URL: https://sciendo.com/article/10.2478/iclr-2023-0019 (дата звернення: 24.07.2025).
8. Про внесення змін до деяких законів України щодо додаткових заходів, пов'язаних із забезпеченням внутрішньо переміщених осіб житлом : Закон України від 20.11.2024 р. № 4080-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4080-20#Text (дата звернення: 11.07.2025).
9. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII: станом на 4 квітня 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text (дата звернення: 11.07.2025).
10. Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.03.2022 р. № 380: станом на 23 червня 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/380-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 11.07.2025).
11. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23.02.2023 р. № 2923-IX: станом на 11 грудня 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text (дата звернення: 11.07.2025).
12. Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011р. № 3674-VI: станом на 20 січня 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#n292 (дата звернення: 11.07.2025).
13. Рішення Апеляційного суду Донецької області від 11 жовтня 2017 року у справі № 243/11658/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/69498996 (дата звернення: 28.07.2025).
14. Огляд національної судової практики щодо компенсації за зруйноване (пошкоджене) житло. Національна платформа стійкості та згуртованості, Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ. 2025. 30 с.
15. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 18 вересня 2024 року у справі № 172/22/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121925074 (дата звернення: 28.07.2025).
16. В. Поліщук. Компенсація за майно, яке розташовано на тимчасово окупованій території. Higher School of Advocacy. 2025. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/kompensaciia-za-mainoiake-roztasovano-na-timcasovo-okupovanii-teritoriyi (дата звернення: 28.07.2025).
17. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» щодо компенсації знищеного чи пошкодженого майна, що знаходиться на територіях ведення активних бойових дій або тимчасово окупованих Російською Федерацією: № 11161 від 10.04.2024, Верховна Рада України, IX скликання. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43982 (дата звернення: 11.07.2025).
18. Житло для понад тисячі родин ВПО: результати програми пільгового іпотечного кредитування. *Міністерство розвитку громад та територій України.* URL: https://mindev.gov.ua/news/zhytlo-dlia-ponad-tysiachi-rodyn-vpo-rezultaty-prohramy-pilhovoho-ipotechnoho-kredytuvannia (дата звернення: 11.07.2025).
19. Затверджено механізм дистанційного обстеження знищеного житла на територіях активних бойових дій. *Міністерство розвитку громад та територій України.* URL: https://mindev.gov.ua/news/zatverdzheno-mekhanizm-dystantsiinoho-obstezhennia-znyshchenoho-zhytla-naterytoriiakh-aktyvnykh-boiovykh-dii (дата звернення: 11.07.2025).

УДК 342.9: 342.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.38

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ПРИНЦИП МУНІЦИПАЛЬНОЇ ПРАВОТВОРЧОСТІ

Кузнєцов А.С.,
аспірант кафедри адміністративного
та інформаційного права
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0009-0002-8483-5832

Кузнєцов А.С. Верховенство права як принцип муніципальної правотворчості.
У статті здійснено комплексний аналіз верховенства права як фундаментального принципу муніципальної правотворчості в Україні. Актуальність дослідження зумовлена процесами децентралізації публічної влади та необхідністю імплементації європейських правових стандартів, які ґрунтуються на засадах верховенства права. Автором проаналізовано еволюцію концепції верховенства права, починаючи від класичних праць А. Дайсі до сучасних доктрин, розроблених, зокрема, М. Козюброю, О. Святоцьким, В. Борденюком та визначені теоретико-правові засади принципу верховенства права, його конституційне закріплення та особливості реалізації у сфері місцевого самоврядування.

Особливу увагу приділено змісту муніципальної правотворчості в контексті її відповідності ключовим елементам верховенства права, визначеним Венеційською Комісією. Досліджено такі елементи, як законність, юридична визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя, дотримання прав людини, рівність перед законом та заборона дискримінації, що впливають на формування, зміст та легітимність місцевих нормативно-правових актів.

Доведено, що муніципальна правотворчість, яка відповідає принципам верховенства права, є необхідною умовою для ефективного місцевого самоврядування, забезпечення прозорості управлінських процесів та захисту прав громадян. Аналіз муніципальної правотворчості через призму основних елементів принципу верховенства права дозволяє дійти висновку, що цей принцип є невід'ємною частиною та найважливішою умовою легітимності та ефективності місцевого правотворення. Законність забезпечує ієрархію правової системи, а прозорість та підзвітність запобігають узурпації влади та стимулюють демократичну участь. Юридична визначеність робить місцеві норми передбачуваними, що є ключовим для захисту прав та інтересів громадян. Заборона свавілля є головною перешкодою для зловживання дискреційними повноваженнями та корупційних проявів. Доступ до правосуддя через судовий нагляд є ефективним механізмом контролю за муніципальною правотворчістю. Дотримання прав людини, рівність та заборона дискримінації є сутнісними елементами, що роблять муніципальні норми справедливими та орієнтованими на потреби всіх членів громади.

Ключові слова: верховенство права, муніципальна правотворчість, місцеве самоврядування, принципи права, законність, права людини, юридична визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя, рівність перед законом.

Kuznietsov A.S. The rule of law as a principle of municipal lawmaking.
This article provides a comprehensive analysis of the rule of law as a fundamental principle of municipal lawmaking in Ukraine. The relevance of this study is driven by the ongoing processes of decentralization of public power and the necessity of implementing European legal standards based on the principles of the rule of law. The author analyzes the evolution of the concept of the rule of law, from the classical works of A. Dicey to modern doctrines developed by scholars such as M. Koziubra, O. Sviatotskyi, and V. Bordeniuk, and identifies the theoretical and legal foundations of this principle, its constitutional establishment, and the specific features of its implementation in the field of local self-government.

Particular attention is paid to the content of municipal lawmaking in the context of its compliance with the key elements of the rule of law as defined by the Venice Commission. The article examines such elements as legality, legal certainty, the prohibition of arbitrariness, access to justice, respect for human rights, equality before the law, and the prohibition of discrimination, all of which influence the formation, content, and legitimacy of local normative legal acts.

It is argued that municipal lawmaking in accordance with the principles of the rule of law is a prerequisite for effective local self-government, transparent governance, and the protection of citizens' rights. An analysis of municipal lawmaking through the lens of the rule of law's key elements leads to the conclusion that this principle is an integral part and a crucial condition for the legitimacy and effectiveness of local law creation. Legality ensures the hierarchy of the legal system, while transparency and accountability prevent the usurpation of power and encourage democratic participation. Legal certainty makes local regulations predictable, which is essential for protecting the rights and interests of citizens. The prohibition of arbitrariness is the main obstacle to the abuse of discretionary powers and manifestations of corruption. Access to justice through judicial review is an effective mechanism for controlling municipal lawmaking. Respect for human rights, equality, and the prohibition of discrimination are substantive elements that make municipal regulations fair and responsive to the needs of all community members.

Key words: rule of law, municipal lawmaking, local self-government, principles of law, legality, human rights, legal certainty, prohibition of arbitrariness, access to justice, equality before the law.

Постановка проблеми. Принцип верховенства права є одним з основоположних принципів сучасної демократичної правової держави, що знайшов своє відображення в усіх сферах правового регулювання, включаючи муніципальне право. Конституційне закріплення України як правової держави (стаття 1 Конституції України) [1] зумовлює необхідність дотримання принципу верховенства права у всіх проявах публічної влади, зокрема у сфері муніципальної правотворчості.

Актуальність дослідження принципу верховенства права у муніципальній правотворчості зумовлена кількома факторами. По-перше, процеси децентралізації публічної влади в Україні значно розширили повноваження органів місцевого самоврядування у сфері нормотворчості, що вимагає чіткого визначення правових меж їх діяльності. По-друге, ефективність муніципального управління безпосередньо залежить від якості муніципальних правових актів та їх відповідності принципу верховенства права. По-третє, Європейська інтеграція України потребує приведення національного муніципального права у відповідність з європейськими стандартами, які базуються на принципі верховенства права.

Як справедливо зазначає М. Козюбра, що «утвердження верховенства права можливе за умов, коли в суспільстві послідовно і неухильно втілюються в життя основні складові-вимоги», до яких науковець відносить повагу до прав і свобод людини, верховенство конституції, принцип розподілу влади, законність, обмеження дискреційних повноважень, принцип рівності у правах (рівноправності) та рівності всіх перед законом, принцип юридичної визначеності, принцип захисту довіри, принцип пропорційності, незалежність суду і суддів [2, с. 359–379]. У контексті муніципальної правотворчості це означає, що всі акти органів місцевого самоврядування повинні відповідати не лише формальним вимогам законності, а й сутнісним вимогам справедливості, розумності, пропорційності, якості нормотворення та захисту прав людини.

Метою цієї статті є комплексний аналіз основних елементів принципу верховенства права, визначених європейськими стандартами (зокрема, Венеційською Комісією) як принципу муніципальної правотворчості в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз наукової літератури з проблематики муніципальної правотворчості та верховенства права дозволяє виокремити дві групи джерел, які формують теоретико-методологічну основу дослідження. Перша група джерел охоплює роботи, присвячені загальнотеоретичному розумінню концепції верховенства права. Класичний підхід представлений працею англійського конституціоналіста А. Дайсі (1915), який визначив його як «абсолютне верховенство або домінування звичайного права країни над впливом свавільної влади». Сучасні українські науковці, зокрема М. Козюбра та О. Святоцький, розвивають цю концепцію, акцентуючи увагу на її складності та багатогранності, що унеможливлює надання універсальної дефініції. Вони наголошують, що це поняття поєднує в собі правові, політичні, культурні й етичні мотиви. Дослідники В. Борденюк і О. Токарчук розглядають верховенство права

як універсальну доктрину, що інтегрує фундаментальні засади сучасного конституціоналізму та має сенс лише тоді, коли право ґрунтується на соціальній етиці. Окремі елементи принципу верховенства права в контексті правотворчої діяльності розкриваються в роботі О. Кота, яка є цінною для аналізу принципів законності та рівності. Дотримання юридичної визначеності як ключового компонента верховенства права досліджує Л. Чеханюк, яка наголошує на її важливості для стабільності конституційного ладу та захисту прав людини.

Друга група джерел присвячена безпосередньо муніципальній правотворчості. У сучасній українській науці це поняття активно досліджується. Так, О. Роговенко, Р. Пєсцов та В. Демиденко пропонують власні дефініції муніципальної правотворчості, визначаючи її як діяльність зі створення, зміни або скасування юридичних норм на місцевому рівні. Втім, навіть з урахуванням належного рівня наукового опрацювання ними означених проблем, питання дослідження верховенства права як принципу муніципальної правотворчості залишається малодослідженим.

Виклад основного матеріалу. Концепція верховенства права має глибоке історичне коріння та пройшла тривалий шлях розвитку від античних уявлень про природне право до сучасних доктрин правової держави. Сам же термін Rule of Law, який нині офіційно перекладається українською мовою як «верховенство права» ввів у науковий обіг англійський вчений і політичний діяч Дж. Гаррінгтон. Англійському вченому-конституціоналісту А. Дайсі та його послідовникам належить також оформлення концепції верховенства права [2, с. 358]. Якщо ж звернутися до праці А. Дайсі, то він визначав його як «абсолютне верховенство або домінування звичайного права країни над впливом свавільної влади» [3, с. 120]. Видається ґрунтовним підхід О. Святоцького, який акцентує увагу, що не можливо однозначно з'ясувати зміст цього поняття, не дійшовши мінімального консенсусу щодо того, яке явище відображається словом «право» і яке – словом «верховенство». Інакше ж «верховенство права» ризикує перетворитись на верховенство індивідуально-суб'єктивно інтерпретованої «справедливості» або славнозвісної «доцільності» (яку тепер нерідко позначають більш лагідним терміном – «прагматичність») [4, с. 5]. У продовженні цієї думки М. Козюбра наголошував, що надзвичайна складність і багатогранність цього поняття робить безперспективною будь-яку спробу дати якесь універсальне визначення принципу верховенства права, придатне на всі випадки життя. У понятті верховенства права переплітаються правові та політичні, культурні й етичні мотиви, внутрішньодержавні та міжнародні, національні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина і цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії та практичний юридичний досвід, правові ідеї і здоровий глузд… Усе це робить цю категорію досить динамічною, що не дає змоги втиснути її в рамки будь-якої юридичної дефініції [5, с. 7]. В. Боденюк принцип верховенства права розглядає як універсальну правову доктрину – своєрідний «мегапринцип», що інтегрує у собі майже всі фундаментальні засади сучасного конституціоналізму [6, с. 18]. О. Токарчук акцентує увагу на тому, що принцип верховенства права має сенс лише тоді, коли право розглядається не просто як сукупність норм, встановлених державою, а як сукупність правил поведінки, виправданих і прийнятих суспільством і заснованих на історично досягнутому рівні соціальної етики [7, с. 97]. Отже, у контексті муніципальної правотворчості, верховенство права не може зводитися лише до формального дотримання закону, адже це комплексний і динамічний принцип.

Конституція України 1996 року закріпила принцип верховенства права як один з основоположних принципів української держави. Стаття 8 Конституції встановлює, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права» [1]. Це положення має програмний характер і зумовлює необхідність дотримання принципу верховенства права у всіх сферах суспільних відносин.

Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 конкретизувало зміст принципу верховенства права, визначивши його як «панування права в суспільстві», що передбачає: підкорення діяльності всіх суб'єктів суспільних відносин, включаючи державу та її органи, вимогам права; забезпечення правової визначеності; заборону свавілля у діяльності органів публічної влади; пропорційність обмежень прав і свобод людини [8].

Ці положення повною мірою поширюються на сферу муніципальної правотворчості, оскільки органи місцевого самоврядування є суб'єктами публічної влади. Отже, муніципальна правотворчість як особливий вид публічної нормотворчості базується на системі взаємопов'язаних принципів, серед яких принцип верховенства права займає центральне місце. Термін «муніципальна правотворчість» представляє собою складне та багатогранне поняття, яке охоплює процес формування нормативно-правових актів на рівні місцевого самоврядування. Протягом тривалого часу

це поняття залишалося недостатньо визначеним у науково-правовому дискурсі, що призводило до певної термінологічної невизначеності у сфері місцевої нормотворчої діяльності.

У юридичній науці під час аналізу процесу створення юридичних норм і правових актів традиційно використовуються такі терміни, як «правотворчість», «законотворчість», а також «нормотворчість». Кожне з них має свою специфіку та сферу застосування, однак жодне повною мірою не охоплює особливості правового регулювання на муніципальному рівні. Саме тому виникає необхідність уточнення та наукового осмислення терміну «муніципальна правотворчість» як окремого виду правотворчої діяльності, який поєднує у собі елементи публічного адміністрування, локального самоуправління та правового впливу на суспільні процеси у межах територіальних громад.

Відповідно до статті 2 Закону України «Про правотворчу діяльність», правотворча діяльність - це діяльність, що здійснюється суб'єктом, визначеним статтею 4 цього Закону, з метою: 1) планування розроблення та прийняття (видання) нормативно-правових актів; 2) розроблення проектів нормативно-правових актів; 3) прийняття (видання) нормативно-правових актів; 4) ведення обліку нормативно-правових актів; 5) здійснення правового моніторингу. Стаття 4 цього закону містить повний перелік суб'єктів, серед яких територіальна громада на місцевому референдумі та органи місцевого самоврядування [9]. Законодавче закріплення правотворчої діяльності на муніципальному рівні, зокрема в Законі України «Про правотворчу діяльність», підтверджує наявність у територіальних громад і органів місцевого самоврядування повноважень щодо нормативного регулювання. Це забезпечує легітимність та прозорість прийняття рішень з питань місцевого значення.

О. Роговенко визначає муніципальну правотворчість, як процес, під час якого в ординарному або партисипаторному порядках здійснюється діяльність зі встановлення (санкціонування), зміни чи скасування юридичних норм, що впорядковують суспільні відносини [10, с. 122]. Р. Пєсцов муніципальну правотворчість розглядає як встановлений законодавством процес прийняття рішень з питань муніципального (місцевого) значення, а також з інших питань, які реалізуються органами муніципальної влади, безпосередньо населенням, органами місцевого самоврядування відповідного муніципального утворення (територіальної громади), або їх посадовими особами шляхом прийняття муніципальних правових актів, або підписання договорів, які містять правові вимоги [11, с. 231]. В. Демиденко муніципальну правотворчість трактує як діяльність територіальної громади або їх частини, органів та посадових осіб місцевого самоврядування, які на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією, міжнародними договорами (що є частиною національного законодавства), законами та підзаконними нормативно-правовими актами України, рішеннями ЄСПЛ, створюють, вводять в дію, змінюють або скасовують муніципальні нормативно-правові акти [12, с. 23].

Таким чином, муніципальна правотворчість виступає не лише інструментом реалізації правового впливу на локальному рівні, а й є відображенням демократичного устрою держави, що ґрунтується на участі громади, правових засадах та відкритості управлінських процесів.

Венеційською Комісією було визнано основні елементи принципу верховенства права: a. Законність, включаючи прозорий, підзвітний та демократичний процес введення в дію приписів права; b. Юридична визначеність; c. Заборона свавілля; d. Доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами, включно з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю; e. Дотримання прав людини; f. Заборона дискримінації та рівність перед законом [13, с. 177]. На нашу думку, необхідно проаналізувати муніципальну правотворчість через призму основних елементів принципу верховенства права.

Елемент законності є первинним і найбільш очевидним проявом верховенства права. Він означає, що муніципальні нормативно-правові акти повинні відповідати Конституції України та законам. Як зазначає О. Кот, принцип законності – це базовий правовий принцип, що передбачає обов'язкове та точне дотримання Конституції, законів України та інших нормативно-правових актів усіма державними й муніципальними органами, посадовими особами, громадськими організаціями, юридичними й фізичними особами [14, с. 43]. Цей елемент верховенства права включає також прозорий, підзвітний та демократичний процес введення в дію приписів права. Прозорість забезпечується обов'язковою публікацією проєктів регуляторних актів, проведенням громадських обговорень, доступом до інформації про прийняті рішення, що закріплено Законом України «Про доступ до публічної інформації» [15]. Підзвітність реалізується через звітування посадових осіб

перед територіальною громадою та депутатами, а також через механізми громадського контролю. Такий демократичний процес перешкоджає прийняттю кулуарних, нелегітимних рішень, що не відповідають інтересам громади.

Принцип юридичної визначеності вимагає, щоб норми права були ясними, чіткими, недвозначними та передбачуваними. Сучасна правова доктрина, посилаючись на практику Європейського суду з прав людини, розглядає юридичну визначеність як один з ключових компонентів верховенства права. Як зазначає Л. Чеханюк, дотримання принципу верховенства права та правової визначеності в сучасній Україні є складним завданням, однак їх реалізація сприятиме зближенню з європейськими стандартами, забезпеченню стабільності конституційного ладу, захисту прав людини та розвитку демократичного громадянського суспільства [16, с. 93]. У муніципальній правотворчості цей принцип набуває особливої значущості, оскільки місцеві акти безпосередньо впливають на права та обов'язки громадян, їхні майнові права, правила забудови, надання комунальних послуг тощо. Нечіткість у муніципальних актах може призводити до їхнього довільного тлумачення, корупційних ризиків та порушення прав громадян. Наприклад, правила забудови або надання дозволів мають містити вичерпний перелік вимог, що унеможливлює суб'єктивне трактування посадовими особами.

Фундаментальна теза верховенства права, сформульована А. Дайсі, полягала у «домінуванні звичайного права на противагу впливу свавільної влади» [3, с. 198]. Ця ідея є надзвичайно актуальною і для муніципальної правотворчості. Заборона свавілля означає, що владні повноваження органів місцевого самоврядування повинні бути чітко обмежені законом, а рішення посадових осіб мають бути обґрунтованими та ухвалюватися на підставі визначених законом критеріїв, а не на основі особистих переконань чи прерогатив. Муніципальні нормативно-правові акти, що надають посадовим особам необмежені дискреційні повноваження, прямо суперечать принципу верховенства права. Заборона свавілля є ключовою гарантією захисту від зловживання владою.

Ефективна муніципальна правотворчість неможлива без доступу до правосуддя, що передбачає можливість оскаржити неправомірні рішення та дії органів місцевого самоврядування в незалежних і безсторонніх судах. Стаття 55 Конституції України гарантує кожному право на судовий захист та кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб [1]. Наглядову функцію за муніципальною правотворчістю здійснюють адміністративні суди, порядок діяльності яких регулюється Кодексом адміністративного судочинства України [17]. Саме судовий нагляд є найбільш дієвим механізмом запобігання порушенням верховенства права на місцевому рівні. Суд має повноваження визнати протиправним та скасувати муніципальний нормативно-правовий акт, що суперечить закону, тим самим відновлюючи права та законні інтереси громадян.

Принцип верховенства права не обмежується лише формальною законністю, а охоплює також сутнісні аспекти, зокрема дотримання прав людини, рівність перед законом та заборону дискримінації. Муніципальні нормативно-правові акти є потужним інструментом впливу на повсякденне життя громадян, тому вони повинні бути спрямовані на забезпечення прав і свобод, а не на їх обмеження. Конституція України в статті 24 забороняє будь-яку дискримінацію, що є безпосереднім проявом принципу рівності [1]. Цей принцип вимагає, щоб муніципальні акти застосовувалися однаково до всіх членів територіальної громади без будь-яких привілеїв чи обмежень за ознаками раси, політичних, релігійних переконань, статі, етнічного походження, майнового стану тощо. Погоджуючись з думкою О. Кота, що принцип рівності означає, по-перше, що громадяни є рівними у правах і свободах; по-друге нормативно-правові акти застосовуються однаково до різних фізичних та юридичних осіб, соціальних спільнот; по-третє, при розгляді справ, компетентними органами, забороняється неоднакове ставлення до ситуацій, що є однаковими, або однакове ставлення до неоднакових ситуацій; по-четверте, усі соціальні суб'єкти мають однакові права у процесі захисту своїх прав та свобод у компетентних органах [14, с. 44].

Висновки. Аналіз муніципальної правотворчості через призму основних елементів принципу верховенства права дозволяє дійти висновку, що цей принцип є невід'ємною частиною та найважливішою умовою легітимності та ефективності місцевого правотворення. Законність забезпечує відповідність Конституції та законам України, а прозорість та підзвітність запобігають узурпації

влади та стимулюють демократичну участь. Юридична визначеність робить місцеві норми чіткими та зрозумілими, що є ключовим для захисту прав та інтересів громадян, довільному тлумаченню муніципальних норм посадовими особами. Заборона свавілля є головною перешкодою для зловживання дискреційними повноваженнями та корупційних проявів. Доступ до правосуддя через судовий нагляд є ефективним механізмом контролю за муніципальною правотворчістю. Дотримання прав людини, рівність та заборона дискримінації є сутнісними елементами, що роблять муніципальні норми справедливими та орієнтованими на потреби всіх членів громади. Отже, верховенство права є не просто формальною вимогою, а сутнісною умовою легітимності та ефективності місцевого правотворення. Для подальшого зміцнення місцевого самоврядування, особливо в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення, Україні необхідно посилювати правову культуру та підвищувати якість нормотворчих процесів, що сприятиме неухильному дотриманню принципу верховенства права на всіх етапах муніципальної правотворчості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.
2. Загальна теорія права: підручник/за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Віате, 2016. 392 с.
3. Dicey A.V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. 8th ed. London: Macmillan, 1915. 435 p. http://files.libertyfund.org/files/1714/0125_Bk.pdf.
4. Святоцький О. Переднє слово головного редактора журналу до актуальної теми. *Право України*. 2010. № 3. С. 4-5.
5. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи. *Право України*. 2010. № 3. С. 6–18.
6. Борденюк В.І. Деякі підходи щодо розуміння верховенства права як принципу здійснення правотворчої діяльності: збірник матеріалів науково-практичного круглого столу «Закон України «Про правотворчу діяльність» як механізм удосконалення правотворчого процесу в Україні» (м. Київ, 12 квітня 2024 р.). Київ: Інститут правотворчості та науковоправових експертиз НАН України, 2024. С. 15–20.
7. Токарчук О.В. Верховенство права як ключовий принцип правотворчої діяльності: збірник матеріалів науково-практичного круглого столу «Закон України «Про правотворчу діяльність» як механізм удосконалення правотворчого процесу в Україні» (м. Київ, 12 квітня 2024 р.). Київ: Інститут правотворчості та науковоправових експертиз НАН України, 2024. С. 94–97.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text.
9. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#n59.
10. Роговенко О.В. Муніципальна правотворчість в Україні в умовах децентралізації державної влади: дис. … доктора юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право / Національний авіаційний університет. Київ, 2023. 465 с.
11. Пєсцов Р.Г. Муніципальна правотворчість, як один з напрямів діяльності органів місцевого самоврядування. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18: *Економіка і право*. 2015. Вип. 27. С. 227–232.
12. Демиденко В.О. Муніципальна нормотворчість та муніципальна правотворчість: аспекти співвідношення. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2019. № 18. С. 23–32.
13. Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25-26 березня 2011 року). Право України. 2011. № 10. С. 168–184.
14. Кот О.О. Принципи здійснення правотворчої діяльності: збірник матеріалів науково-практичного круглого столу «Закон України «Про правотворчу діяльність» як механізм удосконалення правотворчого процесу в Україні» (м. Київ, 12 квітня 2024 р.). Київ: Інститут правотворчості та науковоправових експертиз НАН України, 2024. С. 42–47.

15. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text.
16. Чеханюк Л. Принцип верховенства права та правова визначеність: співвідношення й окремі аспекти. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2025. № 1 (29). С. 85–95. DOI: 10.33270/02252901.10.
17. Кодекс адміністративного судочинства України від 6.07.2005 р. № 2747-IV. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text.

УДК 342.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.39

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ВЛАДИ ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМ СУЧАСНОГО ВІТЧИЗНЯНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Марцеляк О.В.,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
ORCID: 0000-0001-6686-0255

Марцеляк О.В. Децентралізація влади як пріоритетний напрям сучасного вітчизняного державотворення.

У статті досліджено децентралізацію як фундаментальний демократичний принцип, що сприяє зміцненню державності, розвитку місцевого самоврядування та забезпеченню участі громадян у прийнятті рішень. На основі теоретичних засад і соціально-філософських концепцій відомих мислителів, сучасних теорій публічного управління аналізується суть і еволюція ідеї децентралізації. Розглянуто ключові принципи децентралізації, такі як субсидіарність, фінансова автономія та підзвітність, що є базисом для ефективного функціонування децентралізованої системи управління.

Особливу увагу приділено досвіду європейських країн, зокрема Польщі, Франції та Іспанії, які реалізували успішні реформи децентралізації, спрямовані на посилення місцевого самоврядування, економічного розвитку регіонів та забезпечення соціальної згуртованості. У статті підкреслено можливості адаптації цих моделей для вдосконалення децентралізації в Україні, враховуючи її національні особливості та виклики, зокрема в умовах війни та післявоєнного відновлення.

Аналіз українського контексту децентралізації демонструє досягнення, такі як створення об'єднаних територіальних громад, підвищення фінансової спроможності місцевих бюджетів та активізація громадянської участі. Водночас ідентифіковано проблеми, що виникають у процесі реалізації реформи: нерівномірність розвитку регіонів, необхідність посилення контролю за використанням ресурсів і забезпечення інтеграції деокупованих територій.

Окремий акцент зроблено на значенні децентралізації для відновлення України після війни. Місцеві громади, що вже продемонстрували свою ефективність у вирішенні кризових ситуацій, відіграватимуть ключову роль у відновленні інфраструктури, економіки та соціальної згуртованості. Рекомендації, запропоновані у статті, спрямовані на вдосконалення реформи децентралізації в Україні, зокрема через інтеграцію європейського досвіду, посилення підзвітності та забезпечення фінансової автономії місцевого самоврядування.

Стаття має на меті поглибити розуміння децентралізації як одного з ключових елементів демократичного розвитку, визначити її значення для України у контексті євроінтеграції та післявоєнного відновлення, а також сформулювати практичні рекомендації для підвищення ефективності реформи.

Ключові слова: децентралізація, місцеве самоврядування, демократичний розвиток, євроінтеграція, післявоєнне відновлення, адміністративно-територіальна реформа, місцеве самоврядування, публічна влада, виконавчі органи.

Martselyak O.V. Decentralization of power as a priority direction of modern domestic state-building.

The article examines decentralization as a fundamental democratic principle that contributes to the strengthening of statehood, the development of local self-government and ensuring the participation of citizens in decision-making. Based on the theoretical foundations and socio-philosophical concepts of John Locke, Jean-Jacques Rousseau, Charles Montesquieu, as well as modern theories of public

administration, the essence and evolution of the idea of decentralization are analyzed. The key principles of decentralization, such as subsidiarity, financial autonomy and accountability, which are the basis for the effective functioning of a decentralized management system, are considered.

Particular attention is paid to the experience of European countries, in particular Poland, France and Spain, which have implemented successful decentralization reforms aimed at strengthening local self-government, economic development of regions and ensuring social cohesion. The article highlights the possibilities of adapting these models to improve decentralization in Ukraine, taking into account its national characteristics and challenges, in particular in the context of war and post-war reconstruction.

The analysis of the Ukrainian context of decentralization demonstrates achievements, such as the creation of united territorial communities, increasing the financial capacity of local budgets, and enhancing civic participation. At the same time, problems arising in the process of implementing the reform are identified: uneven development of regions, the need to strengthen control over the use of resources, and ensuring the integration of deoccupied territories.

A special emphasis is placed on the importance of decentralization for the reconstruction of Ukraine after the war. Local communities, which have already demonstrated their effectiveness in resolving crisis situations, will play a key role in restoring infrastructure, the economy, and social cohesion. The recommendations proposed in the article are aimed at improving the decentralization reform in Ukraine, in particular through the integration of European experience, strengthening accountability, and ensuring the financial autonomy of local governments.

The article aims to deepen the understanding of decentralization as one of the key elements of democratic development, to determine its significance for Ukraine in the context of European integration and post-war reconstruction, and to formulate practical recommendations for increasing the effectiveness of the reform.

Key words: decentralization, local self-government, democratic development, European integration, post-war reconstruction, administrative-territorial reform, local self-government, public authority, executive bodies.

Постановка проблеми. Децентралізація влади є однією з ключових реформ, яка дозволяє не лише розвивати місцеве самоврядування, але й зміцнювати демократичні інститути, посилюючи зв'язок між громадянами та владою. Основною ідеєю децентралізації є створення умов, за яких органи місцевого самоврядування забезпечать більше повноважень, ресурсів і можливостей для вирішення питань, які стосуються їх громади. Цей процес допомагає ефективнішому розподілу державних функцій, забезпечує прозорість прийнятих рішень і залучає громадян до управління на місцевому рівні.

Для України, що перебуває у стані війни та одночасно здійснює масштабні економічні реформи, децентралізація має подвійне значення. По-перше, вона є інструментом демократизації, завдяки зміцненню довіри громадян до влади через підзвітність і прозорість. По-друге, це потужний механізм забезпечення регіональної стабільності та економічного розвитку, який дозволяє громадам ефективніше реагувати на кризові ситуації, залучати інвестиції й вирішувати питання соціально-економічного характеру під час війни.

Отже, актуальність дослідження зумовлена потребою оцінки ефективності вже впроваджених механізмів децентралізації, ідентифікації основних викликів і шляхів їх подолання з урахуванням національного та європейського досвіду, а також формування стратегічного бачення майбутнього розвитку місцевого самоврядування в умовах післявоєнного відновлення України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти децентралізації влади досліджували такі науковці як: М.О. Баймуратов, О.В. Батанов, І. Бегей, К. Вакарчук, І.А. Галіахметов, Ю. Ганущак, І.П. Голосніченко, Ю.Б.. Ключковський, О.М. Колодій, А.Р. Крусян, П.М. Любченко, А. Маринів, Р.І. Панчишин, О.В. Скрипнюк, П.Б. Стецюк, В.В. Сухонос, І. Чипенко, В.М. Шаповал, Ю.С. Шемшученко та інші. Разом з тим, з урахуванням наслідків реформи децентралізації влади та особливостей проведення цієї реформи на сучасному етапі в умовах війни та процесі євроінтеграції, вказані дослідження потребують актуалізації та розширення.

Метою статті є: дослідити концепцію децентралізації влади як пріоритетного напряму сучасного вітчизняного державотворення, проаналізувати її теоретичні основи, роль у розвитку місцевого самоврядування та значення для післявоєнного відновлення України, а також визначити можливості адаптації європейського досвіду для удосконалення реформ в Україні.

Виклад основного матеріалу. Ідея децентралізації бере початок із соціально-філософських концепцій Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо та Ш. Монтеск'є, які наголошували на необхідності децентралізації влади задля забезпечення індивідуальних прав і свобод. У XX столітті розвиток цієї концепції відбувся в рамках теорії публічного управління [1].

Ч. Тібо та Дж.С. Олсон запропонували економічну модель децентралізації, яка пояснює, як конкуренція між регіонами сприяє ефективнішому розподілу ресурсів. Водночас Р. Патнем акцентував увагу на тому, що децентралізація створює умови для зміцнення довіри громадян до влади та розвитку соціального капіталу [2].

Згідно з дослідженнями Світового банку [3], децентралізація сприяє більш рівномірному розвитку регіонів, забезпечуючи їхню автономію у вирішенні фінансових, адміністративних та соціальних питань. Крім того, вона зменшує соціальну напругу, зумовлену нерівномірним розподілом ресурсів та централізованою політикою. В умовах післявоєнного відновлення цей підхід набуває особливої актуальності, що дозволяє регіонам самостійно визначати оптимальні відновлювальні інфраструктури та залучати ресурси для їх реалізації.

У європейському контексті децентралізація розглядається як ключовий демократичний принцип. Наприклад, Європейська хартія місцевого самоврядування 1985 року [4] визначає децентралізацію як невід'ємний елемент демократії, наголошуючи на важливості субсидіарності, фінансової автономії та підзвітності органів місцевого самоврядування. Європейська Хартія місцевого самоврядування закріплює ці принципи як основу для демократичного розвитку місцевих інститутів. Відповідно, на сьогодні у Європейському Союзі децентралізація слугує інструментом, що підвищує ефективність управління та зміцнення довіри громадян до держави.

Україна, як країна, що прагне інтеграції до Європейського Союзу, використовує цей досвід для адаптації власної системи управління до їх європейських стандартів.

Децентралізація – це процес передачі владних повноважень, ресурсів і відповідальності від центральних органів до регіональних або місцевих структур [5]. Ця концепція базується на ідеї, що місцеві органи влади краще розуміють потреби своїх громад і здатні ефективніше виконувати певні функції управління.

У науковій літературі децентралізація визначається як ключовий інструмент розвитку демократії, що сприяє зміцненню політичної стабільності, соціальної справедливості й економічного зростання. Вона охоплює кілька основних форм:

Політична децентралізація. Передбачає передачу владних повноважень із прийняття рішень до місцевих органів самоврядування, що сприяє демократизації суспільства.

Адміністративна децентралізація. Делегування виконання виконавчих функцій на місцевий рівень.

Фінансова децентралізація. Надання місцевим органам права формувати та використовувати власні бюджети.

Економічна децентралізація. Забезпечення самостійності громад у питаннях управління ресурсами та реалізації економічних програм.

При цьому, децентралізація ґрунтується на таких основних принципах:

- *Принцип субсидіарності.* Завдання управління повинні виконуватися на найнижчому можливому рівні, де це ефективно.
- *Підзвітність і прозорість.* Місцева влада повинна бути відповідальною перед громадою за прийняті рішення.
- *Фінансова самостійність.* Органи місцевого самоврядування повинні мати ресурси для виконання своїх функцій.

Децентралізація має низку ключових переваг:

Наближення влади до громадян. Місцеві органи влади краще розуміють локальні потреби й можуть оперативніше реагувати на виклики.

Ефективне використання ресурсів. Децентралізація дозволяє розподіляти фінансові та адміністративні ресурси залежно від реальних потреб громад.

Посилення демократії. Участь громадян у процесах прийняття рішень зміцнює демократичні інститути та підвищує довіру до влади.

Зменшення корупції. Прозорість і підзвітність місцевих органів влади знижують можливості для зловживань.

Попри очевидні переваги, децентралізація не позбавлена і ризиків, зокрема до таких можемо віднести:

- *Нерівномірність розвитку регіонів.* Багаті регіони можуть отримувати більшу вигоду, ніж менш розвинуті території.
- *Ризик посилення місцевого сепаратизму.* Надмірна автономія може створювати умови для політичної або економічної ізоляції окремих регіонів.
- *Складнощі у забезпеченні підзвітності.* Без належного нагляду з боку держави місцева влада може зловживати своїми повноваженнями.

Для України децентралізація є не лише інструментом демократизації, але й важливим засобом стабілізації у складний період війни та післявоєнного відновлення. Реформа децентралізації, започаткована у 2014 році, дозволила:

- Посилити фінансову автономію громад. Місцеві бюджети отримали більше ресурсів для реалізації соціальних і інфраструктурних проєктів.
- Підвищити участь громадян. Децентралізація створила можливості для активної участі населення в управлінні своїми громадами.
- Сприяти економічному розвитку. Регіони отримали більше можливостей для залучення інвестицій і розвитку місцевих ініціатив.

Україна також використовує досвід європейських країн, зокрема Польщі, Франції та Іспанії, які успішно реалізували реформи децентралізації, адаптуючи ці моделі до національних реалій.

Польща є одним із найяскравіших прикладів успішної децентралізації в Європі, яка стала основою для модернізації країни після падіння соціалістичного режиму [6]. Ключові елементи реформи у Польщі:

- Створення трирівневої системи самоврядування. У 1999 році Польща впровадила адміністративну реформу, яка запровадила три рівні управління: ґміни (місцевий рівень), повіти (районний рівень) і воєводства (регіональний рівень).
- Передача повноважень. Місцеві органи отримали повноваження в сферах освіти, охорони здоров'я, інфраструктури, екології та соціальних послуг.
- Фінансова автономія. Ґміни отримали значні повноваження щодо управління своїми бюджетами, включаючи право встановлювати місцеві податки.

У результаті проведеної реформи Польща стала однією з провідних країн у Східній Європі за темпами регіонального розвитку. Залучення європейських структурних фондів сприяло модернізації інфраструктури, що особливо важливо для віддалених і менш розвинених регіонів.

Україна може запозичити підхід Польщі до створення трирівневої системи управління з чітким розподілом повноважень і ресурсів. Особливу увагу слід приділити залученню міжнародних фондів для фінансування регіонального розвитку.

Франція є класичним прикладом централізованої держави, яка поступово впроваджувала децентралізаційні реформи, починаючи з 1980-х років [7]. Ключові етапи:

- Закони Деффера (1982-1983 роки). Ці реформи передали значні повноваження від центрального уряду до регіонів, департаментів і комун.
- Регіональна реформа 2016 року. Франція зменшила кількість регіонів із 22 до 13, щоб оптимізувати управління та скоротити витрати.

У результаті цих реформ Франція запровадила механізм фінансової підтримки регіонів через спеціальні субсидії для менш розвинених територій. При цьому залишається сильний контроль з боку префектів, що дозволяє забезпечувати єдність державної політики [8].

Результатами цих заходів стало підвищення ефективності управління на місцевому рівні та посилення економічного потенціалу регіонів через концентрацію ресурсів. Україні корисно врахувати досвід Франції у поєднанні децентралізації з контролем із боку держави, щоб уникнути ризиків «феодалізації» окремих регіонів.

Цікавим для України може бути й досвід асиметричної децентралізації в Іспанії, яка враховує культурні, історичні та етнічні особливості регіонів [9].

Ключові аспекти такого формату децентралізації стали:

- Автономні спільноти. Іспанія створила 17 автономних спільнот, кожна з яких має свій парламент, уряд і право ухвалювати власні закони.
- Фінансова децентралізація. Більшість податків залишається на рівні автономій, що дозволяє їм фінансувати соціальні послуги, освіту та культуру.

У результаті цих заходів Іспанія реалізувала асиметричну децентралізацію, де Каталонія та Країна Басків отримали більше повноважень, ніж інші регіони. У результаті децентралізація до-

помогла зменшити напругу в багатонаціональному суспільстві, хоча питання незалежності Каталонії залишається проблемою.

Іспанський досвід демонструє, як адаптація децентралізації до культурних і етнічних реалій регіонів може сприяти збереженню стабільності. Для України це особливо актуально в контексті інтеграції деокупованих територій.

Серед інших прикладів, які можуть бути корисними для України є:

- Німеччина: Федеративна структура країни дозволяє кожній землі мати власний уряд, парламент і конституцію. Україна може врахувати досвід Німеччини в розподілі повноважень між центральною владою та регіонами для забезпечення балансу інтересів.
- Італія: Реформи 1990-х років надали італійським регіонам більше повноважень у сфері освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення.
- Швейцарія: Система прямих демократичних інструментів дозволяє громадянам брати активну участь у прийнятті рішень на місцевому рівні.

Попри свої успіхи, реформа децентралізації, яка почалася в Україні в 2014 році, зіткнулася з низькими викликами:

- Нерівномірність розвитку. Економічна нерівність між громадами ускладнює забезпечення однакового рівня послуг.
- Вплив воєнних дій. Агресія росії створила додаткові загрози для реалізації реформ, зокрема в регіонах, які постраждали від бойових дій.
- Загроза концентрації влади. Існує ризик формування «феодальних» структур у деяких регіонах, що потребує контролю з боку центральної влади.

Зважаючи на наявний досвід децентралізації в Україні, можемо констатувати, що децентралізація стане одним із ключових механізмів відновлення України після війни. Місцеві громади в Україні вже показали високий рівень спроможності в умовах війни:

- *Евакуація населення*. Багато громад взяли на себе організацію евакуаційних процесів, створивши безпечні маршрути та координаційні центри для переселенців. Наприклад, міські громади у Львівській, Тернопільській та Закарпатській областях стали хабами для евакуйованого населення.
- *Розподіл гуманітарної допомоги*. Через місцеві ради та волонтерські ініціативи громади забезпечували своєчасний розподіл продуктів харчування, медикаментів і одягу.
- *Відновлення критичної інфраструктури*. У громадах, які звільнялися від окупації, місцева влада першою розпочинала роботи з відновлення доріг, електропостачання, водопостачання та інших критичних послуг.

Окрім зазначеного, місцеві громади матимуть ключову роль у:

- відновленні житлового фонду, шкіл, лікарень і транспортної інфраструктури, зокрема:

- Інфраструктурні проєкти. Організація відбудови може бути більш ефективною через місцеве управління, де громади краще знають потреби своїх мешканців.
- Пріоритезація ресурсів. Громади отримують можливість самостійно визначати, які об'єкти слід відновити в першу чергу і т. ін.

- розвитку місцевої економіки:

- Підтримка малого та середнього бізнесу (МСБ). Децентралізація створює сприятливі умови для розвитку підприємництва, забезпечуючи швидше реагування на потреби бізнесу на місцевому рівні.
- Залучення інвестицій. Регіони можуть стати осередками для міжнародних інвестиційних проєктів, орієнтованих на відновлення економіки.

- підвищенні соціальної згуртованості:

- Активізація громадянського суспільства. Завдяки децентралізації громадяни активніше беруть участь у відновленні своїх міст і сіл через ініціативи та волонтерські програми.
- Відновлення довіри до влади. Прозорість використання ресурсів і залучення громади до прийняття рішень сприяє зміцненню довіри до місцевих органів самоврядування.

- реінтеграції постраждалих регіонів:

- Деокуповані території. Місцеве самоврядування може забезпечити більш ефективну інтеграцію постраждалих регіонів через адресну підтримку та реконструкцію інфраструктури.
- Соціальна підтримка переселенців. Громади стають основними центрами для розміщення та інтеграції внутрішньо переміщених осіб.

При цьому, на нашу думку, основними напрямками післявоєнної децентралізації в Україні можуть бути:

Зміцнення фінансової автономії громад. Забезпечення рівного доступу до ресурсів для відновлення регіонів.

Розвиток місцевої інфраструктури. Реалізація проектів з відновлення житлових, освітніх і медичних об'єктів.

Підвищення ролі громадян. Залучення громадян до прийняття рішень відбудови регіонів.

Для продовження позитивної практики децентралізації в Україні, а також оптимізації роботи місцевої влади у процесах післявоєнного відновлення України, перспективами розвитку децентралізації мають стати:

- Міжнародна підтримка. Залучення ресурсів міжнародних організацій, таких як Світовий банк, ЄС, ООН, має ключове значення для забезпечення стабільності процесів децентралізації. Вони можуть стати джерелами фінансування інфраструктурних проєктів, програм соціальної підтримки та економічного відновлення постраждалих регіонів. Міжнародні партнери здатні надавати експертну підтримку у вдосконаленні законодавства, впровадженні інноваційних підходів до управління, а також у розробці стратегій інтеграції деокупованих територій. Місцеві громади можуть отримати фінансування через програми на кшталт «Зеленого курсу» ЄС, спрямовані на розвиток екологічної та стійкої інфраструктури.
- Інституційне зміцнення. Розвиток компетенцій місцевих органів влади через навчання в таких сферах, як кризове управління, цифрові технології, бюджетне планування, сприятиме підвищенню ефективності їхньої роботи. Залучення кваліфікованих кадрів та формування інституційної культури підзвітності та прозорості є важливими кроками для успішного функціонування громад. Використання нових технологій у процесах управління дозволить автоматизувати рутинні процеси, оптимізуючи витрати часу та ресурсів.
- Цифровізація місцевого самоврядування. Впровадження системи електронного документообігу, платформ для взаємодії з громадянами, а також прозорого моніторингу бюджетів дозволить підвищити ефективність і довіру до місцевих органів влади. Зручний доступ до адміністративних послуг через цифрові платформи спростить життя громадянам і скоротить бюрократичні перепони. В умовах гібридної війни важливо забезпечити надійний захист даних і комунікацій місцевих органів влади.

Висновки. Децентралізація влади в сучасних умовах виступає важливим напрямом державотворення, який забезпечує ефективне управління, розвиток регіонів і залучення громадян до політичного життя. Для України децентралізація стала не лише інструментом демократизації, а й великим механізмом забезпечення стійкості держави в умовах війни.

Децентралізована система управління дозволила громадам швидко реагувати на виклики війни, що підвищило довіру громадян до місцевих органів влади.

Європейський досвід підтверджує, що успішна децентралізація сприяє соціально-економічному розвитку, забезпечує довіру громадян до влади та створює передумови для стабільності. Україна може запозичити такі аспекти:

Зміцнення фінансової автономії громад. Польський і французький підходи до фіскальної децентралізації демонструють ефективність у забезпеченні рівномірного регіонального розвитку.

Асиметрична децентралізація. Іспанський досвід доводить важливість врахування специфіки регіонів у процесі децентралізації.

Поєднання децентралізації з державним наглядом. Французький досвід демонструє необхідність забезпечення єдності державної політики.

Децентралізація є не лише інструментом демократизації, але й одним із найефективніших механізмів відновлення країн, які пережили значні кризи, такі як військові конфлікти чи економічні потрясіння.

Для України децентралізація є важливим інструментом післявоєнного відновлення, зміцнення демократії та інтеграції до європейської спільноти. Перспективи подальшого розвитку децентралізації включають:

Опора на міжнародну підтримку: Україна має активно залучати фінансування міжнародних організацій і використовувати їхній експертний потенціал для покращення якості місцевого управління.

Розбудова інституційної спроможності: Розвиток нових компетенцій та залучення інноваційних підходів до роботи місцевих органів влади дозволить ефективніше реалізовувати функції самоврядування, особливо в умовах кризи.

Цифровізація як шлях до прозорості: Впровадження цифрових платформ для надання послуг, моніторингу бюджету та взаємодії з громадянами сприятиме підвищенню ефективності та зниженню рівня корупції.

Підтримка громадянської активності: Децентралізація повинна стати інструментом активного залучення громадян до процесів управління, що зміцнить довіру до влади та сприятиме соціальній згуртованості.

Україна має всі передумови для успішного завершення реформи децентралізації та її використання як платформи для стійкого розвитку в післявоєнний період. Залучення міжнародного досвіду, оптимізація внутрішніх процесів і розвиток цифрових технологій створять основу для ефективного місцевого самоврядування, яке відповідатиме європейським стандартам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Козуб Г. Поняття децентралізації влади у політичній науці та підходи її методологічного дослідження. Історико-політичні проблеми сучасного світу: *Збірник наукових статей*. Чернівці: Чернівецький національний університет. 2017. Т.35-36. С. 229–235 URL: https://mhpi.chnu.edu.ua/index.php/issues/article/view/94/80.
2. Charles M. Tiebout A Pure Theory of Local Expenditures. *Journal of Political Economy.* Vol. 64, No. 5 (Oct., 1956), pp. 416-424 URL: https://www.jstor.org/stable/1826343.
3. An introduction to decentralization, multi-level governance and intergovernmental relations: a toolkit for intergovernmental architecture analysis. *World Bank Subnational governance & decentralization global solutions group*. April. 2021 URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/921721625759457018/pdf/An-Introduction-to-Decentralization-Multi-Level-Governance-and-Intergovernmental-Relations-A-Toolkit-for-Intergovernmental-Architecture-Analysis.pdf.
4. The European charter of local self-government. *The benchmark treaty for local communities in Europe*. URL: https://rm.coe.int/ref/charte-leaflet.
5. Making Decentralisation Work A Handbook for Policy-Makers. 19 March 2019. URL: https://www.oecd.org/en/publications/making-decentralisation-work_g2g9faa7-en.html.
6. Бегей І.П. Використання досвіду Польщі для визначення особливостей реформування державного управління на районному та регіональному рівнях. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 9. С. 57–63. URL: https://aspects.org.ua/index.php/ journal/article/download/191/191.
7. Maryniv A. Local government reform in france as an example for Ukraine: certain aspects. *The scientific heritage* No 69 (2021). С. 24-28.
8. Ганущак Ю.І., Чипенко І.І. Префекти: уроки Франції для України. К.: *ІКЦ «Легальний статус»*, 2015. 44 с. URL: https://decentralization.ua/uploads/library/file/460/1.pdf.
9. Вакарчук К. Іспанська модель децентралізації: досвід для України. «*Політикус*». 2016. Т. 1. № 4. С. 46–48. URL: http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/17398/1/46-48.pdf.

УДК 342.8:004.738.5:341.231.14(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.40

ДИСТАНЦІЙНЕ ГОЛОСУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН ЗА КОРДОНОМ НА ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ ВИБОРАХ І РЕФЕРЕНДУМІ ПРО ВСТУП УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Монастирський М.В.,
здобувач наукового ступеня доктора філософії з права
ORCID: 0009-0009-6295-1286
e-mail: mirekcom6@gmail.com

Монастирський М.В. Дистанційне голосування українських громадян за кордоном на перших повоєнних виборах і референдумі про вступ України до Європейського Союзу.

Публікація присвячена актуальній темі забезпечення можливості голосування українських громадян за кордоном на перших повоєнних виборах в Україні та референдумі про вступ України до Європейського Союзу. Предметом дослідження є дистанційні форми голосування. Метою дослідження є оцінка правомірності рішення Центральної виборчої комісії України про відмову підтримувати впровадження дистанційних форм голосування на перших повоєнних виборах.

Встановлено, дефіцит виборчих дільниць на закордонному виборчому окрузі дозволяє лише одному з десяти виборців бути особисто присутнім у день голосування на виборчій дільниці. Розглянуто пропоновані варіанти покращення доступу виборців до голосування: а) додаткові виборчі дільниці за межами дипломатичних установ, б) голосування за довіреністю (проксі-голосування), в) поштове голосування, г) інтернет-голосування. Визначено, дистанційними формами голосування є голосування поштовим зв'язком та мережею Інтернет. Зазначено, виборчий бюлетень є сумісним із поштовим голосуванням для передачі, та не може передаватися дистанційно через інтернет; є необхідність створення електронного бюлетеня.

Досліджено відношення між поштовим голосуванням і правом. З'ясовано, дистанційне голосування поштою є різновидом загального права голосу, яке реалізується засобами поштового зв'язку. Уточнено, загальне право голосу гарантовано громадянам статтею 70-ю Конституції України, а право на поштовий зв'язок – Законом України «Про поштовий зв'язок» і статею 8-ю Європейської конвенції з прав людини.

Заперечено поширену тезу про неможливість проведення голосування поштою в один день. Обґрунтовано модель одноденного поштового голосування на прикладі приватного оператора поштового зв'язку «Нова пошта» в Польщі.

У висновку зазначено, позбавлення українців за кордоном можливості дистанційного голосування поштою в умовах катастрофічного дефіциту виборчих дільниць має ознаки порушення загального права голосу та права на кореспонденцію.

Ключові слова: вибори, референдум, голосування, виборче право, поштове право, голосування за довіреністю, додаткові виборчі дільниці, інтернет-голосування.

Monastyrskyi M.V. Remote voting of Ukrainian citizens abroad in the first post-war elections and referendum on Ukraine's accession to the European Union.

The publication is devoted to the topical topic of ensuring the possibility of Ukrainian citizens voting abroad in the first post-war elections in Ukraine and the referendum on Ukraine's accession to the European Union. The subject of the study is remote forms of voting. The purpose of the study is to assess the legality of the decision of the Central Election Commission of Ukraine to refuse to support the implementation of remote forms of voting in the first post-war elections.

It was established that the shortage of polling stations in a foreign electoral district allows only one in ten voters to be personally present at the polling station on voting day. The proposed options for improving voters' access to voting were considered: a) additional polling stations outside diplomatic institutions, b) voting by proxy (proxy voting), c) postal voting, d) Internet voting. It was determined

that remote forms of voting are voting by mail and the Internet. It was noted that the ballot is compatible with postal voting for transmission, and cannot be transmitted remotely via the Internet; there is a need to create an electronic ballot.

The relationship between postal voting and law is investigated. It is found that remote voting by mail is a type of universal suffrage, which is implemented by postal means. It is specified that universal suffrage is guaranteed to citizens by Article 70 of the Constitution of Ukraine, and the right to postal communication is guaranteed by the Law of Ukraine "On Postal Communication" and Article 8 of the European Convention on Human Rights.

The widespread thesis that it is impossible to conduct postal voting in one day is refuted. The model of one-day postal voting is substantiated using the example of the private postal operator «Nova Poshta» in Poland.

The conclusion states that depriving Ukrainians abroad of the opportunity to vote remotely by mail in the face of a catastrophic shortage of polling stations is a violation of the universal right to vote and the right to correspondence.

Key words: elections, referendum, voting, suffrage, postal law, proxy voting, additional polling stations, internet voting.

Постановка проблеми. Голосування українських громадян за кордоном на перших повоєнних виборах залишається невирішеним завданням для державного органу адміністрування виборами в Україні Центральної виборчої комісії (далі – ЦВК). За словами голови ЦВК Олега Діденка з інтерв'ю 31 березня п. р., «це дуже складна задача» [1].

Пан Діденко навів вхідні дані цієї задачі: «У нас є оцінки, що десь 5–6 мільйонів виборців за кордоном. <…> Зрозуміло, що наші 102 дільниці, які існують зараз на території посольств і консульств, не можуть вирішити проблему. <…> Тому що пропускна здатність дільниці – 4-5 тисяч виборців, це в дуже інтенсивному режимі роботи. А цього недостатньо» [1]. Для цілісного уявлення проблеми наведені дані можна перевести у співвідношення 1:10, яке означає, що на закордонному виборчому окрузі лише один виборець із десяти має гарантовану державою можливість взяти участь у голосуванні на перших повоєнних виборах, а дев'ять з десяти, відповідно, такої можливості не мають.

ЦВК створила спеціальну робочу групу для розв'язання надскладної задачі та, здається, знайшла несподіване рішення. Далі продовження прямої мови голови ЦВК: «Тому ми створили три групи для напрацювання можливих змін до законодавства. Одна з них концентрувалась саме на голосуванні за кордоном. Розглядалися різні варіанти, починаючи з електронного голосування, поштового голосування, які ми як ЦВК не підтримуємо, особливо для повоєнних виборів. Але всі зійшлися на думці про такий варіант як створення додаткових виборчих дільниць за межами посольств і консульств» [1].

Звичайно, можна погодитися із тим, що відкриття додаткових виборчих дільниць покращить доступ виборців до голосування. Однак незрозумілим залишається, яким чином рішення ЦВК проти поштового і електронного голосування теж покращує доступ виборців до голосування за кордоном.

Річ у тім, що в даному випадку під поштовим і електронним голосуванням маються на увазі дистанційні форми голосування за допомогою поштового зв'язку та зв'язку мережею Інтернет. Це зрозуміло зі звіту ЦВК за 2023 р., у якому уточнюється, що спеціально створена робоча група для виборців за кордоном вивчала, зокрема, міжнародний досвід «запровадження дистанційних форм голосування – поштового та електронного (інтернет-голосування)» [2, с. 21].

Слід звернути увагу і на те, що тоді, в ситуації очевидної нестачі виборчих дільниць для всіх виборців за кордоном, ЦВК виявила зацікавленість щодо дистанційних формам голосування. У наступному звіті ЦВК за 2024 р., опублікованому 24 лютого п. р., повідомлялося, що спеціальна група по закордонному виборчому округу продовжує свою роботу і жодного слова про відмову від дистанційного голосування [3]. Однак вже через місяць голова ЦВК дає інтерв'ю, в якому визнає, що дев'ять з десяти виборців за кордоном не мають можливості взяти участь в голосуванні на перших повоєнних виборах *безпосередньо* на виборчих дільницях, і заявляє про негативне ставлення ЦВК до *дистанційного* голосування.

Незалежно від мотиву цієї, на нашу думку, різкої заяви, відмова ЦВК від дистанційних форм голосування в умовах недостатньої кількості виборчих дільниць за кордоном виглядає передчасним рішенням.

Метою дослідження є спроба з'ясувати правомірність рішення ЦВК проти дистанційного голосування українців за кордоном на перших повоєнних виборах в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Першим повоєнним виборам в Україні присвячені три ґрунтовні дослідження, які далі в тексті умовно позначені великими літерами «А», «Б», «В». У кожному з них аналізується проблема дистанційного голосування в контексті дефіциту виборчих дільниць за кордоном. Усі дослідження покликані допомогти ЦВК у підготовці та проведенні перших повоєнних виборів.

А. Дослідження «Оцінка ризиків та можливості використання альтернативних форм голосування на післявоєнних виборах в Україні з фокусом на інтернет-голосуванні» [4] було презентовано 2 грудня 2024 р. Офісом Ради Європи в Україні «для членів та представників Комітету Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування, а також для членів та представників Центральної виборчої комісії» [5]. Авторський колектив склали: Ардіта Дріза Маурер (провідна авторка), Веронік Кортьє, Оксана Кулик, Армін Рабич, Володимир Венгер; експерт-рецензент Олів'є Перейра.

Б. «Звіт за результатами технічної оцінки процесу організації Україною голосування за кордоном» є дослідженням Міжнародної фундації виборчих систем IFES, яке було опубліковане у січні 2023 року [6]. Звіт підготували: Анна Деніс (провідна авторка), Айша Шуджат, Мануель Веллі, Сергій Савелій, Богдан Мохончук, Павло Романюк; рецензенти: Аліса Шушковська, Гарольд Йепсен, Лілія Махинько, Денис Ковриженко, Богдан Бирченко. У звіті ЦВК названо «основним бенефіціаром» [6, с. 7].

В. Дослідження «Передумови та виклики для організації й проведення виборів в Україні у післявоєнний час (станом на грудень 2023 року)» [7] виконано Юрієм Ключковським і Володимиром Венгером в межах проєкту співпраці Ради Європи з ЦВК «Підтримка демократичних післявоєнних виборів в Україні» [7, с. 2; 2, с. 71].

Спільною методологічною особливістю досліджень є те, що вони були зосередженні на перших повоєнних *виборах* і в жодному з них не вивчалася можливість застосування дистанційних форм голосування на *референдумі* про вступ України до Європейського союзу (далі – ЄС). Така особливість обумовлює певну науково-правову цінність наведених досліджень, тому що, згідно третього розділу Конституції України «Вибори. Референдум», виборці голосують на виборах і референдумах, а не лише на виборах [8, ст. 69–74]. Таким чином, методологія усіх трьох досліджень обмежує юридичну цінність їх висновків щодо дистанційних форм голосування першими повоєнними виборами та залишає відкритим питання дистанційного голосування виборців за кордоном на референдумі про вступ до ЄС.

Доречним було б пригадати той факт, що Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС одночасно з Республікою Молдова 23 червня 2023 р. Молдавська ЦВК успішно провела референдум про вступ країни до ЄС 20 жовтня 2024 р. А у цей час в Україні в звітах ЦВК за 2023 та 2024 роки взагалі не згадується референдум про вступ до ЄС. У зв'язку із чим, необхідно також нагадати, що, згідно Закону України «Про Центральну виборчу комісію», ЦВК є постійно діючим державним органом, який наділений повноваженнями щодо організації підготовки та проведення не тільки виборів, а й референдумів також [9].

Виклад основного матеріалу варто почати з визначення поняття дистанційного голосування. З попереднього відомо, що ЦВК називає дистанційними формами голосування інтернет-голосування та поштове голосування. В джерелах «А», «Б», «В» голосування поштою й інтернетом теж називають дистанційним голосуванням.

Наведемо приклади з джерела «А»: «З двох варіантів дистанційного голосування перевагу має поштове голосування, оскільки воно забезпечує паперовий слід, а отже можливість повторного підрахунку голосів, чого немає при інтернет-голосуванні» [4, с. 57]; «використання методів дистанційного голосування (голосування поштою, голосування через представника за довіреністю чи інтернет-голосування)» [4, с. 21].

Джерело «Б»: «Україна також може розглянути варіанти впровадження дистанційного голосування для виборців за кордоном, зокрема поштового голосування» [6, с. 15]. «Іншим дистанційним способом голосування, який розглядався під час технічної оцінки процесу організації Україною голосування за кордоном, є Інтернет-голосування» [6, с. 16].

Джерело «В»: «Можливе застосування альтернативних процедур голосування виборців – дострокового чи дистанційного (поштового чи електронного) голосування» [7, с. 21]; «дистанційне голосування (наприклад через інтернет» [7, с. 37].

Як бачимо, джерело А називає дистанційним голосуванням також голосування за довіреністю. Отже, дистанційне голосування не завжди означає голосування поштою або мережею Інтернет, однак завжди інтернет-голосування та поштове голосування є дистанційними формами голосування.

Є підстави сумніватися, що голосування за довіреністю насправді має щось спільне з дистанційним голосуванням за допомогою поштового або мережевого зв'язку. У класифікації Міжнародного інституту демократії та сприяння виборам International IDEA голосування за довіреністю (англ. - proxy voting), інтернет-голосування (англ. - online voting) та голосування поштою (англ. - postal voting) не мають спільного класу [10]. Інститут вживає поняття «дистанційне голосування», маючи на увазі очевидні форми такого голосування: «будь-яка форма дистанційного голосування (наприклад, поштове, онлайн)» (переклад наш. – М. М.) [10, с. 318]. Однак в класифікації інституту відсутня окремо визначена група дистанційних форм голосування. Натомість в класифікації є група форм голосування в неконтрольованому середовищі, яку складають поштове і онлайн голосування, а проксі-голосування не входить до неї (див. таблицю 5.1) [10, с. 103]. Якщо голосування онлайн і поштою мають спільну ознаку, яка об'єднує їх в клас, окремий від усіх інших форм голосування, а голосування за довіреністю не має цієї ознаки, то виникає питання, чи дійсно можна знайти підставу, за якою ці три форми голосування можна об'єднати в спільний клас дистанційних форм голосування.

Таким чином, в контексті голосування українців за кордоном на перших повоєнних виборах і референдумі про вступ до ЄС дистанційне голосування можна вважати тотожним поштовому голосуванню або інтернет-голосуванню.

Між поштовим голосуванням і голосуванням онлайн є суттєва різниця. Ця різниця стає явною відносно звичайного паперового бюлетеня як лакмусового папірця: бюлетень можна передати за допомогою поштового зв'язку, але не мережею Інтернет. Здається очевидним припущення, що для дистанційного голосування онлайн необхідним є цифровий бюлетень. ChatGPT запевняє в існуванні такого бюлетеня: «Так, цифрові бюлетені для голосування існують і використовуються в деяких країнах. Це електронні системи, які дозволяють виборцям голосувати онлайн або через спеціальні термінали» (дата звернення: 14.07.2025). Однак в Україні, як відомо, ніколи не голосували онлайн, а ЦВК взагалі не підтримує ідею такого голосування в найближчий перспективі. З огляду на несумісність інтернет-голосування з бюлетенем, з одного боку, а ЦВК з інтернет-голосуванням, з іншого, далі осмислюватимемо дистанційне голосування поштою.

Слід визначитися, чи українці взагалі мають право голосувати дистанційно або такого права не мають. Як уже відомо, останні кілька років ЦВК вивчала можливість уперше запровадити дистанційне голосування у вітчизняне законодавство: Виборчий Кодекс України, чинний Закон України «Про вибори народних депутатів», Закон України «Про всеукраїнський референдум» - у жодному нормативно-правовому акті не передбачається можливість дистанційного голосування. Конституція України є Основним Законом України, в якому не обов'язково має бути прописане дистанційне голосування, щоб бути врегульованим спеціальним законом. В цілому українське законодавство не гарантує право на дистанційне голосування, однак це ще не означає, що громадяни не мають такого права.

Право на дистанційне голосування є беззаперечним. Дослідження «А», «Б», «В» не ставлять під сумнів право українців за кордоном на дистанційне голосування поштою. Згаданий раніше інститут International IDEA теж. Інститут наводить дані станом на 2023 р., згідно яких правом на поштове голосування за кордоном користуються громадяни 52 країн [10, с. 150]. Оскільки жодна з названих сторін не заперечує право українських громадян за кордоном на дистанційне голосування, таке право слід вважати беззаперечним. Хіба що ЦВК буде проти.

Існує думка, що право на дистанційне голосування поштою суперечить Конституції України. Парадокс цієї думки полягає в тому, що вона висловлюється в джерелах «А», «Б», «В», які не заперечують право громадян України на поштове голосування.

Думка про неконституційність поштового голосування висловлена ясно в джерелі «А»: «Однією з важливих проблем є те, що поштове голосування подовжує строки виборчого процесу <…> Це потребує внесення змін до Конституції, які дозволять проведення раннього голосування» [4, с. 28]. І далі пояснення деталей: «Конституція України чітко визначає, що вибори мають проводитися в неділю (стаття 77, яка передбачає, що чергові вибори до Верховної Ради України проводяться в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради України; аналогічні

положення існують і щодо виборів Президента України та місцевих виборів). Тому організація голосування протягом декількох днів формально суперечила б Конституції України» [4, с. 44]. У цілому думка є зрозумілою – поштове голосування не відбувається в один день, як того вимагає Основний Закон України.

В джерелі «Б» висловлюється та сама думка: «Запровадження поштового голосування теж потребуватиме внесення докорінних змін до всього виборчого законодавства, а також, скоріш за все, до Конституції для зміни термінів голосування» [6, с. 81].

Твердження джерела «В» про кількаденність поштового голосування випливає з наступних двох речень: 1) «поштове голосування неминуче є достроковим голосуванням виборця» [7, с. 22]; 2) «голосування протягом кількох днів (дострокове голосування)» [7, с. 22].

Отже, маємо колізію в джерелах «А», «Б», «В»: поштове голосування є беззаперечним правом громадян України, але суперечить Конституції України.

На нашу думку, швидше за все, дійшло до якоїсь помилки. Насправді право на дистанційне голосування поштою не суперечить Основному Закону України, а, навпаки, відповідає статті 70-ій, яка гарантує загальне право голосу: «Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років. Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними» [8, ст. 70]. В ситуації, коли дев'ять із десяти українських виборців за кордоном не мають можливості особисто бути присутніми на виборчій дільниці у день голосування через брак дільниць, ідея дистанційного голосування поштою виникає не на пустому місті, а для реалізації загального права голосу. Отже, беззаперечне право українських громадян за кордоном на голосування поштою не є якимось окремим або самостійним правом голосу, а є різновидом загального права голосу, яке закріплено в статті 70-ій Конституції України.

Висновок про те, що право на поштове голосування відноситься до загального права голосу (а в більш широкому сенсі – до загального виборчого права), підтверджують факти існування загального поштового голосування в Швейцарський Конфедерації, Федеративній Республіці Німеччина, Сполученому Королівстві та інших державах [10, с. 160]. Хоча, справедливо буде зазначити, що «забезпечення голосування за кордоном як складової загального виборчого права є доволі дискусійною темою серед як теоретиків, так і практиків у сфері виборів» [6, с. 19].

Ніким не доведено, що поштове голосування не може бути одноденним. Можливо, дослідження «А», «Б», «В» не знайшли приклади використання моделі одноденного поштового голосування. Проте з поняття поштового зв'язку, яке міститься в Законі України «Про поштовий зв'язок», не випливає, що адресат не може отримати пошту в день відправлення.

Одноденне поштове голосування можна собі уявити на прикладі можливого голосування українців в Польщі на референдумі про вступ України до ЄС. За даними голови ЦВК пана Діденка, у Польщі перебуває «здається, 960 тисяч українців і всього 5 дипломатичних установ [1]. Не важко порахувати, що приблизно 0,9 млн. виборців у Польщі наразі не забезпечені можливістю особистого голосування на виборчій дільниці. Однак у Польщі вже відкрито 50 відділень оператора поштового зв'язку «Нова Пошта» в «31-му місті у кожному з 16 воєводств, а послугами компанії сьогодні користуються 2000 бізнес-клієнтів і 300 000 приватних осіб» [11].

Громадянам України в Польщі та інших країнах Ради Європи гарантується право на кореспонденцію статтею 8-ою Європейської конвенції з прав людини [12]. Будь-хто може скористатися своїм правом голосу і правом на поштовий зв'язок для отримання бюлетеня індивідуально у відділені «Нової Пошти» в день референдуму та на місці заповнити його і одразу повернути його у найближче дипломатичне представництво кур'єром. Для замовлення бюлетеня підходить процедура активної реєстрації, яку вже схвалила ЦВК [1].

Якщо встановлена оператором ціна поштового зв'язку буде приблизно еквівалентною середній оплаті однієї години праці українців у Польщі, то можна очікувати масового голосування поштою. Український народ голосує самостійно, а тому індивідуальні послуги поштового оператора може сплачувати сам. У такому випадку слід подумати не про підрахунок голосів, а про зважування бюлетенів для пришвидшення процедури встановлення результатів волевиявлення народу у відсотках.

Висновки. Неможливо до дня голосування довести факт порушення виборчих прав громадян України за кордоном на перших повоєнних виборах через відмову України від дистанційного голосування. Проте в даній ситуації, коли дев'ять з десяти виборців закордонного виборчого округу не забезпечені державою умовами для безпосереднього голосування на виборчій дільниці, відмо-

ва ЦВК від дистанційного голосування поштою має ознаки порушення загального права голосу та порушення права на кореспонденцію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Повоєнні вибори не місце для експериментів. *Українська правда*. 31.03.2025 р. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2025/03/31/7505271/ (дата звернення 13.08.2025).
2. Звіт Центральної виборчої комісії за 2023 рік / Центральна виборча комісія: офіційний веб-сайт. 2024. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/Zvit-CVK_2023.pdf (дата звернення: 13.08.2025).
3. Звіт Центральної виборчої комісії за 2024 рік / Центральна виборча комісія: офіційний веб-сайт. 2025. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2025/02/Zvit-CVK_2024.pdf (дата звернення: 13.08.2025).
4. Дріза Маурер А., Кортьє В., Кулик О., Рабич А., Венгер В. Оцінка ризиків та можливості використання альтернативних форм голосування на післявоєнних виборах в Україні з фокусом на інтернет-голосуванні. 2024. URL: https://komsamovr.rada.gov.ua/uploads/documents/44410.pdf (дата звернення: 13.08.2025).
5. Інтернет-голосування на післявоєнних виборах в Україні: ризики та виклики – презентовано результати дослідження. Офіс Ради Європи в Україні: офіційний веб-сайт. 06.11.2024. URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/internet-voting-in-post-war-elections-in-ukraine-risks-and-challenges-results-of-the-study-presented (дата звернення: 13.08.2025).
6. Звіт за результатами технічної оцінки процесу організації Україною голосування за кордоном / Міжнародна фундація виборчих систем IFES в Україні: офіційний веб-сайт. 2023. URL: https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2023/07/ifes-ukraine-ocv-technical-assessment-report-d1-ukr-april-2023-v7-1.pdf (дата звернення: 13.08.2025).
7. Ключковський Ю., Венгер В. Передумови та виклики для організації й проведення виборів в Україні у післявоєнний час (станом на грудень 2023) / Офіс Ради Європи в Україні: офіційний веб-сайт. 2023. URL: https://rm.coe.int/ua-2023-elections-needs-assessment-2777-2271-8729-1/1680ae9b59 (дата звернення: 13.08.2025).
8. Конституція України: Основний Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D0%92%D0%BE%D1%94%D0%BD%D0%BD#Text (дата звернення: 13.08.2025).
9. Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 30 червня 2004 р. № 1932-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-15#Text (дата звернення: 13.08.2025).
10. Special voting arrangements. The International IDEA Handbook / The International IDEA: official site. 2023. URL: https://www.idea.int/publications/catalogue/special-voting-arrangements-international-idea-handbook (дата звернення: 13.08.2025).
11. Нова Пошта: офіційний веб-сайт. URL: https://novaposhta.ua/50th-branch-poland/ (дата звернення: 13.08.2025).
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 4 листопада 1950 р. / Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 13.08.2025).

УДК 342.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.41

КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ПРИНЦИПУ ВЗАЄМОДІЇ ГІЛОК ВЛАДИ: ДОСВІД УКРАЇНИ І ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Омелько І.І..,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державного будівництва
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-2493-7044

Омелько І.І. Конституційне закріплення принципу взаємодії гілок влади: досвід України і зарубіжних країн.

У статті з'ясовано конституційне закріплення принципу взаємодії гілок влади на досвіді України і зарубіжних країн. Традиційним для конституційного права є принцип поділу влади (за певними варіаціями – «розподілу влад»). Іноді може йтися про поділ функцій (Монако), поділ гілок влади (Косово). Часто спеціальних норм, що би фіксували принцип поділу влади ми не знайдемо, водночас статус і логіка традиційних трьох гілок влади: законодавчої, виконавчої і судової присутня (США, Канада, Італія, Іспанія тощо). Ряд країн просто фіксують принцип поділу влади (Мексика, Македонія). Загалом, буває так, що гілки просто перераховуються без особливого наголосу на принципі поділу влади (Туреччина). В зарубіжних країнах принцип взаємодії (співробітництва) гілок влади в прямій формі закріплений лише в Молдові і Хорватії. В усіх інших країнах ми можемо побачити більш опосередковані натяки на таку взаємодію, вказуючи на баланс, взаємозалежність, рівновагу (Сербія, Чорногорія, Естонія, Польща, Португалія). Взаємодія гілок влади може здійснюватися в рамках системи стримувань і противаг. Водночас окрім взаємодії існує протилежний концепт державо-правових конфліктів або конституційних конфліктів, який не є чимось невластивим для функціонування публічної влади і потрібно мати певні оптимальні механізми їх вирішення, і співробітництво як таке (якщо воно ще й здійснюється у позаконституційний спосіб або суперечить загальній політичні логіці легітимності інститутів) тут не може зарадити. В контексті України ми маємо практику КСУ, в якій він посилається на необхідність взаємодії гілок влади (рішення КСУ від 18 листопада 2004 р. № 17-рп/2004 і рішення № 4-рп/2008 від 1 квітня 2008 р.). Водночас КСУ наголошує на необхідності здійснення повноважень органами влади саме в рамках Конституції і законів (ст. 6, ч. 2 ст. 19 Конституції України). Саме тому взаємодія у позаконституційний і незаконний спосіб, як мінімум, не є предметом конституційного права, а як максимум, може навіть кваліфікуватися в деяких випадках як правопорушення. Існують також пропозиції прямо закріпити принцип взаємодії гілок влади в Конституції України, але в силу наявності юридичних позицій КСУ із цього приводу і незначного зарубіжного досвіду такого закріплення нам не видається ця ідея варто обов'язкового втілення.

Ключові слова: поділ влади; конституція; система стримувань і противаг; законодавча влада; виконавча влада; судова влада; конституційний суд; конституціоналізм.

Omelko I.I. Constitutional consolidation of the principle of interaction between branches of power: the experience of Ukraine and foreign countries.

The article explains the constitutional consolidation of the principle of interaction between branches of power based on the experience of Ukraine and foreign countries. The principle of separation of powers is traditional for constitutional law. Sometimes it may be a matter of separation of functions (Monaco), separation of branches of power (Kosovo). Often we will not find special norms that would fix the principle of separation of powers, but at the same time the status and logic of the traditional three branches of power: legislative, executive and judicial are present (USA, Canada, Italy, Spain, etc.). A number of countries simply fix the principle of separation of powers (Mexico, Macedonia). In general, it happens that the branches are simply listed without special emphasis on the principle of

separation of powers (Turkey). In foreign countries, the principle of interaction (cooperation) between branches of power is directly fixed only in Moldova and Croatia. In all other countries we can see more indirect hints of such interaction, indicating balance, interdependence, equilibrium (Serbia, Montenegro, Estonia, Poland, Portugal). The interaction of branches of power can be carried out within the framework of a system of checks and balances. At the same time, in addition to interaction, there is an opposite concept of state-legal conflicts or constitutional conflicts, which is not something unusual for the functioning of public power and it is necessary to have certain optimal mechanisms for their resolution, and cooperation as such (if it is also carried out in an extra-constitutional manner or contradicts the general political logic of the legitimacy of institutions) cannot help here. In the context of Ukraine, we have the practice of the Constitutional Court of Ukraine, in which it refers to the need for interaction between the branches of government (CCU decision No. 17-rp/2004 of November 18, 2004 and decision No. 4-rp/2008 of April 1, 2008). At the same time, the Constitutional Court of Ukraine emphasizes the need for the exercise of powers by government bodies precisely within the framework of the Constitution and laws (Article 6, Part 2, Article 19 of the Constitution of Ukraine). That is why interaction in an extra-constitutional and illegal manner, at a minimum, is not a subject of constitutional law, and at a maximum, may even be qualified in some cases as an offense. There are also proposals to directly enshrine the principle of interaction between the branches of government in the Constitution of Ukraine, but due to the existence of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine on this issue and the insignificant foreign experience of such an enshrinement, we do not think this idea is worth mandatory implementation.

Key words: separation of powers; constitution; system of checks and balances; legislative power; executive power; judiciary; constitutional court; constitutionalism.

Постановка проблеми. Принцип поділу влади – це достатньо важливий принцип для конституціоналізму, що тяжіє ідейно до праць Монтеск'є і Локка, а практично – до Конституції США 1787 року і Декларації прав людини і громадянина Франції 1789 р. Водночас класична концепція поділу влади періодично піддається якщо не ревізії, то науковій дискусії. Зокрема, йдеться про співвідношення принципу єдності влади і поділу влади, міркування про конкретну назву принципу (поділ влади чи розподіл влади), дискусію про поділ влади чи державних функції тощо. Також час від часу виникає питання про можливість доповнення принципу поділу влади принципом взаємодії гілок. Ці питання мають як теоретичне, так і практичне значення, впливають на юриспруденцію Конституційних судів із цього приводу.

Серед наукових досліджень, що присвячені окремим аспектам конституційного принципу взаємодії гілок влади, можна назвати праці Ю.Г. Барабаша [1], Ф.В. Веніславського [2; 3; 4; 5], А.З. Георгіци і О.Т. Волощук [6], Н.А. Жук [7], О.Зінченко [8], О.В. Петришина і А.М. Мерник [9], І.В. Процюка [10], М.В. Шаповала [11], М.В. Цвіка [12; 13], І.С. Яценка [14] та багатьох інших.

Метою статті є з'ясування конституційного закріплення принципу взаємодії гілок влади: досвід України і зарубіжних країн. Завданнями статті є: з'ясувати зарубіжний досвід конституціоналізації принципу поділу влади; з'ясувати досвід конституційного закріплення принципу взаємодії гілок державної влади; встановити досвід конституційного регулювання і практику КСУ з приводу принципу взаємодії гілок влади в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. О. Зінченко визначає принцип поділу таким чином: це «конституційне розмежування владних повноважень та компетенції мі законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади, який передбачає самостійність державних органів, їх здатність забезпечити механізм стримувань і противаг стосовно один одного з метою попередження надмірного посилення і піднесення над іншою якоюсь гілкою влади, не дозволити захоплення будь-ким влади або привласнення владних повноважень, встановлення диктатури» Політологічний словник [8, с. 589].

М.В. Цвік вказує, що термін гілка влади є метафоричним [12, с. 38] (див. із цього приводу також [13]). В цілому, іноді дійсно замість поділу влади можуть вживатися інші поняття. Так, відповідно до Ст. 6 Конституції Князівства Монако гарантується поділ адміністративної, законодавчої і судової функцій [15, с. 235]. У Косово йдеться не про поділ влади, а поділ гілок влади, а також про поділ відповідальності. Так, відповідно до ст. 4 Конституції Косово вона є демократичною республікою, заснованою на принципі поділу гілок влади, їх відповідальності та повноважень, передбачених положеннями Конституції [16, с. 120]. Окрім того, серед принципів (стаття 7 «Цін-

ності») конституційного порядку Республіки Косово також окремо згадано про поділ державних повноважень [16, с. 121].

У деяких країнах спеціальних норм, що би фіксували принцип поділу влади ми не знайдемо (Італія [17], Іспанія [18] тощо). Так само у США ст. I, II і III по черзі встановлюють компетенцію Конгресу як законодавчій владі, президента як виконавчої влади і судової гілки влади відповідно [19, с. 14–28]. Аналогічно – розділи III, IV, VII Конституції Канади (тільки в Канаді спочатку названа виконавча, а лише після неї законодавча влада) [20, с. 50–52, 82].

Ряд країн традиційно просто фіксують принцип поділу влади. Так, поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову є основоположною цінністю конституційного устрою Республіки Македонія (ст. 8) [21, с. 102-103]. За ст. С Основного Закону Угорщини діяльність угорської держави здійснюється на основі принципу поділу влади [22, с. 127]. За ст. 49 Конституції Мексики федеральна влада поділяється на законодавчу, виконавчу та судову [23, с. 77]. Загалом, буває так, що гілки просто перераховуються без особливого наголосу на принципі поділу влади, наприклад, ст. 7–9 Туреччини, присвячені законодавчій владі, виконавчій і судовій владі [24, с. 262]. Проте в теорії і в практиці органів конституційної юрисдикції, звичайно, принцип поділу влади присутній.

І.С. Яценко розглядає співвідношення понять «поділ влади» і розподіл влади. Водночас, на думку вченого , слід вживати саме термін поділ влади, а не її «розподіл» . «Розподіл» влади обмежується, скоріше, тільки розподілом компетенції між окремими гілками, органами влади. Тобто охоплює тільки організаційний аспект принципу поділу влади, тим часом, як питання ідейно-теоретичних засад поділу влади охоплює набагато більше аспектів. Вчений також вживає одночасно питання поділу влади та її єдності [14, с. 48-50].

А от для А.З. Георгіци і О.Т. Волощук також ближче термін саме розподіл влад [6]. Так само термін «розподіл влад» вживає і В.М. Шаповал, а «separation des pouvoirs» за Монтеск'є – це скоріше «розгалудження влад», і мова йде не про «гілку влади», а про «галузь влади» [11, с. 5]. Також вчений зазначає, що «фактично в Конституції України йдеться про три головні функції державної влади – законодавчу, виконавчу і судову…» [11, с. 6].

Іноді поряд з принцом поділу влади згадується те, що державна влада є єдиною (це, до речі, є важливою ознакою державної влади в аспекті державного суверенітету). Щодо єдності, то ця ідея скоріше пов'язана із тим, що джерелом, сувереном влади є народ даної держави, і саме тому вона є єдиною, оскільки у державі не існує декількох народів, між якими ця влада могла б бути поділена, а також у державі не існує станового або класового поділу цього народу [14, с. 62–67].

О. Зінченко також незважаючи на поділ влади вказує на те, щ йдеться про єдиний інститут, єдину державну владу. В державі не може бути кількох різних за своєю сутністю влад, оскільки це виключається концепцією державного суверенітету. Єдність державної влади за необхідного розмежування її гілок породжує переплетіння деяких елементів, їх взаємодію, взаємозалежність, взаємопроникнення [8, с. 590].

Ідея єдності також вочевидь, також наштовхує на питання взаємодії, співробітництва гілок влади. Та наскільки ця ідея є коректною? Спробуємо поглянути на теорію і практику втілення цього принципу.

На думку І.С. Яценко, при розгляді питання поділу влади ключову роль має питання механізмів та взаємовпливу органів влади, які реалізують ріні функції влади, одна на одну з метою недопущення її узурпації та для досягнення рівноваги і злагодженості їх взаємодії. Це досягається шляхом застосування механізму стримування і противаг, який є невід'ємною частиною реалізації ідеї поділу влади [14, с. 55]. Тобто можливо принцип взаємодії випиває із і тісно пов'язаний саме із системою стримування і противаг.

В.С. Журавський зазначає, що ні одна з гілок влади не може прийняти на себе функції іншої, але й діяти ізольовано вони теж не можуть. Тому вони мають взаємодіяти, створюючи єдиний механізм. І далі вчений розкриває елементи системи стримувань і противаг [25, с. 311].

До речі, в зарубіжних країнах принцип взаємодії (співробітництва) в прямій формі закріплений лише в Молдові і Хорватії. Так, ст. 6 Конституції Молдови називається «Поділ та взаємодія влади»: «У Республіці Молдова законодавча, виконавча та судова влада поділена та взаємодіє при здійсненні своїх прерогатив відповідно до положень Конституції [26, с. 302]. Відповідно до ст. 3 Конституції Хорватії принцип поділу влади включає форми взаємного співробітництва та контролю суб'єктами влади, передбачені Конституцією і законом [27, с. 197].

В усіх інших країнах ми можемо побачити більш опосередковані натяки на таку взаємодію, вказуючи на баланс, взаємозалежність, рівновагу. Відповідно до ст. 4 Конституції Сербії державна влада поділяється на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Функціонування трьох гілок влади повинно базуватися на рівновазі та взаємоконтролі. Судова влада є незалежною [28, с. 21]. У ст. 11 Конституції Чорногорії передбачено, що влада здійснюється за принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Відносини між владою ґрунтуються на балансі та взаємному контролі [29, с. 275]. Ст. 4 Конституції Естонії передбачає, що діяльність Державних Зборів, Президента Республіки, Уряду Республіки і судів здійснюється за принципом поділу та збалансованості влади [30, с. 103]. Відповідно до Ст. 10 Конституції Польщі устрій Республіки ґрунтується на поділі і рівновазі законодавчої, виконавчої і судової влади [31, с. 154]. Ст. 111 Португалії називається «Поділ влади і взаємозалежність органів влади». За її ч. 1 передбачено, що конституція визначає поділ влади і взаємозалежність органів державної влади [32, с. 224].

М.В. Цвік зазначає, що уособленість гілок влади не виключає їх взаємозалежності , наводячи при цьому ряд прикладів [12, с. 39-40]. А.З. Георгіца і О.Т. Волощук зазначають, що увесь попередній хід вітчизняної історії підтверджує, що реальний поступ руху до демократії з'явився лише тоді, коли владним інституціям вдавалося досягти консенсусу [6, с. 209].

М.В. Цвік основними проблемами, що виникають у взаємовідносинах різних гілок влади, полягають у забезпеченні їх виокремленості, рівноваги, співробітництва, запобігання взаємопідміні, вдалого розв'язання суперечок і конфліктів, що виникають [12, с. 41].

Н.А. Жук зазначає, що основою взаємодії гілок влади є їх залежність одна від одної і тому потрібен спосіб, у який вони мають співробітничати. У науковій літературі механікою, що забезпечує взаємодію гілок влади, розглядається саме система стримувань і противаг [7, с. 45]. Практика втілення у тому або іншому вигляді концепції поділу влади свідчить про тенденцію встановлення все більшого взаємозв'язку, взаємопроникнення гілок державної влади; природним наслідком цього є все більша зв'язаність стримувань і противаг із режимом співробітництва гілок влади [7, с. 46]. Водночас Н.А. Жук висловлює незгоду власне з практикою використання терміну «співробітництво» стосовно характеру взаємодії законодавчої і виконавчої гілок влади, не заперечуючи можливість власне самого зв'язку «гнучкого» поділу влади і парламентаризму із режимом співробітництва гілок влади як таким. Ця незгода базується на тому, що співробітництво передбачає наявність рівноправних у віх відношеннях парламентів, у кожного з яких є бажання і можливість відстоювати свою волю, а у парламентаризмі носії обох гілок влади (парламентська більшість і уряд) такими не є, оскільки репрезентують одну волю – парламентської коаліції [7, с. 46-47]. На нашу ж думку, незважаючи на підконтрольність уряду парламенту в парламентському режимі, уряд отримує вотум довіри і має бути все ж таки автономним, і лише за певною процедурою бути зміщеним. Але повністю зводити волю парламентської більшості (коаліції) у уряду і заперечувати при цьому саму суть співробітництва через нерівноправність партерів, на наш погляд, не зовсім коректно.

Н.А Жук наводить декілька конкретних прикладів взаємодії (співпраці) гілок влади чи певних органів. Зокрема, попередній висновок щодо закону, який приймається парламентом, а також висловлення позиції Уповноваженим з прав людини щодо питань, які знаходяться на розгляді іу КСУ, Універсал національної єдності 2006 року [7, с. 48-49]. Але справедливим також є висновок про те, що спроби «усунення виникаючих між гілками влади розбіжностей за допомогою різноманітних, у тому числі, поза конституційних, засобів співробітництва, звернення до останніх не завжди дає позитивні результати»» [7, с. 49].

Отже, взаємодія гілок влади може здійснюватися в рамках системи стримувань і противаг. Але окрім взаємодії слід вказати і на протилежний концепт. В цьому плані концепт державо-правових конфліктів або конституційних конфліктів, до яких звертаються вчені (Ю.Г. Барабаш [1], А.А. Єзеров [33]), не є чимось невластивим для функціонування публічної влади і потрібно мати певні оптимальні механізми їх вирішення, і співробітництво як таке (якщо воно ще й здійснюється у позаконституційний спосіб або суперечить загальній політичні логіці легітимності інститутів) тут не може зарадити.

Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України пропонував включити до жовтневого (1993 р.) проекту Конституції України положення про взаємодію органів різних гілок влади, але це не вдалося зробити [6, с. 256]. У літературі також висловлювалася думка, за якою «що Конституції України належить особлива роль у системі нормативної регламентації механізму

організації і функціонування державної влади, оскільки вона закріпила не лише принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, а й принцип взаємодії різних її гілок між собою, який знайшов своє втілення в тексті Основного Закону опосередковано» [2]. Крім того, на його думку, слід «доповнити ст.6 Конституції України новою частиною, прямо закріпити обов'язок органів державної влади взаємодіяти між собою. … це створить умови для підвищення стабільності, ефективності і дієздатності державної влади в цілому, сприятиме попередженню більшості з конфліктів і суперечок між її законодавчими та виконавчими органами» [2].

Якщо ж звернутися до практики КСУ, то можемо побачити деякі приклади, які підтверджують ідею іманентного (імпліцитного) принципу взаємодії гілок влади. Так, у рішенні КСУ від 18 листопада 2004 р. № 17-рп/2004 було сказано, що «Здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову означає, передусім, самостійне виконання кожним органом державної влади своїх функцій і повноважень. Це не виключає взаємодії органів державної влади, в тому числі надання необхідної інформації, участь у підготовці або розгляді певного питання тощо. Однак така взаємодія має здійснюватися з урахуванням вимог статей 6, 19 Конституції України, відповідно до яких органи державної влади зобов'язані діяти на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» (абз. 1 п. 4 мотивувальної частини).

Так само на відповідній логіці побудовано і п. 4.1 рішення КСУ № 4-рп/2008 від 1 квітня 2008 р.: «Поділ державної влади є структурною диференціацією трьох рівнозначних основних функцій держави: законодавчої, виконавчої, судової. Він відображає функціональну визначеність кожного з державних органів, передбачає не тільки розмежування їх повноважень, а й їх взаємодію, систему взаємних стримувань та противаг, які мають на меті забезпечення їх співробітництва як єдиної державної влади» (абз. 2).

Водночас і тут (абз. 3 і 4) КСУ цілком доречно підкреслює, що «принцип поділу державної влади набуває сенсу лише за тієї умови, коли всі органи державної влади діють у межах єдиного правового поля. Це означає, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією України межах і відповідно до законів України (частина друга статті 6 Конституції України). Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (частина друга статті 19 Конституції України). Неухильне додержання органами законодавчої, виконавчої та судової влади Конституції та законів України забезпечує реалізацію принципу поділу влади і є запорукою їх єдності, важливою передумовою стабільності, підтримання громадського миру і злагоди в державі».

Висновки. Отже, традиційним для конституційного права є принцип поділу влади (за певними варіаціями – «розподілу влад»). Але іноді може йтися про поділ функцій (Монако), поділ гілок влади (Косово). Часто спеціальних норм, що би фіксували принцип поділу влади, ми не знайдемо, водночас статус і логіка традиційних трьох гілок влади: законодавчої, виконавчої і судової присутня (США, Канада, Італія, Іспанія тощо). Ряд країн просто фіксують принцип поділу влади (Мексика, Македонія). Загалом, буває так, що гілки просто перераховуються без особливого наголосу на принципі поділу влади (Туреччина). В зарубіжних країнах принцип взаємодії (співробітництва) гілок влади в прямій формі закріплений лише в Молдові і Хорватії. В усіх інших країнах ми можемо побачити більш опосередковані натяки на таку взаємодію, вказуючи на баланс, взаємозалежність, рівновагу (Сербія, Чорногорія, Естонія, Польща, Португалія). Взаємодія гілок влади може здійснюватися в рамках системи стримувань і противаг. Водночас окрім взаємодії існує протилежний концепт державо-правових конфліктів або конституційних конфліктів, який не є чимось невластивим для функціонування публічної влади і потрібно мати певні оптимальні механізми їх вирішення, і співробітництво як таке (якщо воно ще й здійснюється у позаконституційний спосіб або суперечить загальній політичні логіці легітимності інститутів) тут не може зарадити. В контексті України ми маємо практику КСУ, в якій він посилається на необхідність взаємодії гілок влади (рішення КСУ від 18 листопада 2004 р. № 17-рп/2004 і рішення № 4-рп/2008 від 1 квітня 2008 р.). Водночас КСУ наголошує на необхідності здійснення повноважень органами влади саме в рамках Конституції і законів (ст. 6, ч. 2 ст. 19 Конституції України). Саме тому взаємодія у позаконституційний і незаконний спосіб, як мінімум, не є предметом конституційного права, а як максимум, може навіть кваліфікуватися в деяких випадках як правопорушення. Існують також пропозиції прямо закріпити принцип взаємодії гілок влади в Конституції України,

але в силу наявності юридичних позицій КСУ із цього приводу і незначного зарубіжного досвіду такого закріплення нам не видається ця ідея варто обов'язкового втілення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Барабаш Ю.Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права. Харків: Право, 2008. 220 с.
2. Веніславський Ф.В. Конституційні основи взаємовідносин законодавчої та виконавчої влади в Україні: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 Конституційне право. Х.: Б. в., 2000. 22 с.
3. Веніславський Ф. Роль Президента України в механізмі забезпечення взаємодії законодавчої в виконавчої гілок влади. *Нова політика*. 1998. № 1. С. 7–11.
4. Веніславський Ф.В. Взаємодія гілок державної влади як принцип основ конституційного ладу України. *Право України*. 1998. № 1. С. 34–38.
5. Веніславський Ф.В. Взаємовідносини державновладних інституцій в аспекті забезпечення стабільності конституційного ладу України. *Проблеми законності.* 2008. Вип. 93. С. 38–44.
6. Георгіца А.З., Волощук О.Т. Концепція розподілу влад: становлення, розвиток, застосування: монографія; Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. Чернівці: Технодрук, 2013. 312 с.
7. Жук Н.А. Парламент, Президент, уряд: через взаємостримування до рівноваги. Харків: Харків юридичний, 2007. 320 с.
8. Зінченко О. Принцип поділу влади. *Політологічний енциклопедичний словник / украд.: Л.М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І.О. Поліщук та ін..; за ред М.П. Требіна*. Харків: Право, 2015. С. 589–591.
9. Конституція України. Науково-практичний коментар / [редкол.: Р.О. Стефанчук (співголова), О.В. Петришин (співголова), Ю.Г. Барабаш та ін.]; за заг. ред. Р.О. Стефанчука й О.В. Петришина; Нац. акад. прав. наук України; Конст. Суд України. Харків: Право, 2024. 1176 с.
10. Процюк І.В. Поділ державної влади в умовах різних форм державного правління; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків: Право, 2012. 584 с
11. Шаповал В.М. Конституція і виконавча влада. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 80 с
12. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В.Я. Тацій (голова редкол.), О.В. Петришин (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2011. 1128 с.
13. Цвік М.В. Конституційні проблеми розподілу властей (деякі загально-теоретичні аспекти). *Вісник Академії правових наук України*. Х.: Акад. Правових наук України, 1993. № 1. С. 60–68.
14. Яценко І.С. Принцип поділу влади: ідейно-теоретичні засади та практика реалізації на прикладі республіки Польща (історико-правовий аналіз). Київ: Юрінком Інтер, 2020. 436 с.
15. Конституція Князівства Монако. *Конституції країн світу. Королівство Нідерланди, Велике Герцогство Люксембург. Республіка Мальта. Князівство Монако*. Київ: ОВК, 2023. С. 234–258.
16. Конституція Республіки Косово. *Конституції країн світу: Республіка Сербія, Республіка Косово, Республіка Албанія, Чорногорія*. Київ: ОВК, 2022. С. 118–202.
17. Конституція Італійської Республіки. *Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка*. Київ: ОВК, 2021. С. 19–73.
18. Конституція Королівства Іспанії. *Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка.* К.: ОВК, 2021. С. 86–163.
19. Конституція Сполучених Штатів Америки. *Конституції країн світу: Сполучені Штати Америки, Канада.* Київ: ОВК, 2024. С. 14–46.
20. Конституційна акти Канади. *Конституції країн світу: Сполучені штати Америки. Канада*. Київ: ОВК, 2024. С. 48–138.
21. Конституція Республіки Північна Македонія. *Конституції країн світу: Республіка Словенія, Боснія і Герцеговина, Республіка Північна Македонія*. Київ: ОВК, 2021. С. 99–162.

22. Основний Закон Угорщини. *Конституції країн світу: Республіка Болгарія, Румунія, Угорщина, Республіка Хорватія*. Київ: ОВК, 2021. С. 123–192.
23. Конституції країн світу: Сполучені Штати Мексики / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович. Київ: Видавництво ОВК, 2025. 206 с.
24. Конституція Турецької Республіки. *Конституції країн світу: Конституція Грецької Республіки, Конституція Республіки Кіпр, Конституція Турецької Республіки*. Київ: ОВК, 2021. С. 257–403.
25. Конституційне право України: підручник / за ред.: Ю.М. Тодики, В.С. Журавського; Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2002. 544 с.
26. Конституція Республіки Молдова. *Конституції країн світу: Республіка Ірландія, Ісландія, Республіка Австрія, Республіка Молдова*. Київ: ОВК, 2024. С. 299–356.
27. Конституція Республіки Хорватія. *Конституції краї світу: Республіка Болгарія, Румунія, Угорщина, Республіка Хорватія*. Київ: ОВК, 2021. С. 193–248.
28. Конституція Республіки Сербія. *Конституції країн світу: Республіка Сербія, Республіка Косово, Республіка Албанія, Чорногорія*. Київ: ОВК, 2022. С. 19–116.
29. Конституція Чорногорії. *Конституції країн світу: Республіка Сербія, Республіка Косово, Республіка Албанія, Чорногорія*. Київ: ОВК, 2022. С. 271–322.
30. Конституція Естонської Республіки. *Конституції країн світу: Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Естонська Республіка.* Київ: ОВК, 2022. С. 101–160.
31. Конституція Республіки Польща. *Конституції країн світу: Королівство Данія, Французька Республіка, Республіка Польща.* Київ: ОВК, 2021. С. 151–231.
32. Конституція Португальської Республіки. *Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка.* К.: ОВК, 2021. С. 165–319 .
33. Єзеров А. А. Конституційний конфлікт як феномен та процес в Україні. Одеса: Юрид. л-ра, 2008. 240 с.
34. Рішення Конституційного Суду України (справа про Регламент Верховної Ради України) справа № 1-8/2008 від 1 квітня 2008 року № 4-рп/2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-08#Text.
35. Рішення Конституційного Суду України (справа про Тимчасову спеціальну комісію Верховної Ради України) справа № 1-35/2004 від 18 листопада 2004 року № 17-рп/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-04#Text.

УДК 352.07:342.9(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.42

СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

Павлович-Сенета Я.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін ННІ ППД
Львівського державного університету внутрішніх справ

Лозинський Ю.Р.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін ННІ ППД
Львівський державний університет внутрішніх справ

Павлович-Сенета Я.П., Лозинський Ю.Р. Становлення та перспективи розвитку місцевого самоврядування в Україні.

У статті розглянуто становлення та перспективи розвитку місцевого самоврядування в Україні. Зокрема, зазначено, що місцеве самоврядування в Україні – це право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України. Воно здійснюється як безпосередньо громадянами, так і через ради та їх виконавчі органи. Держава гарантує це право та забезпечує його реалізацію, визначаючи повноваження та механізми функціонування місцевого самоврядування. Сучасна система місцевого самоврядування почала формуватися після здобуття незалежності в 1991 році. Україна прийняла Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» в 1997 році, що заклав основи для створення та функціонування органів місцевого самоврядування. Система місцевого самоврядування в Україні зазнала реформування в рамках процесу децентралізації. Розкрито основні етапи реформи місцевого самоврядування, що була розпочата 2014 року. Причинами реформування були неефективність адміністративно-територіального устрою (стара система з великою кількістю районів та їх функцій не була дієвою), правова невизначеність, що виникла через не чітку розмежованість повноважень органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади загального функціонування та недостатнє фінансування і відсутність ресурсів у місцевих громад, що гальмували їх розвиток. Реформа місцевого самоврядування в Україні мала за мету підвищити ефективність адміністрування на місцевому рівні. Зазначено, що одним з найголовніших напрямів реформи стала децентралізація влади, що передбачала передачу більшої частини повноважень, ресурсів та відповідальності від центральних органів влади органам місцевого самоврядування. Крім того, ефективність місцевого розвитку значною мірою залежить від місцевої ініціативи та участі самих громад в управлінні місцевими справами. Тому, реформа надала громадам інструменти для більшої автономії та фінансової самостійності. Ще одним напрямом реформи стало забезпечення мешканцям якісних послуг, що відповідають їх потребам на місцях. Зазначено, що подальшого розвитку та удосконалення потребують такі аспекти функціонування місцевого самоврядування в Україні: законодавче забезпечення, розширення можливостей місцевих бюджетів, активне залучення громадян до прийняття рішень на місцевому рівні.

Ключові слова: влада; громада; громадяни; децентралізація; місцевий бюджет; місцеве самоврядування; об’єднана територіальна громада; ресурси; реформа; розвиток; територія.

Pavlovych-Seneta Ya.P., Lozynsky Yu.R. Formation and prospects for the development of local self-government in Ukraine.

The article examines the formation and prospects for the development of local self-government in Ukraine. In particular, it is noted that local self-government in Ukraine is the right of a territorial community to independently resolve issues of local importance within the framework of the Constitution

and laws of Ukraine. It is exercised both directly by citizens and through councils and their executive bodies. The state guarantees this right and ensures its implementation, determining the powers and mechanisms for the functioning of local self-government. The modern system of local self-government began to take shape after gaining independence in 1991. Ukraine adopted the Law "On Local Self-Government in Ukraine" in 1997, which laid the foundations for the creation and functioning of local self-government bodies. The system of local self-government in Ukraine has undergone reform as part of the decentralization process. The main stages of the local self-government reform, which was launched in 2014, are revealed. The reasons for the reform were the ineffectiveness of the administrative-territorial structure (the old system with a large number of districts and their functions was not effective), legal uncertainty that arose due to the unclear demarcation of powers of local self-government bodies and local executive bodies of general functioning, and insufficient funding and lack of resources in local communities, which hampered their development. The reform of local self-government in Ukraine was aimed at increasing the efficiency of administration at the local level. It is noted that one of the most important areas of the reform was the decentralization of power, which provided for the transfer of most of the powers, resources and responsibilities from central authorities to local self-government bodies. In addition, the effectiveness of local development largely depends on local initiative and the participation of communities themselves in managing local affairs. Therefore, the reform provided communities with tools for greater autonomy and financial independence. Another area of the reform was the provision of quality services to residents that meet their local needs. It is noted that the following aspects of the functioning of local self-government in Ukraine require further development and improvement: legislative support, expansion of local budgets, and active involvement of citizens in decision-making at the local level.

Key words: government; community; citizens; decentralization; local budget; local self-government; united territorial community; resources; reform; development; territory.

Постановка проблеми. Місцеве самоврядування в Україні – це право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України [1]. Місцеве самоврядування – це форма громадської влади, що реалізується специфічними суб'єктами – територіальними колективами і сформованими ними органами, має спеціальний об'єкт – питання місцевого значення, і складає основу використання окремого виду громадської власності – комунальної (муніципальної) [2, с. 119].

Місцеве самоврядування в Україні має довгу і складну історію. Сучасна система місцевого самоврядування почала формуватися після здобуття незалежності в 1991 році. Україна прийняла Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» [3] в 1997 році, що заклав основи для створення та функціонування органів місцевого самоврядування. Цей закон визначив права і обов'язки місцевих рад та виконавчих органів, а також забезпечив можливість громадянам брати участь у прийнятті рішень на місцевому рівні. Це стало важливим кроком у розвитку демократичних процесів в країні. В цілому можемо зазначити, що реформа децентралізації публічної влади, проведена у 2015–2020 роках по суті є поверненням до традицій місцевого самоврядування, більш відомих в історичній та конституційно-правовій науках як магдебурзьке право.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження основних етапів реформування системи місцевого самоврядування в Україні та окреслення основних перспектив розвитку цієї фундаментальної інституції в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Наукове дослідження поняття, ознак, форм та методів діяльності та інших аспектів функціонування місцевого самоврядування в Україні неодноразово були предметом наукових досліджень вітчизняних вчених, адже у нас близько 10 років триває муніципальна реформа. Зокрема, вагомий внесок у розвиток науки місцевого самоврядування в Україні здійснили О. Батанов, Р. Безсмертний, Ю. Битяк, О. Бориславська, М. Коцюбинський, В. Куйбіда, О. Лазор, М. Пухтинський, В. Саханенко, С. Сєрьогіна, С. Толстоухов, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, та багато інших. Проте, складність становлення дієздатних, ефективно функціонуючих територіальних громад, як суб'єктів публічного адміністрування і швидкість трансформаційних змін у процесах життєдіяльності України зумовлює необхідність продовження досліджень цієї теми.

Виклад основного матеріалу. Конституційні положення про місцеве самоврядування в Україні закріплені в Розділі XI Конституції України (статті 140–146). Зокрема, згідно, статті 140 Ос-

новного Закону, місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [1].

Правовою основою місцевого самоврядування в Україні є: Конституція України, Закони України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про органи самоорганізації населення», «Про добровільне об'єднання територіальних громад», «Про співробітництво територіальних громад», «Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України» та інші.

Серед міжнародних документів найважливішу роль у сфері місцевого самоврядування відіграє Європейська хартія місцевого самоврядування, що встановлює основні принципи та стандарти функціонування місцевого самоврядування. Європейську хартію місцевого самоврядування було прийнято Радою Європи у 1985 році та ратифіковано Україною 1997 року [4].

Місцеве самоврядування здійснюється громадами як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад, що входять до відповідних районів та областей [3].

Місцеве самоврядування відіграє ключову роль у забезпеченні ефективного управління та розвитку громад. Насамперед, місцеве самоврядування забезпечує близькість публічних послуг до громадян, адже місцеві органи влади знаходяться ближче до населення, порівняно з органами державної влади, що дозволяє краще розуміти та реагувати на потреби та проблеми громади. Крім того, місцеве самоврядування забезпечує участь громадян у прийнятті рішень, що є важливим елементом демократичного управління та розвитку громадянського суспільства. Серед позитивних аспектів функціонування місцевого самоврядування варто виділити ефективність управління, адже місцеві органи влади можуть швидше та ефективніше вирішувати питання місцевого значення, оскільки вони краще обізнані з місцевими умовами та проблемами, а також мають власні фінансові ресурси, що дозволяє самостійно планувати та реалізовувати проекти розвитку. Таким чином, місцеве самоврядування сприяє розвитку місцевої інфраструктури, що покращує якість життя населення. Одночасно, місцеві органи влади підзвітні своїм громадам, що сприяє підвищенню прозорості та відповідальності у прийнятті рішень. Загалом. ці чинники роблять місцеве самоврядування важливим елементом державного управління та розвитку суспільства [5].

Одночасно з формуванням системи місцевого самоврядування в Україні постійно йшли розмови про її реформу. Адже свою первісну систему сільських, селищних та міських рад Україна успадкувала з радянських часів. Тому, незважаючи на існування місцевого самоврядування, більшість державотворців визнавали проблему недієвості цього важливого інституту демократії у нашій країні.

Реформа місцевого самоврядування в Україні мала за мету підвищити ефективність управління на місцевому рівні. Ключовим елементом реформи стала децентралізація, що дозволяє громадам отримати більше повноважень та ресурсів для вирішення своїх проблем. Вона включає в себе створення об'єднаних територіальних громад, передання фінансових та адміністративних повноважень, та забезпечення прозорості та підзвітності в управлінні. Це складний, але необхідний процес, який дає можливість громадянам більш активно брати участь у розвитку своїх громад, покращуючи таким чином якість життя на місцях [5].

Реформа місцевого самоврядування в Україні пройшла кілька важливих етапів:

Підготовчий етап (2014-2015) передбачав розробку концепції реформи та прийняття законодавчих актів, зокрема змін до Конституції України щодо децентралізації влади. 1 квітня 2014 року Кабінетом Міністрів України було затверджено Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [6]. Упродовж наступних років було прийнято низку законів та підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання суспільних відносин у сфері організації та діяльності місцевого самоврядування.

Етап об'єднання громад (2015-2020) передбачав створення об'єднаних територіальних громад (ОТГ), що отримали більше повноважень та ресурсів та впровадження нового адміністративно-територіального устрою. Процес створення ОТГ йшов поступово шляхом укрупнення громад. Перші громади з'явились в Україні у 2015 році – протягом року було створено 159 об'єднаних громад, за підсумками 2016 року 207 (їх загальна кількість вже становила 366 громад), а за даними на кінець 2017 р. було створено 299 ОТГ (всього за 2015–2017 рік 665). У липні 2018 року

загальна кількість об'єднаних територіальних громад сягнула 753 (за рік 140; усього 805), станом на листопад 2019 року, в Україні було створено 1002 ОТГ, з яких 23 очікувало на призначення перших виборів [7].

Сьогодні в Україні завершено формування трирівневої системи адміністративного устрою (регіони, райони, громади). 12 червня 2020 року відповідно до закону № 562-IX уряд визначив адміністративні центри і території територіальних громад на основі раніше об'єднаних громад і попередньо затверджених перспективних планів. Усього було затверджено 1470 громад, які повністю охоплювали території 24 областей. До реформи було 11,5 тисяч громад [8]. Мінреінтеграції оновило перелік територіальних громад, які розташовані у районах проведення бойових дій, оточенні або перебувають у тимчасовій окупації. Станом на 17 серпня таких громад уже налічується 323 у дев'яти областях України. Це територіальні громади: Донецької (66), Харківської (56), Дніпропетровської (9), Луганської (37), Запорізької (54), Херсонської (49), Миколаївської (26), Сумської (21), Чернігівської (5) областей [9].

Етап розширення повноважень і ресурсів (2020-2024), що передбачав передачу значної частини фінансових та адміністративних повноважень на рівень громад, а також впровадження інструментів фінансової підтримки для ОТГ.

Після внесених у 2015 році змін до Податкового та Бюджетного кодексів, місцеве самоврядування отримало більше можливостей, повноважень та відповідних фінансових ресурсів для підвищення економічної спроможності [5].

Об'єднані громади, зокрема, розпоряджаються: 60 % податку на доходи фізичних осіб, 100 % податку на майно, 100 % єдиного податку, 5 % акцизного податку з роздрібної торгівлі (тютюн, алкоголь, нафтопродукти), 100 % податку на прибуток установ комунальної власності ОТГ, 100 % платежів за надання адміністративних послуг, 25 % екологічного податку.

Загалом, фінансова підтримка місцевого самоврядування є ключовим елементом для забезпечення ефективного функціонування місцевих громад. Вона включає різні механізми та інструменти, які допомагають місцевим органам влади виконувати свої функції та забезпечувати розвиток територій.

Основні інститути фінансової підтримки місцевого самоврядування включають [10]:

- Державний фонд регіонального розвитку (ДФРР). Це один з основних інструментів фінансової підтримки, який спрямований на реалізацію проектів регіонального розвитку. ДФРР фінансується з державного бюджету та міжнародних донорів.
- Місцеві бюджети. Держава бере участь у формуванні доходів місцевих бюджетів, забезпечуючи фінансову підтримку через різні субвенції та дотації.
- Грантові програми. Наприклад, програма «єРобота», яка надає гранти на створення або розвиток бізнесу, садівництва, тепличного господарства тощо.
- Інвестиційні проекти. Залучення інвестицій для реалізації інфраструктурних проектів, що сприяють розвитку місцевих громад.

Ці механізми спрямовані на забезпечення стабільного фінансового стану місцевих громад та їхнього розвитку.

Етап контролю та моніторингу (2024-далі), що має на меті посилення контролю за використанням ресурсів та забезпечення прозорості в управлінні громадами та впровадження систем моніторингу та оцінки ефективності реформи. Такий контроль та моніторинг може бути реалізований, як з боку держави так і громади. Здійснення державного контролю і нагляду за дотриманням законності в діяльності органів і посадових осіб місцевого самоврядування включає: контроль за реалізацією переданих органам місцевого самоврядування державних повноважень, фінансовий контроль, контроль міжбюджетних відносин, прокурорський нагляд, державну реєстрацію статутів територіальних громад, інші види державного контролю, в тому числі контроль з боку різних державних відомств і служб. Що ж до контролю з боку громади, то впровадження прозорості та контролю за використанням ресурсів є ключовим фактором для ефективного управління на місцях. Серед його інструментів варто назвати: електронне врядування, громадський аудит, оприлюднення інформації, інструменти зворотного зв'язку, громадські слухання тощо [11, с. 104].

Кожен з цих етапів був спрямований на підвищення ефективності місцевого самоврядування та покращення якості життя громадян. Децентралізація передбачає передачу повноважень від центральних органів влади до місцевих громад, що дозволяє більш ефективно вирішувати локальні проблеми. Громади отримують більше можливостей для активної участі у прийнятті рі-

шень та управлінні своїми територіями, що покращує прозорість і підзвітність влади. На сьогодні в Україні спостерігається позитивна динаміка у справі децентралізації влади. Звичайно, в умовах правового режиму воєнного стану відбувається деяке звуження повноваження органів місцевого самоврядування, а подекуди й передача їх повноважень військовим адміністраціям, але після припинення дії цього правового режиму, важливим є подальше вдосконалення організаційно-правового механізму проведення децентралізації публічної влади в Україні [12, с. 22].

В політичному оточенні та експертних колах зараз все більше ведеться обговорення перспектив розвитку територіальних громад у ситуації воєнного стану. Основна дискусія зосереджена на питанні додержання принципу субсидіарності та доцільності надання органам місцевого самоврядування значної автономії у прийнятті управлінських рішень. Думки з цього приводу розділилися: з одного боку, існують аргументи на користь впровадження досить жорсткої централізованої владної структури, аналогічної військовій ієрархії, з іншого, обґрунтовується необхідність збереження реальної самостійності територіальних громад у керуванні власним економічним потенціалом та людським капіталом для їхнього максимально ефективного використання.

Розвиток місцевого самоврядування в Україні має значні перспективи, особливо в контексті європейської інтеграції та децентралізації влади. Разом з тим, подальшого розвитку та удосконалення потребують такі аспекти його функціонування:

- *Законодавче забезпечення*. Зокрема, у 2025 році планується ухвалення нових законів, спрямованих на зміцнення місцевого самоврядування та підвищення його самодостатності. Наприклад, обговорюється питання про необхідність чіткого правового регулювання фінансової автономії громад, місцевих ініціатив та референдумів, цифровізації місцевого самоврядування, тощо.
- *Розширення можливостей місцевих бюджетів для самостійного вирішення питань місцевого розвитку.* Так, для подальшого розвитку та удосконалення місцевого самоврядування критично важливим є збільшення ролі місцевих податків і зборів, а також збільшення їх частки у власних доходах місцевих бюджетів. Основними джерелами надходжень є податок на доходи фізичних осіб (ПДФО), єдиний податок, податок на майно та туристичний збір. При цьому, важливо вдосконалювати механізми розвитку місцевого бізнесу, адже стимулювання підприємницької діяльності сприяє збільшенню податкових надходжень. Наприклад, у 2025 році надходження від єдиного податку зросли на 14,6%.

Іншими важливими напрямами наповнення місцевих бюджетів є створення сприятливих умов для інвесторів, ефективне використання комунального майна, автоматизація збору податків та електронне врядування, що вцілому сприятимуть прозорості та ефективності фінансового управління.

Разом з тим, необхідно переглянути механізми фінансової підтримки громад, щоб забезпечити справедливий розподіл ресурсів. Адже, війна та бюджетні новації вплинули на місцеве самоврядування, тому громади потребують стратегічного реагування для забезпечення фінансової стабільності

- *Активне залучення громадян до прийняття рішень на місцевому рівні*. Формування громадянського суспільства передбачає різноманітні форми громадянської активності, у тому числі і при взаємодії з владою. Сучасними інструментами участі громадян у вирішенні питань місцевого значення є громадські слухання, електронні петиції, бюджет участі, громадські ради, місцеві ініціативи та інше.

Висновки. Реформування системи місцевого самоврядування в Україні відбувалося поступово, починаючи з 2014 року. За цей час відбулося прийняття та реалізація Концепції реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади. Ця концепція мала на меті децентралізацію влади та посилення ролі місцевих громад. Важливим досягненням реформи було проведення реформування адміністративно-територіального устрою, що тепер складається з громад (їх укрупнили), районів та областей. У ході реформи відбулося ґрунтовне оновлення законодавства про місцеве самоврядування та прийняття низки нових законів, що удосконалюють функціонування ОТГ. Основні перспективи розвитку місцевого самоврядування полягають у посиленні ролі територіальних громад, покращенні якості публічних послуг та залученні громад до прийняття рішень, а також розширенні фінансових можливостей ОТГ. Підсумовуючи, зазначимо, що сьогодні місцеве самоврядування слід розглядати ширше, ніж просто систему місцевої влади. Необхідно розвивати і підтримувати місцеве самоврядування як стратегічний довгостроковий інструмент

створення стійкого громадянського суспільства, для формування громадянської ініціативи та досягнення суспільного договору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.
2. Бориславська О. Місцеве самоврядування як форма децентралізації та гарантія демократичного політичного режиму. *Вісник Львівського університету.* Серія юридична. 2011. Випуск 52. С. 119–125.
3. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text.
4. Європейська хартія місцевого самоврядування: Хартія, Міжнародний документ Ради Європи від 15.10.1985. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text.
5. Кабінет Міністрів України. Реформа децентралізації. Урядовий портал: веб сайт. URL: https://www.kmu.gov.ua/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi.
6. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України, Концепція від 01.04.2014 № 333-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text.
7. Моніторинг процесу децентралізації влади станом на 10 листопада 2019 року (PDF). Прес-центр ініціативи «Децентралізація». Міністерство розвитку громад та територій України. 10 листопада 2019. URL: https://web.archive.org/web/ 20191112085248/https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/494/10.11.2019.pdf.
8. Територіальні громади 2020 року: перелік та основні дані. Децентралізація дає можливості: офіційний веб сайт. URL: https:// decentralization.gov.ua/newgromada.
9. Новий перелік зон бойових дій та окупованих територій: Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України: веб сайт.URL: https://www.kmu.gov.ua/news/zatverdzheno-zminy-do-pereliku-terytorii-na-iakykh-vedutsia-velysia-boiovi-dii-abo-tymchasovo-okupovanykh29112024.
10. Державна фінансова підтримка громад через ДФРР. Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України: вебсайт. URL:https://mtu.gov.ua/news/35640.html.
11. Сторонянська, І. Особливості та проблеми здійснення громадського контролю виконання місцевих бюджетів територіальних громад. *Світ фінансів.* 2020. Вип. 4. С. 103–117.
12. Бачинський А.А. Напрями вдосконалення владної децентралізації в умовах воєнного стану. *Становлення та розвиток місцевого самоврядування в Україні:* збірник тез XII Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 7 грудня 2023 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 21–23.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.43

ПЕРСОНАЛЬНІ ДАНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОБМЕЖЕННЯ ТА ГАРАНТІЇ

Середа І.Л.,
аспірант кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0003-4282-1720

Середа І.Л. Персональні дані в умовах воєнного стану: конституційно-правові обмеження та гарантії.

У статті досліджується конституційно-правова природа обмежень права на захист персональних даних в умовах воєнного стану, а також гарантії, які забезпечують баланс між національною безпекою та правами людини. Доводиться, що право на захист персональних даних, закріплене у статті 32 Конституції України, є невід'ємною складовою права на приватність. Воєнний стан як особливий правовий режим, передбачає можливість тимчасового обмеження цього права з метою забезпечення обороноздатності держави та громадської безпеки. У статті проаналізовано відповідні положення Конституції України, Закону України «Про правовий режим воєнного стану» та Закону України «Про захист персональних даних».

Особливу увагу приділено практиці Конституційного Суду України, який у своїх рішеннях наголошує на необхідності дотримання принципів законності, пропорційності та необхідності при обмеженні конституційних прав. Розглянуто ключові рішення КСУ, що стосуються захисту персональних даних, зокрема в умовах надзвичайних ситуацій.

У статті визначено основні гарантії захисту персональних даних в умовах воєнного стану, серед яких: законність обробки даних, пропорційність обмежень, судовий контроль, прозорість дій держави та дотримання міжнародних стандартів. Автор робить висновок, що навіть в умовах воєнного стану держава зобов'язана забезпечувати належний рівень захисту персональних даних, а також пропонує напрями подальших досліджень у цій сфері.

Доводиться доцільність врахування міжнародного досвіду, зокрема практик країн Європейського Союзу, які регулюють захист персональних даних. У цих країнах навіть у надзвичайних ситуаціях зберігається баланс між забезпеченням безпеки та дотриманням прав людини. Україна має запозичити такі підходи, як обмеження обсягу даних, що збираються, встановлення чітких строків їхнього зберігання, а також створення незалежних органів, які здійснюють нагляд за обробкою персональних даних. Зокрема, доцільно розробити механізми, які б забезпечували прозорість дій державних органів у сфері обробки персональних даних, а також гарантували дотримання прав громадян навіть у надзвичайних умовах.

Ключові слова: інформація, персональні дані, захист персональних даних, воєнний стан, судова практика, держава, конституційні гарантії.

Sereda I.L. Personal data under martial state: constitutional and legal restrictions and guarantees.

The article examines the constitutional and legal nature of restrictions on the right to protection of personal data in martial law, as well as guarantees that ensure a balance between national security and human rights. The right to protection of personal data, enshrined in Article 32 of the Constitution of Ukraine, is an integral part of the right to privacy. Martial law, as a special legal regime, provides for the possibility of temporary restrictions on this right in order to ensure the defense capability of the state and public security. The article analyzes the relevant provisions of the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law" and the Law of Ukraine "On the Protection of Personal Data".

Particular attention is paid to the practice of the Constitutional Court of Ukraine, which in its decisions emphasizes the need to comply with the principles of legality, proportionality and necessity when restricting constitutional rights. Key decisions of the Constitutional Court of Ukraine concerning the protection of personal data, in particular in emergency situations, are considered.

The article identifies the main guarantees of personal data protection in martial law, including: legality of data processing, proportionality of restrictions, judicial control, transparency of state actions, and compliance with international standards. The author concludes that even in martial law, the state is obliged to ensure an adequate level of personal data protection, and also suggests directions for further research in this area.

The expediency of taking into account international experience, in particular the practices of the European Union countries that regulate the protection of personal data, is proved. In these countries, even in emergency situations, a balance is maintained between ensuring security and respecting human rights. Ukraine should adopt such approaches as limiting the volume of data collected, establishing clear periods for their storage, and creating independent bodies that oversee the processing of personal data. In particular, it is advisable to develop mechanisms that would ensure the transparency of the actions of state bodies in the field of personal data processing, as well as guaranteeing the observance of citizens' rights even in emergency conditions.

Key words: information, personal data, personal data protection, martial law, case law, state, constitutional guarantees.

Постановка проблеми. В умовах глобальної трансформації суспільних відносин, зумовленої як стрімким розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, так і зростанням геополітичної напруженості, питання забезпечення права на захист персональних даних набуває особливої актуальності. Це право, будучи фундаментальною складовою права на приватність, виступає ключовим елементом правового механізму забезпечення недоторканності особистого життя, що є невід'ємною ознакою демократичної правової держави.

Водночас, у контексті збройної агресії росії проти України та запровадження воєнного стану, виникає необхідність переосмислення правових засад взаємодії між забезпеченням національної безпеки та дотриманням конституційних прав і свобод людини. Воєнний стан, як особливий правовий режим, передбачає можливість тимчасового обмеження окремих прав і свобод громадян, що зумовлює необхідність пошуку оптимального балансу між публічними інтересами та правами індивіда. У цьому стані право на захист персональних даних стає об'єктом особливої уваги, оскільки його обмеження може мати як позитивні наслідки для забезпечення обороноздатності держави, так і значні ризики для прав людини.

Актуальність дослідження зумовлена низкою факторів. По-перше, відсутність чіткого правового регулювання обмеження права на захист персональних даних в умовах воєнного стану створює правову невизначеність, що призводить до зловживань владними повноваженнями. По-друге, недостатній рівень судового контролю за обмеженням цього права ускладнює забезпечення принципу верховенства права. По-третє, недотримання міжнародних стандартів у сфері захисту персональних даних підриває довіру до державних інституцій та створює негативні наслідки для міжнародного іміджу України.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі правових механізмів обмеження права на захист персональних даних в умовах воєнного стану, з урахуванням як національного законодавства, так і міжнародних стандартів. Особливу увагу приділено принципам законності, пропорційності та необхідності, які мають бути основоположними у процесі обмеження конституційних прав.

Стан опрацювання цієї проблематики. Останні дослідження у сфері захисту персональних даних демонструють зростаючий інтерес науковців до проблематики конфіденційності в умовах цифровізації. Зокрема, цим питанням присвячені роботи таких авторів: В.О. Кравчук, Т.В. Попович, О.Г. Рогова, Л.В. Зінич, В.М. Брижко, А.В. Федорончук, І.І. Петровська, Даніель Солове, Пол Шварц, Гелен Ніссенбаум та інші.

Метою дослідження є розробка концептуальних підходів до правового регулювання обмеження права на захист персональних даних в умовах воєнного стану, що забезпечували б баланс між національною безпекою та дотриманням прав людини. Для досягнення цієї мети у дослідженні здійснено аналіз чинного законодавства України, практики Конституційного Суду

України, а також міжнародного досвіду у сфері захисту персональних даних в умовах надзвичайних ситуацій.

Таким чином, дослідження спрямоване на вирішення однієї з ключових проблем сучасного правознавства – забезпечення ефективного правового механізму захисту персональних даних в умовах воєнного стану, що відповідає принципам демократичної правової держави та міжнародним стандартам у сфері прав людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Право на захист персональних даних є однією з ключових складових права на приватність, яке, у свою чергу, належить до фундаментальних прав людини, закріплених у міжнародних та національних правових актах. Це право забезпечує юридичні гарантії недоторканності особистого життя, захисту від свавільного втручання у приватну сферу, а також контроль особи над інформацією, що стосується її ідентифікації, особистих характеристик, поведінки, комунікацій та інших аспектів приватного життя. У теоретико-правовому аспекті право на захист персональних даних розглядається як комплексне суб'єктивне право, що має міждисциплінарний характер і охоплює елементи конституційного, адміністративного, цивільного, інформаційного та міжнародного права. Його сутність полягає у встановленні правових механізмів, які забезпечують збалансоване співвідношення між інтересами особи, суспільства та держави у сфері обробки, зберігання, передачі та використання персональних даних.

Згідно з міжнародними стандартами, зокрема, Загальною декларацією прав людини (стаття 12) [1], Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (стаття 8) [2], Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (стаття 17) [3] та Конвенцією «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» [4], право на захист персональних даних є невід'ємною складовою права на повагу до приватного і сімейного життя. У цих актах закріплено основоположні принципи, які мають бути враховані при розробці національного законодавства: законність, пропорційність, цільове призначення, мінімізація даних, обмеження строків зберігання, конфіденційність та відповідальність за порушення.

На національному рівні право на захист персональних даних в Україні закріплено у статті 32 Конституції України [5], яка гарантує кожному право на невтручання в особисте і сімейне життя, а також забороняє збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, за винятком випадків, визначених законом. Базовим нормативно-правовим актом, що регулює дану сферу, є Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI «Про захист персональних даних» [6], який визначає правові засади обробки персональних даних, права суб'єктів даних, обов'язки володільців і розпорядників даних, а також механізми контролю та відповідальності.

Теоретичний аналіз права на захист персональних даних передбачає його розгляд через призму таких ключових аспектів. По-перше, сутність і зміст права на захист персональних даних включають низку елементів, серед яких: право на інформованість щодо обробки даних, право на доступ до власних даних, право на виправлення, видалення або блокування даних, право на заперечення проти обробки даних, а також право на захист у разі порушення цих прав. Ці елементи формують змістовну основу права, яка забезпечує його реалізацію в різних правовідносинах. По-друге, особливе значення мають принципи, які визначають правові рамки обробки персональних даних. До них належать принцип законності, який передбачає, що обробка даних має здійснюватися виключно на підставі закону або згоди суб'єкта даних; принцип пропорційності, що вимагає відповідності обсягу і характеру обробки даних меті, для якої вони збираються; принцип цільового призначення, який обмежує використання персональних даних лише конкретними, чітко визначеними і законними цілями; а також принцип мінімізації даних, що передбачає обробку лише тих даних, які є необхідними для досягнення визначеної мети.

По-третє, реалізація права на захист персональних даних забезпечується через систему правових механізмів, які включають нормативно-правове регулювання, інституційний механізм та судовий захист. Законодавство встановлює чіткі правила обробки даних, права суб'єктів даних та обов'язки володільців і розпорядників.

Для забезпечення контролю за дотриманням вимог щодо захисту персональних даних передбачено спеціальну процедуру, яка регламентується Порядком здійснення контролю Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини за виконанням законодавства у цій сфері. Цей Порядок затверджений наказом Уповноваженого від 8 січня 2014 року № 1/02-14 [7]. Основними формами контролю є проведення перевірок, які можуть бути плановими, позаплановими, виїзними або безвиїзними. У разі виявлення порушень, відповідно до Порядку, складається припис про їх усунен-

ня або протокол про адміністративне правопорушення. Суб'єкти даних мають право звертатися до суду у разі порушення їхніх прав.

По-четверте, у сучасних умовах глобалізації та цифровізації особливого значення набуває гармонізація національного законодавства із міжнародними стандартами у сфері захисту персональних даних. Зокрема, імплементація положень Загального регламенту ЄС про захист даних (GDPR) [8] є важливим кроком для забезпечення відповідності українського законодавства європейським стандартам.

Досліджуючи конституційно-правові обмеження та гарантії захисту персональних даних в умовах воєнного стану доцільно звернутися до конкретних прикладів, які ілюструють практичні виклики та проблеми, що виникають у цій сфері. Такі приклади дозволяють не лише актуалізувати досліджувану проблематику, але й продемонструвати реальні наслідки недосконалості правового регулювання та правозастосовної практики.

Одним із найбільш показових прикладів є використання мобільних додатків, які в умовах воєнного стану виконують функції моніторингу переміщень громадян, збору даних про їхню геолокацію, стан здоров'я та інші «чутливі» відомості. Зокрема, мобільний додаток «Дія», який активно використовується для надання державних послуг, у період воєнного стану став інструментом для впровадження нових функцій, пов'язаних із безпекою. Однак, відсутність чітких правових механізмів, які б регулювали обсяг, мету та строки зберігання таких даних, створює ризики їхнього неправомірного використання, що суперечить принципу мінімізації даних, закріпленому в міжнародних стандартах, таких як Загальний регламент про захист даних.

Ще однією загрозою є кібератаки на державні реєстри, які містять персональні дані громадян. У 2022–2025 роках було зафіксовано численні спроби зламу баз даних, зокрема тих, що інтегровані з додатком «Дія» або іншими державними інформаційними системами [9]. Такі атаки, здійснювані з боку агресора, мають на меті отримання доступу до чутливої інформації для її подальшого використання у дезінформаційних кампаніях, шантажі або інших злочинних діях. Недостатній рівень технічного захисту цих реєстрів, а також відсутність належного моніторингу їхньої безпеки створюють серйозні загрози як для приватності громадян, так і для національної безпеки.

Окремої уваги заслуговує розширення повноважень правоохоронних органів щодо доступу до персональних даних громадян [10]. У період воєнного стану такі повноваження часто обґрунтовуються необхідністю забезпечення національної безпеки, виявлення потенційних загроз або запобігання терористичним актам. Проте, відсутність прозорих процедур та ефективного судового контролю за діями правоохоронних органів створює ризики зловживань, що призводить до порушення права на приватність, гарантованого статтею 32 Конституції України [5].

Крім того, у період воєнного стану громадяни часто позбавлені можливості отримувати інформацію про те, як їхні персональні дані обробляються державними органами чи іншими суб'єктами. Це обмеження обґрунтовується необхідністю збереження конфіденційності операцій, пов'язаних із забезпеченням оборони, але водночас воно порушує принцип прозорості, який є ключовим у сфері захисту персональних даних. Відсутність доступу до такої інформації ускладнює реалізацію права на захист персональних даних і створює правову невизначеність.

Для порівняння, у країнах Європейського Союзу, навіть у надзвичайних ситуаціях зберігається чіткий баланс між забезпеченням безпеки та дотриманням прав людини. У випадках обробки даних для цілей національної безпеки встановлюються суворі обмеження щодо обсягу та строків зберігання даних, а також передбачаються механізми незалежного контролю за діями державних органів [8]. Такий підхід має слугувати орієнтиром для вдосконалення українського законодавства.

Тож, наведені приклади демонструють багатогранність проблематики захисту персональних даних в умовах воєнного стану. Вони підкреслюють необхідність удосконалення правового регулювання, посилення технічного захисту баз даних, забезпечення прозорості дій державних органів та підвищення рівня правової культури серед населення.

Формування теоретико-методологічних засад та практичних підходів до забезпечення захисту персональних даних є одним з напрямів сучасних наукових досліджень. Наукові напрацювання у цій сфері охоплюють широкий спектр питань, включаючи правові, технічні та організаційні аспекти, що стають предметом глибокого міждисциплінарного аналізу та дискусій. Професор права інтелектуальної власності та технологій у Школі права Університету Джорджа Вашингтона – Даніель Солове у своїй праці «Understanding Privacy» [11] наголошує на складності визначення приватності як правової категорії, що вимагає врахування технологічних, соціальних та правових

аспектів. Джоел Рейденберг у роботі «Data Privacy Law: A Study of United States Data Protection» підкреслює важливість гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, що є актуальним для України в контексті адаптації до вимог GDPR [12]. Професорка Корнельського технічного університету – Гелен Ніссенбаум у своїй концепції «контекстуальної цілісності» акцентує увагу на залежності приватності від соціального контексту [13]. Наголошується на тому, що порушення приватності відбувається, коли інформація використовується або передається всупереч суспільним очікуванням, характерним для певного контексту, наприклад, у медичній, трудовій чи соціальній сфері. Цей підхід допомагає розробляти політики захисту даних, враховуючи специфіку різних ситуацій.

Цікавим видається досвід Макса Шремса, австрійського юриста та активіста, який яскраво демонструє важливість розвитку правозахисної діяльності у сфері захисту персональних даних, особливо в умовах глобалізації та стрімкого розвитку цифрових технологій. Його боротьба з порушеннями приватності, зокрема у справі проти Facebook, стала знаковою подією, яка привернула увагу до проблеми незаконного використання персональних даних транснаціональними корпораціями. Завдяки його зусиллям Європейський суд справедливості у 2015 році скасував угоду «Safe Harbor» [14], яка дозволяла передачу даних європейських користувачів до США без належного рівня захисту. Цей прецедент підкреслив необхідність посилення правового регулювання у сфері обробки даних, а також важливість активної участі громадянського суспільства у відстоюванні права на приватність. Досвід Шремса доводить, що індивідуальні ініціативи можуть мати глобальний вплив, стимулюючи вдосконалення законодавства, підвищення прозорості діяльності компаній та зміцнення механізмів захисту персональних даних.

Українська наукова спільнота також активно досліджує проблематику захисту персональних даних та приватності. В.О. Кравчук [15] наголошує, що держава, як найбільший володілець персональних даних, несе відповідальність за їх збереження, обробку та використання, особливо в умовах сучасних викликів, таких як кібератаки. Він підкреслює, що кібератаки є небезпечним інструментом ведення війни, який потребує мінімальних ресурсів, проте, завдає значної шкоди. У відповідь на ці виклики Україна активно залучає ІТ-фахівців для захисту національної безпеки, що є позитивним кроком у забезпеченні захисту персональних даних, особливо в умовах воєнного стану. Окрему увагу Кравчук В.О. приділяє питанням інформаційного обігу на тимчасово окупованих територіях, де захист персональних даних має критичне значення як для інтересів окремих осіб, так і для національної безпеки.

Разом із цим, варто погодитися з думкою Т.П. Попович [16], яка визначає право на захист персональних даних, як втілення впевненості особи у збереженні та охороні відомостей про неї. Вона підкреслює, що правові обов'язки у цій сфері покладаються передусім на державу, яка повинна забезпечити збереженість персональних даних на законодавчому, інституційному, організаційно-технічному рівнях. Держава має гарантувати конфіденційність даних, передбачити чіткий режим їх обробки, а також створити механізми отримання згоди від особи на обробку інформації про неї.

Проаналізувавши викладені позиції, ми схиляємося до думки Т.П. Попович, оскільки її підхід до визначення права на захист персональних даних як втілення впевненості особи у збереженні інформації про неї є концептуально обґрунтованим і системним. Її акцент на необхідності створення чітких правових, інституційних та технічних механізмів забезпечує комплексний підхід до вирішення проблеми. Водночас позиція Кравчука В.О. є важливою у контексті сучасних викликів, таких як кібератаки та в умовах воєнного стану, однак вона більше зосереджена на оперативних аспектах, тобто зі здатністю реагування в короткостроковій перспективі.

З наведеного вище можемо зробити проміжний висновок, що інтеграція міжнародного досвіду та наукових підходів, запропонованих як зарубіжними, так і українськими вченими, дозволяє сформувати комплексну систему захисту персональних даних, яка відповідатиме сучасним викликам цифрової епохи.

Розглянуті теоретичні підходи до захисту персональних даних дозволяють перейти до аналізу практики Конституційного Суду України, яка конкретизує правові механізми реалізації цього права. Конституційний Суд України, як гарант конституційного ладу, неодноразово наголошував на важливості дотримання прав і свобод людини і громадянина, навіть у надзвичайних умовах, таких як воєнний стан. Його рішення є важливим джерелом для розуміння правових стандартів у сфері захисту персональних даних.

Зокрема, у своїх рішеннях Конституційний Суд України неодноразово підкреслював, що право на приватність, включно із захистом персональних даних, є невід'ємною складовою правового статусу особи. У рішенні № 2-рп/2012 [17] Суд зазначив, що обробка персональних даних повинна здійснюватися виключно на підставі закону, а будь-яке втручання у приватне життя особи має бути обґрунтованим, пропорційним і відповідати легітимній меті. Вважаємо, що дане положення є особливо актуальним в умовах воєнного стану, коли держава може вдаватися до обмеження певних прав і свобод.

Крім того, Конституційний Суд України у своїй практиці наголошує на необхідності забезпечення балансу між інтересами національної безпеки та правами людини. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо Міністерства фінансів України № 7-р/2018 [18] стало важливим орієнтиром у сфері захисту персональних даних. Суть справи полягала у перевірці конституційності положень законодавства, які надавали Міністерству фінансів України широкі повноваження щодо доступу до персональних даних громадян у рамках адміністрування державних реєстрів, зокрема Єдиного реєстру отримувачів соціальної допомоги. Заявники стверджували, що такі положення порушують право на приватність, гарантоване статтею 32 Конституції України, оскільки передбачають можливість обробки даних без належного обґрунтування, чітких меж та гарантій захисту.

На думку Конституційного Суду України, Міністерство може бути наділене повноваженнями щодо отримання та обробки інформації, що містить персональні дані, лише для досягнення легітимної мети. Проте, через відсутність будь-яких меж дискреції, встановленої законом, щодо подальших дій з інформацією, яка містить персональні дані, унеможливлюється навіть мінімальний захист суб'єкта персональних даних, не забезпечується передбачуваність застосування окремих положень абзацу першого пункту 40 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Кодексу. Конституційний Суд України зазначив, що оспорюваними положеннями Кодексу не передбачено критеріїв визначення змісту та обсягу інформації, що містить персональні дані, категорій осіб як суб'єктів персональних даних, проміжків часу, яких мають стосуватися персональні дані, строків, порядку та умов їх зберігання.

Таким чином, чітко не встановлено меж повноважень Міністерства як центрального органу виконавчої влади при здійсненні ним повноважень з контролю за дотриманням бюджетного законодавства в частині моніторингу пенсій, допомог, пільг, субсидій, інших соціальних виплат, що унеможливлює настання відповідальності держави за можливі зловживання.

Тож, Конституційний Суд України сформулював низку ключових правових позицій на основі даного рішення. По-перше, Суд наголосив на принципі законності обробки персональних даних: будь-яке втручання у право на приватність має бути чітко врегульоване законом, який повинен бути передбачуваним і відповідати принципу правової визначеності. По-друге, Суд підкреслив принцип пропорційності, зазначивши, що втручання у право на приватність має бути мінімально необхідним для досягнення легітимної мети. Законодавство, яке надає Міністерству фінансів необмежений доступ до персональних даних, було визнано таким, що порушує цей принцип, оскільки не встановлює чітких меж втручання.

Крім того, Суд звернув увагу на необхідність дотримання принципу мінімізації даних, тобто обробка має здійснюватися лише у тому обсязі, який є необхідним для досягнення конкретної мети. Відсутність чітких критеріїв для визначення обсягу даних створює ризики надмірного втручання у приватне життя громадян. Також Суд наголосив на обов'язку держави забезпечувати належний рівень захисту персональних даних, зокрема через впровадження ефективних організаційно-технічних заходів та механізмів контролю за їх обробкою.

Рішення Суду стало важливим прецедентом, який зобов'язав законодавця внести зміни до нормативно-правових актів з метою усунення виявлених недоліків. Воно також визначило основні підходи до регулювання обробки персональних даних, зокрема дотримання принципів законності, пропорційності та мінімізації даних.

Питання захисту персональних даних у сучасному світі є одним із ключових аспектів забезпечення прав людини, особливо в умовах цифровізації та зростання обсягів інформації, що обробляється державними органами.

Конституційні суди різних країн формують власні підходи до вирішення цієї проблематики, які, попри національні особливості, мають спільні риси, зокрема акцент на принципах законності, пропорційності та мінімізації втручання у приватне життя. У даному випадку доцільно

провести паралель між практикою Конституційного Суду України та досвідом Федерального Конституційного Суду Німеччини (Bundesverfassungsgericht) і Конституційної Ради Франції.

Федеральний Конституційний Суд Німеччини у своєму знаковому рішенні у справі про «Цифрову приватність» (Census Act Case, 1983 р.) [19] заклав фундаментальні принципи захисту персональних даних, які стали орієнтиром не лише для Німеччини, але й для багатьох інших країн. У цій справі Суд розглядав конституційність закону, який регулював проведення перепису населення та передбачав збір великого обсягу персональних даних. Суд визнав, що право на інформаційне самовизначення є невід'ємною складовою права на людську гідність (стаття 1 Основного закону Німеччини) та права на вільний розвиток особистості (стаття 2). Він наголосив, що будь-яке втручання у приватність має бути чітко врегульоване законом, а обробка даних повинна відповідати принципу пропорційності, тобто бути обмеженою лише тими даними, які є необхідними для досягнення конкретної легітимної мети. Це рішення стало основою для формування концепції «інформаційного самовизначення», яка передбачає, що кожна особа має право самостійно вирішувати, які її персональні дані можуть бути зібрані, збережені, використані чи передані. Суд також підкреслив, що масовий збір даних без належних гарантій захисту створює ризик «тотального спостереження», що несумісно з демократичними принципами.

Конституційна Рада Франції у своєму рішенні від 23 липня 2015 року [20] також висловила критичну позицію щодо необмеженого втручання держави у приватне життя громадян. Рада розглядала законодавчі положення, які дозволяли масове зберігання даних без чітких обмежень щодо їх обсягу, строків зберігання та мети використання. У своєму рішенні Рада визнала, що такі положення порушують право на приватність, оскільки вони не забезпечують належного балансу між інтересами національної безпеки та правами громадян. Конституційна Рада наголосила, що масове зберігання даних без чітких критеріїв і гарантій створює ризик зловживань і може призвести до непропорційного втручання у приватне життя. Вона підкреслила, що законодавство має передбачати чіткі межі щодо обсягу даних, які можуть бути зібрані, а також встановлювати прозорі процедури контролю за їх використанням. Це рішення стало важливим кроком у формуванні європейських стандартів захисту персональних даних, які пізніше були закріплені у Загальному регламенті про захист даних (GDPR).

Практика Конституційного Суду України у сфері захисту персональних даних, зокрема у справі щодо повноважень Міністерства фінансів, демонструє схожість із підходами, сформульованими конституційними судами Німеччини та Франції. Як і Федеральний Конституційний Суд Німеччини, Конституційний Суд України наголошує на необхідності дотримання принципу пропорційності при обробці персональних даних. У своєму рішенні Суд підкреслив, що втручання у право на приватність має бути мінімально необхідним для досягнення легітимної мети, а законодавство повинно чітко визначати межі такого втручання. Подібно до Конституційної Ради Франції, Конституційний Суд України звернув увагу на ризики, пов'язані з відсутністю чітких критеріїв і гарантій при обробці персональних даних. Суд зазначив, що законодавство, яке надає державним органам необмежені повноваження щодо доступу до персональних даних, створює загрозу зловживань і порушує принцип правової визначеності. Як і у випадку з Францією, український Суд наголосив на необхідності встановлення чітких меж щодо обсягу даних, строків їх зберігання та процедур контролю.

Порівняльний аналіз практики конституційних судів України, Німеччини та Франції свідчить про спільне прагнення забезпечити ефективний захист персональних даних в умовах сьогодення. Усі три суди наголошують на важливості дотримання принципів законності, пропорційності та мінімізації втручання у приватне життя. Водночас кожна країна має свої особливості правового регулювання, які відображають національні пріоритети та контекст. Досвід Німеччини та Франції може бути корисним для України у вдосконаленні національного законодавства та правозастосовної практики у сфері захисту персональних даних. Зокрема, концепція «інформаційного самовизначення», сформульована Федеральним Конституційним Судом Німеччини, та акцент на прозорості й чітких критеріях, зроблений Конституційною Радою Франції, є важливими орієнтирами для подальшого розвитку української правової системи.

Висновки. У сучасних умовах воєнного стану, який є особливим правовим режимом, питання захисту персональних даних набуває особливої актуальності, оскільки воно перебуває на перетині забезпечення національної безпеки та дотримання фундаментальних прав і свобод людини. Конституційно-правові обмеження, що запроваджуються в умовах воєнного стану, мають відпові-

дати принципам законності, пропорційності, необхідності та тимчасовості, які є основоположними у правовій державі. Водночас гарантії захисту персональних даних повинні залишатися дієвими навіть у надзвичайних умовах, що вимагає вдосконалення правового регулювання, технічних механізмів захисту та правозастосовної практики.

Аналіз чинного законодавства України та практики його застосування виявив низку проблем, які потребують системного вирішення. Найперше це, відсутність спеціального нормативно-правового акта, який би регламентував особливості обробки персональних даних у період воєнного стану, що створює правову невизначеність. Законодавство України не містить чітких положень щодо обсягу, мети, строків зберігання та порядку доступу до персональних даних у надзвичайних умовах. Що призводить до ризиків зловживань з боку державних органів та інших суб'єктів, які здійснюють обробку даних, а також до порушення права на приватність, гарантованого статтею 32 Конституції України. У зв'язку з цим доцільно розробити та ухвалити спеціальний закон, який би визначав правові рамки обробки персональних даних у період воєнного стану, зокрема встановлював обмеження щодо обсягу даних, що збираються, та строки їхнього зберігання, а також передбачав ефективні механізми захисту прав громадян.

Технічний захист баз даних, які містять персональні дані, залишається недостатнім, що створює значні ризики неправомірного доступу, витоку або знищення. Особливо це стосується державних реєстрів, які стають об'єктами кібератак з боку агресора. У цьому контексті необхідно посилити технічні заходи безпеки, зокрема шляхом впровадження сучасних технологій шифрування, багаторівневого доступу, регулярного аудиту інформаційних систем та моніторингу їхньої безпеки. Крім того, слід створити спеціалізовані підрозділи з кіберзахисту, які б забезпечували оперативне реагування на загрози, пов'язані з обробкою персональних даних, та здійснювали постійний моніторинг стану інформаційної безпеки.

Розширення повноважень правоохоронних органів щодо доступу до персональних даних у період воєнного стану потребує ефективного судового контролю. Відсутність прозорих процедур та незалежного нагляду за діями правоохоронних органів створює ризики порушення прав громадян. У зв'язку з цим необхідно запровадити механізми судового та громадського контролю за доступом до персональних даних, а також забезпечити прозорість процедур, пов'язаних із їхньою обробкою. Це може включати обов'язкове інформування громадян про факти доступу до їхніх даних, якщо це не суперечить інтересам національної безпеки, а також створення незалежного органу, який би здійснював нагляд за дотриманням законодавства у сфері захисту персональних даних.

Ще одним важливим аспектом є підвищення рівня правової культури серед населення. Громадяни повинні бути обізнані про свої права у сфері захисту персональних даних, а також про механізми їхнього захисту. Для цього доцільно проводити інформаційно-просвітницькі кампанії, спрямовані на підвищення обізнаності населення щодо правових аспектів обробки персональних даних, особливо в умовах воєнного стану. Це сприятиме формуванню правосвідомості громадян та підвищенню рівня довіри до державних органів.

Нарешті, доцільним є врахування міжнародного досвіду, зокрема практик країн Європейського Союзу, які регулюють захист персональних даних. У цих країнах навіть у надзвичайних ситуаціях зберігається баланс між забезпеченням безпеки та дотриманням прав людини. Україна має запозичити такі підходи, як обмеження обсягу даних, що збираються, встановлення чітких строків їхнього зберігання, а також створення незалежних органів, які здійснюють нагляд за обробкою персональних даних. Зокрема, доцільно розробити механізми, які б забезпечували прозорість дій державних органів у сфері обробки персональних даних, а також гарантували дотримання прав громадян навіть у надзвичайних умовах.

Таким чином, захист персональних даних в умовах воєнного стану є складною та багатогранною проблемою, яка потребує комплексного підходу до її вирішення. Вдосконалення законодавства, посилення технічного захисту баз даних, забезпечення прозорості дій державних органів, впровадження ефективного судового контролю, підвищення рівня правової культури серед населення та врахування міжнародного досвіду є ключовими напрямами, які дозволять забезпечити баланс між національною безпекою та дотриманням прав людини. Лише системний підхід до вирішення цих питань сприятиме формуванню правової держави, яка здатна ефективно реагувати на виклики сучасності, зберігаючи при цьому фундаментальні права і свободи громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
4. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326#Text.
5. Конституція України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
6. Закон України «Про захист персональних даних». *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text.
7. Про затвердження документів у сфері захисту персональних даних. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1_02715-14#Text.
8. Загальний регламент про захист даних (GDPR) – GDPR-Text.com. *GDPR-Text.com - GDPR Text, Translation and Commentary*. URL: https://gdpr-text.com/uk.
9. Реєстри відновили. Які наслідки кібератаки для України - BBC News Україна. *BBC News Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c5ye75y8415o.
10. Омбудсман України. Захист персональних даних в діяльності суб'єктів владних повноважень. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/27012023/37676120-9a08-47d9-a376-b498dd07ede5.pdf.
11. Solove D.J. Understanding Privacy. Harvard University Press, 2010. 272 p. URL: https://www.hup.harvard.edu/books/9780674035072.
12. Reidenberg J. Data privacy law: A study of United States data protection. URL: https://www.academia.edu/27046308/Data_privacy_law_A_study_of_United_States_data_protection.
13. Nissenbaum H. Privacy in Context. Technology, Policy, and the Integrity of Social Life. Stanford Law Books, 2009. 304 p.
14. Max Schrems v. Data Protection Commissioner (CJEU – "Safe Harbor"). URL: https://epic.org/max-schrems-v-data-protection-commissioner-cjeu-safe-harbor.
15. Кравчук В. Захист персональних даних в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 319-321. URL: http://lsej.org.ua/9_2022/77.pdf.
16. Попович Т.П. Право особи на захист персональних даних в Інтернеті: теоретико-правові аспекти. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 2. С. 51–54.
17. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України № 2-рп/2012. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/v002p710-12#Text.
18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень абзацу першого пункту 40 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-18#Text.
19. CensusActCase, 1983 p. *Bundesverfassungsgericht*. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/1983/12/rs19831215_1bvr020983en.html.
20. Décision n° 2015-713 DC du 23 juillet 2015. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2015/2015713DC.htm.

УДК 342.725
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.44

ПРАВОВЕ ЗАКРІПЛЕННЯ НОВОЇ СУТІ ПОНЯТЬ ІНОЗЕМНА МОВА, МОВА ВОРОГА, ВОРОЖА МОВА ТА ЇХ ТРАКТУВАННЯ В НАЦІОНАЛЬНИХ ЗАКОНОДАВСТВАХ ПОСТРАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК

Туряниця В.В.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0000-9791-3428

Туряниця В.В. Правове закріплення нової суті понять іноземна мова, мова ворога, ворожа мова та їх трактування в національних законодавствах пострадянських республік.

Виборовши національну свободу і суверенітет, посттоталітарні радянські республіки, що входили до складу імперії комуністів – Союзу Радянських Соціалістичних Республік, активно почали на законодавчому рівні вирішувати проблему збереження своєї ідентичності. Одним із таких напрямів стало закріплення в національному законодавстві статусу і функціонування мови народу-державотворця та інших мов, що було актуально у пострадянських республіках. Саме ця проблема і стала предметом аналізу для авторки статті.

Дослідниця підійшла до розкриття суті даної проблеми комплексно, використавши причинно-наслідкові зв'язки, залучивши фактичний матеріал історії та сучасності, модерні філософсько-правові засади класифікації мова і мовних прав та національні законодавства як основну правову джерельну базу.

Науковиця з'ясувала фактори появи нових дефініцій у законодавстві країн, що стали на шлях демократичного розвитку і збереження національної держави.

Авторка дослідження проаналізувала в системі мовних прав нову сутність трактування "іноземна мова", "мова ворога", "ворожа мова", їх статус і функціонування, закріплених на законодавчому рівні в пострадянських республіках. Вона акцентувала увагу на індивідуальному підході країн до вирішення даної проблеми, хоча їх мета була єдина: збереження своєї ідентичності, забезпечення нації і державі розквіту та унеможливлення відродження попередньої імперії.

Не оминула дослідниця і значення використання Україною досвіду для вирішення мовних прав на своїй території. Цілеспрямоване і послідовне посягання ворога, агресора-окупанта на історію, суверенітет і територію України, знищення українського народу і її як суверенної держави - одне з головних його завдань. аби цього не сталося, багато залежить від рішучих дій на рівні законодавчої та виконавчої влад, зрілості громадянського суспільства та їх свідомості.

Правознавиця робить переконливі висновки. Реалії історії та сьогоднішній стан глобальної турбулентної політики вимагають нових підходів щодо вдосконалення мовних прав. Необхідно враховувати модерні теоретико-методологічні узагальнення науковців щодо класифікації мов, їх статусу та функціонування у національних країнах, котрі стали на демократичний шлях, як складова частина людства, з метою їх національного розвитку зокрема і людської цивілізації взагалі.

Ключові слова: пострадянські республіки, національне законодавство, мова, класифікація мов, статус, функціонування, сутність нововведень, іноземна мова, мова ворога, ворожа мова, правовий статус.

Turyanitsa V.V. Legal consolidation of the new essence of the concepts of foreign language, enemy language, hostile language and their interpretation in the national legislation of post-Soviet republics.

Having conquered national freedom and sovereignty, the post-totalitarian Soviet republics that were part of the communist empire - the Union of Soviet Socialist Republics – actively began to solve the

problem of preserving their identity at the legislative level. One of these directions was the consolidation in national legislation of the status and functioning of the language of the state-building people and other languages, which was relevant in the post-Soviet republics. It was this problem that became the subject of analysis for the author of the article.

The researcher approached the disclosure of the essence of this problem comprehensively, using cause-and-effect relationships, involving factual material of history and modernity, modern philosophical and legal principles of classification of language and language rights, and national legislation as the main legal source base.

The scientist found out the factors of the emergence of new definitions in the legislation of countries that embarked on the path of democratic development and preservation of the nation-state.

The author of the study analyzed in the system of language rights the new essence of the interpretation of "foreign language", "enemy language", "enemy language", their status and functioning, enshrined at the legislative level in the post-Soviet republics. She emphasized the individual approach of countries to solving this problem, although their goal was the same: preserving their identity, ensuring the prosperity of the nation and the state, and making it impossible to revive the previous empire.

The researcher did not miss the importance of Ukraine's use of experience to resolve language rights on its territory. The purposeful and consistent encroachment of the enemy, the aggressor-occupier on the history, sovereignty and territory of Ukraine, the destruction of the Ukrainian people and them as a sovereign state is one of its main tasks. If this does not happen, a lot depends on decisive actions at the level of legislative and executive authorities, the maturity of civil society and their consciousness.

The legal scholar draws convincing conclusions. The realities of history and the current state of global turbulent politics require new approaches to improving language rights. It is necessary to take into account the modern theoretical and methodological generalizations of scientists regarding the classification of languages, their status and functioning in national countries, which have embarked on a democratic path, as a constituent part of humanity, with the aim of their national development, in particular, and human civilization in general.

Key words: post-Soviet republics, national legislation, language, language classification, status, functioning, essence of innovations, foreign language, enemy language, enemy language, legal status.

Актуальність дослідження, його методологічна і теоретико-практична доцільність. Мова – це не тільки суспільна цінність, а й індикатор приналежності до нації, засіб комунікації. Її статус, функціонування у тій чи іншій країні, на міжнародному рівні залежить від багатьох різного роду факторів - об'єктивних і суб'єктивних. Саме при їх врахуванні вона і займає відповідне місце в суспільстві, державі та на рівні міждержавних відносин.

Особливо це стосується суті понять «іноземна мова», "мова ворога", "ворожа мова" та їх трактування у сьогоднішніх національних законодавствах постсоціалістичних республік, що стали на шлях перетворень. Дана ознака притаманна багатьом країнам європейсько-азіатського ареалу, котрі є членами Європейського Союзу, або до нього не входять, але позбулися влади диктатури.

Нові глобалізаційні процеси, що охопили світ, трансформації, спричинені на цій основі, політична невизначеність вектору дій, породження суперечливих наративів, інертність і бездіяльність міжнародних організацій по захисту прав і свобод громадян, демократії, розбудови сучасного механізму світопорядку та відвертий прояв з боку сучасних імперій мовного лінгвоциду стали саме тими концентровано рушійними факторами у пострадянських державах щодо визначення суті понять «іноземна мова», «мова ворога» або «ворожа мова» з метою убезпечення своєї титульної, національної, мовної ідентичності та уникнення загрози для країни.

Що стосується **наукових джерел з тематики дослідження**, то слід вказати, що сьогодні, як зазначає дослідник у галузі права С. Сливка, актуальним і цінним є природно-правові підходи у правознавстві та юридичній практиці. Звернення до ідей природного права, характерне для періоду суспільно-політичних і правових реформ, поєднується з прагненням конкретизувати зміст природно-правових уявлень, понять і концепцій, встановити їх соціальне та юридико-регулятивне значення, виявити не лише переваги, але й методологічні обмеження, властиві методології юснатуралізму [1].

Вихід цієї монографії позначає собою той момент у розвитку правової думки незалежної України, коли звернення до ідей природного права, характерне для періоду суспільно-політичних і правових реформ, поєднується з прагненням конкретизувати зміст природно-правових уявлень,

понять і концепцій, встановити їх соціальне та юридико-регулятивне значення, виявити не лише переваги, але й методологічні обмеження, властиві методології юснатуралізму.

Мета дослідження полягає: по перше, в аналізі суті понять «іноземна мова», «ворожа мова», «мова ворога» та їх юридичного статусу в національних законодавствах постсоціалістичних республік, що перебували під юрисдикцією комуністичної імперії – Союзу Радянських Соціалістичних Республік; по друге, з'ясувати причини і мету появи правової трансформації в цьому напрямі; по третє, дійти об'єктивних висновків щодо таких правових підходів реалізації політики поліетнічними державами як на рівні методології і науково-теоретичних узагальнень, так і практичної вимушеності їх дій з метою ефективності досягнення поставленої мети в плані збереження і безпеки своєї державності.

Саме на таких засадах базуються розгляд і аналіз проблеми, обраний нами, що забезпечить розуміння підходів даними державами і необхідності введення в правове поле названих дефініцій, інноваційних трактувань їх суті і причин появи в умовах посттоталітаризму.

Усе це в комплексі і дає нам можливість створити цілісну картину сучасного стану.

Виклад основного матеріалу. Залежно від сучасної класифікації мов на основі науково-теоретичного та практичного підходів, кожна мова в суспільстві і державі займає чинне місце та набуває відповідного правового статусу, що надає мові та її носіям певних мовних прав. При цьому зауважимо, що мова може набувати таких ієрархічних рівнів правового виміру – юридичного, юридизованого або неформального.

Відзначимо, аналіз національного законодавства пострадянських республік у плані підходів до мовних прав різниться. Особливо це стосується інноваційного правового закріплення і трактування суті понять «іноземна мова», «ворожа мова», «мова ворога» на рівні національного законодавства.

Теоретико- методологічні засади щодо прав і свобод людини і громадянина в посттоталітарних радянських республіках, їх трансформація в демократичні суверенні держави та закріплення прав в національних законодавствах пройшли, як ми уже зазначали, нелегкий шлях, він характеризується різними ознаками, факторами впливу, фазами і темпами трансформації [2].

Кожна новоутворена держава, як суспільний інститут буття народу з відповідно політико-правовим апаратом шукала свій шлях розвитку, котрий би, крім сучасних інновацій, враховував також традиції національного розвитку, рідну мову, як ідентифікатор національної приналежності людини, еволюцію форми держави, її устрою, управління, вбирала в себе різного роду зміни, набуваючи у різних народів своїх особливостей. Цей діалектичний процес розвитку цивілізації вносить зміни і в національні законодавства.

Особливо ці процеси і трансформації проявляються у пострадянських республіках щодо статусу мов і мовних прав. Роль держави і права в організації суспільства залежить від розуміння політичною владою позиції щодо змісту соціального організму, що постійно змінюється в залежності від рівня його розвитку і потреб, зумовлених реальністю буття.

Взаємозв'язок держави як політичної організації влади, права та інституційної системи мають тісні взаємозв'язки і взаємодоповнення. Це ще раз підтверджують посттоталітарні держави, зокрема полінаціональні. Найбільш яскраво це виражено в напрямі мовних прав людини і громадянина, функціонування мов і їх статусу.

Не вирішена проблема мовних прав у наш час набуває ознак можливої втрати суверенітету, територіальної цілісності держави та денаціоналізації. Особливо така гібридна політика по відношенню до колишніх республік Союзу Радянських Соціалістичних Республік проводиться Російською Федерацією. Прикладом слугує суверенна Україна, проти якої неоімперія розпочала війну. Щоб цього не сталося, державний апарат управління і примусу має чітко застосовувати превентивні заходи, стати на захист держави, усвідомити свою роль і функції, проявити чітку позицію здатності видавати загальнообов'язкові норми поведінки та дотримуватися чинних норм, прав і обов'язків у їх єдності. Саме так поступають пострадянські поліетнічні республіки з метою подальшого свого існування, ставлячи у діалектичну залежність суть понять права і обов'язки, усвідомлення їх суті як цілого при реалізації людиною і громадянином свого права. Прикладом такого підходу слугує закон Республіки Казахстан про мови в країні. В ньому чітко закцентовано на обов'язку громадянина та ролі національної мови як фактора консолідації: "обов'язком кожного громадянина Республіки Казахстан є володіння державною мовою, що є найважливішим фактором консолідації народу Казахстана" [3].

На шляху побудови демократичної держави на принципах верховенства права реалізувалися процеси легітимації держави і державної влади народом. “Людина - суспільство - нація - держава” - це взаємопов’язані і взаємозалежні ланки життєдіяльності, буття людини, суспільства, функціонування держави та її інституцій. Саме зв’язок із буттєвими вимірами і ставить перед державою основне завдання: забезпечити людині права і свободи та механізм їх захисту. Саме держава на демократичних засадах права закріплює і гарантує правовий статус людини і громадянина, гарантує свою безпеку та зумовлює демократичне функціонування і розвиток суспільства, людини і громадянина.

Характерною ознакою поневолених комуністичною імперією народів у пострадянських республіках і насадження політики творення єдиного радянського народу та огульною русифікацією всіх сущих у цім утворенні, була наявність національної єдності, повага до своєї мови, історії, культури, традицій, котрі нищилися тотальною владою комуністів.

Перед новими суверенними державами постало вирішення значної кількості проблем. Серед них - національна єдність у розбудові своєї держави із своїми головними символами та атрибутами, зведення до мінімуму диференціації в суспільстві, усвідомлення всіма сутності права і обов’язку громадянином і людиною. Все це в комплексі лягло у фундамент демократії, народовладдя як вияв суверенної волі в інтересах усього суспільства та держави. Визнання влади, її легітимація безпосередньо пов’язані з народним волевиявленням.

Реальність кінці XIX і початку XXI століть засвідчує не тільки про адаптивні процеси щодо демократичних перетворень у пострадянських республіках цього періоду в напрямі інтеграції до ЄС і НАТО, а й про серйозний вплив геополітики і трансформацій у світі. Все це стало вагомим чинником випробування національних республік колишнього СРСР, особливо нових форм правління, оновлення національних традицій, новий погляд на історію своєї країни, пошук форм демократичного співжиття та вирішення в усіх республіках наболілої проблеми - статусу мов та їх функціонування, особливо російської.

Міжнаціональні відносини у пострадянських країнах характеризуються багатоаспектністю, спричинену історичним розвитком, специфікою взаємовідносин і взаєморозуміння. В той же час, що важливо, вони в комплексі і цілісності як у суспільстві, так і на рівні держав забезпечують для націй, громадян країн праворозуміння, усвідомленості свого статусу та необхідності мирного співіснування на рівні суспільства, держави та міждержавних зносин. Особливо це стосується поліетнічних і полімовних держав, де має бути повага до титульної нації, на території якої проживають представники інших народів. Це в першу чергу відчутно між даними суб’єктами в напрямі мовних прав. Наратив “какая разніца”, що нерідко звучить з вуст високопосадовців, його мета почала поступово доходити до свідомості войовничих представників, а також необхідності дотримуватися мудрості народної: “У чужий монастир не йдуть із своїм уставом”. “Зараз неприємно говорити російською. Це мова, якою розмовляють люди, які прийшли нас вбивати”, - заявила О.Зеленська в своєму інтерв’ю газеті The Telegraph [4].

Саме за національну ідентичність, свою мову і віру розпочалася усвідомлена і безстрашна боротьба на законодавчому рівні у пострадянських республіках. Уже з перших років своєї незалежності дані країни почали вводити у національне право інноваційну суть мовних прав.

У національних законодавствах “іноземна мова”, “мова ворога” і “ворожа мова” в більшості це стосується російської мови.

Мова ворога - це офіційна мова певного народу, ставлення якого до інших людей, націй є вороже. Вона здебільшого використовується в геополітичних аспектах із пропагуванням ворожих наративів. Її також відносять до групи “іноземні мови”.

Щодо семантики ворожа мова, то вона вбирає у себе мову ворога, а також ті мови, що їх використовує ворог задля досягнення своїх цілей. До речі, в цей арсенал може входити і мова того народу, проти якого він і веде боротьбу. Це використовується з метою доступності суті пропагованих ворогом фальшивих наративів “дружні народи”, “братські народи”, “один народ” для розуміння більшістю населення. Яскравим прикладом є використання української мови ворогом проти громадян України.

Першими до визначення правової суті терміну іноземна мова та його закріплення в національних законах приступили Естонія та Латвія

Національним законодавством Естонії до іноземних мов віднесено всі мови та мови національних меншин, крім естонської та сурдомови. Мова національних меншин - це іноземна мова,

яку громадяни Естонії, що належать до національної меншини, історично використовують як рідну мову в Естонії [5].

Щодо Латвії, яка чи ненайбільше була серед країн Балтійського регіону зрусифікована і в процентному відношенні титульна нація значно уступала так званому неправовому поняттю російськомовному населенню, то Законом "Про державну мову" від 21 грудня 1999 року всі мов, крім латиської та лівської (мова корінних мешканців, набули статусу іноземної) [6]. Відповідно до статті 4 и 5 даного Закону Держава забезпечує підтримку, захист і розвиток лівської мови як мови корінного (автохтонного) населення. Будь-яка інша мова, використовувана в Латвійській Республіці, окрім лівської мови, в межах цього Закону вважатиметься іноземною мовою.

Тільки принциповий підхід до правового забезпечення національній мові статусу державної/офіційної на всій території, контролю за реалізацією чинних правових норм у всіх сферах життєдіяльності без усякого "пом'якшення", "лагідності" чи "грубого насадження" забезпечить безпеку в суспільстві і державі. Реалії вимагають необхідності переходу від політичної "тріскотні" до повноти реалізації правових норм.

Законодавство окремих пострадянських країн є прикладом раз і назавжди врегулювати статус мови державотворчої нації та російської мови зокрема в суверенних поліетнічних державах. Даний підхід у своїй основі, як засвідчує практика, є вірним і ефективним. Він враховує комплекс проблем для вирішення безпеки державотворчій нації, її мові і країни. Реалії засвідчують: такий підхід є доцільним та успішним. Про це засвідчує реальність у пострадянських республіках

Імперській Російській федерації, спадкоємиці СРСР притаманні як і Угорщині фантомні болі. Така характерна риса даних країн відкидує не тільки їх цивілізаційний розвиток, а й порушує верховенство міжнародного права, прагнучи повернути під свою юрисдикцію колишні радянські республіки та відновити СРСР, а її сателіт – втрачені після Першої світової війни території з його населенням, де століттями проводились гноблення і мадяризація. Особливо це стосується етнічних українських земель, на яких проживали русини/українці.

Головними об'єктами знищення сьогодні залишилися мова, національна ідентичність, суверенітет, анексія етнічних територій. Це безпосередньо стосується і пострадянських республік.

Проблема статусу і функціонування національних мов та зокрема російської набула нових форм з метою збереження безпеки свої держави. Це стало одним із головних напрямів у вдосконалені права на національному рівні. Прийняття законів у протидії злу стало правовою реальністю, яка полягала в інноваційному підході до роозуміння суті верховенства права взагалі та природного і надприродного права, їх місця в системі прав, а саме: як динамічної, еволюційної, а не застиглої форми і константи, що не враховують політико-правову сутність результатів глобалізації, змін і турбулентності.

Висновки. Мовні права у республіках, що входили до складу комуністичної імперії СРСР, утвореного на крові різних народів і були завойовані ще в часи царської Росії, залишаються актуальними і сьогодні. Виборовши свободу, незалежність і суверенітет, ставши на шлях демократичних перетворень, мовні права в пострадянських республіках набули нових ознак. Особливо це характерно для поліетнічних держав, де превалював статус російської мови над національними, розмиваючи національну ідентичність, що призводило до осмислення зростання русифікації та втрати країнами національних ознак. Саме таким країнам найбільш притаманна поява мовних проблем, зокрема, статусу та їх функціонування, пошуку та їх об'єктивного вирішення на законодавчому рівні, правового трактування сутності понять "іноземна мова", "ворожа мова", "мова ворога". Такий крок був зроблений на рівні суспільства, міждержавних відносин з метою самоідентифікації, примноження своєї культури, традицій та повернення де-факто і де-юре мови в статус державної як одного з головних атребутів державності.

Причинно-наслідковий принцип аналізу інноваційних підходів постсоціалістичних республік до мов і внесення ними у національне законодавство понять "іноземна мова", "ворожа мова", "мова ворога", трактування їх суті, а відтак їх правовий статус і функціонування у своїх країнах дають підстави стверджувального висновку. По-перше, в основу була покладена класифікація прав людини Комісії з прав людини ООН. Саме вона виділяє три групи прав. До першої, загальні права і свободи людини, віднесені всі права, встановлені Міжнародним кодексом про права людини (право на свободу дії особи, право на участь у правовому процесі, економічні, соціальні, політичні, культурні та інші). Другу, права людини, утворюють права особи, *які вона набуває у зв'язку з приналежністю до національної, етнічної, релігійної або лінгвістичної меншини* (виділено

нами. – В.Т.). Вони закріплені ст. 27 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. До третьої групи, спеціальні права, віднесено права місцевих народів та їх представників, зафіксовані Конвенцією міжнародної організації праці № 169 та Декларацією прав місцевих народів. Сюди ж необхідно віднести також і класифікацію мов, що базується на модерних філософсько-правових і практичних засадах, узагальнених німецьким вченим Г. Клоссом.

Прикладом для України та інших пострадянських країн має слугувати досвід також Ізраїлю, який запровадив у всі сфери життя країни іврит. Проблеми вивчення його в країні є завданням усіх, котрі прагнуть реалізувати своє право на отримання громадянства даної країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сливка С.С. Переднє слово. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010, 576 с.
2. Туряниця В.В. Постсоціалістична Словаччина: трансформація у демократичну державу, забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Ужгород, вид-во УжНУ “Говерла”, 2012, 100 с.
3. Закон Республіки Казахстан від 12 липня 1997 року № 151-I Про мови в Республіці Казахстан. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1008034.
4. The Olena Zelenska interview – Ukraine: The Latest, Podcast. URL: https://www.telegraph.co.uk/world-news/2024/07/12/ukraine-olena-zelenska-interview-kyiv.
5. Закон “Про мову” від 21 лютого 1995 року. URL: https://www.cilevics.eu/minelres/NationalLegislation/Estonia/Estonia.htm, Закон “Про мову” від 23 лютого 2011 року / URL: https://www.juristaitab.ee/sites/default/files/seaduste-tolked/%D0%97%D0%90%D0%9A%D0%9E%D0%9D%20%D0%9E%20%D0%AF%D0%97%D0%AB%D0%9A%D0%95_01.07.2015.pdf.
6. Законом “Про державну мову” від 21 грудня 1999 року. URL: https://language-policy.info/movne-zakonodavstvo/zakonodavstvo-pro-movy-latvijskoji-respubliky/zakon-latvijskoji-respubliky-pro-derzhavnu-movu.

УДК 342.565.2 : 347. 92 :994
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.45

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ ТА МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇЇ ДІЄВОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ТА ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ)

Фурса С.Я.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного права
та галузевих правових дисциплін
Київського університету права
Національної академії наук України,
заслужений юрист України
ORCID: 0000-0002-3023-5287
e-mail: fursa_2003@ukr.net

Фурса Є.І.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного права
та галузевих правових дисциплін
Київського університету права
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0001-9496-1256
e-mail: fursa_2003@ukr.net

Регушевський Е.Є.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри міжнародного права
та галузевих правових наук
Київського університету права
Національної академії наук України
ORCID: 0009-0008-0783-2017
e-mail: ree0665121824@gmail.com

Фурса С.Я., Фурса Є.І., Регушевський Е.Є. Конституція України та механізм забезпечення її дієвості (на прикладі захисту прав людини у конституційному та цивільному судочинстві).

Стаття присвячена аналізу механізму забезпечення дієвості норм Конституції України, які стосуються основоположних прав людини і громадянина, зокрема, на захист права на працю, права споживачів. Акцент зроблено на тому, що Конституція України – це дієвий механізм, який вирішує найважливіші питання в державі і яку безпосередньо застосовує Конституційний Суд України у своїй практиці, а Верховна Рада України може і повинна забезпечувати роботу цього механізму та удосконалювати його. Проаналізована роль Президента України як гаранта додержання Конституції України [1], прав і свобод людини і громадянина та висловлені авторські гіпотези про те, що Президент не може впливати на суди та суддів, оскільки останні незалежні та повинні підкорюватися тільки закону. Зроблено висновок про те, що Конституційний Суд України (далі – КСУ) проводить значну і позитивну роботу з упорядкування законодавства і приведення його у відповідність Конституції та до європейських стандартів, але його діяльність має узгоджуватися із процедурою ухвалення судами рішень на підставі принципу верховенства права. Проаналізовано Рішення Конституційного Суду України Другий Сенат у справі за конституційними скаргами Дорошко Ольги Євгенівни, Євстіфеєва Микити Ігоровича, Кушаби Івана Петровича, Якіменка

Володимира Петровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 1, 5 частини шостої статті 19, пункту 2 частини третьої статті 389 Цивільного процесуального кодексу України (щодо гарантування права на судовий захист у малозначних спорах) від 22 листопада 2023 року № 10-р(II)/2023 [2] та зроблено висновок про те, що не можна за ціною позову кваліфікувати справу як малозначну, оскільки це принижує права людини, зокрема, коли громадянин отримує мінімальну заробітну плату, то і спір в нього буде стосуватися незначної суми. Тому з кваліфікацією трудових спорів як малозначних не можна погодитись, оскільки так нехтується значимість основного Закону України, оскільки Конституція регламентує право на працю, яке є основоположним, а не малозначні питання. Наша держава взяла на себе зобов'язання і має гарантувати захист прав своїм громадянам на звернення до Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: Конституція України, Конституційний Суд України, цивільне судочинство, права людини, малозначні спори, захист прав споживачів, трудові спори, неконституційність закону, Європейський суд по правах людини, рішення.

Fursa S.Ya., Fursa E.I., Regushevsky E.Ye. Constitution of Ukraine and the mechanism for ensuring its effectiveness (on the example of human rights protection in constitutional and civil proceedings).

The article is devoted to the analysis of the mechanism for ensuring the effectiveness of the norms of the Constitution of Ukraine, which concern the fundamental rights of man and citizen, in particular, the protection of the right to work, consumer rights. The emphasis is placed on the fact that the Constitution of Ukraine is an effective mechanism that resolves the most important issues in the state and which is directly appliesby the Constitutional Court of Ukraine in its practice, and the Verkhovna Rada of Ukraine can and should ensure the work of this mechanism and improve it. The role of the President of Ukraine as a guarantor of compliance with the Constitution of Ukraine, human and citizen rights and freedoms is analyzed and the author's hypotheses are expressed that the President cannot influence the courts and judges, since the latter are independent and must obey only the law. The conclusion is made that the Constitutional Court of Ukraine (hereinafter – the CCU) is carrying out significant and positive work on streamlining the legislation and bringing it into line with the Constitution and European standards, but its activities must be consistent with the procedure for the adoption of decisions by courts based on the principle of the rule of law. The Decision of the Constitutional Court of Ukraine, Second Senate, in the case on constitutional complaints of Doroshko Olga Yevgenivna, Yevstifeyev Mykyta Igorovych, Kushaba Ivan Petrovych, Yakimenko Volodymyr Petrovych on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of paragraphs 1, 5 of part six of Article 19, paragraph 2 of part three of Article 389 of the Civil Procedure Code of Ukraine (regarding guaranteeing the right to judicial protection in minor disputes) dated November 22, 2023 No. 10-p(II)/2023 was analyzed and the conclusion was made that it is impossible to qualify the case as minor based on the price of the claim, since this degrades human rights, in particular, when a citizen receives the minimum wage, then the dispute will concern an insignificant amount. Therefore, we cannot agree with the qualification of labor disputes as minor, since this neglects the significance of the Basic Law of Ukraine, since the Constitution regulates the right to work of a person, which is fundamental, and not minor issues. Our state has undertaken obligations and must guarantee the protection of the rights of its citizens to appeal to the European Court of Human Rights.

Key words: Constitution of Ukraine, Constitutional Court of Ukraine, civil proceedings, human rights, minor disputes, consumer rights protection, labor disputes, unconstitutionality of the law, European Court of Human Rights, decision.

Постановка проблеми. Необхідно на науковому рівні проаналізувати реалізацію норм Конституції України при розгляді цивільних справ у цивільному судочинстві, у разі, якщо суд дійде висновку, що законодавство, яке підлягає застосуванню є неконституційним та роль Конституційного Суду України у визнанні відповідних норм неконституційними, на прикладі трудових спорів, спорів про захист прав споживачів та інших, які потребують перегляду при віднесені їх до малозначних спорів.

Стан опрацювання. Питанням неконституційності норм Цивільного процесуального кодексу України [3] (далі – ЦПК) щодо недоцільності віднесення справ про захист прав споживачів, трудових спорів до малозначних вчені присвячували свої праці [4] та досліджували роль Конститу-

ційного Суду України [5, с. 14–21] та Європейського суду з прав людини у механізмі захисту прав людини [6]. Але актуальність питання не вичерпала себе, тому вчені мають і далі висловлювати свої обгрунтовані думки про реалізацію норм Конституції, які передбачають захист основоположних прав і свобод людини та громадянина та створені дієвого механізму із забезпечення реалізації норм Конституції України, зокрема, у цивільному судочинстві.

Мета статті: дослідити вплив Конституції України на цивільне судочинство з метою узгодження її положень із законодавством, яке регламентує останнє. Показати роль Конституційного Суду України у захисті прав людини, зокрема, у малозначних спорах та визнанні деяких норм ЦПК, які регламентують процедури їх розгляду, неконституційними.

Виклад основного матеріалу. Якщо не ідеалізувати Конституцію України, а наважитися говорити про її різнопланову дієвість, то варто, насамперед, віддати належне розробникам, які створили гарний інтелектуальний продукт, вагомість якого для правової системи України неможливо переоцінити. В той же час, слід окреслити, що гіперболічно Конституція України – це дієвий механізм, який вирішує найважливіші питання в державі і яку безпосередньо використовує Конституційний Суд України у своїй практиці, а Верховна Рада України може і повинна забезпечувати роботу цього механізму та удосконалювати його. Зокрема, в ч. 2 ст. 102 Конституції України зазначено, що Президент України є гарантом додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Але чи є реально забезпеченим такий статус Президента України, щоб він міг гарантувати додержання Конституції України всіма гілками влади і посадовими особами? Очевидно, що ні.

Так, судова гілка влади не підпорядкована Президенту України, а це, одночасно, означає, що Президент не може бути гарантом прав і свобод людини та громадянина, оскільки в нього не має повноважень впливати на суди при вирішенні ними конкретних справ. Саме останні мають повноваження вирішувати спори і припиняти правопорушення.

Дійсно, Президент України може не підписати закон, який він вважає неконституційним або таким, що порушує права людини, але для цього в нього має бути достатньо підстав. З цього приводу й виникає питання про те, а хто має надати реальні поради Президенту України щодо відповідності певного Закону нормам Конституції України та правам людини? Представляється, що налагоджений графік прийому громадян [7] і відповідних письмових звернень громадян України до Президента – це механізм сприйняття окремих проблем скаржників, а не шлях вирішення проблем певних верств населення або окремих груп громадян. Більше того, потік подібної інформації розтікається по декількох напрямах, зокрема, частина потоку спрямовується до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини[8] та до інших високопосадовців, тому реальної єдиної картини з правами людини не складається в органів державної влади.

Звідси випливає простий і в той же час багаторівневий висновок про здобутки, виклики і перспективи розвитку України в конституційному контексті, про які слід говорити через аналіз тих проблемних питань, які існують в нашій державі, і способах їх вирішення. Сприймаючи конституційний розвиток України як рух конституційного устрою України вперед, а також приведення законодавства відповідно до вимог Конституції України, слід періодично проводити екскурс в недалеке минуле і порівнювати здобутки правової системи.

Варто зазначити, що Конституційний Суд України (далі – КСУ) проводить значну і позитивну роботу з упорядкування законодавства і приведення його у відповідність Конституції України та до європейських стандартів. Зокрема, не можемо не згадати рішення КСУ з приводу конституційної скарги щодо гарантування права на судовий захист у малозначних спорах [2], оскільки цим рішенням було скасоване обмеження у правах на захист прав осіб в порядку спрощеного позовного провадження (ст. 274 ЦПК). І хоча це рішення КСУ стосується справ про захист прав споживачів, але будемо його сприймати лише як першу спробу застерегти приниження або, навіть, дискримінацію прав осіб за рівнем їх доходів, оскільки рівень доходів визначає ті спірні питання, в яких особи беруть участь. Не можна за ціною позову кваліфікувати справу як малозначну, оскільки це принижує права людини. Наприклад, коли громадянин отримує мінімальну заробітну плату, то і спір в нього буде стосуватися незначної суми, але чи можна говорити про те, що для нього розмір мінімальної заробітної плати малозначний, якщо він за ці кошти мусить годувати своїх дітей цілий місяць? Як пояснити багатьом пенсіонерам, що розмір їх пенсії не вартий значної уваги для судів і суддів, оскільки для них ці справи розцінюються як малозначні. Хіба можна назвати права людини на працю малозначними і передбачати менші гарантії для їх захисту? Це суперечить не

тільки елементарній логіці, оскільки мільйони українців живуть саме за рахунок праці, а віднесення трудових спорів до малозначних прямо протиставляється ст. 3 Конституції України. Так, у статтях 43–45 Конституції України значна увага приділяється праву на працю. А у п. 2 ч. 4 ст. 19 ЦПК законодавець кваліфікуючи спори, що виникають з трудових правовідносин відніс їх, фактично, до малозначних. Як бачимо, такою кваліфікацією трудових спорів нехтується значимість основного Закону України і складається враження, що замість базових основ правовідносин Конституція регламентує малозначні питання.

Отже, КСУ визнав невідповідність положень ЦПК нормам Конституції України по відношенню до захисту прав споживачів, але його рішення це, фактично, реакція на заяву вказаних у рішенні громадян, а не його загальне ставлення до принципу пропорційності, який передбачений в ст. 11 ЦПК. Тому можна зробити висновок про те, що Конституція України виконала *в цій справі* роль своєрідного флагмана, на який має орієнтуватися законодавча влада. Більше того, КСУ постановив визнати такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), пункти 1, 5 частини шостої статті 19 Цивільного процесуального кодексу України, що вони втрачають чинність через шість місяців із дня ухвалення КСУ цього Рішення, Верховна Рада України має привести їх у відповідність до Конституції України та цього Рішення. Формально розглядаючи впровадження рішення КСУ можна дійти висновку, що Верховна Рада України виконала поставлене завдання, але реальної зміни принцип пропорційності не зазнав, оскільки ґрунтовного переосмислення дії цього принципу в цивільному судочинстві не відбулося.

Тому розглядаючи конституційний розвиток України варто визнати не стільки позитивні риси, скільки негативні тенденції, щоб працювати над їх усуненням. Для впевненого руху вперед потрібно іноді озиратися назад, щоб побачити, а чи правильним шляхом ми йдемо.

Так, розробники першої редакції Конституції України заклали право особи на безпосереднє звернення до КСУ. Сьогодні як певні виклики можна сприймати обмеження прав особи на безпосереднє звернення до КСУ, оскільки:

- за ч. 2 ст. 57 Закону України «Про Конституційний Суд України» попередню перевірку звернень до Суду здійснює Секретаріат, але ж останнє поняття є узагальнюючим, оскільки Керівник Секретаріату має першого заступника, заступників тощо. Тому при відсутності персоніфікації повноважень на розгляд звернень до суду, це питання може вирішувати будь-який працівник Секретаріату. Але ж йдеться про конституційну скаргу та інші звернення до КСУ, важливість яких важко переоцінити. Для порівняння, у судах загальної юрисдикції та навіть у Верховному Суді канцелярії судів не мають таких процесуальних повноважень, а мають лише зареєструвати відповідні заяву, оскільки особа звертається до суду і її не цікавить позиція канцелярії суду. Тому при зверненні до будь-якого суду відповідь має надавати, як мінімум, суддя, а не працівник канцелярії;
- перед зверненням до КСУ суб'єкт права на конституційну скаргу має отримати остаточне судове рішення і довести, що застосований в цьому рішенні закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України. Однак, такий шлях до КСУ може бути тривалим і тернистим, оскільки слід пройти всі інстанції суду загальної юрисдикції.

Тому звернення до КСУ стало більш проблемним, ніж передбачалося у попередніх нормативних актах, а це свідчить про те, що способи вирішення проблем громадян погіршуються і їх вирішення відтерміновується на невизначений проміжок часу. Тобто вченим і фахівцям потрібно підіймати такі питання і пропонувати способи їх вирішення.

Більше того, як свідчить власний досвід у цивільному судочинстві, багато хто з осіб втрачає надію на захист власних прав в судах, тому скоріше вони звернуться до Європейського суду з прав людини, а ніж до КСУ.

Більше того, якщо проаналізувати інформацію з мережі Інтернет, то вийде, що багато хто з фахівців рекламує власний досвід звернення до Європейського суду з прав людини і позитивні результати такого звернення, але важко знайти фахівців, які б радили особам звертатися до Конституційного Суду України. Однак, така практика є кардинально неправильною, оскільки саме наша держава взяла на себе відповідні повноваження і має не тільки забезпечити, а гарантувати захист прав власним громадянам і звернення до міжнародних установ і тим більше рішення Європейського суду з прав людини проти України мали б розцінюватися як екстраординарні випадки недосконалості нашої правової системи. Ні, такі випадки стали чимось повсякденним, оскільки був прийнятий Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейсько-

го суду з прав людини»[9] і у п. 8 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про виконавче провадження»[10] передбачені повноваження з виконання рішень Європейського суду з прав людини. При цьому варто зазначити, що КСУ володіє більшими повноваженнями ніж Європейський суд з прав людини (далі-ЄСПЛ), оскільки до повноважень КСУ має належати й визнання неконституційними рішень ЄСПЛ. Це довести не складно і цей висновок обумовлений тим, що у п. 3 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про Конституційний Суд України» до його повноважень належить перевірка на відповідність Конституції України міжнародних договорів, а рішення ЄСПЛ ґрунтуються на міжнародному договорі. Тому, на нашу думку, правило про те, що рішення чи висновок КСУ є остаточним і не може бути оскарженим, стосується не тільки української, а й міжнародної правової системи, включаючи юрисдикцію ЄСПЛ. В цьому контексті слід вибудувати конфігурацію взаємовідносин з оскарження рішень українських судів і правового їх значення. Громадяни України вправі оскаржити рішення українських судів щодо неконституційності застосованих судом норм до КСУ або самі суди уповноважені аналогічні питання поставити перед КСУ (ч. 6 ст. 10 ЦПК), але після вирішення цього питання КСУ вони не можуть розглядатися ЄСПЛ. В той же час, громадяни вправі оскаржувати інші положення рішення суду перед ЄСПЛ щодо яких не існує рішення КСУ.

При такому підході, на нашу думку, права громадян України на захист значно розширяться в контексті широти оскаржуваних питань, але варто це положення нормативно закріпити, оскільки формально КСУ відокремлений від правосуддя через те, що “Правосуддя” регламентоване у розділі VIII Конституції України, а повноваження Конституційного Суду України – у розділі XII. Хоча таке тлумачення повноважень судів та КСУ не відповідає рівню тих питань, які ними вирішуються. Так, варто визнати повноваження Конституційного Суду України вищими ніж судів загальної юрисдикції, тому формально норми щодо Конституційного Суду України мають бути розташовані раніше, ніж норми про правосуддя в Україні. Тому при всій повазі до такої важливої установи, яким є КСУ, варто зазначити, що правила його діяльності і місце у врегулюванні суспільних відносин визначає Верховна Рада України, а також не можна не враховувати персональний склад КСУ, який має формуватися не за політичним і квотним принципом, а за фаховими здібностями кандидатів.

Отже, перспективи удосконалення правової системи України внаслідок діяльності КСУ можна прогнозувати лише в тому випадку, коли до складу цього суду увійдуть фахівці найвищої кваліфікації, які здатні самостійно і творчо мислити, а також принципово відстоювати права та інтереси кожного громадянина та, одночасно, нашої держави в усіх можливих правовідносинах. Так, інтереси держави та громадянина в правовій державі мають співпадати і це не тільки данина ст. 3 Конституції України, а й гарантія могутності нашої України.

Наша Конституція хоча і була створена не так давно, як у багатьох інших розвинених країнах, але провідні іноземні фахівці визнавали її однією з найдемократичніших. В той же час, за кількістю змін до Конституції України може скластися враження, що вона існує, як мінімум, століття і що депутати за політичними міркуваннями намагаються «підлаштувати» положення Конституції під свої політичні гасла або адміністративні інтереси. Так, одним Законом були внесені зміни до таких статей Конституції України: 76, 78, 81-83, 85, 87, 89, 90, 93, 98, 112-115, а потім цей закон було визнано неконституційним у зв’язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття. Очевидно, що Конституція України не повинна сприйматися як недоторканна книга, яку дістають лише на окреме свято – день її прийняття, оскільки її норми є нормами прямої дії. Але в той же час, потрібно з певною повагою ставитися до основного Закону України, до речі, як і до інших законів і не потрібно поспіхом викладати пропозиції змін до норм Конституції України. Наприклад, у 2016 році було внесено доповнення до ст. 124 Конституції України такого змісту: «Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом Міжнародного кримінального суду». Така норма Конституції України не має правового сенсу. Якщо розкласти цю положення на елементи і перефразувати, то може вийти: «Україна може й не визнати …, а може ініціювати та започаткувати новий кримінальний суд на своїх умовах» тощо. Очевидно, що це право держави і це не потрібно декларативно відтворювати в Конституції України, а необхідно впроваджувати власні політичні інтереси в міжнародну діяльність, що особливо актуально в сучасних умовах.

Визначений недолік тепер відгукується по іншому. Так, у 2024 році Законом України «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» [11] Україною було ратифіковано відповідний статут, але що тепер робити з положенням Конституту-

ції України, де до цих пір робиться припущення, що Україна може його ратифікувати, коли він де-юре ратифікований. Тому тепер потрібно внести ясність в Основний закон і усунути дилему. Отже, діяльність Верховної Ради України не повинна бути ситуативною і не потрібно нашу Конституцію підлаштовувати до сучасного політичного моменту.

Відверто аналізуючи місце Конституції України в житті суспільства варто говорити про істотну залежність сутності нашого правового життя від кваліфікації депутатів Верховної Ради України, персонального складу КСУ, а також від Складу Науково-консультативної ради Конституційного Суду України та інших факторів. Так, депутати приймають закони і від їх якості залежить життя суспільства. Тому уявляється просто дивним, коли до недавно прийнятого закону вносяться зразу ж велика кількість змін.

Нещодавній приклад з введенням закону про Національне антикорупційне бюро України та Спеціальну антикорупційну прокуратуру взагалі безпрецедентний і цей випадок не просто приклад зворотного політичного кроку. Як можна приймати закон і через тиждень без рішення Конституційного Суду України самим депутатам його анулювати? Тут коментарі зайві, оскільки наведені положення свідчать про кваліфікацію осіб, які займаються законотворчою діяльністю та приводять законодавство у відповідність до вимог Європейського Союзу, а також приймають закони. Але як такий випадок пояснити в Європейському союзі? Як таку ситуацію роз'яснити студентам? Де ті «запобіжники» у правовій системі України, які мали застерегти такий випадок чи лише мітинги під час воєнного стану можуть зупинити прийняття і скасування законів?

В цьому контексті слід звернути увагу на те, яку роль відводять собі вчені, які займаються науковою та педагогічною діяльністю і досліджують та читають конституційне право і конституційний процес. На наш думку, якщо наша держава і суспільство бажають поступового та прогресивного розвитку, то не можна залишати на розсуд депутатів такі важливі питання як внесення змін до Конституції України та інших законів.

Наукова думка має проливати світло на вирішення особливо важливих питань, супроводжувати не тільки законотворчий процес, а й ухвалення рішень КСУ, шляхом надання наукових висновків. При цьому, наукова думка має випереджати законотворчий процес, застерігати прийняття неконституційних законів і таких, що порушують права людини.

В Україні сьогодні друкується величезна кількість наукових журналів, проводиться доволі багато конференцій, круглих столів тощо, тому фахівцям можна публічно висловити свою точку зору. Дійсно, комусь з редакційної колегії може не сподобатися матеріал або автор матеріалу і такі факти мають місце, тоді необхідно доносити власну точку зору у інших виданнях.

Колись давно пропонувалася до обговорення на конференції вузька тема щодо нарадчої кімнати в діяльності суду, але завдяки ґрунтовній, системній і принциповій позиції науковців тема на стільки розширилася, що всім стало ясно, що озвучена тема занадто вузька для обговорення і проблеми в судочинстві пов'язані не з нарадчою кімнатою …

Отже, готуючи сьогодні студентів ми мусимо бачити перспективу нашої країни на довгі роки, тому вони мають отримувати ґрунтовні і перспективні знання та професійні навички, а також конструктивну і принципову позицію від науковців та викладачів. Лише в такому випадку конституційний розвиток України матиме перспективу і відповідні кадри на заміщення вакантних посад в державі, які здатні будуть продовжити рух нашої держави до проголошених у нашій Конституції цілей – суверенітет і незалежність, демократична, соціальна, правова держава, де людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Висновки. З проведеного дослідження випливає простий і, в той же час, багаторівневий висновок про здобутки, виклики і перспективи розвитку України в конституційному контексті, про які слід говорити через аналіз тих проблемних питань, які існують в нашій державі, і способах їх вирішення, зокрема, у цивільному судочинстві при віднесені певних категорій справ до малозначних, зокрема, трудових спорів та спорів про захист прав споживачів. Сприймаючи конституційний розвиток України як рух конституційного устрою України вперед, а також приведення законодавства відповідно до вимог Конституції України, слід періодично проводити екскурс в недалеке минуле і порівнювати здобутки правової системи України. Варто зазначити, що Конституційний Суд України проводить значну і позитивну роботу з упорядкування законодавства і приведення його у відповідність до Конституції України та європейських стандартів. Не можна за ціною позову кваліфікувати справу як малозначну, оскільки це принижує права людини. Громадя-

нин може отримувати мінімальну заробітну плату, а справа, наприклад, трудовий спір може бути справою його життя. Тому, наукова думка має випереджати законотворчий процес, застерігати прийняття неконституційних законів і таких, що порушують права людини. Крім того, до повноважень КСУ належить перевірка на відповідність Конституції України міжнародних договорів, а рішення ЄСПЛ ґрунтуються на міжнародному договорі. Тому, на думку авторів, правило про те, що рішення чи висновок КСУ є остаточним і не може бути оскарженим, стосується не тільки української, а й міжнародної правової системи, включаючи юрисдикцію ЄСПЛ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text
2. Рішення Конституційного Суду України Другий Сенат у справі за конституційними скаргами Дорошко Ольги Євгенівни, Євстіфеєва Микити Ігоровича, Кушаби Івана Петровича, Якіменка Володимира Петровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 1, 5 частини шостої статті 19, пункту 2 частини третьої статті 389 Цивільного процесуального кодексу України (щодо гарантування права на судовий захист у малозначних спорах) від 22 листопада 2023 року № 10-р(II)/2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-23#Text.
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.
4. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Проблемні питання у визначенні видів проваджень цивільного судочинства. В кн. Цивільний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про цивільне судочинство: монографія / за заг. ред.докторки юридичних наук, професорки, заслуженої юристки України С.Я. Фурси, докторки юридичних наук, професорки С.С. Бичкової. Київ, Алерта, 2023. С. 48.
5. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Застосування Верховним Судом принципу верховенства права у контексті звернення до Конституційного Суду України *(щодо конституційності Закону України «Про виконавче провадження» та Закону України «Про особливості утворення акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування”.Часопис Київського університету права.* 2024. № 2. С. 14–21.
6. Денисова А.В., Сірко В.С. Роль Європейського суду з прав людини у захисті та розвитку прав людини в Європі. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 1. С. 724–726.
7. Графік прийому громадян. Президент України. URL: https://www.president.gov.ua/appeals/schedule.
8. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Закон України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text.
9. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини. Закон України від 23 лютого 2006 року N 3477-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text.
10. Про виконавче провадження. Закон України від 2 червня 2016року № 1404-VIII. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19?find=1&text=%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B0%D1%87#n7.
11. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього. Закон України від 21 серпня 2024 року № 3909-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.46

ВІРТУАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В КОНТЕКСТІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Чепис О.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Чепис О.І. Віртуальна ідентичність в контексті прав людини.

Стаття присвячена всебічному дослідженню феномену цифрової ідентичності у контексті сучасних викликів забезпечення та захисту прав людини в умовах глобальної цифрової трансформації та стрімкого розвитку віртуальних середовищ. Підкреслено, що зростання масштабів збору й обробки персональних і конфіденційних даних, зростаюча залежність від алгоритмічних систем ухвалення рішень, а також поступове витіснення безпосередньої участі людини в ідентифікаційних і контрольних процесах актуалізують необхідність переосмислення концептуальних, правових та етичних підходів до регулювання цифрової ідентичності. Визначено, що право на ідентичність досі не має уніфікованого закріплення у міжнародно-правових актах, що зумовлює існування множинних доктринальних підходів – від його розуміння як автономного суб'єктивного права до визначення як інструменту доступу до інших прав чи навіть потенційної загрози їх реалізації. Розкрито еволюцію цифрової ідентичності від базових механізмів автентифікації до багаторівневих структур, що інтегрують персональні характеристики, поведінкові патерни, біометричні дані та цифрові сліди користувачів. Виокремлено ключові ризики, зокрема дискримінацію, соціальне виключення вразливих груп, необґрунтоване профілювання, надмірний нагляд, зловживання даними та можливість використання ідентифікаційних систем як засобу політичного чи соціального тиску. Проаналізовано позиції міжнародних інституцій щодо концептуалізації цифрової ідентичності та її зв'язку з правами людини. Запропоновано перспективні технологічні рішення для збалансування безпеки та конфіденційності, зокрема децентралізовану ідентифікацію на основі блокчейну з інтеграцією смарт-контрактів, протоколи доказів з нульовим розголошенням, біометричну верифікацію та маркування перевірених облікових записів. Обґрунтовано, що оптимальна модель цифрової ідентифікації у віртуальних середовищах має поєднувати технологічну надійність, гнучкість, етичну виваженість та відповідність міжнародним стандартам, забезпечуючи баланс між правом на приватність, ефективною автентифікацією і збереженням довіри користувачів до цифрової інфраструктури.

Ключові слова: цифрова ідентичність; конфіденційність; віртуальні середовища; блокчейн; біометрична верифікація; баланс; захист прав людини.

Chepis O.I. Virtual identity in the context of human rights.

The article presents a comprehensive study of the phenomenon of digital identity in the context of contemporary challenges to the protection and safeguarding of human rights under conditions of global digital transformation and the rapid development of virtual environments. It is emphasized that the growing scale of the collection and processing of personal and confidential data, the increasing reliance on algorithmic decision-making systems, and the gradual displacement of direct human involvement in identification and control processes highlight the need to reconsider conceptual, legal, and ethical approaches to the regulation of digital identity. It is established that the right to identity still lacks unified recognition in international legal instruments, resulting in multiple doctrinal approaches—ranging from its understanding as an autonomous subjective right to its definition as a tool for accessing other rights or even as a potential threat to their realization. The evolution of digital identity is traced from basic authentication mechanisms to multi-layered structures integrating personal characteristics, behavioral patterns, biometric data, and users' digital footprints. Key risks are identified, including discrimination,

social exclusion of vulnerable groups, unjustified profiling, excessive surveillance, misuse of data, and the potential use of identification systems as tools of political or social pressure. The positions of international institutions on the conceptualization of digital identity and its relationship with human rights are analyzed. Promising technological solutions for balancing security and privacy are proposed, including decentralized blockchain-based identification with integrated smart contracts, zero-knowledge proof protocols, biometric verification, and verified account labeling. It is argued that the optimal model of digital identification in virtual environments should combine technological reliability, flexibility, ethical soundness, and compliance with international standards, ensuring a balance between the right to privacy, effective authentication, and the preservation of user trust in digital infrastructure.

Key words: digital identity; privacy; virtual environments; blockchain; biometric verification; balance; human rights protection.

Постановка проблеми. Використання великих обсягів даних, зокрема персональних і конфіденційних, посилення залежності від алгоритмічних систем аналізу та ухвалення рішень, а також прогресуюча редукція людської участі й контролю в автоматизованих процесах актуалізують дискурс щодо справедливості, відповідальності та забезпечення прав людини в цифрову епоху. Коли особиста інформація постійно збирається та поширюється, важливо усвідомлювати, наскільки взаємопов'язані ідентичність та конфіденційність, адже люди повинні мати право зберігати та захищати свою особисту ідентичність, не боячись дискримінації чи стеження [1].

Метою статті є визначення місця цифрової ідентичності у системі прав людини та пошук балансу між забезпеченням безпеки і захистом конфіденційності у віртуальних середовищах.

Нині все більше науковців звертають увагу на проблеми, пов'язані із правами, що виникають у цифровому середовищі. Серед них зокрема українські вчені: Н. Бааджі, С. Булеца, А. Долінська, А. Сліпченко, С. Сліпченко, Є. Харитонов, Р. Майданник, К. Некіт, В. Токарєва та інші. Серед іноземних дослідників слід згадати: Arraiza J.M., Hannah Sutor, Ghadge N., Paul De Hert, Limongelli R., Robles-Carrillo M., Sposini L. та ін.

Виклад основного матеріалу. Право на ідентичність у жодному юридично обов'язковому тексті формально та прямо не визначено. За відсутності конкретної правової основи існують різні тлумачення щодо того, чи є це правом. На думку Консультативного комітету Конвенції № 108 Ради Європи, концепція правової ідентичності була розроблена на основі статті 6 Загальної декларації прав людини, яка стверджує, що кожна людина має право на визнання її правосуб'єктності, де б вона не знаходилася [2]. Правова ідентичність розглядається як самостійне право у доповіді Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй «Наш спільний порядок денний» [3]. Забезпечення правової ідентичності для всіх є метою Стратегії сталого розвитку ООН на період до 2030 року [4]. Спеціальний посланник Генерального секретаря з питань технологій відносить цифрову ідентичність до цифрових прав [5]. Де Герт стверджує, що специфічне право на ідентичність слід чітко відрізняти від класичних прав або прав першого покоління, оскільки цифрову ідентичність потрібно розуміти в динамічних термінах [6, с. 12].

Еволюція цифрової ідентичності тісно пов'язана з технологічним прогресом та суспільними змінами. Спочатку вона обмежувалася такими важливими елементами, як імена користувачів та паролі, головним чином для контролю доступу. Однак, з розвитком соціальних мереж та електронної комерції, цифрова ідентичність стає складнішою та інклюзивнішою. Люди тепер беруть участь у різних онлайн-взаємодіях, залишаючи після себе слід даних, який формує детальний профіль їхнього віртуального «я» [7, с. 2]. Це не просто базова інформація, така як ім'я та вік, але й усе, що користувач робить та залишає в Інтернеті. Подібно до того, як наша реальна ідентичність має шари, цифрова ідентичність така ж багатошарова [6, с. 1].

Зауважимо, що ще у 2007 році ОЕСР (Organisation for Economic Co-operation and Development - Організація економічного співробітництва та розвитку) визначила властивості цифрової ідентичності: соціальна, суб'єктивна, ціннісна, референційна, складна, послідовна, динамічна, контекстуальна та неоднозначна. Родрігес вважає, що вона може бути унітарною або множинною, рівною або різною, фіксованою або гнучкою, локальною або універсальною, автентичною або діяльною, володіною або власною, призначеною або передбачуваною, фрагментованою або цілісною, публічною або приватною, анонімною або псевдоанонімною, тимчасовою або постійною, видимою або невидимою [6, с. 9]. При цьому етичні міркування відіграють вирішальну роль у формуванні практики цифрової ідентичності, а такі принципи, як прозорість, згода та мінімізація

даних, керують етичною поведінкою. Крім того, дискусії щодо моральних наслідків таких технологій, як штучний інтелект та біометрія, підкреслюють необхідність постійного перегляду та коригування існуючих правових рамок для захисту цифрових ідентичностей у постійно мінливому цифровому ландшафті [8].

Аналіз інституційної та академічної практики показує, що існує п'ять основних підходів розуміння ідентичності: 1) цифрова ідентичність концептуалізується навколо ідеї репрезентації; 2) широкий академічний та технічний сектор розглядає цифрову ідентичність як інформацію або як суму даних, тверджень чи атрибутів. Зокрема у Керівних принципах, виданих Консультативним комітетом Конвенції 108 Ради Європи, цифрова ідентичність визначається як «обробка даних про особу таким чином, щоб вона була однозначно ідентифікована в заданих контекстах»; 3) підходи, що поєднують два попередні варіанти. До прикладу, у 2008 році ОЕСР розглядала цифрову ідентичність як «цифрове представлення набору заяв, зроблених однією стороною про себе або іншого суб'єкта даних» [6, с. 11]; 4) визначення цифрової ідентичності як «суміші індивідуальної детермінації та реляційних аспектів». На думку Херта, це «суміш ipse-ідентичності та idem-ідентичності. Ipse-ідентичність – це самоідентичність. Idem-ідентичність – це об'єктивація «я», що випливає з порівняльної категоризації [1, с. 8]; 5) підхід, згідно з яким жодне з цих визначень не відображає належним чином загальний зміст терміна «цифрова ідентичність». Зокрема Міжнародна асоціація адвокатів вважає існуючі визначення недоречними, оскільки, будучи глобальною проблемою, цифрова ідентичність потребує глобального підходу.

Слід зауважити, що на сьогодні немає консенсусу і щодо природи цифрової ідентичності: це автономне право, постачальник/провідник прав чи загроза правам? Вітчизняна цивілістка Булеца С.Б. вважає, що право на віртуальну ідентичність та право на віртуальну конфіденційність тісно пов'язані з немайновими правами людини і відносить їх до особистих немайнових прав особи. На її думку, важливо розглядати їх у контексті захисту особистих даних та інтересів користувачів в інтернеті. Це сприяє забезпеченню поваги до прав людини в цифровому просторі [10, с. 243]. Визнання ідентичності та конфіденційності правами людини дозволяє виступати за їх захист та забезпечувати дотримання гідності та автономії людей. Це передбачає сприяння прозорості у практиці збору даних, впровадження суворих законів про захист даних та поваги до конфіденційності. Підвищуючи обізнаність та розуміння ідентичності та конфіденційності як прав людини, ми можемо працювати над створенням безпечнішого та справедливішого цифрового середовища для всіх [1].

Другим підходом є розуміння цифрової ідентичності як необхідної умови для здійснення деяких прав, зокрема доступу до Інтернету, свободи інформації та вираження поглядів. Як пояснює Ханна Арендт, це «доправова передумова» або «протоправо». За даними ОЕСР, «право на ефективну цифрову особистість, можливо, буде найважливішим правом у майбутньому інформаційному суспільстві, оскільки воно визначатиме можливість людини користуватися всіма іншими правами, включаючи політичні, економічні, соціальні та культурні права» [1, с. 127].

Відповідно до третього підходу системи та процедури цифрової ідентифікації можуть не тільки впливати, а навіть завдавати шкоди правам людини. У своїх Керівних принципах щодо національної цифрової ідентичності Консультативний комітет Конвенції Ради Європи вже попереджав про негативні наслідки цифрової ідентифікації для прав людини. Окрім ризиків для конфіденційності, ці наслідки можуть «варіювати від дискримінації та виключення до маргіналізації, необґрунтованого профілювання та спостереження, втрати людиною контролю над своєю особистістю або навіть зловживання власною особистістю» [6, с. 14]. Фактично, національні схеми цифрової ідентифікації «можуть не враховувати, не передбачати або не захищати від ризиків для основних прав і свобод осіб». Більш конкретно, основна проблема виникає через використання цифрової ідентичності як засобу контролю та спостереження. Адже якщо у фізичному світі це засіб ідентифікації, то у цифровому світі вона виконує три основні функції – ідентифікацію, автентифікацію та авторизацію – і є фактичною точкою входу до цієї екосистеми [6, с. 18]. Тож впровадження цифрової ідентифікації є територією високого ризику для прав людини. Шкода, якої завдають системи цифрової ідентифікації, полягає в наступному: 1) через неадекватні процедури реєстрації, неадекватні закони, надмірні вимоги, ігнорування контекстів із цифровим розривом, технічні збої та випадки цифрового адміністративного насильства, цифрова ідентифікація увічнює структурну ізоляцію вразливих груп. У цьому сенсі суспільство погоджується з тим, що державні установи не повинні вимагати обов'язкової реєстрації в системах цифрової ідентифікації або вимагати використання цифрової ідентифікації для доступу до

державних послуг; 2) масова цифрова ідентифікація, що впроваджується без надійного захисту, призводить до зловживань у зборі та використанні даних і легко порушує конфіденційність; 3) проектування, розгортання, впровадження та управління цими системами часто зумовлені потужними фінансовими та приватними інтересами, за умови малого обсягу громадських консультацій; 5) цифрові посвідчення особи, особливо ті, що інтегрують біометричні дані, можуть використовуватися для відстеження переміщень, покупок та онлайн-активності осіб без їхнього відома чи згоди. Уряди також можуть неправомірно переслідувати певних осіб, використовуючи блокування цифрового посвідчення особи або інші методи як зброю проти політичних опонентів або вразливих груп, таких як мігранти [12].

Очевидно, що фундаментальною проблемою у сфері віртуальних світів є те, що розробка та впровадження процесів ідентифікації та верифікації повинні враховувати два конкуруючі фактори: конфіденційність та безпеку [13, с. 12]. Встановлення балансу між перевагами віртуальної анонімності та обов'язками ідентифікованої присутності є ключовим для навігації в правовому та технологічному ландшафті віртуальних середовищ, що розвиваються [14, с. 18]. До перспективних рішень проблеми збалансування вимог конфіденційності та безпеки належать:

Система ідентифікації на основі блокчейну може забезпечити децентралізований, безпечний та захищений від несанкціонованого доступу метод зберігання та перевірки ідентичності користувачів. Кожному користувачеві може бути призначена унікальна цифрова ідентифікація, криптографічно пов'язана з його реальною ідентичністю. Системи перевірки особи на основі блокчейну також можуть інтегрувати смарт-контракти, що дозволяє автоматично забезпечувати виконання дозволів на доступ, ліцензійних угод та інших договірних умов на основі перевірених ідентичностей. Крім того, притаманна блокчейну прозорість сприяє відстеженню дій, підвищуючи підзвітність у віртуальних світах. При цьому системи на основі блокчейну повинні бути продумано розроблені з урахуванням норм конфіденційності користувачів та захисту даних [13, с. 12].

Незважаючи на анонімність, якою користуються користувачі у віртуальних середовищах, платформи зазвичай можуть ідентифікувати людей, які стоять за аватарами, за допомогою зібраних реєстраційних даних, включаючи IP-адреси. У випадках серйозних неправомірних дій платформам пропонується розкрити особу користувача-порушника. Таке розкриття має обмежуватися серйозними випадками, щоб зберегти цілісність системи та довіру користувачів, збалансовуючи потребу у підзвітності та право на конфіденційність [14, с. 19].

Методи, що забезпечують надійну безпеку без шкоди для конфіденційності чи користувацького досвіду, такі як протоколи доказів з нульовим розголошенням, можуть бути особливо цінними. Ці протоколи можуть довести правдивість заяв, не розкриваючи жодної додаткової інформації, забезпечуючи баланс між безпекою та конфіденційністю [15].

Ключову роль у підвищенні безпеки та надійності у сфері цифрової ідентичності відіграє інтеграція систем біометричної верифікації. Зі зростанням попиту на безпечний контроль доступу в таких галузях, як охорона здоров'я, фінанси та адміністрування, впровадження біометричних методів забезпечує зручні рішення [7, с. 4].

Деякі традиційні соціальні мережі, такі як Twitter та Facebook, зазвичай надають «значок» для облікових записів, особи власників яких перевірені, і користувачі, як правило, більше довіряють цим «перевіреним обліковим записам». Подібний механізм може бути адаптований до спільнот соціальної віртуальної реальності, що надає статус ідентичності автентифікованим користувачам [8].

Висновки. Відсутність уніфікованого визначення права на ідентичність у міжнародно-правових актах зумовлює наявність численних підходів до його розуміння – від концептуалізації як автономного суб'єктивного права до трактування як інструменту доступу до інших прав або потенційної загрози їх реалізації. Нині цифрова ідентичність має багатовимірний характер, поєднуючи правові, технологічні та етичні аспекти. Для віртуальних середовищ особливо актуальною є розробка гнучких моделей ідентифікації, які поєднують захист приватності з ефективною верифікацією, зберігаючи при цьому користувацький досвід і довіру до цифрової інфраструктури. Хоча суворіші процеси ідентифікації та перевірки можуть підвищити безпеку у віртуальних світах, вони повинні бути ретельно збалансовані з урахуванням конфіденційності користувачів та взаємодії з ними. Надмірно нав'язливі методи ідентифікації можуть порушувати конфіденційність користувачів та перешкоджати участі у віртуальних середовищах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Hannah Sutor. Safeguarding Identity and Privacy: Fundamental Human Rights in the Digital Age. Available at: https://idpro.org/safeguarding-identity-and-privacy-fundamental-human-rights-in-the-digital-age.
2. Consultative Commi ee of the Convention for the protection of individuals with regard to automatic processing of personal data of the Council of Europe (n 25) 6.
3. https://www.un.org/en/un75/common-agenda.
4. https://sdgs.un.org/2030agenda.
5. https://www.un.org/techenvoy/es/content/digital-human-rights.
6. Robles-Carrillo, Margarita. Digital identity: an approach to its nature, concept, and functionalities. *International Journal of Law and Information Technology*, 2024, vol. 32, eaae019. Available at: https://doi.org/10.1093/ijlit/eaae019.
7. Ghadge, Nikhil. Digital Identity in the Age of Cybersecurity: Challenges and Solutions. *London Journal of Research in Computer Science and Technology*, 2024, vol. 24, issue 1, compilation 1.0. Available at: https://www.researchgate.net/publication/ 381852443_Digital_Identity_in_the_Age_of_Cybersecurity_Challenges_and_Solutions.
8. Lin J and Latoschik ME, Digital body, identity and privacy in social virtual reality: A systematic review, 2022. *Front. Virtual Real.* 3:974652. doi: 10.3389/frvir.2022.974652.
9. Paul De Hert, *A Right to Identity to Face the Internet of ings* (2007) 15–16, available at https://researchportal.vub.be/en/publications/a-right-to-identity-to-face-the-internet-of-things-2.
10. Булеца С.Б. Віртуальна ідентичність та віртуальна конфіденційність як особисте немайнове право. Випуск № 2, 2025. С. 243–252. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.33.
11. Arendt, Hanna *e Origins of Totalitarianism.* Meridian Books, 1967.
12. José María Arraiza. Between Progress and Exclusion: The Human Rights Challenges of Digital ID. Available at: https://www.salzburgglobal.org/news/topics/article/between-progress-and-exclusion-the-human-rights-challenges-of-digital-id.
13. Limongelli R, Sposini L. The (virtual) battle for intellectual property rights in the metaverse: The case of copyright, trademarks and the NFT technology. Metaverse. 2025; 6(1): 3056. Available at: https://doi.org/10.54517/m3056.
14. Chawki, M., Basu, S., & Choi, K.-S. Redefining Boundaries in the Metaverse: Navigating the Challenges of Virtual Harm and User Safety. *Laws*, 2024, 13(3), 33. Available at: https://doi.org/10.3390/laws13030033.
15. Balis J. How brands can enter the metaverse. HBR Online. 2022; 1–6. Available online: https://hbr.org/2022/01/how-brands-can-enter-the-metaverse.

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія ПРАВО

Випуск 90

Частина 1

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 01.09.2025. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 20,57. Формат 60x84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»